

МЎМИН ХОШИМХОНОВ

МАШРАБИ МЎЎТАБАР ЎЗУМ

МЎМИН ҲОШИМҲОНОВ

МАШРАБИ МУЪТАБАР ЎЗУМ

(Машрабнинг ижтимоий-фалсафий дунёқарашлари)

Тўлдирилган иккинчи нашр

ТОШКЕНТ-2014

Тақризчилар:

Хайдар Аликулов,
фалсафа фанлари доктори, профессор
Муҳаммаджон Холбеков,
филология фанлари доктори, профессор

Фалсафа фанлари номзоди, доцент Мўмин Ҳошимхонов мазкур монографиясида ўзбек шоири ва мутафаккири Бобораҳим Машрабнинг ҳаёти ва ижодиётига мурожаат этиб, шу пайтгача бўлган баъзи мавҳум фикрларни ҳолисона таҳлил этиб, унинг ғазалларининг фалсафий моҳияти, ундаги мажозий маъно-Ишқи Илоҳий ҳақидаги гояларни тадқиқ қилади.

Муаллиф мутафаккир дунёқарашнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий шарт-шароитлар, гоявий-назарий манбалар асосида ўрганиб, унинг ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий гояларини тадқиқ қилиб, шу гояларнинг умуминсоний ва инсонпарварлик моҳиятини кўрсатиб беради.

Машрабнинг Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикр тараккиётидаги ўрнини кўрсатиб бериш монографиянинг мазмунини белгилайди.

Монография олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлар ва Машраб ижодиёти билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Намангая диндорининг маънавий
киёфасини Махдуми Аъзам
Косоний, Бобораҳим Машраб,
Исҳоқхон Иброт, Муҳаммад Шариф
Сўфиюда, Усмон Носир каби буюк
зотлар белгилайди.

Ислом Каримов
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Шухрат Машраб ҳақида роман
ётган, уни давом эттириш ияты
бўлган, аммо у улгура олмаган.

Ушбу китобимни Бобораҳим
Машрабни ботиний севган ёзувчи
Шухратнинг ёрқин хотирасига
бағишлайман.

Муслиф

БУ ОЛАМ АҲЛИ ИЧРА, ДИЛ ПАРИШОН ЎЛМАСУН ҲЕЧ КИМ!

“Маънавият тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида
камол топиши учун қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат
қилиши керак. Бу хазина инсонга ҳаёгда барқарорлик бағишлайди,
унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида қун кўришга
йўл қўймайди, фожеалар вақтида омон саклаб қолади ва моддий
қийинчилик қушларида иродани мустаҳкамлайди. Халқимизнинг
хотираси ажойиб номларга бой. Бутун жаҳонга машҳур бўлган ал-
Хоразмий, Имом Бухорий, Термизий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад
Яссавий, Улуғбек, Навоий, Машраб ва бошқа кўпгина ашломалар
маънавияти кенг ва айни вақтда қисмати огир бўлган сиймолардир.
Улар ўзларини ҳақиқатга ташна ва ўзи ҳақиқат бўлган халққа

бағишладилар. Буюк аجدодларимизнинг улуг номлари, халқ хотираси ва унинг тақдирини муносиб давом этишга лойиқдир¹¹.

Ўзбекистон Президентининг бу сўзларида ўзбек халқи етказиб берган улуг алломалар ва улар қолдирган маданий меросга бўлган халқ эҳтиромини кеска ва равшан баён қилинган. Зеро, биз учун ўтмиш маданиятининг энг яхши ва илғор томонлари қадрли ва қимматлидир. Бинобарин, И. А. Каримов таъкидлаганидек, бугунги кунда маънавий қадриятларимиз тикланмоғи ва у халқимизга яна қайтарилиб, унинг ўз мулкига айланмоғи лозим. Чунки биз, кейинги 70-80 йил мобайнида бизга қолдирилган маданий меросимизга фақат бир ёқлама, кўр-кўрона ёндашдик ва таъбир жоиз бўлса, бир томонлама ўргандик.

Ўзбек мумтоз шеърининг ёрқин ва ўчмас юлдузларидан бири, газалчиликка улкан ҳисса қўшган, шоир, Шарқ файласуф ва мутасаввиф намояндаларидан бўлган, бу шубҳасиз Бобораҳим Машрабдир. Машраб шеърини, унинг ғоявий мазмунга бой маънавий-ижодий меросига баҳо бериш шунчалик мураккаб ва мушкул кечдики, XX асрнинг биринчи ярми унинг мероси ўрганилмаган бўлса, асрнинг иккинчи ярмидан унинг дилбар ва оташин газалиёти собиқ мафкура тазйиқлари билан «олиб олиб ташланиб» улар атеизм (худосизлик-динсизлик)га мослаб таҳлил ва таъқин этилди, худосизлар учун байроқ бўлиб, замонга мослаштириб ўрганилди.

Ушбу илмий рисола муаллифи ўз олдида жиддий ва мураккаб вазифани қўйгани ҳолда шу пайтгача Машраб ҳақида айтилган ва ёзилган деярли барча манбаларни, тадқиқотларни ҳолисона, илмий нуқтаи назардан ўрганиб чиққан. Машраб ижодий меросига баҳо беришга ҳалакит қиладиган асосий сабаблардан бири унинг ҳаётлик вақтида мукаммал девони тузилмаганлиги ва пароканда бўлиб кетганлиги шоир ижодини ўрганишдаги қийинчиликлардан эканлигини инкор этмаган. Шунингдек, муаллиф XX асрда унинг ҳаёти, фаолияти, ижодини замонга мослаб, “замонасозлик” қилиб ўрганган тадқиқотчилар фикрини давр нуқтаи назаридан, ингоҳидан келиб чиқиб таҳлил этган. Машраб ҳақида у ёки бу тарзда ўз фикрини билдирган барча олимлар фикрига ҳолисона, бегараз ёндашган.

¹¹ И. А. Каримов. Буюк мақсад йўлидан оғинмайлик. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993, 8-бет.

Кейинги шундай хилма-хил фикрлар, файласуф олимнинг Машраб ижодий фаолиятини тўлароқ ва ҳаққонийроқ ёритишда қўл келган, зарур ўринларда бу фикрлар билан ўзгалар мулоҳаза ва мушоҳадаларини инкор этмаган, балки асосий нарсамоҳияни очиб бериш эҳтиёжини амалда исботлаган.

Мўмин Ҳошимхонов узок йиллардан бери мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб ҳаёти, фаолияти, ижоди бўйича фундаментал тадқиқотлар олиб бориб 5 (беш) та монография ва 2 (икки) та ўқув-услубий қўлланма яратган:

1. **Машраб мўътабар ўзум.** (“Машрабнинг ижтимоий фалсафий қарашлари”). Монография. “Шарк”, Тошкент, 8 бос. таб. 2001.

2. **Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий фаолияти.** Монография. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент, 8 бос. таб. 2007.

3. **Машраб мўътабар ўзум.** (Машраб ва Мовароуннаҳрда ижтимоий таназулнинг социологик таҳлили. XVII-XVIII асрлар). Монография. Иккинчи жилд. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент, 12 бос. таб. 2007.

4. **“Машраб мўътабар ўзум”.** (Бобораҳим Машраб ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий, ахлоқий мероси ва унинг илмий-бадний адабиётдаги таълими. XVII-XVIII асрлар). Монография. III- жилд, 54 бос. таб. Тошкент, 2008).

5. Бу Машраб ҳақидаги 5 (бешинчи) монографиядир.

Мутахассис олимлар нуқтаи назари билан қўриб чиқилганда ушбу китобларда бирор жойда бирор фикр такрорланган эмас.

Мўмин Ҳошимхонов олдига улуг мақсад қўйиб Бобораҳим Машраб ижодий фаолияти ҳақида яна 2 (икки) жилд, жами 5 (беш) жилд китоб тайёрлашни мақсад қилган. IV жилд-Машраб ва у билан замондон булган XVII-XVIII асрларда яшagan мутафаккир шоирлар дунёқароши ва уларнинг бир-бирига таъсири хусусида. V жилд Машраб ҳақидаги Зиёвуддин Богистонийнинг “Тазкирани қаландарон” ва Пирмат Сеторийнинг “Қисси Машраб”ларини таҳлил этишни режалаштирган.

Хайдар Аликулов,
фалсафа фанлари доктори, профессор.

КИРИШ

Аждодиаримиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга онд қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилди¹.

Шу нуқтаи назардан қараганда, заминимизда яшаб ўтган буюк ашюмаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, бемисл илмий-ижодий кашфиётлари бугун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солаётганини турур билан таъкидлаш лозим².

Республикамиз мустақилликка эришганлиги шарофати туфайли маънавиятимиз янгиланиш босқичига кирди. Шунини ифтихор билан айта оламизки, ўтмишда яшаб ўтган буюк бобокалонларимиз, улуғ аждодларимизнинг ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий, фалсафий-бадий, сиёсий-ахлоқий мероси, умуминсоний гояларга йўғрилган қарашлари халқимизга қайтарилди. Республикамизда уларнинг юбилейлари, таваллуд саналари дунё олимлари ва жамоатчилиги, халқимиз томонидан кенг доирада, оммавий нишонланиб келинмоқда.

Мутафаккирнинг илғор ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий, гояларидан халқимиз баҳраманд бўлди.

Машраб ижоди, унинг халқчил фалсафий мероси, мутафаккир газалларида илғори сурилган чуқур гоявий қарашлар ўтмиш маънавий меросининг миллий ва умуминсоний қадриятлари бугунги кун талаби билан урганилишга лойиқдир ва у қандай бўлса, ҳолисона тарихийлик қондасига асосланиб, шундайлигича халққа етказилиши зарурий ҳолдир.

XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган Бобораҳим Машраб ўзбек адабиёти тарихида ижтимоий ва сиёсий, фалсафий ва диний масалаларни ўзида акс эттирган чуқур, илғор гояли газаллар, мустазодлар, хикоятлар муаллифи сифатида ўзига хос муносиб ўринга эга.

¹ Ҳасан Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч. "Маънавият", Тошкент, 2008, 30-бет.

² Ҳуд маъна. 41-бет.

Ўрта аср Шарқ фалсафий шеърлятида Низомий Ганжавий, Шайх Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сидд Имомиддин Насимий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби улуг суз на газал усталари сермазмун ижод қилдилар. Улар қолдирган бой маънавий мерос бугунги кунда ҳам ўз қимматини йўқотмай, ахлоқий-таълимий руҳининг теранлиги туфайли ҳар тарафлама ўқиб, ўрганиб келинмоқда.

Бобораҳим Машраб ҳам салафлар изидан бориб, улар олға сурган гоълардан изчил фойдаланган ҳолда, кейинчалик шоғирлари томонидан тасниф этилган «Девони Машраб» ва шу пайтгача ўрганилмай келинган панд-насихат (дидактик) тарзидаги «Мабдан-нур» («Нурнинг ибтидоси»), «Киме» асарларини яратди. Бу асарларда Машраб ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий, маърифий-дидактик ва умуминсоний фикрларни ифода этиб, ўз дунёқараши билан Шарқ ижтимоий-фалсафий фикри ривожига катта ҳисса қўлди.

Мутафаккир ижоди гарчи XX аср бошида айтарли даражада ўрганилмаган бўлса-да, ўша аср 50-йиллари охиридан бошлаб унинг ижоди ўзбек тадқиқотчилари томонидан кўпроқ ўрганила бошланди.

Бобораҳим Машраб тадқиқотчилари И.М. Мўминов, М. Хайруллаев, А. Абдугафуров, И. Абдуллаев, Ҳ. Алиқулوف, Ж. Юсупов, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, А. Шарипов, И. Гафуров, А. Ҳайитметов, М. Нуриддинов Д. Ҳамроева ва бошқа кўлаб олимлар унинг ижоди, ижтимоий қараши ўз даврида ва кейинги даврларда муҳим роль ўйнаганлигини исботлаб бердилар.

Биз ушбу рисолада Шарқнинг ҳурфикр мутафаккири, фалсафий шеърлари билан халқ руҳига кириб борган, ижтимоий-ахлоқий қараши билан уч ярим асрдан бери нафақат Шарқ халқлари, балки Ғарб халқлари фалсафасида ҳам катта нуфузга эга бўлган Бобораҳим Машрабнинг ижтимоий-гоъвий қарашиларини талкин қилишга ва унинг ҳали тадқиқ қилинмаган томонларини очиб беришга ҳаракат қилдик.

Зеро, шу вақтгача фалсафа тарихида XVII-XVIII асрларни ўз ичига олган, Мовароуннаҳр халқларининг ижтимоий-фалсафий фикри тараккиётида муҳим ўрин тутган даврни ўрганишга жуда кам эътибор берилган.

Машрабнинг ижтимоий-ахлоқий, диний-тасаввуфий гоъларини тадқиқ қилиш, даврининг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳаётини ўрганиш тарихий ҳақиқатни тиклашга, ўзбек халқининг маданий-

маънавий-фалсафий тараққиётини холисона очиб беришга хизмат қилади. Мутафаккирнинг бой адабий, ижтимоий-фалсафий мероси, унинг ватанпарварлик, миллий ифтихор, адолат ва ҳақиқат, инсоф ва диёнат, меҳр-шафқат, одамийлик туғрисидаги гоялари ҳозир ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини саклаб қолган бўлиб, мустақил Ўзбекистон халқи маънавиятининг янада юксак погоналарга кўтарилишида муҳим ҳисса бўлиб қўшилишига шак-шубҳа йўқ.

Машрабнинг кўп қиррали ва сермахсул ижодий мероси шу пайтгача кўнгилдагидек тадқиқ этилмаган бўлса-да, мутафаккирнинг маънавий мероси олимларимиз ўртасида анчадан бери қизиқиш уйғотиб келмоқда. Мутафаккир яратган асарлар матнини ўрганиш жараёнида бугунги кунда унинг ғазаллари ва мухаммасларини ўз ичига олган алоҳида девони вужудга келди¹. “Мабдан пур” ва “Кимё” асарлари айнан шу шоирга тааллуқли эканлиги аниқланди. Шарқшунос ва тарихчилардан В. Л. Вяткин, Н. И. Веселовский, Н. С. Ликошин ва бошқалар Машраб ижодининг баъзи томонларинигина тадқиқ қилганлар².

Биз ўрганаётган мавзунинг манбашунослик, тарихий-бадий, бадий-адабий жиҳатларини ёритиш борасида амалга оширилган тадқиқотлар жумласига Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмий, Муҳаммад Бадеъ Малехо, Саид Ҳакимхонгўра, А. Абдугафуров, В. Абдуллаев, Ғ. Гулом, А. Ҳайитметов, И. Султон, И. Абдуллаев, Фитрат, М. Зокирий, Ж. Юсупов, Н. Комилов, Ғ. Саломов, И. Ҳаққулов, В. Раҳмонов, Б. Содиқов, С. Ҳасанов, Х. Турсунов, М. Аҳмадбоева ва бошқаларнинг илмий ишлари киради³.

¹ 1. Машраб. Танланган асарлар. Тошкент, 1963. 2. Машраб. Избранные. Перевод с узбекского на рус. язык. Т., 1959. 3. Машраб. Танланган асарлар. Т., 1963. 4. Машраб. Танланган асарлар. Ғ. Гулом номидати Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1971. 5. Машраб шеърларидан. Ўзбекистон КП МКнинг нашриёти, Т., 1979. 6. Машраб. Девон. Ғ. Гулом номидати Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 7. Бобораҳим Машраб. «Меҳрибоним кайласан». Ғ. Гулом номидати Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. 8. Исток Ўзбекистоний Тазкирани каландарон. Шарқ юлдузи. 1990, 8-сон. 9. Нирмат Сеторий. Шоҳ Машраб киссаси. «Нидарк», Т., 1991. 10. Қиссаси Машраб «Девони», Т., 1992. 11. Бобораҳим Машраб. Мабдан пур. Т., «Фан», 1994. 12. Бобораҳим Машраб. Мабдан пур (сайланма). Т., «Фан», 1994. 13. Машраб. Девон. Янгизаср ақлоди. Т., 2006.

² В. Л. Вяткин. Ферганский мистик Дивана-и Машраб. Тошкент, 1923; Н. И. Веселовский. Постыжные заметки. Петербург, 1895; Н. С. Ликошин. Дивана-и Машраб. Тошкент, 1910.

³ Муҳаммад Бадеъ Малехо. Мўзокир ул-асҳоб, Самарқанд, 1688-91; Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмий. (Таърифи бисмиллаги номатаъул) 1763. Мунтахаб ут-таврих. Қўқон, 1872; Ғ. Гулом. XI-том, Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, 1989; В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. II-т. Тошкент, 1980; А. Абдугафуров. 1. Ўзбек адабиёти тарихи. II-т. Тошкент, 1984. 2. Ўзбек тили ва адабиёти журнали. 1991, 4-сон. 3. Машраб. Сўзбоши ўринди. Тошкент, 1971. 4. Эрк ва эзгулик қўйчилари. Тошкент, 1979. 5. Бобораҳим Машраб. Тошкент, 1979. 6. Машраб. Тошкент, 1963. 7. Ҳайитметов, 1. Ҳаётбахш чинма. Тошкент, 1974. 8. Машраб. Эпикаси. Шарқ юлдузи. 1980, 3-сон. 9. Шарқ адабиётининг ижодий метод тарихини. Т., 1970. 10. Султон, В. Аҳмедов. Аёл Машраб. Т., 1936. 11. Фитрат. Ёш асҳобини. Машраб, 1991, 29. 12. VI. 2 VII. М. Зокирий. Адабий танқидий очерк. Т., 1966. 13. Юсупов. Ҳақиқий Машрабни пайлаб. Т., 1990. 14. Абдуллаев. Мабдан-пурга сўз боши. Шарқ юлдузи. Т., 1992, 12-сон. 15. Ҳаққулов. 1. Адабиёт ва санъат. Т., 1990. 16. Раҳмонов. Буёқ исенқор.

Машрабнинг бой адабий мероси ва дунёқарашини ўрганишда Н.М. Мўминов, М. Хайруллаев, Ҳ. Алиқулов, Й. Жумабоев, А. Шарипов, М. Нуритдинов ва бошқа олимлар талай нш қилдилар. Улар ўз тадқиқотларида Машраб дунёқарашининг мураккаб ва шиддатли томонларини, мутафаккирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларининг муҳим хусусиятларини, XVII-XVIII асрларда илм-фан ривожига қўшган хиссасини очиб бердилар. Лекин, иккинчи томондан, шўролар даврида яратилган адабий ва фалсафий тадқиқотларда Машраб ижодига кўпинча синфий нуқтан назардан бир томонлама ёнлашилди, унинг ижтимоий ғоялари ислом динига қарама-қарши қўйилди, дунёқарашининг умуминсоний томонларига кам эътибор берилди.

Машраб таваллудининг 350 йиллиги муносабати билан оммавий матбуот саҳифаларида илмий мақолалар чоп қилинди, ионрнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган тўпламлар нашр этилди. Уларда Машраб дунёқарашининг муҳим томонлари, ижодининг ўрганилмаган қирралари ҳолисона очиб берилди.

Лекин шунга қарамасдан шу вақтгача ҳануз бизнинг тарихий-фалсафий тадқиқотларимизда Машраб дунёқарашига бағишланган яхлит рисоалар, махсус илмий асарлар яратилганича йўқ.

Машрабнинг ижтимоий қарашларига тарихий-фалсафий нуқтан назардан ёндашиб, таҳлил қилиб бериш шу куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Тадқиқотимизнинг асосий мақсади мутафаккир дунёқарашининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маънавий шарт-шароитлар, ғоявий-назарий манбалар асосида ўрганиб, унинг ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий ғояларини тадқиқ қилиш ҳамда шу ғояларнинг умуминсоний ва инсонпарварлик моҳиятини кўрсатиб беришдир.

Шулардан келиб келиб рисолада қуйндаги вазифаларни бажариш мулжал қилиб қўйилди:

-Машраб яшаган даврда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий шароит ва маданий-маънавий ҳаёт;

Т., 1980, Ё. Содиқов. Хотира. Т., 1989, Ҳ. Турсунов, Н. Бекназаров. Ўзбекистон ССР тарихи. Т., 1982. М. Аҳмадбоев, С. Иброҳимова. Ўзбек адабиёти, Т., 1985. ва бошқа. С. Ҳасанов. Мутафаккирлар Ҷаҳлат тарбияси ҳақида. Тошкент, 1993.

¹ Н.М. Мўминов. Танланган асарлар. 1-том, Тошкент, 1969. М. Хайруллаев. Ўйғониш даври ва Шарк мутафаккири. Т., 1971. Ҳ. Алиқулов. Ўрта Осиё халқлари ҳурфиёрлиги тарихидан. IV-қисм. Т., 1990. М. Нуритдинов. Юсуф Қарабегий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. Т., 1991. А. Шарипов. Мировоззрение Машраба. Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. Тошкент, 1977 ва бошқалар.

-Машраб ижтимоий қарашларининг ғоявий ва фалсафий илдизлари;

-Мутафаккирнинг шу вақтгача кам ўрганилган рисоаларининг таҳлили;

-Машрабнинг диний, тасаввуфий ва ижтимоий-ахлоқий қарашлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари;

Жамият маданий-маънавий ҳаётида Машраб ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий қарашларининг ўрни ва аҳамияти, уларнинг ўша давр ижтимоий фикри тараққиётига таъсири, тарихий фалсафий жараёнларга, бой маънавий меросга тарихий-диалектик нуқтан назардан ҳолисона ёндашиш тадқиқотнинг методологик асосини ташкил қилади. Ушбу муаммони ёритишда мумтоз файласуфларнинг тадқиқот услуби ҳам тарихий-илмий асос бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, ишнинг баъзи назарий-илмий услубларини аниқлаш, тарихий-фалсафий жиҳатларини чуқурлаштириш мутафаккир ижодининг мураккаб томонларига ойдинлик киритишда таникли файласуф ва адабиётшунос олимлар ишларига мурожаат қилинди. Шу жиҳатдан мутафаккирнинг ўзбек ва рус тилларида чоп этилган асарларига ҳам мурожаат қилдик. Илмий тадқиқотдаги асосий янгиликлар қуйидагилардан иборат: биринчидан, Машрабнинг ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий ғояларини ёритувчи махсус илмий-монографик асарнинг фалсафа тарихи бўйича йўқлиги; иккинчидан, унинг фанларда туплаган материалларини (манбаларини) фалсафий умумлаштириш ва назарий таҳлил қилиш; учинчидан, Машраб ижтимоий қарашларининг илк бор ҳолисона янгича тафаккур асосида тадқиқ қилиниши; тўртинчидан, мутафаккир ижтимоий-ахлоқий, диний-тасаввуфий қарашларини Мовароуннаҳр халқлари ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётидаги аҳамиятини кўрсатиб беришдир. Рисоалнинг илмий ва амалий қиммати шундаки у XVII-XVIII асрлардаги ижтимоий фикрни, хусусан, Машраб дунёқарашини тадқиқ қилиш, бизнинг фикримизча, ўша даврдаги ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти қай даражада эканлигини аниқлашга ҳамда унинг муҳим хусусиятлари ва қонуниятларини билишга ёрдам беради. Дин ва тасаввуфнинг тутган ўрни, Машраб дунёқарашдаги ҳурфикрлилик, ҳозирги замон нуқтан назаридан қараб чиқилди, унинг ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий, ахлоқий қарашларидаги миллий ва умуминсоний қадриятлар ҳар томонлама тадқиқ қилинди. Ушбу илмий рисоладаги деярли барча мавзуот

Абдулла Қодирий номли Жиззах Давлат педогогика институтида. Жиззах Давлат политехника, Жиззах ўқитувчилар малакасини ошириш институтида ва бошқа илмий даргоҳларда фалсафа, миллий ғоя, сиёсатшунослик фанларидан маърузалар ўқишда қўйлашилди. Келгусида ундан “Фалсафа”, “Фалсафа тарихи”, “Адабиётшунослик ва эстетика асослари”, “Маданият тарихи назарияси”, “Адабиёт ўқитиш методикаси” “Миллий ғоя ва маънавият асослари” ва бошқа фанлардан олий ўқув юртларида фойдаланиш ҳам кўзда тутилди.

ХVII-ХVIII АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛ

Ўзбек шоири ва мутафаккири Бобораҳим мулла Вали ўғли Машраб ХVII асрнинг иккинчи ярми ва ХVIII аср бошларида яшаб ижод этди. Бу Мовароуннаҳрда аштархонийлар давлати ҳукмронлик қилган даврга тўғри келадди. Машраб яшаб, ижод этган даврда Мовароуннаҳрда иккита-Бухоро ва Хоразм хонликлари қарор топган эди. Ўзбекларнинг Мовароуннаҳрда бир аср давом этган ҳукмронлигига хотима берилган (1598), шайбонийлар давлатининг амирлари Бухорода истикомат қилаётган астраханлик (талаффузда аштархонийлар дейилади) шахзода Жонибек султонни хон қилиб кўтардилар. Шу билан Мовароуннаҳрда янги ўзбек сулоласи-аштархонийлар ҳукмронлиги бошланиб, у бир ярим аср (1753) яъни ХVIII асрнинг ўртасигача давом этди.

Шайбоний Абдулмўминхон ҳалокатидан сўнг тахтга чиққан Пирмуҳаммадхон (1598-1601) ҳукмронлиги узокка бормадди. Зеро, Абдулмўминхонга нисбатан суиқасд уюштирилиши ҳодисасининг ўзи мамлакатда марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бораётганидан, йирик амирлар ва маҳаллий кучлар мавқеи ошиб бораётганидан далолат эди. Бундай пайтларда одатда кўп нарсаси олний ҳукмдорнинг шахсига, унинг нечоғлиқ марказий ҳокимият обрўсини тута биришига боғлиқлиги ҳам табиий. Аммо Пирмуҳаммадхонда шундай хусусиятлар йўқ эди. Натижада 1601 йили у тахтни қўлдан бой беради. Анжироги, Самарқанд ҳокими Боқимуҳаммадхонни пойтахт ихтиёрида тутни пиятида тахминан 50 минг кўшин билан унга қарши чиққан Пирмуҳаммадхон Боғишамол атрофида маглубиятга учрайди. Бухоро тахти эса Боқимуҳаммад кўлига ўтиб, у хон қилиб кўтарилади. Шу тарика шайбонийларнинг бир асрлик ҳукмронлигига нукта қўйиладди. Мамлакат ва давлат тизгинини энди янги сулола-аштархонийлар ўз қўлларига оладилар¹.

Зодагон гуруҳлар Жонимуҳаммад султон (Жонибек)ни тахтга тақлиф қилдилар. Жонибек султон чингизийлар авлодидан бўлиб унинг аجدодлари Олтин Ўрда инқироидан кейин Астраханга ҳукмронлик қилишган. 1556 йили Астрахонни рус князлари босиб олганидан кейин Ёрмуҳаммадхон болалари ва қариндошлари билан

¹ Аҳмад Зис. Ўзбек давлатчилиги тарихи. "Ширк". Тошкент, 2000, 256-бет.

Искандархон ҳукмронлиги йилларида (1557-1583) Бухорога келади. Тарихий маълумотларга қараганда, Искандархон Ёрмухаммад ва унинг ҳамроҳларини иззат-ҳурмат билан кутиб оляб, қизин Тухра хонимдан уч ўгли Жонибек султонга берган. Жонибек султон Тухра хонимдан уч ўгли (Динмухаммад, Боқимухаммад, Валимухаммад) кўрган. Динмухаммад Абдуллахон II замонида Нисо ни Обшард ҳокими бўлган. Абдулмўмин ўлдирилганидан кейин имиршар ни руҳонийлар наслидан тожу-тахтга муносиб бирон киши топилигач, Бухородаги зодагон гуруҳлар Жонибек султонини хонлик тахтига ўтказмоқчи бўладилар. Лекин Жонибек катта ўгли Динмухаммад фойдасига тахтдан воз кечди ва унинг номига хутба ўқиди. Аммо Динмухаммад Хирот яқинида сафвийлар билан бўлган урушда ҳалок бўлди. Шундан сўнг тахтга Жонибек султоннинг ўртанча ўгли Боқимухаммад ўтказилиб у давлатда тартиб ўрнатишга ҳаракат қилди. Шу тариқа 1601 йилдан бошлаб Монароуннаҳрда аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги бошланди. Боқимухаммадхоннинг муваффақиятларидан бири Балхин эронийлардан қайтариб олди ва укаси Валимухаммадни у ерга ҳоким этиб тайинлади. Унинг ички жанжалларни тугатиш ва кўчмаичиларга қарши олиб борган курашлари самарали натижалар бермади¹.

Аштархонийлар сулоласи 1753 йилгача ҳукмронлик даврини ўтади. Сулола саккизта хондан иборат бўлган. 1. Боқимухаммадхон (1601-1605). 2. Унинг укаси Валимухаммадхон (1605-1611). 3. Имомқулихон (1611-1642). 4. Унинг укаси Назрмухаммадхон (1642-1645). 5. Унинг ўгли Абдулазизхон (1645-1680). 6. Унинг укаси Субхонқулихон (1680-1702). 7. Унинг ўгли Убайдуллахон (1702-1711). 8. Унинг укаси Абулфайзхон (1711-1747). Улардан фақат учтаси умрини тахтда тугатди, холос. Учтаси (Валимухаммадхон, Убайдуллахон, Абулфайзхон) сарой гўнтаришлари оқибатида фожиаи ўлдирилган. Иккитаси эса тахтдан ағдариб ташлангандан сўнг ўз ҳаётини қувғинликда ўтказган. Буларнинг ҳаммасига асосий сабаб ички, ҳокимият, тожу-тахт учун кураш, ҳатто ота-бола ва яқа-укалар, қариндош-уруғлар ўртасида мисли кўрилмаган даражада кучайган эди.

Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмайди. Амирлар ва бекалар узбошимчалиги авжига минаяди, марказий ҳокимиятдаги

¹ Масъул муҳаррирлар А. С. Сағдуллаев, Б. Ж. Зинов. Ўзбекистон тарихи, "Университет", Тошкент, 1979, 280-бет.

мансабдорлар ўртасида ўзаро фитна низолар, ур-йнкитлар мамлакат тинка-мадорини куритади¹.

Боқимуҳаммад 1602 йилда Балхни эгаллади. 1603 йилда эронийларнинг Балхга ҳужумини қайтарди. 1604 йилда қозоқ хони Келдимухаммад қўшинларига зарба бериб, давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Ундан кейин тахтга кўтарилган Валимуҳаммад ўзи мустақил ҳаракат қилолмас, давлат аҳамиятига молик масалаларни бекларнинг розилиги билангина ҳал этар эди. Мустақил бошқарувга интилган беклар хонга бўйсунмай қўйишган. Ўзаро ички қураш, тарафқашлик Валимуҳаммадга қарши фитна уюштиришга олиб келган ва бунинг натижасида Имомқулихон (1611-1642) тахтни эгаллаган эди².

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Боқимуҳаммад қозоқ султони Эшим билан сулҳ тузиб, Андижон ва Самарқандни қайтариб олди. Туркистон ва Тошкент Эшим султон қўлида қолди.

Боқимуҳаммад вафот этгандан (1599-1605) сўнг унинг укаси Балх ноиб Валимуҳаммад (1605-1611) тахтга ўтказилди. Бухорода Валимуҳаммадга қарши тил бириктирган зодагонлар тезликда уни тахтдан четлатиш чораларини кўрдилар. Унинг ўрнига Динмуҳаммаднинг ўғли Имомқулихон тахтга келди.

Аштархоний ўзбек сулолалари орасида нуфузли ва обрўлиси ўттиз йил тахт ворислиги гаптини сурган Имомқулихон бўлди. Унинг даврида Бухоро хонлиги қучли давлатга айланади. 1613 йилда Имомқулихон Тошкентни қозоқ хонлигидан қайтариб олади ва бу ерга ўзининг ўғли Искандарни ноиб этиб тайинлайди. Лекин Искандар тошкентликларга жабр-зулм ўтказади, солиқларни қўпайтиради, зулмни қучайтиради. Ғазабланган Тошкент аҳолиси қўзғолон кўтаради, шахзода Искандарни ўлдиради. Имомқулихон бу воқеадан хабар топиб Тошкент шаҳрини бир ой қамал қилади. Тошкентликлар шаҳарни қаҳрамонларча ҳимоя қилсалар-да, Имомқулихон катта қуч билан қўзғолонни бостиришга муваффақ бўлади³.

Имомқулихон ўз давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида қўчманчи қорақалпоқлар, қалмоқлар ва ойротларга қарши муваффақиятли жанглар олиб борган. Албатта, бундай

¹ Р. Шамсутдинов, Ш. Каримов, Ғ. Убайдуллаев Ватан тарихи "Шарк", Тошкент, 2003, 24-бет.

² Муаллифлар жамоаси раҳбари, Р. Х. Муртазаев, Ўзбекистон тарихи, "Янги аср авлоди", Тошкент, 2003, 308-бет.

³ Х. Гобиббеков, Ш. Каримов, М. Сидиков, Қ. Усманов, С. Холмисов, Р. Шамсутдинов Ўзбекистон тарихи Ўзбекистон миллий энциклопедияси "Шарк", Тошкент, 2000, 124-бет.

мунификациятли урушлар Имомқулихоннинг обрў-эътиборини оширди. Бироқ мамлакатдаги сиёсий таркокликни ва хонлиkning пачағидан емирилиб боришни у тўхтатиб қололмайди. Унинг даврида йирик зодагонлар вилоятларда ўзларини хондан мустақил ҳисоблаёт ва кўшни вилоятларга уруш ҳам эълон қилар эдилар. Ана шундай баҳодир ҳукмдорлардан бири бўлган Ялангтўш бир неча йиллар давомида Самаркандни бошқаради. Унинг миёндан ортиқ қароли, хизматкори, жуда катта бойликлари бўлган. Ялангтўш баҳодир даврида икки маҳобатли бино Шердор ва Тиллакори мадрислари бунёд этилган. Регистон майдони ҳам ҳозирги кифасига унинг даврида келган эди. Бадахшон ҳукмдори Миҳмудбий қатагон ҳам кучли таъсирга эга бўлган зодагонлардан ҳисобланган. Бу жараён, хусусан, Имомқулихон вафотидан сўнг кучини тус олади. Имомқулихон ҳажга кетаётиб йўлда вафот қилган эди¹.

Имомқулихон замонидаги бундай осойишталик ва фаровонлик ифсеуски кейинги олий ҳукмдор Назрмуҳаммадхон (1642-1645) ҳукмронлиги вақтида ички низолар қарама-қаршилиги билан алмашганди. Сўнгги йилларда кўзи ожиз бўлиб қолган Имомқулихон укаси Назрмуҳаммад султонни Балхдан чақиртириб тахтни унга топширади. Бошда бухоролик бир катор амирлар, амалдорлар Имомқулихоннинг ушбу қароридан норози ҳам бўлганлар. Маиба тили билан айтганда, “(Имомқулихон замонида) давлатнинг олий мақом ишлари ва муҳим мулкый ҳамда молиявий тадбирларини ижро қилиб келган” табақа Назрмуҳаммад султоннинг хонлик курсисига ўтиришидан манфаатдор эмасди. Зеро, шундай қилинганда мазкур гуруҳ илгариги мавқеини йўқотиши турган гап эди. Шу сабабдан ҳам ожиз Имомқулихоннинг тахтда тургани, чимаси, уларга кўйроқ маъқул бўлган деб гумон қилиш мумкин. Аммо Имомқулихон ўз сўзини ўтказди. Бунда у ҳам ўша амиру амалдорларга, ҳам укасига насиҳат, тушунтириш йўли билан иш тутди.

Назрмуҳаммад хаддан ташқари димоғдор ва таъмагир хон бўлган. Назрмуҳаммад Балх ҳудудларини ўзининг 12 ўғли ўртасида тақсимлаб беради. Назрмуҳаммадхоннинг фарзандлари сероб бўлган. Одатга кўра, мулк тақсимоотида энг олий ҳукмдорнинг фарзандлари-шахзодалар катта имтиёзга эга бўлганлар. Чунки улар меросхўр сифатида ўз улушларига эга бўлишлари керак эди, ҳатто

¹ Р. Шамсутдинов, Ш. Каримов, Ҳ. Убайдуллаев. Ватан тарихи, 26-бех.

балогатга етмаган бўлсалар ҳам. Бошқа томонда олий ҳукмдор мамлакат бошқарувида ўз фарзандларига суянишга ҳаракат қилган. Шундай қилиб Назрмуҳаммадхон олти ўғли, бир набираси, икки жиянига мамлакатнинг асосий вилоятларини тақсимлаб беради. Чунончи, Абдулазиз султонга Самарқанд, Хисрав султонга-Бадахшон билан Қундуз, Баҳром султонга-Тошкент, Субхонқули султонга-Балх, Қутлук Муҳаммад султонга-Ҳисор, Абдурахмон султонга-Шибирғон ва Андхуд, набираси Қосим султонга-Хузор, жиянлари Муҳаммадёр султонга-Шаҳрисабз, Сўфи султонга-Толиқон тегади¹. Агар мазкур шаҳарларнинг Имомқулихон олий ҳукмдорлиги йилларида оталари Назрмуҳаммадхон мулки-Балх вилояти доирасидагина фаолият кўрсатганликлари ҳисобга олинса, Назрмуҳаммадхоннинг Бухорога ўтиши, мамлакат мулклар (вилоятлар) бошқарувидаги узгаришлар нечоғлик кескин бўлганини кўрсатади. Буни Назрмуҳаммадхоннинг тахтга чиқишидан норози бўлган гуруҳлар олдида билганлар, албатта. Бу билан у мамлакатда сиёсий тарқоқликнинг янада ҳалокатли тус олишига сабабчи бўлади. Назрмуҳаммад даврида халққа нисбатан жабр-зулм мислини даражада кучаяди. Бу ҳол халқ оммасининг норозилигига сабаб бўлади. Бундан фойдаланган қозоқлар Назрмуҳаммад хонлигининг учинчи йилида Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб Хўжандгача етиб келадилар. Назр Муҳаммад Хўжанддан қозоқларни ҳайдаб чиқариш мақсадида у ерга укаси Абдулазиз бошчилигида катта қўшин юборади. Хўжандга қўшин тортиб кетаётганда Абдулазиз ўз акасига қарши фитна уюштиради. Абдулазиз Бухоро хони деб эълон қилинади. Бу мудҳиш воқеадан хабар топган Назрмуҳаммад ношилинч равишда Балхга жўнаб кетади. Абдулазиз ҳеч қандай тусиқларсиз ва қаршиликларсиз Бухорога кириб келади. Зодагонлар Абдулазизнинг хонлигини батамом қонунийлаштирганлар². (у 1645-1680 йилларда хонлик қилган).

Абдулазизхон гарчи олий тахтни эгаллагани билан ҳали мамлакат бутунлай унинг ҳукми остида бирлашмаган эди. Балхда ўрнашиб олган Назрмуҳаммадхон Бухорога бўйсуниниши ўйламасди ҳам. Лекин Абдулазизхоннинг ҳам унга қучи етмасди. Шу сабабдан ҳам мамлакатнинг кузга кўринган хожаларидан Абдулгаффорхожа (Махдуми Азам Косонийнинг авлодларидан), Муҳаммад Содикхожа Жуйборий, Сангинхожа ва бошқа муътабар шахслар, уламолар

¹ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқимхонская история. 204-бет.

² Р. Шамсуддинов, Ш. Каримов, У. Убайдуллаев. Ватан тарихи. 26-бет.

Ўрнига тушиб Абдулазизхоннинг Бухоро, Назрмуҳаммадхоннинг Балх билан кифояланишларини айтиб, масалани хал қилганлар¹. Гирчи дин пешволарининг мазкур аралашуви мамлакат оқолинигидан келиб чиқиб амалга оширилган бўлса-да, аммо мазкур ҳол, унга бир қатор амирларнинг маҳаллий ҳокимларнинг Назрмуҳаммадхон-олий ҳукмдорга қарши фитна уюштириб ўз мисилдорига эришганларини кўрсак, марказий ҳокимият ва расмий сулола мингки анча тушиб кетган.

Гирхчи Азамат Зиёнинг фикрича, Назрмуҳаммадхон нафбатлилар, айниқса Абдуллахон II замонидан таомилга кириб келган нашнаҳдлик вилоятини йўқ қилиш ниятида бўлган бўлиши мумкин. Иккинчидан, Балх мамлакатнинг чекка, яъни доимий рақиблар Эрон, Ҳиндистон билан чегарадош қисми сифатида у ёки бу томонга оғиши, ё бўлмаса алоҳидаликка интилиши билан ўлка ихтилолига завол бўлиши мумкин эди деган хулосага келган. У икки муносабатларни ўрнига қўя олмади, йирик амирлар, маҳаллий ҳокимлар тилини топа олмаган.

1645 йилдан бошлаб, мамлакатда кўш ҳокимиятчилик ҳукмфармо бўлган. Балхни бошқарган Назрмуҳаммадхон олий-тахтни қайтариб олиш илинжида кўзига ҳеч нарса кўринмай, ёрдам сўриб бобурийларга мурожаат қилади. Бобурийлар эса пайгдан фойдаланиб кўшин тортиб келиб икки йил давомида (1646-1647) Балх ва Бадахшонда ҳукмронлик қиладилар. Алданган Назрмуҳаммадхон Эронга юзланади. Абдулазизхон 1646 йил бошида у Туркистон (Йасси) ва Сайрамга ҳужум қилган қалмоқларни биртараф этиш билан машғул бўлиб, фақат шу йил кузидагина Бухоро кўшини ҳамда қозок ва қорақалпоқлар қавмлари лашкари билан Бадахшон ва Балхга йўл олган. Манбаларда мазкур ҳарбий юртин Абдулазизхоннинг шимолдан, Назрмуҳаммадхоннинг гарбдан Балх учун бобурийларга қарши курашлари тафсилотлари кенг берилган. 1647 йил октябрида бобурийларнинг лашкари Балхни тарк этишга мажбур бўлади. Балх яна Назрмуҳаммадхонга насиб этади. Абдулазизхон эса Балхга олдинроқ кирган Назрмуҳаммадхонга қарши бирон чора қуролмай орқага қайтиб кетади. Ҳиндистон шаҳзодалари Балхни босиб олиб, ундаги хазиналарни талон-тарош қиладилар. Улар ўзларини истилочилардек тутардилар, икки йил мобайнида халкни талаб Балхда хўжайинлик қиладилар. Балх аҳолиси бутун оилалари билан зулм-қулфат, таловлардан қочиб

¹ Силсилат ас-салотин, 215-бет.

Мовароуннахрга кета бошлайди. Абдулазиз хиндларга қарши курашга чиқади. Шох Жаҳон ўз қўшинларини чакириб олишга мажбур бўлади. Харобазорга айлантирилган Балхни Эрондан қайтиб келган Назрмуҳаммад ўз қўлига олади.

Ҳокимиятни қўлга киритган Абдулазизхоннинг мавқеи дастлабки йилларда айтарли мустаҳкам бўлмаган. Манбаларда ҳатто унга қарши икки марта фитна уюштирилгани ҳақида гувоҳликлар ҳам бор. Чунончи, Абдулазизхондан норози бўлган гуруҳлар Бухоро тахтига аввал аштархонийлардан бўлмиш Сўфи султонни, кейинги сафар эса хоннинг укаси Субхонқули султонни ўтказмоқчи бўладилар. Икки сафар ҳам фитна очилиб, Сўфи султон қатл қилинади, Субхонқули султон эса Балхга, отаси олдига қочади. Шу баҳона у Балх иллатида ўрнашиб олиб, 1651 йилда Балх тахтини отасидан тортиб ҳам олади. Давлат ишларидан қўлини ювиб ҳажга отланган Назрмуҳаммадхон шу йил ёзнинг ўрталарида Симнон (Эрон) шаҳрида вафот этади¹.

Абдулазизхон Балхни пойтахт ихтиёрига киргизишга бир неча марта (1655-1657) ҳаракат қилса-да, аммо Субхонқули султон ҳам бўш келмай, деярли Бухородан мустақил тарзда даврон сурган. 1658 йили Абдулазизхоннинг пири Абдулгаффорхожа воситачилигида Бухоро ва Балх ўртасида тинчликка эришилиб, Субхонқули султон акаси ҳокимиятини тан олса-да, (Балхда Абдулазизхон номидан хутба ўқишган), лекин 1681 йилга қадар ҳам Балх амалдаги мустақиллигини сақлаб қолган².

Балх тахтига яна Назрмуҳаммаднинг чиқиши унинг ўғилларини ташвишга солиб қўяди ва уларни бирлаштишга мажбур қилади. Абдулазизхон олдин у билан душманлик қилиб юрган укаси Субхонқулини Балхга ноиб қилиб тайинлади. Шаҳар ноиблари ва посбонлик қилиб юрган аскарлар у билан битим тузиб, уни шаҳарга киргизадилар. Назрмуҳаммаднинг Маккани зиёрат қилиш учун кетганда йўлда вафот этиши, ака-укалар ўртасида яна адоват пайдо бўлишига сабаб бўлган. Абдулазиз Балхни Субхонқулихондан тортиб олиш иллатида унга қарши Муҳаммад султон бошлиқ жуда катта қўшин юборади. Шаҳарни қирқ кун қамал қилиш вақтида шаҳар атрофлари шу қадар вайрон бўлдики, Муҳаммад Юсуф Муншининг сўзларига қараганда, “уй-жойлардан асар ҳам қолмаган. Лекин Абдулазиз узил-кесил галаба”га эришолмай укаси билан сулҳ

¹ Силсилат аз-салотин. 267-бет.

² Азамат Ўно. Ўзбек адабиётчилиги тарихи. 266-бет.

тушиб, унн ўз меросхўри ва Балх ноибн деб тан олишга мажбур бўлиди¹.

Абулғози хон ҳукмронлиги йилларида Хива хонлари Абулғози хон (1643-1663) ва унинг ўгли Анушахон (1663-1687) Бухоро ҳудудларига бир неча марта талончилик юришларини амалга оширидилар. Хоразмликлар 1655 йилда Қоракўл, Бухоро агрофларига ҳужум қилиб, у ерларни талон-тарож қиладилар. Душман қўшинларига зарба бериш, ўзаро урушларни тўхтатиш ниятини топа олмаган Абдулазизхон тахтдан воз кечди. Унинг урини тахтга ўтирган укаси Субхонқулихон (1680-1702) даврида ҳам Бухоро Хива муносабатлари мураккаблигича давом этди. Айниқса, Самарканд амирларининг Хива хони Анушахон ҳукмронлигини тап олиб, унинг номига хутба ўқишлари баъзи амирларнинг норозиликсига сабаб бўлди. Шундай вазиятда Субхонқулихонни Михмудбий қатагон қўллаб-қувватлади, самаркандликлар қаттолди. Шунга қарамай Бухоро ва Хива муносабатлари кескин бўлиб қолаверди. XVII аср охири XVIII аср бошларида тинимсиз бўлиб турган ўзаро курашлар, сиёсий тартибсизликлар халқ оммасининг аҳволини огирлаштирди, солиқлар кўпайиб, поряхўрликнинг ааж олиши, бошбошиқлик мамлакат ҳўжалигини ийрон қолга келиб, издан чиқишига олиб келди.

Ангтархонийлар ҳукмронлиги йилларида Хива хони Абулғози Баҳодирхон ва ундан кейин унинг ўгли Анушахон Бухоро ва Самарканд агрофига тез-тез ҳужум қилиб турган.

1655 йилда Мовароуннахрга хиваликлар ҳужум уюштирадилар ва мамлакатни хароб қиладилар. Улар Қоракўлни эгаллаб Карманагача борадилар. Жуда кўп асирлар ва қўлга тушган бошлнкларни олиб ўз юртлирига қайтадилар. Бу ҳужумларни Хива хони Абулғози Баҳодирхон Хива хонлигини доимий тахликада ушлаб турган ва муттасил унинг тинчлигини бузиб келган хонлардан ўч олиш мақсадида уюштирган эди. 1657 йилда ана шундай ҳужумларнинг бирида Абулғози хоннинг ўзи катта хавф остида қолади. Карманадан катта ўлжа билан келаётганда Бухоро хони Абдулазизхон Абулғози хонга қутилмаганда зарба беради. Фақат Абулғози хоннинг ўгли Анушахоннинг ўз вақтида етиб келганилиги оқасини асирликдан сақлаб қолади. Лекин бу маглубиятга қарамасдан хиваликлар тиним бермасдан Бухорога қарши ҳужумни

¹ М. М. Мўминов билан муҳаррирликда. Ўзбекистон ССР тарихи. Биринчи том. Тошкент, 1970, 564-565-бетлар.

давом эттираверадилар. 1658 йилда Варданзе хароб қилинади. 1662 йилда Абулғозихон қўшинлари Бухорога етиб келадилар. Хиваликлар Бухоронинг Номозгоҳ дарвозаси олдида етганларида Абдулазизхон билан Абулғозихон ўртасида сулҳ битими имзоланади.

Шу ўринда Абулғозихоннинг Хоразм тахтини эгаллагунга қадар чеккан азоб-укубатлари ҳақида муҳтасар тўхталиш зарур.

Абулғози Эронда қарийиб 10 йил (1630-1639) махсус назоратчилар қўл остида Исфаҳонга яқин жойлашган Таборақ қалъасида тирикчилик ўтказди. 1639 йили ёз кунларининг бирида у тутқунликдан қочиб қутилишга муваффақ бўлади. Кўп тараддуд ва машаққатлар чекиб, икки ярим йил деганда, 1642 йили Абулғозини хон қилиб кўтардилар. Орадан бир йил ўтгач, 1644 йили у кўпчилик ракибларини енгиб, Хоразм тахтини эгаллашга муваффақ бўлди.

Абулғози ҳаммаси бўлиб йигирма йил атрофида хонлик маснадида ўтирди. Лекин бошқа ҳукмдорларга ўхшаб ҳузур-халоват кўрмади. Умри кўпроқ уруш-талашларда ўтди: 1646-1653 йиллари у Тажан, Бомн баурма (Қизил арвотнинг жанубий-шарқий тарафида жойлашган манзил), Атроқ ва Журжон туркманлари билан уруш олиб борди, 1655-1662 йиллари улкага вақти-вақти билан босқин қилиб турган (урал)лик ўрис қозоқлари, қалмоқлар ва қозок кўчманчилари билан кураш олиб борди, 1663-1664 йиллари бир неча марта Бухоро устига юриш қилди.

1664 йили Абулғозихон оғир дардга чалиниб ётиб қолди, тожутахтни ўса ўғли Анушахон (1664-1674)га топширди¹.

Мамлакат ғарбида ҳам нотинчлик бўлиб турган. Анушахон (1664-1687) мамлакат ичкарисига ҳамлалар уюштириб, талон-тарожлик билан шуғулланган. Масалан, 1684 йил ёзида у ҳатто Самарқандни эгаллашга эришиб, бу ерда ўз номидан хутба ҳам ўқитган ва фақат келаси йил кеч кузидагина Субҳонқулихон уни бартараф эта олган. Шунга қарамай Анушахоннинг вориси Арнак (ўзбек 'Эренг') 1687 йили яна мамлакат ичкарисига юриш қилади. Эндиги сафар Субҳонқулихон уни бартараф қилиш билан бирга хоразмлик амирлар хоҳишига кўра бу вилоятга ўз ноибини тайинлайди. Шу тариқа Хоразмда яна Бухоро ҳокимияти қарор топади².

¹ Б. Аҳмедов "Тарихдан сабоқлар "Ўқитувчи", Тошкент, 1994, 213-214-бетлар.

² Сўзсизлар аз-заляттин 305-бет.

Абдулғози Баҳодирхон (1563) дан сўнг унинг ўғли Анушахон ҳам Бухоро хулудларига қарши юришни давом эттиради. Ана шундай ҳужумлардин бирида Анушахон Бухородаги Жуйборгача (Жуйбор хонларини яшайдиган жой) етиб борган ва у ерни талаган. Бу пайтда Абдулғазиз Карманада бўлган ва тезда Бухорога ёрдам бериш учун бу ерни етиб келган. У Бухоро халқини шаҳар ҳимоясига сафарбар этагани ва хиваликлар чекинишга мажбур бўладилар. Хиваликлар билан олиб борилган узоқ муддатли урушлар Мовароуннахрнинг умумий иқтисодий инқирозига сабаб бўлади ва аштархонийлар давлати ичидаги зиддиятларни янада кучайтиради. Саломатлигини еттиришган ва кексайиб қолган Абдулазиз мамлакат мудофаасини таъминлай олмайди. У ҳокимиятдан укаси Субхонкулихон фойдасига воз кечиб Маккаи Мадинага кетишни ихтиёр қилади ва ушун ерда бу дунёни тарк этади¹. Хива билан олиб борилган узоқ урушлар мамлакат ҳаётига қаттиқ таъсир кўрсатди. Қариб қолган Абдулазизхон ҳокимиятни бошқара олмай қолди. Тахт учун зиндан қуриш олиб бораётган унинг укаси Субхонкулихон 1680 йилда тахтни ўтиришга муваффақ бўлди. (1680-1702).

Субхонкулихон давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Балхда ҳокимият талашиб тинимсиз кураш олиб бораётган ўз ўғилларига ҳам қарши кескин чоралар кўришга мажбур бўлди. Балх ноибини Субхонкулихоннинг ўғли Сиддиқ Мухаммад ўз отасига қарши қўнғолон кўтармокчи эмиш, деган гап тарқалади. Бунга жавобан 1681 йилда Субхонкулихон Балхга қўшин тортади. Нобакор ўғил Сиддиқ Мухаммад отаси юборган қўшинни миятик ва камонлардан ўқ узиб қарши олади. Лекин гуноҳини кечирини тўғрисида отасидан ҳикмат олгач, шаҳардан чиқиб отасининг ҳузурига боради. Ота-бола кўришгач, бирлашиб Балхга борадилар. Шаҳар ичига кирганларидан сўнг Субхонкулихон ўғли Сиддиқ Мухаммадни занжирбанд қилиб қамаб қўйишга буйрук беради. Исён кўтаришда унга ёрдам берган шахслар сўроқ қилиниб қийнаб ўлдирилади. Сиддиқ Мухаммад ҳам шундонда ҳалок бўлади².

Субхонкулихон ҳукмронлигининг сўнгги йиллари ўзаро урушлар кучайиб кетганлиги ва хон ҳокимиятининг бўшашиб қолганлиги билан ажралиб туради. Қабилаларнинг марказий ҳокимиятга қарши бош кутаришлари ва ўзаро урушлари Бухоро хонининг бир неча бор уларга қарши қўшин тортишга мажбур қилди.

¹ Р. Шамсутдинов, Ш. Каримов, У. Убайдуллаев. Ватан тарихи. 28-бет.

² Р. Шамсутдинов, Ш. Каримов, У. Убайдуллаев. Ватан тарихи. 29-бет.

лекин бу ҳамлалар кўпинча хон лашкарларининг мағлубияти билан тамом бўларди. Урушлар кенг халқ оммасига зиён етказар, улардан фақат зодагонларгина наф кўришарди. Бундай урушлар Моъарруннахрининг кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси ўртасидаги иктисодий алоқаларга ҳам путур етказди¹.

Ана шундай оғир вазиятда вафот этган Субхонкулихон ўрнига Убайдуллахон (1702-1711) тахтга ўтирди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, мустақилликка интилган бебош амирларни буйсундириш, кўтарилган қўзғолонни бостириш учун тинимсиз урушлар олиб борди. Убайдуллахон йирик зодагонлар, қабила бошликларининг мавқеини пасайтириш, сиёсий тарқоқликни бартараф этиш мақсаднда уларни марказий ҳокимиятдан четлантирди, ҳатто диний-сиёсий ҳокимиятга катта таъсири бўлган Жўйбор шайхларини солиқ қўламаслик имтиёзидан маҳрум этди. Яна давлатни бошқаришга ҳунармандлар ва савдогарларнинг болаларини жалб қилиб, ўзига ишончли, янги амалдорларни шакллантиришга ҳаракат қилган Убайдуллахон фаолияти юқори табақа вакилларининг норозилигига сабаб бўлган бўлса, 1708 йилда марказий ҳокимиятни кучайтириш учун ўтказган пул ислоҳоти аҳолининг ўрта табақаси орасида ҳам хоннинг таъсирини анча пасайтирди.

Йирик амирлар ва маҳаллий ҳокимлар мавқеи эса тобора оғиб борган. Мамлакатдаги энг асосий вилоятлар ва шаҳарларда сулола намояндалари эмас, тобора қудратга тўлиб келаётган амирлар ҳукмронлик қилганлар. Масалан, Самарканд, Шаҳрисабз, Қарши, Ўратепа, Ҳисор, Балх ва бошқалар. Бу ҳол ўз-ўзидан расмий сулола учун жойларни назоратда тутиш имконини кескин камайтирган. Хуллас, 1711 йили Убайдуллахон ҳам суиқасд қурбони бўлади. Убайдуллахон тарихини ёзган ўша замон тарихчисининг гувоҳлик беришича, олий ҳукмдорнинг ўзбилармонлик сиёсати туфайли саройдаги бир гуруҳ кишилар давлат ишларини қўлга олиб зулм йўлига ўтадилар. Убайдуллахон билиб турса ҳам индамаган. Шунда амирлар ва лашкарларнинг унга нисбатан эътибори сусайиб, мамлакатда сиёсий суиқасд учун вазият етилиб қолган².

Ўзаро бетўхтов урушлар, ҳарбий юришлардан кейин хазина боғлиқ иктисодий аҳвол оғирлашади. 1708-1709 йилларда ўтказилган

¹ Масъул муҳаррир И. М. Мўминов. Самарканд тарихи. Икки томлик. Биринчи том. "Фан", Тошкент, 1971, 263-264-бетлар.

² Мир Мухаммад Амин Бухари. Убайдулланаме. Перевод А. Семенова, Ташкент, 1957, 231-бет.

шуи нисохоти натижасида пул қиймати тўрт марта тушиб кетади. Нисохотдан иррир кўрган аҳоли гаяён кўтаради, бироқ гаяён шифоқетиларчи бостирилади. Мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг ёмонлашуви ички зиддиятларни кучайтириб юборади. 1711 йил 16 мартда уюштирилган сарой фитнаси оқибатида Убайдуллахон ҳам ўлдирилади. Бу фитнани 40 кишидан иборат сарой гуруҳи амалга оширади. Убайдуллахон бор-йўғи 30 йил яшаб, 9 йил ҳукмронлик қилади. У ўз ҳукмронлигини тугишган оғаси Абдулқониқнинг бошини жудо қилишдан бошлаган эди. Негаки Убайдуллахон оғасининг тахтга даъвогар бўлиб чякишидан кўрксиди.

Аштархонийлар орасидан нисбатан қатъиятли, марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамлаш учун бир неча тadbирларни амалга оширган Убайдуллахон даврида ижтимоий-сиёсий парокандалик кучийди ва унинг ўзи фитна қурбони бўлди. Фитна шитироқчиси бўлган укаси Абулфайзхон (1711-1747) тахтга чиқарилди. Иродаси кучеи Абулфайзхон кучли амирлар таъсиридагина кўгирчоқ хон шифатида тарихда қолди. У номигагина хон бўлиб, ҳақиқий ҳокимият кучли амирлар қўлида бўлган. Айниқса, Абдуллабий, Иброҳимбий, Мухаммад Ҳакимбийлар давлат бошқарувида катта таъсирга эга бўлганлар. Абулфайзхон даврида сиёсий тарқоқлик ҳолати кучайиб, ҳар бир вилоят амалда мустақил бошқарувга эга бўлган ҳокимиятга айланиб қолган эди. Тошкент, Хўжанд, Балх, Гиндхшон, Шахрисабз, Хисор ва унинг атрофидаги ерлар Бухорога бўлсеунмаганди. Бу парокандалик марказий ҳокимиятда тўқори манқега эга бўлишга интилан бийлар ўртасидаги қураш сабабли руи берган эди. У қурашда Шахрисабз ҳокими кенасе Иброҳимбий билан барча шахзодалар оталиқларининг бошлиғи бўлган мангит уруғидан чиккан Мухаммад Ҳакимбийлар катта рол ўйнадилар.

Убайдуллахон фожасини нафакат у йўл қўйган хатолар, шу билан бирга кейинги ўн йилликларда кучайиб келаётган маҳаллий кучлар ҳамда йирик амирлар фаолияти билан ҳам тушуитирмок керак. Абулфайзхон замонида бошбошдоклик, маҳаллий кучлар ва пуфузли амирларнинг ўз манфаати йулида интилишлари, уларни бартараф этишда Абулфайзхоннинг ожизлиғи сезилади.

1740 йили эронлик афшорнийлар сардори Нодиршоҳ (1736-1747) яна бир бор бостириб келиб, аштархонийлар қудратига сўнгги қулатувчи зарбани беради. Гарчи Нодиршоҳ Абулфайзни ўз ўрнида хонлик курсисида қолдирган бўлса-да, аммо амалда ҳокимият бошқа

бир маҳаллий сулола-мангитлар намояндалари Муҳаммад Ҳакимбий ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрига ўтади. Худди шу Муҳаммад Раҳимбий буйруғи билан 1747 йили Абулфайзхон қатл қилиниб, марҳумнинг ўғли Абдулмўмин султон хон деб эълон қилинади. Аммо амалдаги ҳокимият Муҳаммад Раҳимбий ихтиёрида қолаверади. Бир йил ўтиб Муҳаммад Раҳимбий бу кўғирчок хонни ҳам ўлдиртириб, ўрнига марҳумнинг укаси Убайдулла султонни ўтказиб тез орада уни ҳам йўқ қилади. Шу тарика аштархонийлар сулоласи фаолияти ҳам узил-кесил барҳам топади¹.

Аштархонийлар даври сиёсий воқеалари ҳақида тўхталганда Балх ва Кундуз ҳокими бўлган ва мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб қатлига фармон берган Маҳмуд катагонбий ҳукмронлигига тўхталиб ўтиш зарурати тугилади.

Ўз даврида Субхонқули дастлаб Бадахшон ҳокими катагон қабиласидан бўлган оталиқ Маҳмудбий ёрдами билангина хиваликларни Самарканддан қувиб чиқара олди. Лекин улар кетгандан кейин ҳам киргин бўлавериб вайронага айланган вилоятлардаги аҳолининг аҳволи бундан ҳам хароб бўлди.

Субхонқулининг Балхдалигидан фойдаланиб, Хива хони Ануша яна Бухоро чегарасидан ўтиб, катта ўлжалар олиб Хивага қайтиб келади. Субхонқули ҳамма қўшинларини Хуросонга юборган эди, шу сабабли оталиқ Маҳмудбайдан мадад сўрайди, у қўшинлари билан келиб хиваликларни орқага қайтишга мажбур қилади. Эранг Хивага қайтиб келгач ўлдирилади. Хиваликларни илтимосига кўра, Субхонқули Хоразмни идора қилиш учун ўз ноибини юборади. Шундай қилиб, Хоразм яна Бухоро хонлигига вақтинча қўшиб олинган эди.

Хонга курсатган хизматлари учун оталиқ Маҳмудбий Балх ва Бадахшонга ҳоким қилиб тайинланади. Маҳмудбий Балхда маълум даражада тинчлик ўрнатгандан кейин, Бадахшоннинг каттагина қисmini ўз қўлида саклаб турган Ёрбекка қарши кураш бошлайди. Бу курашга машҳур Бадахшон қизил ёкут-лаъл қонларини Бухоро хазинаси фойдасига ишлатиш учун Бухоро амалдорларининг юборилиши баҳона бўлди. Ёрбек амалдорларнинг йулини тўсади. Маҳмудбий 1692 йилда юриш қилиб, Ёрбекнинг пойтахти Ғузгон (Файзобод) шаҳрини камал қилади, бироқ уни забт этолмайди, шундан кейин ёкут қонларининг икки йиллик даромадини олдиндан

¹ Адамат Уйс. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 268-бет.

онинг, шу билан киноагланади ва Ёрбек билан сулҳ тузиб, Балхга қайтиб кетади.

Балхда Маҳмудбий Бухородан бутунлай мустақил ҳолда ҳокимлик қилади. Унинг шафқатсизлиги туфайли теvarак-атрофдаги ўзбек қабилалари орасида бир неча марта қўзғолон кўтарилди. Ўзбонларнинг бошловчи асосий кучлар кўп соили курама қабиласининг амирлари эди. Маҳмудбий ўз обрўсини мустаҳкамлаш ниятида, Субхонқулига мурожаат қилиб, ёш набираси Муҳаммадмуқим султонини Балхга олиб қилиб юборишни илтимос қилишга мажбур бўлади. Лекин Балх зодагонлари аҳолининг мададкорлигига суяниб, Балхда Солиххўжани ҳоким қилиб қўтардилар. Солиххўжа қадимий нарсалар хонадони Муҳаммад Порсо авлодларидан эди. Балхдаги курамлиларнинг вакиллари оталиқнинг бир томонлама-сепаратчилик ҳаракатлари хақида Субхонқулини огоҳлантирдилар. Субхонқули буларни вассалини бир ўзи уддалашга ожизлик қилганидан, Бадахшон ҳокими Ёрбекни унга қарши қўзғатади. Маҳмудбийнинг юрти Қундузда Бадахшон жангдор тоғлик аскарлари пайдо бўлади. Маҳмудбий ҳам душманга қарши қўшин тортди. Унинг йўқлигидан фойдаланиб, Субхонқули жуда катта қозок ҳамда қоракалпоқ қўшинлари билан Балх деворлари остига келиб, уни қамал қила бошлади ҳамда теvarак-атрофдаги жойларни вайрон қилиб, мол-мулкни талади. Солиххўжа Маҳмудбийни юришдан чақириб олади, у Балх атрофидаги туманларда яшовчи белужлар ва арабларни ордига даъват қилади. Субхонқули сулҳ тузишга мажбур бўлади. Шундан кейин мулкдорлар ўртасида бўлган ўзаро жанглар, туркманлар исёни, Термиздаги кўнгиротлар қўзғолони, Бадахшоннинг душманлиги, катта йўللарда очикдан-очик босқинчилик қилишлар бир замонлар гуллаб-яшнаган, бон Балх индо-яшнинг тинч ҳаётини издан чиқариб юборди¹.

Аштархонийлар давлатининг тобора таназзулга юз тутиб широканда бўлаётганлиги XVIII аср бошларида чўккисига етади. Ўзбўйдуллахон ҳокимликда мутлоқликка интилди-ю, давлатни тўққиз йил идора қилиб, уни батамом вайронага айлантирди. У мулкдорлар тарқоқлигига барҳам беришга интилиб, Балхда ҳукм суриб турган сепаратистик ҳаракат тарафдорларига дуч келади, чулки Балхда Муҳаммадмуқим ўзини Бухородан мустақил хон деб эълон қилган эди. Муҳаммадмуқимнинг орқасида Қундуз юртидаги ўз қагагон қабиласига суянган қаттиққўл оталиқ Маҳмудбий мададкорлик

¹ Ўзбекистон тарихи. Биринчи том. Беш муҳаррир И. И. Мўминов. Тошкент, 1970, 567-568-б.с.лар

қилиб турарди. Кейинроқ, 1706 йилда Маҳмудбий Мухаммадмуқимни ўлдириб, ўзини Балх хони деб эълон қилди. Шунда Убайдулла Маҳмудбийга қарши қўшин тортиб боради, лекин исёнкор Балхни ўзига бўйсундира оломайди.

Убайдуллахонни Ҳисорга қарши юриш қилишга тортган оталик Мухаммадраҳимбий эди.

Термизга қарши юришнинг ҳам Убайдуллахон Мухаммадраҳимбий маслаҳати билан қилади ва Термиз ноибини вазифасидан озод этади. Юрти Термиз вилояти бўлган қўнгирот қабиласи даргазаб бўлади. Лекин янги ҳокимнинг ўзи найманлардан бўлиб, Термиз вилоятида яшаётган найманлардан тарафдорлари кўп эди. Улар Амударёнинг нариги соҳилидан Маҳмудбийни чақиргириб келиб, жуда яхши мустаҳкамланган Термизни унга топширишади. Маҳмудбий билан бирга келган кўчманчилар қишлоқларни талаб, хонавайрон қила бошлайди, 1705 йилда уларга қарши юборилган Бухоро қўшинини Маҳмудбий ер билан яқсон қилиб ташлайди.

Шаҳрисабзлик кенегас, манғит, жўғи ва бошқа қабилалар ғалаён кўтарядилар. Хон исёнкор Маҳмудбийга қарши биргаликда ҳаракат қилиш учун уларни ўз томониغا ағдариб олишга ҳаракат қилади.

Убайдуллахон Шаҳрисабзга юриш бошлайди. У исён кўтарган қабилла бошлиқларини тўплаб, уларнинг бир қисmini ўзи билан Балхга юриш қилишга кўндиради. Убайдуллахон қўшинлари билан Амударёдан ўтиб, Балхга етиб боради ва уни қамал қилади (1707). Қатагон қабиласини Маҳмудбийга ёрдам беришдан чалғитиш учун хон Шаҳрисабз ўзбекларидан тузилган лашкарларини Қундузга хужум қилдиради. Убайдуллахон Балхни узок вақт қамал қилиб тургандан кейингина забт қила олади. Маҳмудбий қочади. Балх аҳолисининг бошига эса қаттиқ босқинчилик ва ҳар хил жабр-жафо тошлари ёғилади.

Убайдуллахон Бухорога қайтиб келиб қараса “хонга ҳарбийларнинг душманлиги ҳеч ким учун сир бўлмай қолган экан”. Балхда яна Маҳмудбий очик исён кўтарди. Уни бостириш учун юборилган қўшин Қаршига қадар етиб борди, холос. Амирларнинг бир-бирлари билан рақобати, уларнинг хонга душманлиги манфаатларининг бирлиги ҳамда Маҳмуд билан уруш қилишга раъйлари йўқлиги ҳаммаси бири бўлиб Убайдуллахонни Маҳмудбий билан ярашишга ва шу билан бирга ақалли зоҳиран Балхга нисбатан ўз суверен ҳуқуқларини сақлаб туришга мажбур этади.

1711 йил атрофида Бухородан алоҳида ажралиб, мустақил хонлиқни Мухомудбий каттагон Балхни бошқариши ва мутафаккир шайхнинг ўлими маҳкум этиши худди шу даврга тўғри келган.

XVI асрда Абдуллахон замонида Мовароуннахрни сиёсий бир бутун қилиб боғлаб турган заиф алоқалар ҳам XVIII аср бошларида ўрилиб кетди. Энди давлатнинг тушкунликка учрагани тамомилан аниқ равишдан кўриниб турарди. Фарғона XVIII аср бошидаёқ алоҳида ҳокимият бўлиб олган эди. Бу ерда ҳокимиятни Чодак қишлоғида (Чустдан 40 километр шарқда жойлашган) истикомат қилиб турувчи хўшсалардан иборат дарвешлар жамоасининг вакиллари ўз қўлларига олиниб эдилар, айниқса, бу ерда дарвешлар кўп ва бирлашган эдилар. Ўшқарларнинг минг қабиласидан бўлган, ўзини Чингизхон авлоди деб ҳисобловчи Шохрухбий 1710 йилда шайхлар ҳокимиятини эгаллашиб чиқади. Шохрухбий асос солган маҳаллий Минг сулоласи XIX асрнинг биринчи ярмида деярлик бутун Сирдарё ҳавзасини ва Ўшқарларнинг бир қисmini ўз қўлига олади. XVIII аср бошларида Шохрухбий Хўканд қишлоғи ўрнида бино қилган Қўканд шаҳри янги тўзилган давлат пойтахти бўлади.

Балх ҳам Бухородан ажралиб кетди; кейинчалик бу ерда соҳна тархонликлардан Назруҳаммад авлодлари, соҳ ерли турли ўзбек нахшодилари ҳокимлик қилиб турди. Бадахшонда Ёрбек сулоласи қарор топади. Хоразм яна Бухородан тамомилан мустақил бўлиб олади.

XVIII аср бошларида Бухоро хонлигида сиёсий парокандалик унинг расман қарам бўлган Фарғона водийсига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Шохрухбий (1710-1721) ҳокимиятини қўлга олди. Шохрухбий ўз ҳукмронлиги даврида Қўқон, Наманган, Марғилон, Қонибодом, Исфара атрофларини бўйсундириб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. Унинг вориси Мухаммад Абдурахимбий (1721-1733) Хўжанд, Ўратепа, Самарқанд, Жиззах ҳатто Шаҳрисабзни ўзига бўйсундириб мамлакат ҳудудларини анча кенгайтди.

Марказий ҳокимият заифлашгач, 1711 йилда Балх, 1723 йилда Самарқанд вилояти Бухоро хонлигидан ажралиб чиқади. 1720 йилда Тошкент вилоятини қалмоқлар босиб олади. Бу аҳволни кузатиб борган Хива хони Шерғозихон ҳам Бухоро хонлигига даъвогар бўлади, аммо унинг ҳаракатлари самарасиз яқунланади. 1723 йилда қалмоқлар қозок даштларига бостириб кириб қозокларни Мовароуннахрга қочинга мажбур қилган. Қозоклар чорва моллари билан Зарафшон водийсига кириб боғ ва экинзорларни пайхон

қилганар. Бухоро хонлигида иқтисодий ва сиёсий танглик кучайгандан кучаяди, охири-оқибатда хонлик таназзулга юз тутади. Мовароуннаҳр парчаланиб учта хонликка-Бухоро, Қўқон ва Хива хонлиқларига бўлиниб кетади.

Хуллас, 1599-1747 йиллар давомида аштархонийлар сулоласи даврида ҳукм сурган сиёсий, ижтимоий тарқоқлик, хонлар, султонлар, шахзодалар ўртасида авжига чиққан ўзаро тожу тахт учун курашлар, талончилик урушлари уша давр аждодларимизнинг дунё тараққиёти цивилизациясидан бирмунча орқада қолиб кетишига сабаб бўлди.

XVII-XVIII асрлар ўзбек шоири ва мутафаккири Бобораҳим Мараб яшаган давр сиёсий воқеалари биз таҳлил этган даражада кўринишда зухур этган эди. XVII-XVIII асрлар аштархоний ҳукмдорлар сиёсат юритган даврда Мовароуннаҳрда ижтимоий-иқтисодий аҳвол қай даражада эканлигини таҳлил этамиз.

Бу даврда давлат тизими, унинг маъмурий тузилиши, ижтимоий тузум, ҳарбий соҳа, иқтисод, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, солиқлар тизими каби масалалар давлат миқёсида юритилса-да, нисбатан бу даврда ривожланиш темурийлар ва шайбонийлар даврига муқояса қилинганда паст даражада эканлиги кузатилади.

1601 йилдан бевосита ҳокимият тепасига келган аштархонийларга шайбонийлардан оғир мерос насиб этади. Амир Темури вафотидан кейин 200 йил ўтиб, Мовароуннаҳр худуди сиёсий тарқоқлик, ўзаро қирғинбарот урушлар натижасида халқ хўжалиги ва ишлаб чиқариш бутунлай издан чиқиб илқироз сари йўл тутган эди. Аштархонийлар сиёсий тарқоқликни ва ўзаро қирғинбарот урушларни тўхтата олмайдилар. XVII аср бошларига келиб ўзбек уруғ ва қабилалари сони 92 та эди. Уларнинг ҳар бири ўзига хон, ўзига бек-давлат ичида давлат эди, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Манғитлар-Бухорода, кўнгиротлар Хоразмда, минглар Фарғонада, кенегаслар-Шахрисабзда, Афғонистоннинг шимоли, Амударёнинг иккала соҳилида ҳукмронлик мавқеини эгаллайдилар. Хонларга қайси қabila, уруғнинг таъсир кучли бўлса, юкори мансаб ва лавозимларни ўша қабиллага улашар эди. Манғитлар вакиллари энг юкори амалдор лавозим бўлган оталиқ лавозимини, дўрмонлар парвоначи Қарини ҳокими лавозимини, қагагонлар Бухоро олий ясовули лавозимини эгаллаганлар. Ана шу тарика халқ ва давлат бойлигини талон-тарож қилувчи, мамлакатни хароб қилувчи улкан бошқарув аппарати ва

аъштархондорларнинг катта бир гуруҳи таркиб топади. Буларни фақат бошқаруви ва шахсий манфаат кизиқтирган. Мамлакат миллат ва халқ таволиди, истиқболи улар учун бегона эди.

Аштархонийлар давлат тизими ўз тузилиши, моҳиятига кўра шайбонийлар давлат тизимидан деярли фарқ қилмас эди. Хон расман хоний ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига бевосита барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал қилинарди. Барча хоний фирмонлар хон тамонидан жорий қилинар, унинг номидан тўғридан зарб қилинар, хоннинг номи хутбада кўшиб ўқиларди. Кейин амалда кўпгина аштархоний ҳукмдорлар йирик сарой амалдорлари қўлида ўйинчоқ бўлиб, марказий давлат бошқаруви сирини амалдорлари қўлида тўпланган бўлса, жойларда маҳаллий ҳокимият тамомилан вилоят ҳокимлари ихтиёрида эди. Бу марказий бошқарувнинг заифлиги оқибати бўлиб, давлат тизимини бекарорлигига, ижтимоий-сиёсий инкирозга олиб келар эди¹.

Давлатдаги энг мартабали лавозим оталиқ эди. Оталиқлар хонлар ҳузуридаги энг муҳим ишларни назорат қилардилар. Давлатдаги энг олий қароргоҳ девон деб аталарди. Уни бошқариш лавозинбегни зиммасига юклатилган. Шунингдек, давлат ишларида кўкилдош вазифаси ҳам юкори аҳамиятга эга эди. Кўкалдош давлат ҳақида, хон атрофидаги одамлар ва душманлар ҳақида тўпланган маълумотларни назорат қиларди. Бундан ташқари аштархонийлар давлати маъмурий бошқарувида миршаббоши (туңги қоравуллар бошлиғи), додхоҳ (аҳолидан шикоят ва аризалар қабул қилувчи шахс), иннок (хонга амирлар чиқарган буйруқларни етказувчи шахс), мирохўр (отхона бошлиғи), дастурхончи (ошхона бошлиғи), мунший (хон миразаси), тўқсабо (овқат ва ичимликлар таркатувчи) каби илтимос ва мансаблар ҳам бор эди. Мансабга қўйилганлик ҳақидаги ҳукм парвоначи орқали бериларди.

Аштархонийлар даврида Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар Билх бўлиб, уни тахт вориси бошқарар эди. Давлат бошқаруви икки бошқичали бўлиб-марказий ва маҳаллий бошқарув тизимига эга эди.

Вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунishi белгиланган йиллик солиқларни тўллаб хон хазинасига юбориб туриш, хон фармойишига кўра ҳарбий юришларда ўз қўшинлари билан қатнашишдан иборат эди, холос. Вилоят ҳокимлари ҳам ўз бошқарув тизимига, ҳарбий кучларига эга эди.

¹ А. Садгулаев, Б. Аминов, Ў. Мавлонов, Н. Норқуллов, Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққоти "Ақлсмия", Тошкент, 2000, 179-бет.

Аштархонийлар даврида ҳарбий ва маъмурий амалдорлар катта ҳуқуқларга эга эди. Улар билан бир қаторда йирик дин пешволари-хожалар ва диний мансаб эгалари-шайхулислом, қозикалон, садр на бошқаларнинг аҳамияти ҳам катта бўлган. Давлат бошқарувида Жуйбор хожаларининг мавқеи бу даврда ҳам юқори бўлиб, асосий диний мансабдорлар улар ичидан тайинланар эди.

Аштархоний ҳукмдорлар давлатда ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш учун хизматкор ноибларига ерлар инъом қилишни давом эттирадилар. Бу даврга келиб ер инъом қилишнинг илғариги шакли-суюрғолдан ташқари танҳо шакли ҳам вужудга келади. Танҳо фақат ҳарбий саркардаларга бериларди. Танҳо соҳиби ернинг эгаси бўлман, балки ерда ишлаб берувчи деҳқонлардан ўлпон тўлаш ҳуқуқига эга бўлган ҳарбий зодагонлар эдилар.

Аштархонийлар даврида солиқларнинг кирктага яқин тури жорий қилинган. Бу ҳол омманинг қашшоқлашишига олиб келади. Убайдуллахон ҳукмронлиги даврида пул тизими инқирозга учрайди ва халқни талаш авжига чиқади. Битта кумуш тангадан тўртта танга зарб этирила бошланган, бундай тангаларнинг қудрати тўрт баробар пасайиб кетган. Солиқлар амалда тўрт баробар оширилган. Буларнинг оқибатида мамлакат халқ хўжалиғи батамом инқирозга юз тутади, очлик-яланғочлик оддий бир нарсга бўлиб қолади. “Оддий халқ ва камбағаллар,-дейлади «Убайдулланом»да мушкул аҳволда қолдилар, кундалик ейиш-ичишдан маҳрум бўлдилар, ҳатто кафан учун мато тополмай, жонларини худога топширдилар”¹. Чорасиз қолган халқ оммаси Убайдуллахон зулмига қарши Бухорода, Кеш, Ургут ва Термизда кўзғолонлар кўтардилар. Бу кўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган. Аштархонийлар халқ оммаси устидан ўз ҳукмронликларини ўтказишда руҳонийларнинг қўллаб-қуватлаши ва мададига таянганлар. Ҳукмдор зодагонлар билан диний маҳкамалар ўртасида тўла ҳукмронлик вужудга келган. Ҳар бир ҳукмдор тахтга ўтиришдан олдин муқаддас жойларга, авлиё-анбиёлар қабрларига бориб қурбонликлар, назр-ниёзлар қилиб, кечалари билан ухлამасдан Қуръон оятларидан ўкиб чиққанлар ва уларнинг арвоҳларидан ҳукмронликка фатволар сўраганлар.

Айрим аштархоний ҳукмдорлар Имомқулихон, Абдулазизхон, Убайдуллахон ҳукмронликлари даврида марказий ҳокимиятни кучайтиришга ҳарчанд ҳаракат қилинмасин, бу ҳаракатлар айтарли нобой натижалар бермади. Маҳаллий амирлар ва султонлар ўз

¹ Мирмуҳаммад Амин Бухорий. Убайдулланом. “Фан”, Тошкент, 1957, 158-бет.

қилинган шаҳар ва ҳудудларида ҳокимлик қилиб, бу ҳудудларда йироқ ер эгалари бўлибгина қолмай, бутунлай хўжайин эдилар. Уларнинг кўпчилиги ўз гуруҳлари кучига таяниб марказий ҳокимиятга деярли бўйсунмас эдилар.

Ҳонларнинг алмашиниши халқ учун катта зарар келтирар эди. XVII аср охирларига келиб, Хива хонлигида кўнгиротларнинг маммон она борди ва 1804 йилда улар Хива хонлиги тахтини олиб, 1920 йилгача бу хонликда ҳукмронлик қилишди. Қўқон хонлигида ҳукмронлик қилишган минглар сулоласи ўзларининг тинчлик истилочилиқ урушлари ва ўзаро сулолавий курашлари билан қишлоқ аҳолисининг ижтимоий иқтисодий аҳволини янада оғирлаштирди¹.

Ашгархонийлар даврида доимий бўлиб турадиган ўзаро урушлар мамлакатни вайрон қилди. Халқ оммаси тобора қашшоқлашиб борди.

Мовароуннаҳрда ер эгаллиги бундан олдинги асрларда булгани сингари, давлат ер эгаллиги (амлок), хусусий (мулк) ва вақф ер эгаллиги шаклларида мавжуд эди. XVII асрда ер инъом қилиш расми янада кучайди. XVI асрда бўлгани каби суюрғол ва янги хил танҳо инъомни кенг расм олиб, бу ҳол Ўрта Осиёда XIX асргача давом қилиб келди. Давлат ҳокимияти заифлашган сари ер эгаллиги кенгайиб, ўзбек қабилаларининг ҳукмронлиги кучайиб борди².

XVII асрда ҳунармандчилик, тўқимачилик ривожланди. Айниқса шёлли, ҳар хил буюмлар ишлаб чиқариш, терини ишлаш кенгайди. Шаҳар ҳаётида ташқи савдо катта рол ўйнади. Қарвонлар Москва, Ўқон ва Узок Хитой ҳамда Ҳиндистонга кўчаб бориб турдилар. У ёлардан матолар, чинни идишлар, чой, тикиш учун ҳар хил иплар, яёллар учун безаклар, зеб-зийнатлар, ранглар олиб келинардилар. Ўз ишбатида Бухоро хонлари кўшни давлатларга ўз элчиларини юбориб, ташқи алоқаларни ривожлантиришга ҳаракат қилишган.

XVII-XVIII асрларда Мовароуннаҳрда табиий бойликлар казиб чиқарилган. Қимматбаҳо тошлардан фερуза, ёқут казиб олинган.

Самарканд ва Бухорода аъло нав қоғозлар ишланган, бу қоғозларни ишлаб чиқариш усули Абдулазизхон даврида қашф қилинган эди. Бухоро хонлигида теурийлар ва шайбонийлардан мерос қолган, лекин баъзи бир ўзгаришлар киритилган давлат

¹ Р. Х. Муртаева, Б. Ж. Элов, Б. Жолдасов, М. У. Тожиёва, М. М. Хайдаров, Н. Подвойнов, Қ. Ражабев, А. Одилов. Ўзбекистон тарихи. Матбузаалар матни, Тошкент, 2000, 64-68-бетлар.

² Х. Бобобекоев, Ш. Каримов, М. Содиқов, Қ. Усмонов, С. Халбоев, Р. Шамсутдинов. Ўзбекистон тарихи, 126-бет.

бошқарув тизими мавжуд эди. Амалдорлар погонасида биринчи ўринни оталиқ эгаллади. Оталиқ биринчи вазир вазифасини бажарган. XVIII асрда эса у яна мамлакатда сугориш ишларига раҳбарлик ҳам қилган.

Аштархоний ҳукмдорлар даврида давлат хазинасини бойитишнинг ягона усули халқдан солиқларни кўпроқ йиғиб олиш деб ҳисоблаганлиги сабабли ҳам солиқлар сони ва миқдори ҳаддан ошириб юбориларди. Масалан, Субхонқулихон даврида 7 йиллик солиқларни бир йилда йиғиш ҳақида фармон эълон қилинган эди. Бу аҳолининг янада камбағалланишунига, ерларнинг қаровсиз бўлиб қоллишига, деҳқончиликнинг инқирозига, нархларнинг ошиб кетишига олиб келди.

Бу даврда хонликдаги анъанавий бўлган хирож, закот, ихрожат, бож каби солиқлардан ташқари жуда кўплаб катта-кичик солиқлар жорий этилди. Улар асосан ўзаро низола туфайли тез ҳувиллаб қоладиган хазинани тулдиришга, қушнлар таъминотига, хон ва сарой аъёнлари харажатларини қоплашга сарфланарди. Асосий солиқ туловчи аҳоли раият-деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар, чорвалдорлар эди. Турли солиқлардан ташқари кишлоқ ва шаҳар аҳолиси турли ишлар (каналлар қазини, ариқларни тозалаш, қурилиш ишлари ва бошқалар)га мажбуран жалб этиларди. Бундан ташқари, мазкур тадбирлар учун сарфланадиган харажатлар аҳолидан турли йўллар билан ундириб олинарди. Мамлакат фукаролари булмаган савдогарлардан олинадиган солиқлар (бож) деярли ўтғаришсиз бўлиб, кўпинча уларнинг миқдори сиёсий муносабатларга ҳам боғлиқ эди.

Хонлар, амалдорлар ва бошқаларнинг турли диний муассасалар (масжид, мадраса, қабристон, хонақо) фойдасига берилган ва бизгача етиб келган васиятномалари, бутун-бутун туманлар ва улардаги ўнларча кишлоқлар, экин экиладиган ерлар, тегирмонлар, уй-жойлар, қарвонсаройлар, дуконлар мусулмон рухонийларининг айрим табақалари қўлига ўтиб кетган. Вақфга инъом қилинган ва хон инъом қилган ерлардан ташқари, дарвеш эшонларнинг ер бойликлари уша замонларда кенг расм бўлган ер сотиб олиш ҳисобидан ҳам кўнайиб борган.

XVII ва XVIII асрларда Мовароуннаҳрда табиий бойликларни қазиб чиқариш энг паст даражада бўлган. Олотовда рух қазиб чиқарилганлиги тўғрисида маълумотлар бор; селитра қазиб чиқариш ва ундан порох ишлаш анча кенг йўлга қўйилган. Қимматбаҳо

тошлар, янги шпинель, феруза ва бошқалар ўлпон тариқасида хон ханишсига келтириб топшириларди. Бадахшондаги машҳур қизил ғўст қонини қазиб ишлаш давлат монополияси эди. Ишлаб чиқариш кўчлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланмаганлиги, патисодий алоқаларнинг бўшашига XVIII асрнинг биринчи ярмидаги рус мушоҳадачиларининг сўзларига ишониб, зодагон тузумга хос ҳовларнинг тақиклаш тадбирлари хон саноати ишларининг ривожланишига тўсқинлик қилган¹.

Самарқанд ва Бухорода аъло наф кўгозлари ишланарди, бундай кўгозларни ишлаб чиқариш усулига Абдулазизхон даврида қилинган эди. Ҳунармандчилик ҳам, савдо ишлари ҳам асосан шаҳрларга келиб ўтрокликка кўчган туб жой халқ кўлида тўпланган эди.

Шаҳарнинг ҳунармандчилик саноати, жумладан, жамият ҳунармандлари истеъмол қиладиган турли қимматбаҳо буюмлар тафтиши нисбатан анча юкори даражада туради. Бироқ, ишлаб чиқариш техникаси ва бадий қиймати жиҳатидан бу буюмлар қимдин-кам, истиснолар билан Мовароуннаҳр усталарининг аввалги намунада ҳозирланган буюмларидан анча паст даражада эди.

Мовароуннаҳрда чўл урф-одатлари юкори давлатчилик формалари билан дуч келиб, собик кўчманчилар орасида мулкий муносабатлар мустаҳкамланган сари улар бу формаларни ўзлаштира борадилар.

Мулкий ер эгалигининг ривожланиши ва ўзбек мулкдор намуналари кўлида катта-катта ер боғликларининг тўпланиши намуналар аҳамиятини шу қадар кучайтириб юбордики, XVII асрдан бошлаб хон илгариги мавқенинг катта ҳиссасидан маҳрум бўлди. Ўзбек мулкдорлари учун аштархонийлар қулай эди, чунки улар ўзбек қабилалари билан боғлиқ бўлмаганларидан. Мовароуннаҳр аҳолиси орасида старли даражада таянчлари йўқ эди. Аштархонийлар сулоласидан булган баъзи бир хонларнинг (масалан, Номқулихоннинг) ҳокимиятни марказлаштириш ва баъзи бир мулкдорларни бўйсундириш учун қилган ҳаракатлари қулай фўрсатлардагина қисман муваффақият қозонди.

XVIII асрнинг биринчи ярмида зодагонлар таркоклиги чўккисига етди, хон амирлар кўлида ўзбек қабилла бошликлари кўлида кўчирчоқ бўлиб қолди. Амирлар ҳақиқатда ўз юртларининг мустақил ҳокимлари бўлиб олдилар. Улар қўшнларга қарши уруш олиб

¹ Ҳали муҳаррир И. М. Мўминев. Ўзбекистон тарихи. 583-бет.

борадилар, ҳужум қиладилар, улар билан ўзлари мустақил сулҳ тузадилар. Бу амир ҳокимлардан баъзи бирлари, бир неча ўн йиллар давомида Самарқандни идора қилиб турган. Ялангтушбий, Маҳмудбий катагон, оталиқ Раҳимбий ва бошқалар ўзлари бошлиқ бўлиб турган қабилаларнинг ҳарбий кучларига таяниб, бутун давлатда, шунингдек, унинг айрим вилояти ҳаётида ҳам катта рол ўйнадилар. Хон уруғи аъзолари уртасида амлоқларга бўлиниш урнини энди айрим қабилалар уртасидаги амлоқларга бўлиниш олди.

Бухоро хонлиги аштархонийлар даврининг охирларида марказий ҳокимиятдан бутунлай мустақил бир қанча қabila мулкларидан ташкил топганди.

Қишлоқ ҳунармандлари ўз маҳсулотларини шаҳарларга олиб борадилар. Ҳунармандчиликка онд асосий маҳсулотлар шаҳарларнинг ўзларида тайёрланарди. Бозорларда эҳтиёж учун сотиб олувчилардан ташқари, маҳсулотларнинг маълум турларини сотиб олувчи савдогарлар ҳам бор эди.

Уларнинг баъзилари йирик савдогарлар бўлиб, йирик-йирик бозорларни эгаллаб олган ва кўплаб дуконлари мавжуд эди.

Мамбаларнинг маълумот беришича, бу даврда ипак матолар пшлаб чиқариш деярли тўхтаб қолди. Уни чиқариш ҳам тақиқлаб қўйилган эди. Россияга чиқиладиган маҳсулотлар асосан тери, жун, гилам қабилар эди. Рус давлатида бу маҳсулотларга талаб катта эди. Мовароуннахрлик савдогарлар Россияга нафақат ўз маҳсулотлари балки, чет эл маҳсулотларини (айниқса ҳинд, эрон, афгон маҳсулотларини) ҳам олиб борардилар. XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россияга олиб чиқиладиган маҳсулотларнинг тури кўпайибгина қолмасдан, балки бу муносабатда кўплаб рус элчи-савдогарлари ҳам иштирок эта бошладилар. Рус савдогарлари ёки уларнинг вакиллари Мовароуннахрнинг турли шаҳарларида 2-3 йил яшашар, рус маҳсулотлари келтириб, маҳаллий маҳсулотларни олиб кетардилар. улар савдогарчилик нуқоби остида ҳарбий аҳамиятга молик маълумотлар ҳам тўплаб, Россия давлатига етказиб турганлар¹.

Бу даврда Мовароуннахр бошқа алоқаларини анча ривожлантирди. Чунончи Самарқанд ва Бухородан Россия ва Ҳиндистонга шойн ва ип газламалар олиб борилад эди. Ўз навбатида савдогарлар Ҳиндистон, Эрон, Хитойдан турли газламаларни олиб келишар эди. Мовароуннахрнинг Москва давлати билан савдо

¹ Мастурмухаррирлар А. С. Сағдуллаев, Б. Ж. Эшов. Ўзбекистон тарихи. 289-290-бетлар

алоқалари ривожланган эди. Савдогарлар Москва давлатига ҳам терн, ошилган қўй териси, жун газлама, ёғоч идиш-товоклар ва бошқа нарслардан олиб боришарди.

Самарқанд савдогарлари ташқи савдода ҳам фаол катнашадилар. Мисолан, 1577 йилда Бухородан Москвага борган савдо элчихонаси томонидан Самарқанд вакили Хўлса Тўра ва боліқалар бор эди¹.

XVII аср Мовароуннахр билан Москва давлати ўртасида диниоматик ташқи муносабатлари ҳақидаги кўпгина расмий ҳужжатларда Самарқанд тилга олиб ўтилади. Масалан, Нирмуҳаммадхон подшо Михаил Фёдоровичга йўллаган мактубида ўзининг тахтга ўтирганини ва Москва давлати билан аввалгидек дўстона муносабатларни, савдо алоқаларни давом эттиришини ва асосан айрибошланиш истаётганлигини маълум қилади. Нирмуҳаммадхон каттакон бу давлат таркибига Самарқанднинг ҳам ширинлигини мактубида уктириб ўтади.

XVIII асрнинг охирида Самарқанд бозорларига Россия, Хитой, Хиндистондан турли буюмлар келтиришар эди. Ўз навбатида Самарқанд илдояти ҳам шу мамлакатларга коғоз, олачадан тайёрланган чопонлар, сопол буюмлар, курук мева, коракўл терн, от-ушлар сгказиб берарди.

Аштархонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида ҳам шайбонийлар давридагидек Бухоро Мовароуннахрда ислом динининг таянч марказларидан бири сифатида мавкенин саклаб қолган. Бу ерга ислом динининг билимдонлари, муллалар, шайхлар, мудиррислар хар тарафдан келар эдилар. “Убайдуллонома”да бу ҳақда қўйидагиларни ўқиймиз: “Гўзал Бухоро шаҳрида ва унинг атрофларида илоҳиётчилар, олимлар, такводор ва авлиё кишилар шу қадир кўп эдики, уларнинг саноғига етиб бўлмасди”².

Улар суфийлик таълимотини билишда ва кароматда гуё уз илоҳий қудратларини намойиш қилар эдилар. Бу даврда нақшбандийлар Хожа Ахрор, гоясининг тарафдори Суфи дехконга тинг келадиган ва у билан баҳслаша оладиган уламо йўк эди. Минбаларда кўрсатилишича, унинг ер-мулклари ва бойликлари жуда қўн ва чекеиз бўлган.

Шайбонийлар ва аштархонийлар давлатлари ижтимоий-сиёсий ҳаётида Жуйбор шайхларининг ўрни ва нуфузи жуда катта бўлган.

¹ Мисол савдогарлар. Н. М. Мўминов. Самарқанд тарихи. Биринчи том. 285-бет.

² Нирмуҳаммад Аппи Бухорий. Убайдуллонома “Фан”. Тошкент, 1957, 158-бет.

³ Бурибой Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. “Ўқитувчи”, Тошкент, 1994, 24-25-бетлар.

Аслзодалик ва тариқатдаги юқори мавқеларига кура, Жуйбор хожалари ўзларини ота томонидан Муҳаммад пайгамбар с.а.в. авлодлари, она томонидан эса Чингизхон ва Жужи авлодлари деб билганлар. Аслзодалик ва тариқатдаги юқори мавқеларига кўра, Жуйбор хожалари сомонийлар давридан бошлаб давлат ишларини муҳим лавозимларни эгаллаганлар. Хожа Муҳаммад Ислоом ва Хожи Саъд XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода шайхулислом лавозимини эгаллаб турганлар. Абдулазизхон, Субхонқулихон ва Ubайдуллахон давларида бу лавозимни Хожа Абдурахимнинг набираси Муҳаммад Бокирхожа ва Ҳошимхожа жуйборийлар эгаллаганлар. Шу хонадоннинг бошқа бир намояндаси Ҳабибуллохожа муфтий мансабида фаолият кўрсатган.

Бухоро хонлари Жуйбор хожаларини ер-сув, нақд пул ва кимматбаҳо хадялар билан тақдирлаш билан чегараланмасдан, улар билан кавм-қариндошликка интилганлар. Жуйбор хожалари бирон одамни юқори мансабга тайинлаш, мансабидан четлатиш ва бошқа вазифага тайин этишда ҳам маълум таъсир кўрсатганлар.

Ривож топган қончилик ишлари инкирозга учраганлиги муносабати билан асосий валюта маъдани ҳисобланган қумушнинг қамлиги сезилиб турарди. Бир томондан қумуш тангалар қамлигини тўлдириши учун қисман қалбакичилик билан қўшимча даромад ҳосил қилиш мақсадида XVII асрда тангаларни “бузиш” жуда келг қўлланиларди. Тангага мис ёки қалай қўшилиб, бозордаги муомала нархида мажбурий қиймат билан янги тангалар чиқариларди. Шундай қилиб, танга зарб қилиш хонликдаги меҳнат аҳлини, оммавий эксплуатация қилиш, аҳолидан қўшимча даромад чиқариб олиш йўлларида бири эди. Хон ҳатинасининг тобора камайиб бориши яна шунга ҳам таъсир қилдики, XVII асрда шаҳарда хон хазинаси ҳисобидан бинокорлик ишлари камайиб кетди, гарчи XVIII асрнинг иккинчи ярмида Бухорода Мовароуннаҳр мулкдор меъмorchилиги, яъни Абдулазиз қурдирган катта-катта ҳашаматли биноларнинг намуналарини кўрамиз. XVII асрда мулкдорларнинг баъзи бирлари шу қадар бой-бадавлат эдиларки, улар, масалан Самарқанддаги Шердор ва Тиллақори медресаларини қурдирган Ялангтўшбий қабила хонларга нисбатан катта масштабда ҳашаматли бинолар қурдиришга қурби етар эди¹.

Аштархонийлар давлатининг энг ожиз ва кучсиз томони шунда эдики, уларда мунгазам армия бўлмаган. Хон армияси асосан

¹ Бош муҳаррир Н. М. Мўминов. Ўзбекистон тарихи. 589-бет.

қушлар интиқарларидан ташкил топган. Улар оддий қурооллар: кинжал, қамон ҳамда найзалар билан қуроолланган эди. Ўт очувчи қурооллар қамдан-қам бўлган. Қўшинда хизмат қилувчи сипоҳларга ҳақ беришмасди, уларга босиб олинган юрғлар аҳолисини талаш қилиб беришарди. Албатта, оддий ва қадимий қуроолларга таянувчи, тартиб интиқомни бўлмаган қўшин билан узокқа бориб бўлмас эди.

Шунинг қилиб, аштархонийлар ҳукмронлиги давридаги мамлакатимизнинг иқтисодий-сиёсий аҳволини кўриб чиқдик. Бир сўз билан айтганда, қанчалик катта иқтисодий, маданий, маънавий шарт-шароит ва имкониятларга эга бўлинмасин, марказий ҳокимиятнинг сифатининг, маҳаллийчилик, сиёсий бошбошдоклик, мамлакат ва давлатнинг бошқа барча қудратларини кесиб юборади. Назармуҳиммадхон замонида бошланган сиёсий бекарорлик тахминан 100 йил ўтиб сулола инқироzi ва давлатнинг учга бўлиниши билан тугади. Шунингдек давлат бошқаруви тизимида шайбонийлар даврида бошланган «орқага қайтиш» жараёни кучайиб бориб, аштархонийлар замонида девонлар тизими деярли барбод бўлди. Бутун ҳокимият даргоҳда мужассамлашиб қолди. Агар даргоҳ ва девонлар тизими мавжудлиги шароитида марказ вилоятларни даргоҳ муносабатидан ҳокимликлар тизимидан ташқари девонларнинг маҳаллий бўлишлари орқали ҳам бошқариш имконига эга бўлиб, бу ҳол марказ интиборини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этган бўлса, энди бу жойлардаги бутун ҳокимият маҳаллий қучлар қўлида мужассамланди. Шунинг учун ҳам вилоятларнинг бошбошдоклик сифатини бу вақтда ниҳоятда кучайган. Бундан давлатчилик асослари заифлашиши ҳам турган гап эди. Шундай бўлиб борди ҳам.

Аштархонийлар ҳукмронлиги йиллари кўзга ташланадиган яна бир муҳим жиҳат хусусида тўхталिश лозим. У ҳам бўлса, мамлакатимизнинг халқаро ҳаётдаги мавқеининг сусайиб бориши масаласи. Ўзтибор берилса, ташқи алоқалар асосан Хуросон доирасида, шимолдаги қучманчи халқлар билан муносабатларда чекланиб қолган. Бу вақтда илм-фан, техника тараққиётида, ҳарбий сифатда илгарилаб бораётган Европа давлатлари билан алоқалар ўрнатилди, жаҳон сиёсий, иқтисодий, илмий-маданий давраcига киришди, бунинг орқасида дунё миқёсида фикрлаш, сиёсат юритиш аниқланиши бизнинг сиёсатчилар, давлат арбобларида бўлмаган. Шунинг учун аجدодларимиз гидравлика, машина, механизмлар, энг замонавий ҳарбий қурооллардан беҳабар қолаверганлар. Замонанинг инқилобий илм-фани ютуқларидан миллий манфаат йўлида фойдаланишга

масъул ҳукмрон кучлар, сулолалар тобора ўз қобиқларига ўраланиб, маҳаллийчилик, сулолавий манфаатлар карама-қаршилиги асоратидан чиқа олмаганлар.

МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

Бобораҳим мулла Вали ўғли Машраб XVII-XVIII асрларда Мавароуннаҳр халқларининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида гоят мураккаб тарихий вазият вужудга келган бир шароитда яшаб, ижод этди. Бу даврларда Мавароуннаҳр зодагон тузумининг ички карама-қаршилиги кескинланиб, жамиятда ижтимоий ва табақавий кураш шиддатли тус олди. XVII асрнинг ўрталарига келганда Мавароуннаҳрнинг ички сиёсий аҳволи жуда ҳам чигалланиб кетди. Аштархонийлар хонадонидан бўлган хонларнинг тахт учун тўхтовсиз бўлиб турган ички ва ташқи қонли урушлари ўлканинг иқтисодий кудратига катта путур етказди. Мамлакатда хонавайронлик ва бошбошдоқлик каттик авж олди¹.

1601 йилдан эътиборан Бухоро хонлигида ҳокимият шайбонийлардан аштархонийлар (жонийлар) сулоласи қулига ўтди. 150 йилча (1601-1756) ҳукмронлик қилган аштархонийлар сулоласи даврида Бухоро хонлигида тинчлик, осойишталик бўлмади. Хонлик вилоятларида ҳукмронлик қилувчи амирлар ва бекларнинг узбошимчалиги, марказий ҳокимиятдаги амалдорлар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, ур-йиқитлар мамлакат тинчасини қуритиб борди. Буни аштархонийлар сулоласидан Бухоро тахтига кўтарилган ун нафар хондан иккитасининг тахтдан ағдарилганлиги, тўрттасининг тахт устида ўлдирилганлиги ҳам яққол кўрсағади.

XVII-XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида: ҳокимият марказда ҳам, вилоятларда ҳам асосан бир идора-даргоҳда мужассамланиб борган. Аниқ равишдаги даргоҳ ва ижроия (девоңлар) тақсмотини бу замонда кўрмаймиз. Аштархонийлар ҳукмронлик йилларида ҳам нақиб, оталик, парвоначи, додхоҳ, девонбеги, кушбеги, чухрабоши, мирохур, ясовул, иноқ, курчи, ҳарбий қози, бош қози, шайхулислом, аълам, раис, бош муфтий, ҳарбий муфтий, эшикоғабоши, мирзабоши, мунший, сарой кутубхонаси бошлиги, дастурхончи каби лавозимлар мавжуд бўлган. Аштархонийлардан Абдулазизхондан бошлаб, оталиқнинг

¹ Мухсин Зокиров. Ўрқ ва маърифат кутубхонаси. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти. Тошкент, 1981, 54-бет.

мансабдаги мавкеи кучайиб боради. Абдулазизхон Бухоро тахтига
пайтахтдаги оталик вазифасини Ялангтушбийга, яъни ўша
пайтахтдаги энг забардаст амирларга таклиф қилган. Оталикнинг
мансабдаги мавкеи Султонкулихон даврида ҳам баланд бўлиб, энг муҳим ҳарбий
ишлар оталикка юклатилган. Бундай ҳолат Убайдуллахоннинг
мансабдаги мавкеи хукмронлик йиллари ҳам сақланиб қолган.
Убайдуллахонда XVIII аср бошларидаги оталик вазифасининг
амалиётини кўрсатиб берувчи таъриф бор-умдат ал умаро, яъни
"амон амирлар табақасининг таянчи". 1707 йили Убайдуллахон
мансабдаги мавкеи Балх вилояти мулкларининг бош оталиги этиб
тайинланади.

Аштархонийлар, хусусан Убайдуллахон ва Абдулазизхон
даврида кушбегининг мавкеи ўсган. Шу мансабдаги шахснинг
мансабдаги кўтарилиши билан у эгаллаб турган лавозим аҳамияти ҳам
ошади. Чунончи, Тўракули кушбеги бош мансабга тайинлаш ва
унини бериш, хон ёрлиғисиз шахсан ёзма кўрсатмалар тарқатиш,
унини қабулларда ўз хоҳишига кўра иштирок этиш каби имтиёзларга
эга бўлган. Манба тили билан айтганда, бу пайтда кушбеги бош
амирларнинг энг улуғи эди.

Хулласе, шароит ва назиятга қараб у ёки бу давлат лавозимининг
таъбири ўзгариб бораверган, бу ҳолат олий ҳукмдорнинг у ёки бу
шахсга, унинг ҳокимият учун тегадиган нафига, жамиятда тутган
ўрнига қараб муносабатда бўлиши билан боғлиқ эди. Чунончи, аввал
бошман Убайдуллахон саройида Муҳаммад Раҳим оталик мавкеи
баланд бўлса, 1707 йили хон уни Қарши вилояти бошқарувида
тайинлади. 1710 йили эса Тўракули кушбеги бошига катта имтиёзлар
берилади. Натижада кушбеги унвони мавкеи ўз-ўзидан юксалади.
Хулласе, унвон эгаларининг ижтимоий мавкеи ҳал қилувчи рол
ўйнаган. Шунинг учун ҳам вилоят ҳокимлигига парвоначи, оталик
каби лавозимдагиларнинг тайинланиши табиийликка айланиб
борган. Аштархонийлар давридаги даргоҳ хизматларидан яна бири-
сарой кутволига давлат хазинаси ҳисобига амалга оширилган
қурилиш, ободончилик ишларига жавобгар бўлган. Масалан, 1709
йили Убайдуллахон сарой кутволи Хожа Болтуга пойтахт атрофида
чорбоғ барпо этишни буюради. Хожа Болту ишга киришиб,
муҳандислар, меъморлар, усталар, мардикорлар, хашарчиларни жалб

қилиб, катта чорбоғ ва унинг ўртасида ажойиб ва ҳашаматли сарой қурилишига бошчилик қилади. Маблагини эса олий ҳукмдор беради¹.

XVII-XVIII асрларда меъморчилик соҳасида кўплаб иншоотлар бунёд этилди. Улар аввалгиларидан улчамлари ва безаклари билан фарқланади. Самарқанд шаҳрининг бош майдони-Регистоннинг шаклланиши шу даврга мансубдир. Бу ерда Ялангтўшбийнинг маблагини ҳисобига мадраса қурилиб, пештоқнинг шерларнинг қошидаги тасвири безаб турали. Шу сабабли мадраса Шердор номини олган. Ушбу мадраса қаршисида майдоннинг нариги бетида Улугбек мадрасаси жойлашган бўлиб, Шердор мадрасаси Улугбек мадрасасининг асосий шакллариини тасвирлайди: баланд пештоқ, киррадор гўмбазлар, баланд тик миноралар.

Майдоннинг учинчи тамонида Ялангтўшбий томонидан барпо этилган Тиллақори (олтин қадалган) номидаги икки қаватли мадраса жойлашган.

Бухорода Имомқулихоннинг нуфузли катта амалдорларидан Нодир девонбеги масжид ва ҳовуз, мадрасадан иборат меъморий ансамбль қурдирди. Нодир девонбеги бундан ташқари, Самарқанддан 4 чақирим жанубда Хўжа Аҳрор қабри олдида мадраса ва намозгоҳ ҳам бино қилди².

Абдулазизхоннинг Бухорода бунёд этган иншоотлари гоёт мухташам. Аввало Бухородаги Улугбек мадрасаси қаршисида қурилган мадрасани тилга олиш жоиздир. Мазкур мухташам бино яхши безатилган, ундаги мармар тахtachалар қимматбаҳо қошнинг безаклар, сирланган гулдор сопол тахtachалар, мураккаб ганчли гўмбазлар, шарафалар, ички деворлар гоёт нафис ва нақшларга бой ҳал югуртирилган қасрлар, оқ сатҳга кўк бўёқда туширилган нақшлар кўзни қамаштиради. Бу Ўрта осийлик меъморларнинг улугвор иншоотидир. Абдулазизхон мадрасаси ва Нодир девонбеги томонидан қурилган Лаби Ҳовуз меъморий мажмуаси, Қаршидаги Ёрмухаммадбий ва Хўжа Қурбонбий мадрасалари, Шаҳрисабз воҳасидаги Хўжа Илмқон меъморий мажмуалари аштархонийлар даври меъморчилигининг юксак намуналаридир. Марказий ҳокимиятнинг заифлашуви, ўзаро урушлар, сиёсий парокандалик билан изоҳланувчи аштархонийлар даврида тарихнавислик, адабиёт, меъморчилик соҳасида кўлга киритилган бу ютуқлар ижобий

¹ Убайдуллатома. 142-бет.

² А. Аскаралов таърифи остида. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-том. 38-39-бетлар

мехнаткаш халқимизнинг бунёдкорлик, яратувчанлик қўлларининг буюк кўринишидир¹.

1630-1631 йилдан 1635-1636 йилгача Нодир девонбеги қасбдорлиги биноан, Хўжа Аҳрор мазори ёнида мадраса қурилди. Мадраса меъмор Дустмуҳаммад раҳбарлигида бунёд этилди; Хўжа Аҳрор номли киши қурилиш учун жавобгар бўлган. Бу мадрасанинг мезанкадан ишланган паннога битилган шешрларда "қудусдор бино" баландлиги "нур сочиб турган ойгача" стадн деб аталган ҳам, мадрасанинг ҳажми унча катта эмас ва тузилиши асосатан ўша даврдаги биноларга ўхшарди. Бинога асосий кириш юзун кўчида айвонлари бўлган чорқирра ҳовлига олиб боради. Ҳовлининг атрофи бир қаватли ҳужралар билан ўралган. Ҳовлининг шимол қисмида масжид ва дарсхоналар жойлашган. Буларнинг усти кубба шаклидаги томлар билан ёпилган².

Монароуннаҳрда вилоят ҳокимларининг сепаратизми авж олган ва марказий хон ҳокимияти заифлашган бир пайтда кучли ўзбек эртакларининг роли анча ошди. Имомқулихон томонидан Самарканд қасбини қилиб тайинланган Ялангтуш баҳодир урушларда эришган галлабани билангина эмас, балки енгилганларни қаттиқ жазолашн билан ҳам танишган ҳарбий саркарда эди.

Ялангтуш Баҳодир Тиллақори мадрасасини 1646-1659 умрининг охири йилларида барпо этган. Мадраса ҳовлиси диний йиғинлар учун мўлжалланган. Қишқи масжид тўғри бурчақли устуллари ўрнатилган кўп гумбазли галерия шаклида; унинг марказида меҳробни бўлган асосий монументал бино жойлашган. Унинг тик пещтоқи ҳовлига қараган бўлиб, мураккаб сталактик гумбазлар билан ёпилган. Деворлари, дарчалари ва интерьер куббалари пастдан то ошғича кундал услубида туширилган гули расмлардан иборат. Бу ётувларга тилла суви юритилганлиги учун ҳам мадраса "Тиллақори" деб аталган. Ташиқи гумбазнинг улкан цилиндрик қисми кўриб битказилган бўлса ҳам, поёни етказилмаган. Тиллақори мадрасасининг безаклари Шердор мадрасасиникидан бирмунча фарк қилиди.

Тиллақори-кадимий Самарканд классик архитектурасининг ажойиб боскичини яқунлайди. Бу ёдгорликнинг бадий қиймати унинг ўзи туфайли эмас, балки бу бинони барпо этиш билан Самарқанднинг Регистон майдонидаги ажойиб монументал

¹ Ўш мұхәррир Н. М. Мұминов. Ўзбекистан тарихи. "Фан", Тошкент, 1970, 598-бет.

² Ўш мұхәррир Н. М. Мұминов. Самарқанд тарихи. 300-301-бетлар.

ансамбль ўзининг ниҳоясига етганлигидадир. Бу ансамбль кўрки ушандайлигича бизнинг кунларимизгача етиб келди.

Биз кўздан кечираётган бу давр Хива хонлигида хўжалик ва маданий ҳаётнинг бошқа кўринишлари каби санъат ҳам таназзулда эди. Уша даврга оид бўлган ва Хивада сақланиб қолган архитектура ёдгорликлари орасида 1616 йилда қурилган Арабмуҳаммад мадрасаси бор; мадраса биносининг жануб томонига туташган масжид бизнинг давримизгача сақланиб қолмаган. Анушахон масжид ва ҳаммомлар, Шерғозихон эса икки қаватли катта мадраса қурдирадилар. Бу гиштдан қилинган мадрасанинг ташқи кўриниши Бухородаги мадрасаларга ўхшайди.

Бу биноларнинг ҳаммасини Бухоро ва Самаркандда аштархонийлар даврида қурилган ҳашаматли биноларга сирингача таққослаб бўлмайди, бу бинолар Бухоро хонлигидаги архитектура ёдгорлигига хос ажойиб нақшларга ҳам эга эмас.

Аштархонийлар даврида савдо-сотиқ билан боғлиқ иншоотлар қурилиши ҳам анча ривожланди. Маҳаллий бойлар, амалдорларнинг хусусий маблағлари ҳисобига барпо этилган кўплаб карвонсаройлар, рабоблар, карвон йўллари бўйидаги сардобалар буни кўрсатиб турибди. Масалан, саройда дастурхончи лавозимини эгаллаб турган Зокирбей ўз маблағидан Бухоро-Қарши савдо йўлида катта рабоб қурдирган бўлса, хонликдаги энг йирик бойлардан бўлган Нодир Девонбег томонидан Бухоро-Самарканд савдо йўли бўйида ҳашаматли рабоб барпо этилган. Бу бинолардан ташқари хонлиkning бошқа шаҳарларида, қишлоқларида кўплаб масжидлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоий фойдали бинолар қурилдики, бу ўзаро низоларга, мураккаб сиёсий вазиятга қарамайдан Мовароуннаҳр меъморчилигида етакчи анъаналар давом эттирилганлигини кўрсатиб турибди¹.

XVII-XVIII асрларда Тошкентда бунёд этилган Шайхонтоҳур мазорати, Барокхон қабри, Самаркандда “Хожа Аҳрор мазорати”, Хивада Арабмуҳаммад мадрасаси, Ануша “Оқ масжиди”, “Мадрасаи Шерғозихон”, “Мадрасаи Муҳаммадамин шок”, Кўконда “Мадрасаи Мир”, “Мадрасаи Хонхўжа” каби тарихий ёдгорликлар қурилди.

¹ А. Сағдуллаев, Б. Аминов, Ғ. Мавлонов, Н. Нормутов, Ўзбекистон тарихи. Давлат ва жамият таракқиёти. 189-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи III том. 134-бет.

Ўрта Осиёнинг XVI-XVII асрлардаги маданий ҳаёти ниҳоятда юксалган эди. Намбери бу даврда маданият таъаззулга юз тутган эди, деб ўйлаш эди. Бунга қўшилиб бўлмайди. Бу хусусда Ўрта Осиё тарихининг йирик тадқиқотчиси П. П. Иванов фикрини келтириш ўринлидир: "Дарҳақиқат, Ўрта Осиёда эски маданий анъаналар XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам сақланиб қолди. Ўзбекларнинг ҳукмрон бўлишида ўтмиш маданий анъаналарига адоват кўзи билан қарамади, асосан уларни давом эттириш ва ривожлантиришга интилдиги".

XVII-XVIII асрларда илм-фан, санъат ва маърифатдан, асосан шайхонлик тоқори табақалари баҳраманд бўладилар. Шунга қарамай, бу даврда маданият дурдоналари халқнинг номалум санъаткорлари қўлидан яратилган эди. Мулкдорларнинг нифок ва урушлари арғайи меҳнат аҳли ижод жараёнига дахлсиз эди. Захматкашлар ўзига ҳок маданият намуналарини, чунончи дostonлар, қўшиқлар, арғонлар, маколлар тўқир, турли хил матолар, рўзгор буюмлари ва бошқа нарсалар яратар эдилар. Халқнинг маънавий ҳаёти мусулмон динининг ақидалари остида кечар, рухонийлар баъзи диний намуналарга сўзсиз итоат қилишни талаб қилар, халқни турли намуналар қаршисида ожиз, қўрқунда тутишдан манфаатдор эдилар¹.

Шунингга қарамай халқ орасидан машҳур алломалар, файласуф ва тарихчилар, шоир ва адиблар етишиб чикди. Улар ўз ижодида илғор намуналарни ривожлантиришга, халқ армон ва орзуларини ҳаққоний равишда талвинга ҳаракат қилдилар.

Маданият мусулмон рухонийлари таъсирида эди. Зероки, диний рафқурунинг намояндалари-дарвешлар, шайхлар тобора куч йиғиб кетардилар. Бу айниқса илм-фан ривожига ўз аксини топар эди. Ҳақиқий илм ўрнини мусулмон динидаги сунний мазҳаб мустаҳкам қилиб, аниқ ва табиий фанлар қувғинга учраган эди. Айниқса, риёзиёт ва фалакиёт орқада қолган эди. Маълумки, XVII-XVIII асрларда илм-фан ривожининг даражаси кескин пасайиб кетган эди. Чекли фактик маълумотларни таҳлил қилиб, бу ҳолга объектив баҳо бериш керак бўлади. Айғини керакки, бу даврдаги Ўрта Осиё намуналарида риёзий таълим ҳақида баҳс юритувчи ўқув адабиёти ҳам ўрганилган. Фалакиётчилар ўрнига муваққитлар келган эдилар.

¹ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии. Москва, Восточная литература, 1958, стр. 85.

² М. Нуриддинов. Юсуф Қорабоний ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр "фани", Тошкент, 1991, 17-18-бетлар.

Улар тақвимни кузатиш, байрамлар келиши, сарой ҳаётидаги турмуш ҳодисаларни шарҳловчи жадваллар тузиш билан оғора эдилар¹.

Аштархонийлар даврида Мовароуннаҳрда илм-фан, маданий-маънавий ҳаёт қандай бўлди деган савол берилганда, бу даврда мамлакатда диндорлар мавқеининг ошиб бориши ва уларнинг давлат ишларига аралашувининг кучайиши, аниқ фанлар (хандаса, риёзи, тиббиёт, астрономия) соҳасида ўрта асрларда эришилган ютуқларнинг аста-секин унутилишига, дунёни, жамият тараққиётини тушунтиришда фақат илоҳий дунёқарашнинг ҳукмронлиги ўрнатилишига олиб келди. Бу ўз навбатида диний ақидапарастликка, миллий биқикликка, ижтимоий фикрнинг ва дунёвий тараққиётнинг бўғилишига сабаб бўлди. Натижада илм-фан, маданият беппи бўлган Мовароуннаҳр аштархонийлар даврида сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ночор ўлкага айланди.

Аниқ ва табиий фанлар тараққиёти руҳонийлар ва дин пешволари томонидан маълум даражада чеклаб қўйилган эди ва бу фанлар бўйича қилинган илмий кашфиётлар Аллоҳ иродасига шик келтирари деб ҳисобланган.

Мадрасаларда ақидачилик ҳукмронлик қилди. Гарчи Бухоро хонлигида XVII аср ўрталарига қадар камида бир юз элликдан ортиқ мадраса бўлса-да, улар маорифга тегишли муносабатларнинг шаклланишига таъсир кўрсата олмаган. Фалакиёт тили илми нужум билан аралаштириб юбориларди, ҳатто энг ўқимини кишилар ҳам ҳарита ва жуғрофияни яхши билишмасди. Бухороликларнинг билим беришнинг анъанавий усуллари инкор этили хошликда илм-фаннинг тараққиётига салбий таъсир кўрсатди. Бу даврда математика, астрономия, кимё фанларида ном чиқарган Мулло Турсун Фаранзий, мусиқа бастакори Кавкабийлар ижод қилган².

Фалсафа ва адабиёт бир-бири билан узвий боғлиқ. Ҳар иккаласининг тадқиқот манбаи инсон руҳияти, унинг тафаккур ва қарашларидир. Шу бонс адабий тил адабий услубдаги халқчиллик хурфидкли мутафаккирлар ижодида кўпроқ зуҳур этар эди. Вафои, Турди Фароғий, Бобораҳим Маишраб, Мулла Масти охунд, Нодир (XVII аср), Андалиб, Роқим, Нишотий, Ҳувайдо, Умар, Боқий (XVIII аср) асарларининг тили, ғоялар ҳамоҳанглигига кўра, бир-бирига яқин турар эди.

¹ Матвеевская Г. П., Тизяковская Х. Математические и астрономические рукописи ученых Средней Азии X-XVIII вв. Ташкент, "Фан", 1981, стр. 3-4.

² А. Аскарон тахрири остида. Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-Том. "Фан", Тошкент, 1994, 37-38-бетлар.

XVII-XVIII асрларда бошқа фанларга нисбатан адабиёт, тарих, фалсафа, тасвирий санъат, рассомлик ривож топди. Шу билан бирга тиббий фанлар ҳам турғунликка учрагани йўқ.

Билан тадқиқотларда XVII-XVIII асрларда кўзга кўринган фан соҳафалар яшаб ижод этмаган, деган фикр мавжуд эди. Лекин асрларда олинб борилган илмий изланишлар юқоридаги фанларнинг илмий эканлигини исботлади. Бу даврда фалсафа фанига кўзга кўнган Юсуф Қорабоғий, Мирзажон Шерозий, Муҳаммад Шариф Бухорий каби йирик мутафаккирлар етишиб чиқди.

Давр ни назмдаги тарихий асарлар жуда балангварвоз ҳамда шайхонларнинг ҳаёти, подшоҳ ва хонлар, улар атрофидаги аъёнларга бағиш қилинган.

Аштархонийларнинг илқирозга юз тутган даврида бир қанча асарлар яратилган бўлиб, уларда беш хоннинг ва улар варақларнинг шу сулоладаги сўнгги олий ҳукмдорларнинг зурлаб ўзлаштирилганлиги баён этилган. Муаллифлар “Муқимхон тарихи”, “Умарқулхон тарихи” каби асарларида Бухоро ҳукмронлари ва варақлари ўша давр мушкулларини бартараф этиш имконига эга шайхонларнинг таъкидлаган эдилар.

Тиббиётга муайян қизиқиш кўзга ташланади. Субхонкулихон Бухорода махсус мадраса-шайхона бунёд эттирган бўлиб, унда шайхонлар шайхона топган, махсус тиббиёт кутубхонаси бўлган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтида Субхонкулихон кутубхонасидаги тиббиётга оид хон бунёд этган ёки ўғли ёзган бир қанча нусба китоблар сақланмоқда. Хоннинг ўзи Нишоний таҳаллусида шеърлар ёзган, ўз атрофига шайхонли олимларни йиққан, оммабоп тиббий асарлар яратган.

Математика, астрономия, айниқса, тиббиёт, тарихнавислик па адабиёт соҳасида бир қанча янги асарлар яратилдики, булар XVII аср биринчи ярмидаги ўзбек халқи маънавий меросининг буюк намуналари сифатида қайд этилади. Бобоҳўжа ибн Хожа Ориф Самарқандий, Мулло Турсун Фаройиш Самарқандийлар фалакиёт соҳасида Субхонкулихоннинг “Дубб ул-лавойих ул-камар фил-ихтиёрот”, “Иҳё ат-табиби Субхоний”, Саъид Муҳаммад Тохир ибн Абдулқосимнинг “Ажойиб ул-табокот” асарлари шу даврдаги кўзга кўринган асарлар сирасига киради.

Аштархонийлар даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи мирзо Содик Мушшайнинг «Даҳман

шоҳон" мажмуаси, Муҳаммад Балхийнинг "Субҳонқуллинома" маснавийси, Муҳаммад Амин Бухорийнинг "Муҳит ут-таворих", Абдурахмон Толевнинг "Абулфайзхон тарихи" Муҳаммад Юсуф мушшнинг "Муқимхон тарихи" ва бошқа асарлар шу давр маданий ҳаётининг ажойиб намуналаридир¹.

Бу даврда Турди Фароғий, Бобораҳим Манраб, Суфи Аллоҳер, мирзо Абдулқодир Бедил каби ижодкорларимиз ўз асарлари билан узбек адабиёти равнакига салмоқли ҳисса қўшдилар. Хожа Самандир Термизийнинг "Дастур ул-мулук" асари Субҳонқулихон даври давлатчилиги тарихи ва тузуми ҳақида маълумот беради. Мутрибийнинг "Тазкират уш-шуаро", Малехо Самарқандийнинг "Музаққир ул-асҳоб" каби тазкиралари давр илмий муҳити ва ижодкорлари ҳақидаги асарлардир. Уларда 200 га яқин ижодкорлар ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритилди.

XVII асрда Самарқанд ва Бухорода миниатюра, наққошлик санъати равнақ топди, бу даврдаги кўп миниатюралар нафис ишланганлиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Темур "Зафарнома"сининг 1621 йили Самарқандда битилган ажойиб нусхаси бунинг намунасидир. Ўрта Осиё миниатюрасида Ҳирот мактаби анъаналаридан анча четланиш натижасида XVII аср миниатюрасига яқинлашиш сезилади, яъни агар бўёқлар гаммаси жиҳатидан эмас, балки чеҳра, костюм ва театр жиҳозларини нозик деталлаштириш жиҳатидан қадимги Палех ва Мстера усталарининг асарларига кўпроқ яқинлашдилар.

Умуман, бу даврда Бухоро хонлиги олдинги даврдаги маданиятга караганда анча инқирозга юз тутган эди.

Ҳаттотлик ва нафис тасвирчилик юқори даражада эди. Абдулазизхон даврида кўчириб безатилган битиклар ҳоят юқори даражада тайёрланиб, унинг сифати юқори бўлган. Машҳур ҳаттот Ҳожи Ёдгор XV аср Ҳирот ҳаттотлари билан беллаша оларди. Самарқанд ва Бухоронинг нафис тасвирий асарлари фавқулодди нозиклиги ва бажарилиш санъати билан ажралиб туради. Амир Темур тарихига доир 1624 йилда Самарқандда тайёрланган "Зафарнома" китобининг безатилиши фикримизга далил бўли олади.

Мовароуннаҳр миниатюра мактаби XVI аср анъаналари XVII асрга келиб давом эттирилди, ривожлантирилди. Бу жиҳатдан

¹ Мастул муҳаррир Р. Х. Муртазоева. "Янги аср ашлоди". Тошкент, 2003, 313-бет.

² А. Асқаров таҳрири остида. Ўзбекистон халқлари тарихи 2-том 40-бет.

Шарофиддин Алл Йздийнинг "Зафарнома"сидаги миниатюралар шунинг динкиги сазовордир. Бу қўлёзма 1624 йилда Самаркандда Шарофиддин Алл унда ун иккита миниатюра малжуд. Булар орасида Шарофиддин Хиротни камал килиши, Темурнинг Олтин Ўрда хони Туркистонни қарши юриши, Темур саройидаги зиёфат тасвирлари бор.

Мовароуннахрнинг йирик маданий шаҳарларидан бўлган Самарканд XVII-XVIII асрларда ҳам санъат, коғоз ишлаб чиқариш, бозорлик бўйича дунёни хайратда қолдирарли даражада маълум шайхонларнинг оширган шаҳарлардан бири бўлиб қолди.

Самарканд хунармандчилик ишлаб чиқариш ва савдо сотиқнинг йирик маркази бўлиб қолди. Хунармандчилик тобора ихтисослашди. Ўзбекчадан ишлаб чиқариш-турли пав ва турдаги ип газлама ва иппон ташимилар, дастурхонлар, дарпардалар, белбоғлар ва бошқа шайхонлик буюмлар ишлаб чиқариш ривож топди.

Самарканд ўзининг заргарлари билан шуҳрат қозонган эди. Улар кўндалар ва мисдан, баъзан олтиндан аёллар учун безаклар, тантаналик тайёрлашлар, уларни қимматбаҳо тошлар билан қўндаларлик; баъзан узангиларни, шу жумладан, эгар-жабдукларни ҳақ қумуш билан безатишарди. Бу даврда бўёкчилик, соғун иппонларни янада ривожланади. Аввалгидек, бу даврда ҳам Самаркандда сифатли коғоз ишлаб чиқаришарди. Херман Навбернинг ёзишича, Бухоро ва Самарканд коғози Туркистондагина эмас, балки қўшни мамлакатларда ҳам маълум ва машҳур эди¹.

Бир хил маҳсулот тайёрлайдиган хунармандлар цехларга бириктирилди. Цех аъзолари, одатда шаҳарнинг бир маҳалласида яшар эди. Бундан маҳаллаларнинг номи буни тасдиқлайди. Самаркандда тариярон (заргарлик билан шуғулланувчи усталар), сўзангарон (игна тайёрловчи усталар), чармгарон (қўнчилар), харратоп (тегач йўнувчи усталар), кулолон (кулоллар), энигарон (эгар жабдуклар тайёрлайдиган усталар), шарбатдарон (ширин тичимониклар тайёрловчилар) ва бошқа маҳаллалар сақланиб қолган.

Бозорлар ҳам Мовароуннахрнинг маданий-маънавий ўчоқларида бўлиб, у жойда, ундаги чойхоналарда адабий суҳбатлар бўлиб турган. Бозорлар фақатгина хўжалик ҳаётининг марказигина бўлиб қолмасдан, бу ерда хонларнинг буйруқ ва эълонлари ўқиб эшитилишарди, айбдорларга жазо бериларди. Ундан ташқари бозорлар

¹ Мисқул муҳаррир А. С. Сағдуллаев. Ўзбекистон тарихи. 291-бет.

² Самарканд тарихи. 284-бет.

ўзига хос маданий ўчоқлар ҳисобланарди, хунаrmандлар уруғларидан етишиб чиққан шоирлар, ёзувчилар, рассомлар, меъморлар дўконларда адабий суҳбатлар ўтказиб турардилар.

Ички савдонинг кенг кўламда олиб борилиши ва баъзи турдаги маҳсулотларни қушми давлатларга чиқарилиши натура ҳўжалигининг йўқолиши ва товар-пул муносабатларининг ривожланишига олиб келди. Аммо товар-пул муносабатлари фақат шаҳарларда ва уларга яқин бўлган ҳудудлардагина мавжуд эди.

Аштархонийларнинг Россия билан муносабатлари ҳақида фикр юритилганда, Россия томонидан босиб олинган Волга, Урал бўғлири, Ғарбий Сибирь ерлари табиий равишда ва тарихан Туркистон минтақаси ҳамда туркий тилли халқлар яшаш жойларига алоқадорлиги шубҳасиз. Шу маънода бухоролик, самарқандлик, хоразмлик, балхлик савдогарларнинг мазкур юртларда савдо қилишига интилишлари ҳам табиий эди. Савдонинг ривожидан манфаатдор аштархоний ҳукмдорлар Россия давлати билан элчилик алоқалари олиб бориб, ўз савдогарларига қулай шароит яратишга интиляганлар. Россия ҳукумати эса савдо муносабатларини ўз савдогарлари манфаатида танкил қилишга ҳаракат қилиб, туркистонлик савдогарларга Россияда эркин савдо фаолияти юритишларини тақиқлаган эди. Шунингдек Россиядан Туркистонга металл ва ундан ишланган маҳсулотларни олиб кетишга ҳам йўл беришмади. Бундай хатти-ҳаракатлардан мақсад аниқ: бир томондан, янги босиб олинган ерлардаги маҳаллий туркий тилли аҳоли билан туркистонликларнинг иложи бориша камрок мулоқотда бўлишини, маҳаллий аҳолининг Москвага қарши кайфиятини кучайтирмаслигини таъминлаш, иккинчи томондан, ҳарбий соҳада катта аҳамият касб этган металл ва ундан тайёрланган қуроолларнинг ҳонликка етиб боришсини олдини олиш эди.

Аштархонийлар даврида адабиёт, санъат ва сиёсий тизим ҳақида Фитрат қуйидагиларни ёзган: Сўфи Оллоҳёр, Машраб Намангоний, Турди ва Ҳувайдо каби услубан бир-бирига яқин шоирлар бу даврнинг ҳосилоти эди. Ўзбек ўлкасининг кундан-кун иқтисодий тушиши, идора бирлигининг сақлашига монё бўлди. Хоразм ўлкаси Шайбонийхоннинг ўлиmidан кейин ажралиб, бир оз вақт Эронга тобеъ бўлди ва тезликда ундан қутилиб, мустақил бир ўзбек ҳукумати кургон эди. Бухорода ҳукумат шайбонийлардан аштархонийларга ўтгач, яна бир оз кучсизлангани учун Хоразм ҳукуматининг анча тажовузга учради.

Аштархонийларнинг охирги хукмдори бўлган Абулфайзхон имониди Фаргона ҳам айрила бошлади. Ҳукумат Абулфайзхондан мининг сулоласига ўтгандан кейин Фаргона ўзбек ҳукумати кучая бошлади. Мана шундай бўлиб, ўзбек ўлкаси уч мустақил ва рақиб марказга айланди. Биз бу даврда ўзбек адабиёти ва, умуман, ўзбек санъатининг шул уч марказга бўлинишини кураимиз¹.

Хонликлар ҳудудидаги халқ норозилик ҳаракатлари нишанасизлик билан бостирилди, ҳар қандай илм-фан, янгиликнинг мутаассибларнинг таъқибига учрар эди. Бу пайтда нафақат бошқа ҳудудлар билан, ҳатто Қўқон, Хива, Бухородаги маданий марказларнинг ўзаро алоқаси йўқ эди. Бу ўз навбатида Ўрта Осиё илм-фанининг турғунликка, ҳатто таназзулга эътибор умуман йўқолди. Ўрта Осиё халқлари Европа фан техника тараққиётидан беҳабар бўлиб, орқада қолиб кетди². Шайбонийлардан кейин ҳокимият тепасига келган аштархонийлар замонининг дастлабки ўн йилликлари даомида Бухоро хонлиги томонидан хорижий ишмлакатлар билан дипломатик алоқалар бирмунча тузук йўлга қўйилган бўлса-да, кейинчалик ўзаро ички низолар туфайли бу соҳа оқсай борди. Уч хонлик замонида келиб эса давлатчилигимиз шариғидай куч-қудратга эга бўлмагани сабабли элчилигимиздан ҳам шукух кетган эди³.

Шунга қарамай, Мовароуннаҳрда, аввалги даврлардаги каби адабиёт ва тарихий фанлар, меъморчилик ва тасвирий санъат ривожланди. Шеърят равнак топди. Шу ўринда Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир аҳбоб” Мутрибийнинг “Тазкирати шуаро” асарларидаги таълимотлар фикримизнинг далили була олади. Уларда Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида янаб ижод этган адабиёт ва илм-фан аҳлларининг номларини учратамиз. Бундай тазкираларнинг майдонга келишининг ўзи халқнинг маданий савияси қанчалик юқори бўлганлигини билдиради⁴.

XVII-XVIII асрларда илм-фан ривожининг даражаси кескин пасайиб кетди. Шунга қарамай тараққиётнинг тарихий одимини тўхтатиб бўлмаганидек, маънавий бойликларнинг тарқалиши ва йиғилиши жараёни давом этди. Бу даврнинг илм-фан кишиларини

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар II жилд. 58-бет.

² Р. Ҳ. Муртазова, Б. Ж. Эшов, Б. Жаддосов, М. У. Тоқиева, М. М. Хайдаров, Н. Поллонов, Қ. Ражабов, А. Олидов. Ўзбекистон тарихи. 66-бет.

³ Абдуваҳҳор Иброҳимов. Ўзбеклар “Фан” Тошкент, 2001, 81-бет.

⁴ Академик М. М. Хайруллаев тахрири остида. Ўзбекистонда настимоний-фалсафий фикрлар тарихидан намуналар. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1995, 181-бет.

Улугбекнинг илмий гаялари, Жомий ва Навоийнинг хайратомуз асарлари рухлантирар эди. Улар илм-фан равнақи, инсон билими уфкларини кенгайтириш учун ислом ва тасаввуф оқимининг баъзи ақидаларига, гояларига қарши кураш олиб бордилар, ўз асарларида ердаги ҳаёт гузабликларини тараннум этдилар.

Аштархонийлар давлати туркий ва форс-тожик халқларининг уйғун истифокидан ташкил топган эди. Шу боисдан турмушда ҳам, адабиётда ҳам ўзбек ва тожик тиллари кенг қўлланиб келинган. Бу хонликларда яшовчи халқлар икки тилда бемалол ўзаро мулоқотда бўлганлар, қуда-андачилик қилганлар. Анъанага кўра эса фанда, адабиётда, мактабда тожик ва араб тилларининг нуфузи сақланар, идора ишларида тожик тилини қўллаш давом этган. Аштархонийлардан бўлган Субхонкулихон саройида 1692 йилда Муҳаммад Бодё ас-Самарқандий томонидан Бухоро поэзиясининг анталогияси тузилган. Бу тазкирада ўша давр адабий арбоблардан 150 нафари тўғрисида таржимаи ҳол маълумотлари берилган. Субхонкулихоннинг ўзи ҳам илм-маърифатли ҳукмдор эди. У кўпроқ тиббиётга қизиқарди. Субхонкулихон Бухорода маҳсус шифохона (дори-уш-шифо) курдиради. Унда беморлар даволанар ва тиббиёт фани ўрганилар эди. Субхонкулихон яхшигина шоир ҳам бўлган. Субхонкулихон каттагина шахсий кутубхонага эга бўлган ва унда кўплаб ноёб китоблар сақланган. Маърифатпарвар хонлар саройида тупланган олимлар, шоир ва адиблар илм-фаннинг турли йўналишлари бўйича ижод қилдилар ва ёзган асарлари билан жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшдилар.

Аммо энг муҳим томони шундаки, бунёдкор меъморлар, тархандозлар, мухандислар, ўймакорлар, мусаввиру наққошлар ҳукмрон зодагонлар манфаатини кўзлаб эмас, балки ўз ҳунар, санъатларини авлодларга мерос қолдириш учунгина уринар эдилар, имконият топганларида деворлар, пештоқларга ўз муборак номларини ёзиб қўядилар. Биз буни “Шердор” мадрасасининг дарвозаси ўртасидаги пештоқ деворларида “амали Абдураззоқ”, “амали Авазмухаммад” номларидан ҳам ўқиб оламиз¹.

Хурифкрлар мадрасалардаги таълим тарбия системаси, тарихнавислик, халқ китоботи ва адабиётда ҳам мавжуд эди. Чунончи, масжид ҳузурлидаги мактаблар, мадрасаларда, асосий машғулотлар ислом таълимоти асосида ҳафтияк, Куръон, чор китоб ўқитиш, ҳадислардан баҳс этиш, “Шамоил-ан-Наби”, “Меърожун-

¹ Ўзбек адабиёти тарихи III жилд. 134-бет.

дунёнинг", "Шарҳи виқоя" сингари китобларни мутолаа эттириш дунёниши давом эттирилди, лекин дунёвий, ҳаётий масалаларга ёнақаранча айрим шоирлар Навоий, Ғолибий, Бедил асарларини ёзишда ўқир эдилар. Мана шу улуг-муборак зотларнинг дунёвий фикриларидан улар муҳим ғояларни ўрганиб, келажакка умид билан ёзиш эдилар.

Дарёешали Чангий "Шердор" ва "Тиллақори" мадрасаларни ташкил этган йилларда ўзининг 12 мақом (боб) дан ташкил топган "Рисолаи мусикий" (Тухфатус-сурур) трактатини яратди¹.

Бу китобда муаллиф устод Рудакий, Абдулқодир Нойи, Хисран Дехлавий, мавлоно Мирак Чангий Бухорий, мавлоно Қосим Ғаббоний, Пахлавон Қотиби Нишопурий, мавлоно Соҳиб Балхий, Мирхожа Айюб, Абдулбаракат Шаҳрисабзий қабилар ҳақида шик қилар айтди. Абдурахмон Жомий, Хожа Абдулло бин Муҳаммад Мирворид, Алишер Навоий, Шохқули Ғиҷжак, Ҳасанхожа Нисорийларнинг мусикага доир таълимотлари тилга олинди. Имондонлари устод Абдулла Нойи, устод Дарёеш Ҳираний, султон Муҳаммад Танбур, Ҳофиз Собир Қук, Хусайин Удийларнинг хизматларини таъриф этди².

Тарихий асарлар далил ашёларга бой бўлиш билан бирга айримларда тарихий ҳодисаларни умумлаштириш, улардан хулосалар чиқариш кўзга ташланади. Бундай интилишлар сўнгги асрларда вужудга келган "Тарихи Муқимхоний", ("Муқимхон тарихи"), Маҳмуд ибн Валининг "Баҳрул-асрор" ("Сирлар денгизи"), Мирмуҳаммад Амин ибн Муҳаммад Замон Бухорийнинг "Муҳит ут-таворих", Абдурахмон Толъенинг "Тарихи Абулфайзхон" қабил асарларида ҳам учрайди.

XIV асрдан бошлаб шаклланиб келган Бухородаги ҳуснихат ва миниатюра XVII-XVIII асрларга қадар Шарқда ўз етакчи мавқеини саклаб келди ва бошқа мусулмон Шарқидаги бу санъат ривожига қатъи таъсир қўрғанди. XVI-XVII асрларда ижод этган машҳур ҳуснихат ва миниатюра ижодкорларидан султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳеравий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш Шихобий, Абдулла, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Дуст Муҳаммад Бухорий қабиларни қўрсатиб ўтиш мумкин. Ҳуснихат назарияси бўйича Дуст Муҳаммад Бухорий маҳсус рисола ҳам ёзган.

¹ А. Семенов. Среднеазиатский трактат о музыке Дарвиш Али. Ташкент, 1946, стр. 135.

² Ўзбек адабиёти тарихи III том. 135-бет.

XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр маданий-маънавий ҳаёти ҳақида фикр юритилганда тарихчи олим Б. Аҳмедовнинг “Тарихдан сабоқлар” асаридаги баъзи уришларни келтириш жонздор. Олим ўша асрга доир қўлёзма, тарихий манбаларни ўрганиб уларни Мовароуннаҳр ва Туркистон тарихчиларига маълум эмаслигини таъкидлаб ёзади:

1. “Мусаххир ул-билод” (“Мамлакатлар фатҳи”). У 1605 йили Муҳаммадёр ибн Араб қатагон томонидан таъриф этилган ва ашгархонийлар ҳукмдори Боқимуҳаммадхонга бағишланган. Унда шайбонийлар сулоласига доир қимматли маълумотлар мавжуд;
2. “Мажмаъ ул-гаройиб”. Султон Муҳаммад Балхӣ қаламига мансуб. Унда элат ва қавмлар, йиллар ва воқеалар ҳақида қизилқарин маълумотлар бор;
3. “Тарих-и оламороӣ Аббосӣ”. Искандарбек мушшӣ қаламига мансуб; уч жилдлик; 1616-1629 йилларда ёзилган. В. В. Велляминов-Зернов асари учун асосий манба бўлган;
4. “Баҳр ул-асрор фи манокӣб ул-аҳёр” (“Ҳайрли кишилар жасорати борасида сирлар денгизи”). Маҳмуд ибн Валининг 1634-1641 йилларда ёзилган қомусӣ асари;
5. “Матлаб ут-толибӣн” (“Толиблар мағлаби”). У XVI-XVII асрнинг биринчи ярмида ўтган Жуйбор шайхлари: хожа Муҳаммад Ислоҳ, хожа Саъд, хожа Тоҷиддин Ҳасан, хожа Абдурахим, Абдулхожа, Муҳаммад Юсуфхожа сингари машҳур хожаларнинг таржимаи ҳолидан иборат. Муаллифи мазкур хожа Тоҷиддин Ҳасаннинг ўғли Абулаббос Муҳаммад Толиб Сиддиқӣ; асар 1663 йилда ёзилган бўлиб, XVI-XVII асрларда бўлиб ўтган муҳим сиёсий воқеаларга доир маълумотларга бой;
6. “Тарихи Муқимхонӣ”. У Муҳаммад Юсуф мушшӣ тарафидан 1697-1704 йилларда ёзилган. 1598-1702 йилларда Бухоро хонлиги, кўпроқ ярим мустақил Балх хонлигида бўлиб ўтган сиёсий воқеалар баёнидан иборат;
7. “Тарихи Қипчоқхонӣ”-мусулмон дунёсининг умумӣ тарихи. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиё ва унга қўшни Шарқ мамлакатлари тарихига доир қимматли маълумотларга эга. У Хожамқулибек Балхӣ томонидан 1724 йилда ёзиб тугатилган;

8. "Силсилат ус-салотин". Ўрта Осиёнинг XVI-XVIII асрнинг биринчи чораги тарихига доир асар. 1730 йилда аштархоний шахзода хожа Мир Муҳаммад Салим томонидан ёзилган.

9. "Тарихи Сайид Роқим". Мулла Шарафуддин аълам ибн Нуриддин охунд каламига мансуб бўлиб, тарих ва сулолаларга доир бой маълумотларга эга¹.

Шеърый таҳаллуси билан асарлар ёзган Абулқосим бин Шохмирзо ибн Саъдулла ал-Ҳусайний "Натойнжул-фикр" асарида Сўбхонкулихон ҳукмронлиги давридаги тарихий воқеаларни баён этган.

Сўхайло "Имомкулинома", деб аталган шеърый тарихида Имомкулихонни мадҳ этган.

Бу даврда яратилган тарихий асарлардан яна бири мулло Шарафиддин Аълам охунд Самарқандийнинг "Таворихи қасира" асридир. Унинг қисқартирилган варианты, профессор А. А. Семёнов кўрсатганидек, илм аҳли орасида машҳурдир. "Таворихи қасира" асарининг қисқартирилган вариантынинг муаллифи XVII аср охири ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган ва Роқимий таҳаллуси билан шухрат қозongan Мир Сайид Шариф Роқим Самарқандийдир².

Мутрибийнинг "Тазкиратунн-шуаро" асари XVI аср охири ва XVII аср авваллари ўтган қалам аҳли ҳақида баҳс этса, мулло Содик Самарқандийнинг "Риёзуш-шуаро"си XVII аср ўрталарида ҳаёт юритган адабиёт шайдолари ва ижодкорлар ҳақида маълумот берган. Муҳаммад Бадеъ Малехо Самарқандий ўзининг "Музаққирн асҳоб" тазкирасида қуйидаги фикрларни уқтирган:

"Кейинги даврда Болту таҳаллусли Мулло Содик Самарқандий "Риёзуш-шуаро" номли тазкира ёзиб, ундан Абдуллахон ўлимидан (1598) Назрмуҳаммадхоннинг ҳокимиятга келганига қадар бўлган даврдаги ҳар бири ўз таҳаллусига соҳиб подшоҳлар ва фозил кишилар, машойихлар ва амирлар, толиби илмлар ва олимлар, назирлар ва шоирлар, хаттот ва китоб аҳли, санъаткорлар ва ҳунармандлар ҳақида сўз юритиб, уларни кўрганини, улардан шикитганини ёки улар билан мулоқотларини ёзган."

"Музаққирн асҳоб" 1692 йилда ёзилган. 1641 йили Мулло Муҳаммад Шариф Самарқандий онласида дунёга келган Муҳаммад Бадеъ ўз замонининг илм-маърифатига пурэътибор отасининг ғамхўрликларида парвариш топиб, камолот касб этади, "Илму арут",

¹ В. Ахмедов. Тарихдан сабақлар. "Ўқитувчи", Тошкент, 1994, 187-188-бетлар.

² Ноҳид Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи", Тошкент, 1980, 27-бет.

“Илми бадое ва санои” каби шеърнот санъатлари билан кизикади. Шаркнинг машхур классиклари Рудакий, Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий ҳамда ўз даврига яқин Нисорий, Мушфикий, Мутрибий асарларини синчиклаб ўрганади. Малехо таҳаллуסי билан шеърлар ёзган ва Саид Роқимий сингари тарихшунослар эътиборини ҳам қозонган. Муҳаммад Бадеш (бадешнафис), Малехо (гўзаллик) таҳаллуסי билан танилган¹.

Муҳаммад Бадеш Самаркандда орттирган билими билан чегараланмай, уч йил Бухорода, қушни Эрон шаҳарларида бўлиб, ўнлаб, юзлаб адабиётсевар кишилар билан мулоқотда бўлган, Самаркандга қайтгач, Шайбонийхон мадрасасида мударрислик қилиб юрган йилларда “Музаққир асҳоб” (“Дўстлар ёдномаси”)ни ёзган.

Урта Осиё шаҳарлари ва Эронда XVII асрда ҳаёт кечирган 160 дан зиёд шеърнот мухлислари ва ижодкорларидан баҳс этувчи ушбу китобда шоирлар араб алфавити тартибида зикр қилиниб, ўша давр маданияти, тартиб тарзи, мерос намуналари бўйича Малехонинг тоягда муҳим мулоҳазалари келтирилган.

Муҳаммад Бадеш Малехо Самаркандийнинг “Музаққир асҳоб” тазқираси устод Алишер Навоий, Нисорий, Мутрибий анъаналарини давом эттириши билан бирга, XVII аср шоирлари, уларнинг илғор ва тоявий бир-бирига эид эстетик қарашларини баён қилиш жиҳатидан ҳам, замонасидаги ижтимоий тузумдан руй бериб турган тартиб тарзининг танқиди эътибори билан ҳам, муҳим аҳамиятга молик ҳааннадыр.

XVIII аср бошида ёзилиши давом эттирилган “Тарихи Роқимий”да, ўша давр шоирларининг айримлари тилга олинган.

Шунга қарамай адабиётдаги эстетик принципларни аниқлаб олишда мазкур китоблардаги фикрларнинг аҳамияти йўқ эмас. Чунончи қатор шоирларни, жумладан, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжаандий, Алишер Навоий, Биноий, Осафий, Фигоний, Хотифий, Мушфикий қабиларни тилга олган Мир Саид Роқим Самаркандий Алишер Навоийнинг машхур асарларини бирма-бир синаб ўтиб, уни “Ҳисрави иклими суҳанварон” (Сўз иклимининг подшоҳи) деб атайдиган².

¹ В. Абдуллович. Ўзбек адабиёти тарихи. III том, 145-бет.

² Ушбу маънода 148-бет.

Тарихий асарлар наср ва назмда, аксар ҳолларда саройдаги шайхонлар томонидан яратилиб, ҳукмрон табақа маффураси ва ғарбчиларини ифода этар эди.

Ўша давр адабиётида расмий сарой ғуруҳи каторида шаҳар кенор катламларининг ҳам ўз диди, савияси ва талаблари ҳам ўз алоҳида топилиб топган эди. Шоирлар орасида Саидо Насафий, Қосимхўжа, Турдиқлар бор бўлиб, улар саройга интизмас ва ўз истеъдодларининг оғми билан баҳам кўрардилар.

XVII аср адабиётида Бобораҳим Машраб алоҳида ўрин ташлайди. У ўз шеъриятида ҳукмрон табаканинг зулмкорлиги ва ренжкорлигини, жаҳолатни фоти қилиб ташлайди. Халқ орасида Мирзо Абдулқодир Бедил шеърлари машҳур эди. Унинг илғор қирандари Ўрта Осиёдаги ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатган эди¹.

XVII аср адабий ҳаётида Бобораҳим Машраб, Мушфикий катта ўрин тутди. Машраб ижоди нафакат Ўрта Осиёда, балки кўшини Шарқ мамлакатларининг шеъриятига ҳам катта таъсир кўрсатди.

XVII асрда яшаб ижод этган Турди (1699 йилда вафот этган) халқ кўзғолонларида қатнашган. Шу боис унинг шеърларида ҳукмрон табакалар, хонларнинг халққа қарши қилган жабр-зулми акс этади.

“Тарихи Муқимхоний” XVIII асрда Муҳаммад Юсуф мунши томонидан ёзилган асар аштархонийлар сулоласининг нақили бўлган Балх ҳокими Муҳаммад Муқимхонга (1702-1707) бағишланиб, унда Бухоро хонлигининг XVII-XVIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига доир маълумотлар келтирилади.

Муаллиф аштархонийларнинг мўғуллар билан муносабатини кўрсатиш мақсадида асарда Ўрта Осиёнинг Чингиз кўшинлари томонидан босиб олинмишидан бошлаб, XIII-XVI асргача бўлган тарихига қисқача очерк ҳам бағишлайди. Унда аштархонийлар сулоласига хайрихоҳлик билан қараш, бошқа сулола ҳокимларининг қилмишлари эса “ёқниқирамаслик” ҳолати сезилиб туради. Шу билан бирга, асарда ўзбек қабилаларининг этногенезиси ва этнографиясига, уларнинг XVIII асрдаги жойлашишига доир муҳим маълумотлар келтирилган. Бинобарин, Муҳаммад Юсуф муншининг бу асари ўзбек халқининг XVII асрдаги тарихини ўрганишда, унинг тарихий-этнография манзарасини қизишда муҳим манбадир.

¹ М. Нуриддинов. Юсуф Қорабегий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. 8-19-бетлар.

“Тарихи Муқимхоний”да XVII асрда бино қилинган архитектура ёдгорликлари-мадраса, боғ, ҳовуз каби қурилишлар тўғрисида, ўшанг даврнинг мавлоно Саймий, мавлоно Туробий, Боқихўжа Аҳрорий, Мулло Бадеъ, мавлоно Юсуф Қорабоғий, Мулла Муфид каби шоирлари, Мир Али Соний деб аталган мавлоно Хожа Ёдгор, мавлоно Муҳаммад Амин каби қатор хаттотлар ҳақида ҳам маълумот берилган¹.

XVIII асрнинг биринчи ярмида Муҳаммад Амин Бухорий томонидан ёзилган “Убайдулланома”, профессор А. А. Семёнов таъкидлаганидек, гўё “Тарихи Муқимхоний”нинг давоми сифатида кўзга ташланади. Чунки бу асар Бухоро хонлигининг 1702-1711 йилларидаги тарихини ўрганишда муҳим манбалардандир. Муҳаммад Амин Бухорий ўзининг “Убайдулланома” номли тарихий асарида марказий Бухоро хонлигининг янада заифлашиб боришини баён этади. Шу нарса диққатга сазоворки, “Убайдулланома” ноқеаларни изчил ва кенг баён қилиши билангина эмас, балки амприкка, хусусан, Убайдуллахон ва Муқимхонларнинг ички сиёсатига танқидий ёндошиш билан ҳам бошқа тарихий хроникаларидан юқори туради. Масалан, Муҳаммад Амин Бухорий ўз асарнда Балх ҳокими Муҳаммад Муқимнинг ахлокий жihatдан бузилган киши эканлигини, айни-ишратга берилиб давлат ишларидан четлашганини баён этади. “Убайдулланома”нинг аҳамияти яна шундан иборатки, асарда XVII-XVIII асрларда яшаб ижод этган машҳур тожик шоири Саидо Насафий, шоир Қосимхожа, мулла Сарафроз, Фитрати Зардўзи Самаркандий ва Мулҳам тўғрисида муҳим, қизиқ, маълумотлар берилади, уларнинг ҳаёти ва ижодига доир анча кенг ва турли мулоҳазалар юритилади.

“Убайдулланома” тарихий асарининг муаллифи шоир Саидо “амирлар хонадони ва хон саройига боришига мушток эмасди, топган бир бурда нони билан қаноатланиб юрарди”; мулла Фитрат эса “подшо саройига ва амирлар хонадонига оёқ босишни ҳаммадан қамроқ ният қиларди”, деб таъкидлаб ўтади. Тарихчи, бинокор уста шоир Мулҳам тўғрисида гапирар экан, “Мулҳам подшо ва амирлар хизматида бўлишни орзу қилмасди, унинг ҳаёт кечириши ҳам шоирларники сингари эмас, шеърларини ҳам пулга сотмади” деб айтиб ўтади².

¹ В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи қитоб. 32-бет.

² Бош муҳаррир И. Муминов. Ўзбекистон тарихи. 595-бет.

“Убайдуллонома” XVII-XVIII асрларда Бухоро хонлигининг иштироки-иёсий ҳаётини ўрганишда ва текширишда тарихчига баъзилик муҳим маълумот берса, хусусан, шоирлар ҳақидаги хотима номи билан ўша давр адабий муҳитини ўрганишда адабиёт тарихчисига ҳам шунчалик кўмаклашади.

Умуман, тожик тилида ёзилган бу икки асар Бухоро хонлигининг XVII-XVIII асрлардаги тарихини ўрганишда муҳим ва баъзилик манбадир.

Сарой ахллари томонидан наср ва назм билан тузилган тарихий асарлар ҳукмрон табақа, хон ва унинг аёнларининг қараш ва сиёсатини акс эттиради. Олий ҳокимият эгасига хушомадгўйлик қилиш тўғриси билан тўлиб-тошган муаллифлар ўз замоналарида янги воқеаларни ҳар турли элитетлар, тумтароқ, маддохлик, хаддан ишда дабдабали, ясама тил билан баён этар эдилар.

Шоир ва файласуф Юсуф Қорабоғий, йирик ҳуқуқшунос олим Нуриддин Бухорий, мусаввир-хаттот Муҳаммадамин, “Олтин Қисмир қалам соҳиби”, мавлоно хожа Ёдгор каби машҳур олимларнинг номлари тарихда сақланиб қолган.

Субхонқули Муҳаммад Бадеъ Самарқандийнинг даврида 1692 йилда поэзия антологияси тузилган бўлиб, унда ўша даврдаги адабиётчилардан 200 тасининг таржиман ҳолига оид маълумотлар қўйилган. Сарой шоири Муҳаммад Балхийнинг 50000 байтдан иборат “Субхонқулинома” номли шеърӣй достони ва Муҳаммадамин Бухорийнинг “Субхонқулихон тарихи” номли асарлари шу нақтларда ёзилган.

“Тарихи Роқимий” асарининг асл нусхаси 1680 йилда мулло Шарафиддин Аъллом бин Нуриддин охунд мулло Фарход Самарқандий томонидан яратилган бўлиб, 1701-1702 йилларда унинг қисқартирилган вариантини Роқимий таҳаллуסי билан ижод қилган Амир Сайид Шариф Роқим Самарқандий майдонга келтирди.

“Тарихи Роқимий”да XIVасрдан бошлаб XVII асргача бўлган турли ҳодиса-воқеалар баён этилади, унда Темурнинг туғилиши, иёсий майдонга кириб келиши, Дашти Қипчоқ, Исфаҳон, Озарбайжон ва бошқа ўлкаларга юришлари; Улуғбек ва унинг илмӣй хизматлари, Шохруҳ ва унинг ҳукмронлиги, султон Хусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Убайдуллахон, Бобур Мирзо, Абдуллахон, Ҳумоюн тўғрисида маълумотлар бор. Шу билан бирга кўпгина шоирлар Ҳофиз Шерозӣй, Камол Ҳужандӣй, Алишер Навоӣй, Биноӣй.

¹ Ўша манба. 594-бет.

Осафий, Фигоний, Хотифий, Мушфикийларнинг вафотига ёзилган таърифлар, Самарканд, Бухоро, Махшад, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда бино қилинган мадраса, масжид, хонақоҳ, макбара каби иморатларнинг қурилган йилларига доир шеърӣ таърих-қитъалар ва ҳоказолар мавжуддир. Чунончи, муаллиф улуг Ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг вафотини баён этар экан, шоир вафоти муносабати билан Аминий, Мирхонд ва бошқа муаллифлар ёзган таърих-қитъаларни келтиради. Муаллиф ана шу таърихлардан бирида “Буд Кайхусрав дар иқлими сухан” каби мисраларни келтириб, Алишер Навоийни ҳақли равишда сўз оламининг подшоҳи деб баҳолайди. Муҳаммад Тарағай Улугбек, Захриддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар туғрисида келтирилган маълумот ва таърих-қитъалар ҳам уларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда фойдалидир.

“Тарихи Роқимий” ўша даврдаги тарихий воқеаларни, ижтимоӣ-сиёсий ҳаётни, маданият, санъат ва адабиётни ўрганишга кўмаклашадиган китоб сифатида машҳурдир¹.

Ўзбек халқининг оғзаки ва ёзма эпик ижоди кўп асрлик бой тарихга эгадир. Бу тарих ибтидоӣ жамият одамларининг табиат стихиялари билан бўлган тўқнашувлари натижасида вужудга келган мифлар, сеҳрли-фантастик эртаклар, тарихий ривоят ва хроникалар, қаҳрамонлик ва хайратомуз романтик эпослар, халқ китобларигача бўлган жараёнларни ўз ичига қамраб олади. Ўзбек халқининг ана шундай қадимӣ, бой оғзаки ва ёзма эпик мероси унинг қисмати ниҳоятда оғир бўлган XVI-XIX асрларда ҳам мавжуд эди. Бу асрларда “Гуруғли” туркумидаги ва бошқа ўнлаб жангномалар, тарихий мазмундаги романтик ҳамда қаҳрамонлик дostonлари, “Тоҳир ва Зухра”, “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам”, “Саёд ва Ҳамро”, “Асли ва Карам”, “Санобар”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Алибек ва Болибек”, “Хуршид ва Маликан Дилором” каби дostonлар, уларнинг фольклор ва халқ китоби вариантлари тарқалди. Айниқса, XVII асрдан бошлаб қатор ўзбек шоирлари бой фольклор материаллари, айрим ҳолларда эса ёзма адабий манбалар асосида ўзига хос специфик хусусиятларга эга бўлган, ўша давр адабиёт илмида “ривоят” “кисса” номлари билан юритилган бадний асар намуналарини яратдилар².

Бу асарлар эпик ижодининг алоҳида бир тури бўлиб, фольклор билан ёзма адабиётимиз тарихида муҳим ўринни эгаллаб келади:

¹ Н. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўнчинчи китоб. 34-35-бетлар.

² Н. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи жилд. 151-бет.

Ҳали асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёни айланиб чиққан шарқшунос Х. Намбери омма ўртасида кенг тарқалган халқ романлари ҳақида шундай деб ёзган эди: “Ўзбекларда бундай романлар сон-саноксиз бўлиб, уларда ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорини, мардлик ва шайронлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мумкин¹.”

Халқ китобларидаги Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром, Гуландом, Санобар, Гулпаризод, Тохир, Зухра, Варка, Гулшоҳ, Ширин Ғариб, Шохсанам, Хуршид, Дилором, Асли, Карам, Бўзйигит, Ҳафиза, Юсуф, Зийрак, Зиёд, Моҳим каби ижобий образлар, Қарамшўн, Ёсуман, Хисрав, ибн Салом, Шох Аббос, Шохвалад, Қарибаходир, Бобоҳон, Зайтун каби салбий образларга қарши қўйилади. Ҳар бир асардаги ижобий ва салбий образларнинг ўқнашуви, кураши асосида асар ғояси ривожлантирилади.

Ўзбек адабиёти бойликларига, унинг Навоий, Бобур, Машраб каби машҳур намояндалари ижодига катта ҳурмат билан қараган шоир қахрамонлар тилидан айтиладиган кўшиқлар ўрнида улуг Навоий ғазалларидан ҳам фойдаланади.

Мулланафас асарида ўрни-ўрни билан:

Эй сабо, зорим менинг ара ила жононимга айт,
Қайда кўрсанг ёлвориб жисмим ёқин жонимга айт...
Гул билан булбул келиб, гул ичра сайрон қилди гул,
Гул томошасин кўриб, ўз бағрини қон қилди гул...
Дўстлараро, рўзи азал кўнглум аро жо қилди ишқ,
Кунда юз меҳнат билан бошимни ғавго қилди ишқ,

матлали ғазаллар келтириладики, улар асосан Навоий ғазалларига қилинган назиралардир. Бу жиҳатдан Мулланафаснинг Навоий ва Сиёдий асарларидан кучли таъсирланиб, мавжуд сюжет билан боғлиқ ғоя ва образларни XVIII аср шароити талабларига кўра янада чуқурлаштирганини, оғзаки ижод билан классик адабиёт инъаналарини бир-бирига уйғунлаштириб, улар ўртасидаги кўприк ҳолатини олган халқ китоби намунасини яратишда катта муваффақиятларга эриша олганлигини кўрсатади².

XVIII асрда яшаган Собир Сайқалий Ҳисорий ўзбек адабиёти тарихида алоҳида из қолдира олган истеъдодли шоирлардан биридир. Унинг қаламига мансуб бўлган “Қиссаи шахзода Баҳром ва Гуландом”, “Равзатуш-шухадо”, “Ахтамнома”, “Вайсулқаран”,

¹ Г. Намбери. Очерки Средней Азии. Москва. 1868. стр. 336.

² В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи жилд. 174-бет.

“Зайнулараб” каби асарлари шонрнинг сермахсул ижодкор бўлганлигидан дарак беради. Сайкалийнинг “Қиссаи шахзода Баҳром ва Гуландом” достони айниқса машҳур бўлиб, кенг тарқалган, севиб ўқилган.

Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб, Сўфи Аллоҳёр, шайх Ҳасанқули Аҳсанӣ, Муҳаммад Тоҳир Эшон Хоразмӣ, Ишратӣ Бухорӣ, мавлоно Вафой, Нодир, Мулло Масти охунд, Ҳувайдо, Муҳаммад Ҳоксор, Умар Боқӣ, Акмал Низомӣ Хўкандийлар ҳаёт ойнаси, ҳақиқатгўйлик мактабининг у ёки бу кўринишдаги намояндалари сифатида адабиётда илгор рол ўйнаганлар.

Халқ оғзаки ижодиёти ҳамма вақт ижодкорларга маънавий маиба бўлди. “Тоҳир ва Зухра”, “Санобар”, “Ошик Ғариб ва Шохсанам” каби достонлар эса халқ сеvgан китобларга айланди.

Шеърятда ғазалнавислик XVII-XVIII асрларда ҳам етакчи ўринда эди. Ғазалнависликда бир томондан улуг Алишер Навоӣ ва Муҳаммад Фузулийнинг энг яхши анъаналари давом эттирилди. Шунинг билан бирга замон руҳи балкиб кўринадиган оригинал ғазаллар ҳам ёзилди, уларда замонга характеристика бериш, ҳукмдорлар адолатсизлигига шама қилиб утиш йўсинида зоҳир бўлар эди.

XVII-XVIII аср каламкашлари ижодида ғазал том маъносидаги ҳаётӣ ишқ-муҳаббатни қуйлаш рамкасидан чикиб, кўп ўринларда (Вафой, Турди, Машраб) сатирик либосга буркаиди. Сиёсат оламининг адолатсизликларига қарши ғазабкор руҳни ифодалади¹.

Ана шу тарика сатира ўзига хос бир маромда бунёдга келиб, ўз ривожиятида Навоӣ ва Фузулий сатираларидан ҳам озиқланади. XVII-XVIII асрлардаги мавжуд ҳолатни инъикос эттириш жиҳатидан оригинал хусусиятларга эга бўлди. XVII асрда Турди, Вафой, Машраб, тожик адабиётида Саидолар сатирик асарлар бунёд этишда етакчи эдилар. XVIII аср шонрлари Равнақ, Андалиб, Нишотӣ, Роқим, Ҳувайдо каби каламкашлар ичидида ҳам сатира ривожда эди.

XVIII аср ўзбек адабиётининг XVII асрдаги шеърят жанрларидан яна бир тафовути шундаки, бу асрда: “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун”, “Зайнулараб”, “Саъд Ваккос”, “Ҳусни Дил”, “Гул ва Булбул” сингари достонлар, “Роҳати дил” сингари маснавий манзумалар ҳам яратилди.

“Зайнулараб”, “Қиссаи Юсуфу Зулайхо” афсоналари диний руҳда бўлса, Андалибнинг “Зайнулараб”ида Али, Муҳаммад

¹ Ушш мақола 194-бет.

Ҳаниф, Ҳасан, Ҳусайн, Биби Фотима, Биби Ҳанифа, Малика Тугро, Ҳамхур сингари ижобий образлар ҳаётӣ маъно-мазмун касб этиб. "Турғул" туркумидаги дostonларнинг қаҳрамонларига ўхшаб Амир, Қатроншоҳ, Шоҳ Анқо, Кибр, Таҳроқ, Бабри бепарво, курқок Баҳодир сингариларга қарши қурандилар.

Минираб мансабдорлик, наслу насаб пеш килиб, талтайиш, минорлиқни қоралаб:

Синдсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма.

Деб хитоб қилса, Турди халқнинг "Эл рабoт, тўра-кўноқ" миқолини кўллайди-да, мансабдор туралар келиб кета берадилар. Анқо рса қолаберади, бас, шундай экан, беҳуда гердайишга на ҳожат. Шунин. Ҳувайдо "Фалон ибни фалон" ман деб ўзига ортиқча бино кўйиб, оддий халқни менсимайдиган амалдорларни газаб билан қаршайди.

Амир Хиерав Деҳлавий ва Абул Файз Файзийдан кейин йирик олим, шоир, шубҳасиз Абдулқодир Мирзо Бедилдир. Файзийнинг "Наҳдаги вужуд" билан боғлиқ илғор фалсафий гоялари XVI-XVII асрлар мобайнида Мирзо Бедил томонидан ривожлантирилиб, фалсафий тизим даражасига кутарилди. Бедилнинг Ҳиндистон фалсафий тафаккурини соҳасидаги издоши Абдул Ҳаким Сиёлкутий, Муҳиббулло ал-Ҳинди ва Қози муборакни кўрсатиш мумкин.

Абу Абдулло Абдул Ҳаким бин Шамсуддин ал-Ҳинди ал-Лаҳури не-Сиёлкутий (вафоти 1682) ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг йирик намояндаси эди. Манбаларнинг хабар беришича, у масбул лавозимларни эгаллаган, шоҳ саройига яқин аъёнлардан Шоҳ Жаҳоннинг (1628-1648) маслаҳатчиси бўлган экан. Унинг асарлари фақат Ҳиндистонда эмас, балки узок ўлкаларда ҳам машҳур бўлган, баъзилари жаҳон катологларида ҳам учрайди. У Ўрта Осиё, Эроннинг Қазвиний, Тафтазоний, Давоний каби олимларнинг асарларини мукамал билган¹.

Муҳибулло бин Абдушукур ал-Баҳорий ал-Ҳиндий (вафоти 1707) Бедил гояларининг яна бир давомчисидир. Бизгача олимнинг биргина рисоласи етиб келган. Лекин шунинг ўзи ҳам олимнинг билим доираси кенглигини, хусусан, мантиқ соҳасида фоят юксак бўлганини намоян этади. Рисола "Сулламул улум" ("Билим поғоналари") деб аталади ва мантиқий билим пиллипояларининг изчил баёнига бағишланади. Асар мазмуни мантиқ, фалсафага онд

¹ Академик М. М. Хайруллаев таҳрири остида, Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан дastхилар, "Ўзбекистон", Тошкент, 1995, 185-бет.

хамда қадимги юнон файласуфларининг асарларини ҳам пухта билганлигидан далолат беради. Муаллиф рисола саҳифаларини Арасту, Афлотун, Сукрот, Форобий, Ибн Сино, Баҳманёр каби мантиқшунослар билан фалсафа ва мантик юзасидан баҳслар олиб боради. Бу рисола таҳлили кишини билиш назарияси соҳасидаги аристотелизм ғоялари Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда ўз илдизлари билан ўрта асрлар қаърига кириб борганини ва бу даврлардаги фалсафа тарихи тасаввуфнинг диний шаклларидагини иборат бўлиб, ҳеч қандай рационал моҳиятга эга эмас деган баъзи сохталаштиришларнинг асоссиз эканига яна бир бор ишонтиради.

Ўрганилаётган даврда Ҳиндистонда XVIII асрга қадар тафаккурли олимларнинг катта гуруҳи яшаб, ижод этганлар. Уларнинг ҳар бирининг ижоди Ўрта Осиё ва Ҳиндистондаги ижтимоий-фалсафий фикр тарихини ўрганишда муайян аҳамиятга эгадир.

Машрабга замондош ва бугунги бугунги кунда қадрияти тикланган Сўфи Оллоҳёр ўзининг “Тухфатут толибин”, “Муродул-орифин”, “Маслакул-муттақийн”, “Саботул-ожизин”¹ каби асарлари билан мусулмон олами фалсафасига катта ҳисса қўшди.

Сўфи Оллоҳёр Самарқанднинг ҳозирги Оқдарё туманига қарашли Минглар кншлоғида Оллоҳқули хонадонида дунёга келиб, 15 йил Бухорода таҳсил олади ва сўнгра шу ерда божхонада ишлайди. У асарларини форсча-тожикча ва ўзбекча услубларда яратди. Аллома етук мутафаккир, файласуф ва катта диний арбоб сифатида фаолият кўрсатди.

У инсонни сабр-бардошли бўлишга, Ҳақ (Аллоҳ) муҳаббати билан, улимни бўйинга олиб, фанийлик (ўткинчи дунё)да ҳалол яшашга чорлайди:

Кел, эй банда, ўзингни сол худога,

Қазога рози бўл, сабр эт балога.

Юқорида номлари зикр этилган мовароуннаҳрлик мутафаккирлар ўзларининг илгор фикрлари билан замон, макон, ҳаёт шариғи такозосига кўра канчалик карама-қаршиликларга дучор бўлмасинлар, келажакка умидворлик билан қараб, авлодларга муҳим маънавий-фалсафий ғояларни қолдирдилар.

Машраб билан асрдош бўлган Хожаназар Ғойибназар ўғли Хувайдо XVIII аср ўзбек адабиётининг йирик вакилларида бири бўлиб, унинг асарлари шонр яшаган даврда ҳам, ундан кейин ҳам

¹ Сўфи Оллоҳёр Сабот ул-ожизин, “Меҳнат”, Тошкент, 1991, 6-бет.

оғзидан ёйди. Хувайдонинг қатор замондошлари, ўз шажарасидан
ёниб чиққан шоир ва шоиралар, шунингдек, сўнгги асрларда
ёниб чиққан қаламкашлар унинг ижодидан баҳраманд бўлдилар.

Хожааназар Ғойибназар ўгли Хувайдо Ўшда туғилиб,
Фарғонанинг Чимён деган жойида ўсган, умрининг охиригача шу
ерда яшаб, ижод этган. Хувайдонинг замондоши мавлоно Носех ва
яқини Мир Ҳасан Садойиларнинг марсия-таърихларида шоирнинг
вафот санаси 1780-1781 йиллар деб кўрсатилади¹.

Тадқиқотчилар Хувайдонинг туғилган йили номаълум деб
бўришмоқдалар. Ҳолбуки, Хувайдо икки ғазалида неча йил умр
бўришлигига ишора қилиб ёзган эди:

Эллик яшаб, олтмишга етиб, зарра амал йўқ,
Ўлмак хуш эрук мангоки, дунёга тўйибман.
Сочим оқариб, ман на иш эттим, эй Хувайдо,
Илгимни жаҳон рахтидин эмди ювибман.
Ёки:

Эллик, олтмиш яшадим, бир яхши тоқат қилмадим,
Қилғоним бўлди гуноҳ, бирдам ибодат қилмадим.

Бизнингча, “Хувайдонинг туғилган йили ноъмалум” дейишдан
кўра илмий тадқиқотлар натижаларига таяниб ҳамда Хувайдодан
кейин ўтган олти авлоднинг ҳар бири ўртача 71-72 йил умр
кўрганлигини инобатга олиб, шоир тахминан 1704 йили Чимён
қишлоғида туғилган, дейиш ҳақиқатга яқинроқдир².

Хувайдонинг вафот этган йили хижрий 1200-милодий 1785
йилда вафот этган.

Хувайдонинг шеърларидан маълум бўлишича, у араб ва форс
тилларини, ўзбек мумтоз адабиётини, диний адабиётини, айниқса,
Қуръон ва ҳадисларни мукаммал ўрганган. Замонасининг етук
олими, мутасаввиф шоири сифатида шуҳрат қозongan, халқ
ҳурматиға сазовор бўлган, эшон Хувайдо номи билан нафақат
Фарғона водийси, балки туркийзабон халқлар орасида машҳур
бўлган.

Хувайдо ўзининг маънавий-интеллектуал салоҳияти, бадий
маҳорати ва илғор фалсафий қарашлари билан XVIII аср ўзбек
адабиёти ва тасаввуф фалсафасиға янгича мазмун ва гоя олиб
қирган, унинг раўнақиға гоят баракали таъсир кўрсатган.

¹ Э. Н. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи жилд. 368-бет.

² Хожааназар Хувайдо. Довон “Янги аср авлоди”. 2005. 4-бет. Сўзбеши. Сўзбеши Исматуллоҳ Абдуллаев ва
Қодирқул Рўзмаззода.

XVII-XVIII асрларда янаб ижод этган Абулғози Баҳодирхон ижодининг айрим жиҳатларига тўхталамиз. XVII асрнинг биринчи ярмида Хива хони Арабмуҳаммад (1602-1623)нинг етти ўглидан бири бўлган Абулғози Баҳодирхон (1603-1664) ўз ога-инилари Асфандиёр, Шарифмуҳаммад, Хоразмшоҳ султон, Афғон султон, Ҳабнбий, Элбарслардан узининг «...бағоят ашъорфаҳм ва тарихдан» (мунис)лиги, тож-тахт, ўзаро тарафкашлик тортишувлари тақозосини кўра Хоразмдан бош олиб кетиб, анча вақт калмоқлар орасида Туркистон, Самарқанд, Бухоро ва ниҳоят, 10 йил давомида Эронда Исфахонда бўлганлиги оқибатида, турли-туман қабила-уруғларга мансуб кишилар билан муомала-муносабат ва мустақил машғулотлар билан форс-тожик, араб ва қисман мўғул тилини ҳам, расм-одатларини ҳам билганлиги жиҳатларидан ажралиб турар эди. Хусусан, катга-кичик ҳажмдаги «Шажараи тарокима», «Шажараи турк» ва «Манофеъул-инсон» номли уч асари билан у, XVII аср илм-фан, маданият ва адабиётининг йирик намояндаси сифатида ном қозонди¹.

Ана шу учала асар туфайли, хусусан «Шажараи турк»ка кўра, уни В. Г. Короленко ва А. М. Горький ҳам, В. И. Даль, В. Н. Татищевлар ҳам билар эдилар. Лозим топилганда Абулғози китобларидан И. И. Березин, Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, Г. С. Саблуков, С. В. Жуковский, . Вамбери, Д. Н. Логофет, А. Н. Самойлович, П. Н. Мелиоранский, Ф. И. Страленбург, А. Г. Туманский, Г. И. Карпов, Х. Д. Френ, П. И. Домезон, П. И. Иванов каби рус ва гарбий Европа шарқшунослари ҳам, Хоразм тарихнавислари-Мунис, Огаҳий, Баённийлар ҳам ўз асарларида фойдаландилар².

Бизнинг замонамизда Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Қорақалпоғистон халқлари тарихи китобларини яратишда ҳам «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима»дан манба сифатида фойдаланилди.

Абулғозининг «Шажараи тарокима»си ўғуз қабилалари, хусусан, қардош туркман халқи уруғ-аймоқларининг саргузаштларига доир бўлиб, 1661 йилда яратилган. Асар, ўз ота-боболари тарихига иштиёқманд бўлган туркманларнинг илтимосига кўра бунёд этилган.

Ўз хонадони ҳукмронлиги давоматини кўзда тутган Абулғози хон «Шажараи турк» асари 1663 йилда ёзила бошланиб ўзбек уруғ-

¹ Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк.

² В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. III-қитм. 138-бет.

ан-нозири тарихига доир 9 бобдан иборатдир. Муаллиф 9 бобгача асарнинг кўра Одам атодан бошлаб зикр этгани ҳамма воқеалар, ҳодисалар, эл-элатлар тавсифига доир материалларни, унинг ўз эътирофидан кўринишича, Шарқ тарихнависларининг “ўн саккиз муаллад”идан олади.

И. В. Бартольд, “Туркистоннинг сугорилиш тарихи” (Тошкент, 1926) китобининг бир ўрнида, “...Умуман сугориш ишларидан маълумот берган муаллифларга қараганда XVII асрдаги Абулғози... Амударё ва ундан чиқарилган нахрлар тўғрисида кўпгина маълумотлар беради”, деб таъкидлайди ва мазкур асарнинг 41, 42, 62, 74, 139, 154, 159, 261 саҳифаларида “Шажараи турк”дан китоблар келтиради.

Г. Вамбери эса: “... жаҳон онинг “Шажараи турк” номидаги тарихий асари учун анго миннатдордир” деб уқтиради ўзининг “Тухоро ёхуд Мовароуннаҳр” (М. 1924, саҳ. 197) китобининг биринчи жилдида ва худди шу ўринда: “... Абулғози Баҳодирхоннинг кўпгина ишлари Бобурни хотирга туширади...” деб таъкидлайди.

Албатта В. В. Бартольд ҳам, Г. Вамбери ва Г. С. Саблуков ҳам, Ўзбек археологи ва тарихшуноси Яхё Ғуломов ҳам, Абулғозининг “Шажараи турк”ига биринчи навбатда тарихшунослик бўйича мурожаат этганлар. Г. Вамбери эътирофларидан шуни уқтириш мумкинки, Абулғозининг “Шажараи турк”и бадий мемуар хирактеридаги хусусиятлари, маълум жиҳатлари билан “Бобурнома”га яқинроқ асар бўлиб кўзга ташланади.

Абулғози жанглар ва савашларда орттирган жароҳатларни ибн Сино, табиб Юсуф, Абдурахмон табибларнинг тиббиётга доир насарлари, маслаҳатларига кўра ўзи муолажа қилиб, 124 иллатга доир “Манофеъул-инсон” трактагини ҳам бунёд этган.

Фитрат Хоразм хонлигида ўзбек хони Абулғозихон ибни Арабмуҳаммадхон томонидан 1660инчи йилда машҳур “Шажараи турк”, ондин кейин “Шажараи тарокима” китобларни ёзилди, деб маълумот берган¹.

Шаҳар шоирларининг ижоди ўзига хос хусусиятга эга. Саидо Насафий (1687-1710 йиллар) кўпгина лирик шеърлар ёзган. Нақшбанд Баҳоуддин Муҳаммадга бағишланган жуда кўп шеърлар, қасидалар ва маснавийлар ёзган. Аштархонийлар хонадонидан бўлган хонларнинг юришларига бағишланган шеърӣ, тарихӣ

¹ Абулрауф Фитрат. Таълиқ асарлар. II-жилд. 59-бет

солнома, шаҳар ва ҳунармандлар ҳаётидан бир неча шеърлиқ матааллар, мухаммаслар ёзган. Унинг асарлари халқ руҳи билан сугорилган бўлиб, тилининг рағбатлиги ва образлилиги билан фаришад қилади. Унинг каттагина қисми меҳнаткаш халққа, деҳқонлар билан ҳунарманд-қосибларга бағишланган. Замонасидаги турли табақаларнинг ҳол-аҳволини Саидо Насафий "Ҳайвоннома" асарида баён қилган, унда ҳайвонлар номи орқали ҳар турли табақа инжтимоий гуруҳ намоёндалари тасвирланиб кўрсатилган. Оддий меҳнаткаш халқ-меҳнаткаш ҷумолилар муаллифнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлади. Саидо асарларида хонлар, беклар ва амалдорлар гомонидан таланган ва хонавайрон қилинган халқ оммасининг оғир ва машаққатли ҳаёти акс эттирилган.

Ибн Муҳаммадҷон Юсуф ал-Қорабоғий Мовароуннахрнинг XVII асрдаги инжтимоий ва илмий тафаккурининг йирик намоёндасидир. У асли озарбайҷонлик бўлиб, инжтимоий-сиёсий шароитнинг нечоғли мураккаблигига қарамай, ўзининг буюк салафлари-асарларида баъзи илғор анъаналарни давом эттира олган инжодқордир.

Ғайласуф 1563 йилда Кавказ орғи Аракс дарёсининг ўртасидан инимол томонда жойлашган Қорабоғ деган тоғлик қишлоқда туғилган.

1579 йилда 16 ёшли Қорабоғий Ширвонга келади. Ширвондаги сиёсий воқеалар, ғайаёнлар туғайли Қорабоғий ўша йилнинг ўзида Шерозга жунайди ва Ҳабибулло Мирзаҷон Шерозийдан таҳсил ола бошлайди. Қорабоғий устозининг вафотидан сўнг Самарқанднинг таниқли сиёмолардан, қубровия оқимининг фаол тарғиботчилардан бўлган Халилулло Бадахший билан танишади ва унинг содиқ шогирдига айланади. У умрининг сўнгги йилларини шу ерда ўтказди ва 1647 йилда вафот этади.

Қорабоғий, Ғоробий, Ибн Сино, Тусий қабн шарқ ғайласуфлари таълимотини давом эттирди. Унинг таълимотида перипатетизм тасаввуф билан қатишган эди. Бу нарса, умуман шарқ мусулмон фалсафаси намоёндаларига ҳос эди: Улар турли фалсафий ва софдий қарашларни ягона, умумий назария бирлаштирар эдилар: улар учун нубувват ва ҳиссиёт ила эришилган билимлар бир-бирини инқор элмай, аксинча тўлдиради¹.

¹ Шувҳат Ғумайилов. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тарихининг тарихидан. "Ўқитувчи", 1997, 138-139-бетлар.

Қорибобий оламни тушуниш назариясига сабабият қондасини келиб олади. Унинг бу қарашлари эса мутакаллимлар фикрига қарши қаршидир. Қаломга кўра, олам-нарсаларнинг тартибсизлигини, уларнинг пайдо бўлиши ва йўқолиши мутлақо ўз ҳатти-ҳаракатида эркин бўлган худо иродасига боғлиқдир.

Қорибобийга кўра, объектив оламдаги барча нарсалар ўзаро сабаб оқибат муносабатидадирлар. Шундай қилиб, ҳар қандай ҳодиса сабабга эга. «Бинобарин, дейди файласуф-агар сабаб йўқлиги таъкидланса, у вақтда, албатта, натижа ҳам йўқ бўлади».

У ёки бу ҳодисанинг сабаби маълум ёхуд номаълум бўлиши мумкин, лекин у муқаррар мавжуд. Оқибат идрок этиш сабабини билиш орқали содир бўлади. Бу эркин диалектик фикр Қорибобийнинг қуйидаги сўзларида ўз аксини топади: “билимга эришнинг сабаби орқали эришилади”.

Мутафаккирнинг ижоди Озарбайжон, Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистондаги ижтимоий-фалсафий фикр ривожига катта ҳисса қўниб қўшилгандир.

Мовароуннаҳрда фалсафий ва ижтимоий сиёсий қарашлар тараккиётида бекиёс катта ўрин тутган мутафаккирлардан бири Мирзо Абдулқодир Бедил (1644-1721) дир. Ўз даврининг атоқли файласуфи ва шоири ҳисобланган Бедил Марказий Осиё халқлари миданияти ва фалсафаси ривожига салмоқли ҳисса қўнган зот сифатида юксак эҳтиромга сазовор бўлди¹.

Мирзо Бедил мадрасада бир мунча таҳсил кўргандан сўнг Мирзо Анваргзев ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳ ҳарбий кучларига хизматга қиради. Кейинчалик у ердан кетиб, шайх Камол, Шохфозиллардан сибқ олади ва ўз умрини тамомла фалсафага бағишлайди. Бедил 1721 йили Деҳлида вафот этди. Бедил 16 китобдан иборат “Куллиёт”, “Чор унсур”, “Ирфон” (Билим), “Нукот” (Ҳикматли сўзлар) фалсафий асарлар, “Рубоийёт”, “Ғазалиёт” каби шеърӣй ғўпламлар яратди. Бедил ижоди-мураккаб, у ўз таълимотида сўфийлар, мутафаккирлар истилоҳларидан фойдаланади. Ўша даврда ва ундан кейинги асрларда ҳам Бедил асарларини ўқишнинг ўзи бир санъат ҳисобланган.

Бедилининг ғазаллари, рубоийлари, қасидалари, китъа ва тарихий китъалари ҳамда таркиббанд ва таржибандларини қўшиб ҳисоблаганда 75 минг лирик ва чуқур фалсафий мисолларни ташкил этади.

¹ Жоңдор Тўлапов Қадриятлар фалсафаси. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1998, 161-бет.

Бедил “Чор унсур” (“Тўрт унсур”) китобини 1703 йилда ёзган. Бу китоб насрда ёзилган. Унда шоир ўзининг болалик, ўсмирлик, йўлчилик ва қарилик чоғлари ҳақида биографик маълумот берилган. Асарнинг сўнгги икки бобида тўрт унсур-хаво, сув, ер ва олов гўғрилида сўз боради. “Ирфон” (“Билим”, 1711) асари дoston ва ҳикоялардан таркиб топган. 10 минг сатрдан таркиб топган бу китобда адабиёт, табиат, фалсафа, социология масалалари ҳақида фикр юритилади.

Мирзо Бедил ўзбек, тожик, афғон халқлари маънавий ҳаётида чуқур из қолдирди. Унинг ижоди Мовароуннаҳр мактаблариди Ҳофиз, Навоий, Ғолибий девонлари қаторида ўрганилди. Мирзо Бедил ҳинд адабиёти тарихида салмоқли ўрин эгаллаб, ўз ижодида юксак инсоний туйғулар, ахлоқ гўзаллигини тараннум этди. У ҳушнинг иллатларини аёвсизларча фoш қилди. Қўли гул деҳқонни жамиятнинг текинхўр табақасига қарши қўйди ва ҳаммадан муҳими, Ҳиндистонни ажнабийлар исканжасига тушишидан ташвишланди. Бу ҳол эса Ҳиндистонда форс-тожик адабиётининг, айниқса, унинг XVII-XIX асрлардаги тарихини тадқиқ этишни муҳим масалалардан бири қилиб қўйди¹.

XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр ижтимоий-фалсафий фикр тарихида муҳим давр эканлигини таъкидлаб, бу даврда адабиёт, санъат, меъморчилик, шеърнат, тарих, география, ахлоқшунослик, мантиқ, тилшунослик, таълим-тарбия билан бир қаторда фалсафа ҳам ривож топди. Бу соҳада илмий трактат, рисолалар яратган мутафаккирлар етишиб чиқди.

Бу асрда Сўфи Оллоҳёр, Хожаназар Ҳувайдо, Абулғози Баҳодирхон, Сандо Насафий, Юсуф Қорабогий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқа мутафаккирлар инсон ва унинг қарашлари, олам ва жамият ҳақидаги фикрларини ўз асарларида тараннум этдилар.

Мутафаккирлар ўз даврининг муҳим фалсафий муаммоларини кўтариб чиқдилар. Уларнинг дунёқарашида ўша замоннинг бутун қарама-қаршиликлари, мураккаб томонлари, инсон ва унинг фазилатлари уз аксини топгандир.

Хулоса қилиб айтганда, аштархонийлар даври (1601-1756) Мовароуннаҳрда снёсий келишмовчиликлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бориши билан характерланса-да, иқтисодий ҳаётда маданиятнинг баъзи соҳалари (меъморчилик, тарихнавислик, адабиёт) да ижобий силжишлар ҳам кўзга

¹ III, Шукурал Мирзо Бедилнинг поэтик мероси “Фан”, Т., 1979, 4-бет.

таъридан. Бу ҳар қандай оғир вазиятда меҳнаткаш халқимизнинг қатъий қарорини, яратувчанлик хислатларини намоён қила олганлигидан ҳайратдир.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ ҲАЁТИ, ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА МАЊБАЛАР ВА УНИНГ ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Ҳамонасиннинг етук донишманди, йирик мутафаккир, кучли илмий соҳиби, халқпарвар, ҳақиқатгӯй, ростгӯй, журъаткор, кўнгли пок, ҳар томонлама қомил инсон, халқнинг юрак дардларини, орзу-тиллаларини, истак ва интилишларини кўйловчи чинакам халқчил шоир, оташнафас сўз санъаткори, юксак истеъдод эгаси Бобораҳим Машраб номи бутун Туркистон, Кашкар ва Хуросонда, барча туркий халқлар орасида машҳур. У шеърят мулкисининг буюк Навоъидан кейинги олий мақомига эришган, халқ қалбига нур бўлиб кирган ижодкордир.

Машраб поклик, ҳалоллик тимсоли сифатида дунёга келди. “Бир кун ионалари икки тўпа ип олиб нафақа учун бозорга бордилар, - дейилади “Қиссаи Машраб”да, - кўрдиларки, икки дона узум ерга тушибдир, Ани ердан олиб оғизларига солдилар. Ул ерда бир баккол узум сотуб туриб эрди. Машрабни оналари хануз икки қадам қўйганлари йўк эдики, коринларидин овоз келди: “Эй ано, Худодин кўркмай, махлукдин уёлмай кишини ҳақини нима деб едингиз? Агар шу узум эгасини рози қилмасангиз, корнингиздан гойиб бўлиб кетарман”, - дедилар. Демак, ҳали тугилмаган Машраб ўзганин ҳақидан ҳазар қиладн. Бу ривоятни дили пок, виждони соф, халқуми ҳшюл, иймони бутун улуг инсон ҳаётига дебоча деб аташ мумкин. Шоирнинг бутун ҳаёт йўли мана шу қутлуг дебочанин лавоми ва тақомилидан иборатдир”¹.

Қисса аввалида биби Салиманин ерда тушиб ётган икки дона узумни олиб еганлари, ҳали етти ойлик ҳомила бўлгани Машрабнинг оналарини бировнинг ҳақини ейишда айблаганлиги, узум сотувчи-онанин тазаррусидан таъсирланиб, узум таъмини кўриш учун доимо ҳақ олмаслигини баён этгани ҳикоя қилинади. Бу воқеа, аввало Машрабнинг модаризод яъни онадан тугма авлиё эканлигига ишора бўлса, иккинчидан ўқувчини ўзгалар ҳақини емасликка даъват этади.

Машраб мулло Бозор охундининг илк сабоғидаёқ устозни хайратга солади, домла боланин зехнини синаб кўриш учун “Алиф”

¹ Алишон Халилбеков. Наманган адибий гулидани “Наманган” нэвориети, 2002, 57-58-бетлар

дейишнни айтади. Машраб “Алиф” дегач, “Бе” дейишга кўнмайди. “Алиф”нинг маъносини айтиб беришни сўрайди ва ун тушунтиради: “Алиф”нинг маъноси бирдур. Ул сабабдан “Бе” демасман. Мундин утмак хатодур. “Алиф” ҳарфи худонинг бирлигига ишора, бу ҳикматни англамай, бошқа юмушни қилмасли керак. “Алиф”дан сўнг “Бе” дейиш эса унинг битталигини инкор қилишдир. Фикримизча, мулло Бозор охунднинг ҳайрати боли. Машраб даъвосидаги ана шу мантиқнинг кучидан бўлса керак¹.

Машрабнинг ҳозиржавоблигини эшитган устоз шогирднинг қувваи ҳофизасидан ҳайратда қолдилар. Чунки шундай ешда олам ва одамнинг моҳиятини бунчалик теран англаш ғайриодатий ҳол эди. Бу ривоят бизни Машраб дунёқарашининг энг муҳим асрори билан ошно этади. У бутун борлиқни Аллоҳнинг зухури деб билишини, Аллоҳ битта, бошқа барча мавжудот унинг тажаллийси деб тушунишини англатади.

Унинг бундай ўткир зеҳнини кўрган ота-онаси замонасининг энг улуг уламоларидан бўлган мулло Бозор охунд кўлига таҳсил учун топирадилар. Машраб у ерда диний ва тасаввуфий фалсафани урганади Мансур Ҳаллож, Фаридиддин Аттор, Санд Имомиддин Насимий, Иброҳим Адхам дунёқарашини билан танишади. Ҳофиз, Лутфий, Навоий шеърининг файзли наволаридан баҳраманд бўлади. Уларнинг қўлаб асарларини ёд олади. Улардан илҳомланиб, ўз туйғуларини, руҳиятининг ранг-манзараларини ифодалиб, ўзига хос асарлар ярата бошлайди².

Мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб таваллуди санаси ҳамон мунозарали экан, тадқиқотчилар ўз илмий қарашларидан келиб чиқиб унинг туғилиш санасини илмий адабиётларда 1640 йил деб қайд этаётганликлари нотўғри эканлигини таъкидламоқчимиз. Зеро, шоир ижодий мероси бугунги кунда тикланиб, у қолдирган ғазаллар ва турли жанрдаги шеърӣ манзумалар халқимизга қайтарилаётган экан, унинг ҳаёти ва фаолиятига илмий нуқтаи назардан ҳолисона ёнданиш вақти келганлигини қайд этамиз. Машраб 1653 йил 22 майда Наманган шаҳар Маддохлик (Маддохон ҳам деб аталган) маҳалласида туғилган.

Машрабнинг отаси мулла Вали етти ҳазинасининг бири бўлган хезмкаш (утинкаш)лик билан шугулланган. Оналари Зубайда (Салима биби ҳам деб аталган) бегим уй бекаси бўлган. Ягона

¹ Абдулла Жаббор. Ёшнинг нима, шох Машраб? Наманган, 2007, 17-18-бетлар

² Нобилой Адизова. Ўзбек муқом адабиёти тарихи. 99-100-бетлар

ердан Мохибатр (тўлин ой) шеърятга иштиёкманд, маҳалла бозоридан бирига узатилган. Манбаларда ёзилишича, Бобораҳим Машраб отин ёшлигида Вали бобо ва маҳалла мулласидан таҳсил олган. 1665 йил 12 яшарлигида Наманганда доврук қозongan уламо Бозор охунд таҳсилига киришган. У ерда Куръон илмидан бозоридан бўлиб, кориликка етишган. Мулло Бозор охунд бозоридан берилган илм-одоб қоидаларини ўрганиб олган, охунднинг илмини янада мукаммаллашувини хоҳлаб Қашқарга ўз пири Офокхожа хонадонига кузатган. Машраб бу пайти тахминан 20-21 ёшарда бўлган. Чунки унинг ўша даврдаёқ давр улугларига айтган бозориданнинг оғир ботиши ва уларнинг шоирга нисбатан норозилик сифатлари унинг шоирлиги, бурротиллиги, айтган сўзидан кетмаслиги ҳаммага аён бўлиб, унга тазйиклар бўлганлиги, у Наманганга ситмай юрганлиги ҳақиқатга яқин:

Намангандек табаррук юрт менга тор бўлди,
Муллолар куткусидан азиз бошим хор ўлди.
Онам, синглим муштипар нарча нонга зор ўлди,
Бўйним эғиб, тиз чўкмоқ, найлай менга ор ўлди,
Кўринг эмди ёронлар, кўксим лолазор ўлди.

Шоир баъзи бадхулқ, ришвахўр муллалар ва шаҳар хокими, амалдорлари куткусидан бешиб туғилган юрти Наманганни ташлаб кетишга мажбур бўлган. Бобораҳим Офокхожанинг довруги кетган унинг пирлигини, қувваи ҳофизаси ва нафаси ўткир шайхул аъзамлигини, унинг етишган авлиёлигини, исломий ва дунёвий илмларда пешқадамлигини, тасаввуф таълимотининг пирларидан эканлигини эътироф этиб, унинг даргоҳида илм олишни орзу этган ва улуг авлиё рухсорини кўриш умидида унга мурид тушишни "бир остонасидаги жамик риёзатларни бошқа сўфийлар катори ихтиёрий тарзда ўзи хоҳлаган", ёр-Яратган васлини пирдан илм ўргангангина кўришни орзу этган:

Тикансиз гул, садафсиз дур, машакқатсиз ҳунар бўлмас,
Риёзат чекмагунча ёр васлига етиб бўлмас.

Шундан сўнг Бобораҳим-Қашқарга Офокхожа ҳузурига мулло Бозор охунд тавсияси билан отланган, у бу даргоҳ пайғамбар авлоди даргоҳи эканлигини, у ердан ноумид кетмаслигини, ўзи ҳам шу авлодга мансуб саййид бўлганлиги боис шунинг учун бу даргоҳни азизу мукаррам билишлигини, Махдуми Аъзамнинг ченараси бўлган Офокхожани ўзи учун пушти паноҳ эканлигини, хидоят йўлига бошлашгани умид килиб келган:

Ки сен авлоди пайгамбар, отингдур Ҳазрати Офок,
Ки навмид куймагайларким улуг даргоҳ деб келдим.

Ҳидоят кўргузунг Офокхожам, пушти паноҳимсиз,
Адашган, йулда қолганман, ман гарибга роҳ деб келдим,

Кел, Эй Машраб, умид этгилки, афв этгай гуноҳингни,
Ҳасан бирла, Ҳусайним ҳурмати ул шох деб келдим.

“Қиссаи Машраб”да қайд қилинишича, Машраб таҳаллусини ҳам Офокхожа қўйган:

Қўлум олинг ё пирим, манда тоқат қолмади,
Йўлга солинг ё пирим, менда ҳолат қолмади.
Ҳазратимдин ман бугун дуо тилаб келибман,
Бўйни синиқ етм ман, манда роҳат қолмади.
Офокхожамким суюб, отинг Машраб дедилар,
Бўсоғонгда ўларман, манда ҳасрат қолмади¹.

“Қиссаи Машраб”да ёзилишича, Бобораҳим зийрак, зеҳили бўлиб ўсган. Топпирлиги, зукколиги билан устози мулло Бозор охундин ва мактабдош, ҳамсабоқ дўстларини лоя қолдирган. У диний ва тасаввуфий билимларни, араб ва форс тилларини, Қуръон қироатини яхши ўзлаштирган. У тасаввуфий билимларни янада чуқурроқ ўрганишни кўзлаб машҳур эшон Офокхожа даргоҳига, Қашқарга борган. Машраб дастлаб бу даргоҳда етти йил хожанинг хизматларини қилгани ҳолда, у ердаги ўзи каби илмга ташна муридлар билан бирга илми ҳол ва илми қол (диний ва дунёвий) илмларни қунт билан ўрганди. Наманганлик адабиётшунос Алихон Халилбеков таъбири билан айтганда “бу йиллар унинг учун синов ва чинлиқни жараёни сифатида кечади”.

Машраб пир хонадониди жамики илмлардан бохабар бўлганидан сўнг пирининг руҳоний эътиборига тушиш учун атайин “гуноҳ қилиш”га, унинг даргоҳидаги қизга муҳаббат изҳор қилганлиги бонс бу хонадонни тарк этган ва ундан сўнг у жуда кўп шаҳарларга қаландар либосида чиқиб кетган. Фитрат берган маълумот буйича Машраб мулло Бозор охунд рухсати билан Хитой Туркистонига сифар қилиб, “Қашқардаги Офокхожага мурид бўладир. “Машраб” таҳаллусини ҳам шундан оладир. Манкаба Машрабнинг Офокхожа эшикида уч йил ўтун, уч йил сув ташиб, яна бир йил бошқа

¹ Қиссаи Машраб “Ёзувчи”, Тошкент, 1992, 31-33-бетлар.

ни сазипир қилганини хабар берадир. Офокхожа Қашкар халқи... ва уни учун жуда катта давлат таъмин қилган эди”¹.

Самарқандлик олим Комилхон Каттаев “Шоҳ Машраб Офокхожанинг даргоҳидан қувилди” деган фикр бир томонлама ҳақиқатнинг кайд этиб, “Машрабдаги илохий севгини кўриб, уни ўзининг рухонияти тарбиясига олган Офокхожа Машраб бир чўри килиш дунёвий севгини изҳор этганини Машрабдан кўнгли совуган бўлиши мумкин” деган фикрни айтган.

Аслида етти йиллик хизмат ва етти йиллик илм олиш ҳам пирининг дийдорига, илтифотига муяссар бўлиш дегани эмас эди. Чекки Машраб пир олдида етукликка эришиб бўлган тайёр солиқ эди. Унга бир баҳона керак эди, холос. Машраб ва пир-Офокхожа бу пирири ниҳондан огоҳ-гуноҳ қилиши ва гуноҳга жазо-илтифот зурури эди. Машраб буниг учун хар қандай жазога НАФСИ АММОРАНИ кўрбон қилишга ҳам тайёр эди. Офокхожа илтифоти учун канизак бир баҳона эди, холос. Шунинг учун у уч кун шом коронгусида Офокхожа ички ҳовлисига нарвон кўйиб нигоҳ ташлаган. Пир Машрабни намоз вақти ҳузурига чорлаганда ҳуфялар уни ҳовлидаги канизакка “кўз олайтириш”да айблаб, Офокхожа оёғи пойига йиқитганлар. Шунда пир Машрабга дегани: “Эй Машраб, бундог беадабликни ҳеч ким қилган эмас”. “Эй сўфийлар, Машрабни тутингларки, андин Мансури Ҳалложнинг бўйи келадур”. Шунда Машраб ҳеч чўчимай:

Билдимки отинг ҳазрати ҳодийи музиллин.

Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим,-
деган.

Ҳазрати Офокхожа қиздирилган мухрни олиб, Машрабнинг гардаиига (шаҳват нуктасига) босган. Машраб буни жаҳолат эмас, ҳидоят деб билган. Нафси амморани енгил-рух билан қолишликдир. Пир уни нафси амморадан ҳалос этган. Пир ва Машраб бунга онгли равишда қараган. “Ўзини худога бағишлаганда нафсоний хоҳиш қолмайди” деган ҳадисга амал қилинган. Шунинг англай олмаганлар пир ва мурид ўртасига раҳна солиб, Офокхожани айблаб келадилар. Машраб ҳушига келгач, пир уни дуо қилган ва йўлинг очик деб ок фотиҳа берган. Машрабга шу керак эди. Аллоҳни Лавҳи махфузда нури жамолини кўриш ништиёкида отланганлар нафсни енгил, шундай йўл тутилишини у онгли анлаган ва Машраб пир

¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II-жилда “Машрабнинг”. Тошкент, 2000, 90-бет.

иятифотидан баҳраманд бўлиб, қаландар либосида дунёга юз бурган. Шу пайти Машраб тахминан 27-28 ёшларда эди.

Машраб Офокхожа даргоҳидан қувилмаган, балки авлиёлликни етишган. Тарикат илmini бу даргоҳда мукаммал ўрганиб, унинг тарикатини тарғиб этиш учун кўп мамлакатларга борган. Ёркентга, у ердан Хўтанга, сўнг Ёулжага ўтган. Машраб Ёулжадан Қашқарга қайтади. Сўнг пир топшириғи билан Тошкентга ва яна Офокхожа ҳузурига, ундан кейин ўз она юрти Наманганга келади. Хуллас, 18 йил давомида бир қанча мамлакатларни кезган Бобораҳим Машраб Ўман, Ҳиндистон, Дакан (шаҳар), Исфаҳон, Ҳирот, Машҳад, Балх, Макка, Мадина, Жидда, Халаб, Шероз, Шом, Рум, Бағдод, Илбиргон, Андхуй, Мозори Шариф, Бухоро, Насаф, Тошкент, Туркистон, Шоҳимардон каби жойларда бўлган. Қабодиён, Хужанд, Бадахшон, шунингдек Яқин Шарқнинг қатор ўлкаларига борган.

Машраб маърифатни қаландарликдан излаган. Фитрат бу ҳақда фикр юритиб Машраб ўша саёҳатида наманганлик Мажзуб Намангоний "Тазкират ул-авлиё"сида ёзишича, Қаршида Офокхожа муридларидан бўлган нақшбандия маслағи вакили Хожам подшоҳни (асли исми Ҳусайнхўжа бўлган) учратиб, ундан 4 йил тасаввуф таълимотини ўрганган, деб маълумот берган.

Машраб Самарқандда, сўнгра "Мен Бухоро шаҳрига келдимки, илм савдо қилайин деб" Бухоро шаҳрида мавлоно Шарифдан (таълиқи олим Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Алавия ал-Бухорий) илм олиб, ораларида шиддатли мунозаралар бўлиб, диллари озор ҳам чекади ва Офокхожа ҳазратлари 1694 йил вафот этган бўлсалар, унғача Машраб 18 йиллик саёҳат сафаридан қайтиб келган ва пиридан жуда кўп иятифотлар кўрган.

Машраб тадқиқотчиси Дилоромхон Ҳамроева ҳам Машрабни Самарқанд, Бухоро ва Қарши мадрасаларида таҳсил олганлигини, аммо Машраб билими юқори бўлиб, кўп мударрислар уни қафоатлантирмаганлигини қайд этган.

Манбалар билан айтилганда, Малехо Самарқандийнинг "Музаккари асҳоб" ("Суҳбатдошлар зикри" 1689-1692 йилларда ёзилган)да ёзилган. Унда айтилишича, у Машраб билан Самарқандда икки дафъа учрашганлиги, биринчи марта соқол ва муйлови чиқа бошлаганда ва иккинчисида Самарқандга қаландар либосида соқолни барк уриб ўсган бир даврда кириб келганини сўзлаган. Малехо Машраб билан 1672 йилда, иккинчи топқир учрашуви эса 1690 йилларда содир бўлганлигини ёзган. У Машраб Фаргона ва

Бавароуннаҳрда шуҳрат топган каландар шоир эканлигини сўзлаб, унинг таржимаи ҳолига доир куйидаги маълумотларни берган: “У ўз вақтидаги ўткирлик туфайли бошқаларнинг диққатини жалб этди. Ўр ҳавас билан ўқиши соҳасида камолот касб этди. Балоятга етишган, Самарқандга келди ва бир мунча муддат туриб қолди. Сўнг уни Пиманганга қайтди ва у ердан Қашкар ва Бадахшон сафарига кўчиб кетди. У Балхдан Самарқандга каландарлик даражасида берди. Машраб ўз саёхатлари давомида кўп камолот касб топди. унинг ашъори ҳам етуклик касб этдики, буни мактаб ўтиришининг ҳождати йўк”¹.

Машрабнинг бирор-шаҳар-кишлоққа келиши изсиз кетмас, маълум шов-шувларга сабаб бўлар, оддий халқ уни самимият ва хурсандчилик билан кутиб олган, ҳоким, амалдор, риёкор руҳонийлар эса ҳадик, душманлик кўзи билан қарши олганлар.

Офокхожа Машраб ўлимини, уни Балхда шахид бўлишини олдиндан баъшорат қилган. “Қиссаи Машраб”ларнинг турли вариантларида унинг мансурвор дорига тортилиши, кушандаси Маҳмуд катағонбий эканлиги айтилган:

Қонимни тўкар эмиш Балх шаҳрида Маҳмудхон,

Тақдир азал бўлса, найлай, анга бермай жон.

Машраб замондоши Исҳок Боғистоний ўзининг “Тазкираи каландарон” асарида “Ҳазрати Шох Машраб мавтлари айёмида умрларидан 58 сана кечуб эрди”, дейдилар. Ғолибо, бу фикр тўғри кўринади... деб ҳисоблайди Машраб тадқиқотчиси Ж. Юсупов.

Бобораҳим Машраб Балх ва Қундуз ҳукмдори Маҳмудбий катағон амрига кўра, Балхда 1711 йил дорга осиб ўлдирилди. Машраб 58 ёшида қатл қилинди.

Машрабнинг ҳамсафар ва мухлиси Пирмат Сеторийнинг ривоят қилишича, Шох Машраб Бухорои шарифда бир киш фасли умргузаронлик қилган. Баҳор келиши билан Машраб етти каландар билан Насаф томон йўлга тушган. Насафдан Байтуллоҳ сари йўлга отланганида Балх каландарлари уларга пешвоз чиқиб кутиб олишган. Балхда Машрабнинг назмий мажлисида унинг суҳбатини тинглаган омма вакиллари Маҳмудбий катағон жабр-зулми, арқони давлат сиёсатидан норози бўлиб унга шикоят қилганлар. Шох Машрабнинг Балхга келганлиги овозаси Маҳмудбийга етиб, у Фарғона заминидан келган авлиё-каландарни саройга чорлаган. Маҳмудбий Машрабни Байтуллоҳга отланганини муборакбод этиб,

¹ Мухаммад Бадеъ Малеҳо Самарқандий, “Музаққир асҳоб”, 217-бет.

арқони давлат ҳақида ношоён шеърлар ёзганилигини билдириб, мажлис аҳли олдида тавба қилиб, узр сўрашни ундан талаб қилган.

Шоҳ Машраб дедиларки: “Оре ростдурким, мумин-мусулмон бандаларни эрмас, ришвахўр козиларни, окни қора қилгувчи муфтиларни, икки тиялик уламоларни, шайдойи муллаларни, ҳажв тиги бирла тавсиф этмушдим. Неки битдим, ҳақ таясиф турур. Узр айтмоқлик факрга одат эрмас. Иззат-икром учун бағоят бурчдормен, шаксиз ҳазратларига бўлгон бурчимни узурмен”, деб рухсат олиб саройдан чиқдилар.

Шоҳ Машраб Маҳмудбий қатагон ва унинг вазири Бузрукхўжа Бухорий ҳақида шеър битиб, бозор ва гузарларда, каландарлар мажлисида ўқийди.

Маҳмудбий хуфялари, вазир Бузрукхўжа Маҳмудхонга арз қилиб, авом халқни подшоликка қарши кўзгатаётганилигини, подшо чора кўришлигини айтадилар. Ғазабланган Маҳмудбий Шоҳ Машраб, Пирмат Сеторий, Огахон сардор ва бошқа каландарларни хузурига олиб келишни буюрган ва хитоб бирла дедик: “Ё каландари мажзуб, мен сени дарвешу замона тариқида иззату икром қилдим, сен эса ушбу иззату икромга ўлтурдинг”. Шоҳ Машраб унга жавобан дедиларки: “Ё Маҳмудхон, жабринг андоқ даражасига етушмушки, халойиқ ушўқлари хархаша қилса, уни Маҳмудбий келур деб кўркитурлар, оре, рост. Мен дунёдан кечган бир дарвешман, иззату икромингни меннинг қатимда сариқ чакалик кадри йўқ турур, илло, сен арқони давлатинг бирла юртга ўгурмушсен. На битибмен, ҳақ сўзни битибмен. Жавобингда ўзга айтар сўзим йўқ. На ҳукм этурсен, бисмиллоҳ деб қабул қилурмен”¹.

Маҳмудхоннинг амри билан уларни Балхнинг “Қарокчиён” зиндонига ташлайдилар. Маҳмудхон уламолари билан мажлис ўтказиб, уларнинг фикрини сўраганда, шайхулислом Машраб ва унинг шерикларини халқни гумроҳликка ундашда, шариат ва тариқатдан четга чиқишда, шеърларидан куфр иси келаётганликда, Қуръон қаримни ҳақорат қилишда, улус орасига гулу солишда айбдор деб топиб, уларнинг жазоси дорга тортилишдир деб, фатво бернишга кўндиришади.

Машраб қишрий (юзаки) уламолар фатвоси билан Маҳмудхон фармони билан Балх шаҳрида дорга осилиб улдирилди ва жасадни уша ерда дафн этилди, -деб ёзади Абдулҳаким Шаръий Жузжоний.

¹ Насоҳ Бигистоний Татқири каландарон. “Ширк юшудни”, 1990, 8-сип, 157-бет.

“Қиссаи Машраб”да ёзилшича подшоҳ Маҳмудхон пушаймонни афсус билан Машраб ўлимига фармон берганига чидай олмай тавки аминга қолишлигини тушуниб етган. Шох Машраб оламдан ўтганига уч кун ўтмай, зилзила бўлиб, уни уй босиб қолган ва Маҳмудхон ҳам оламдан ўтган.

Балх шаҳрининг “Жавонмарди қассоб” деган машҳур зиёратгоҳ мақбрасида Машрабнинг биринчи қабри туради. Аммо кейинчалик Ғафур вилоятининг Ишканиш қишлоғига унинг ҳокими олиб келиб қўйилган, у Хонобод шаҳрига 30 километр масофада жойланган.

Бобораҳим Машраб ҳаётининг интиҳоси Балх шаҳрида хотима топди. Ҳоким тоифа, мутаассиб рухонийлар унга ўзларининг ашаддий ғаними деб қарадилар. Уни йўқотиш пайига тушдилар. Балх ва Қундуз ҳокими бўлган Маҳмуд қатағонбийнинг ҳукми билан у шаҳида аъло мақомига етишди. Оташин шоир, довжурак инсон, катта қалб соҳиби бўлган Машраб осиб ўлдирилди. У Мансур Хиллож ва Имомиддин Насимий каби ҳурфикр гоёлари йўлида, ўз замонидаги ҳукмрон табақа истеғига биноан расмий сиёсат қурбони бўлди.

Маҳмуд қатағонбийнинг вазир Масъуд туш куриб, тушида Машраб ҳокими Ишканишга кўчиришни айтгандан сўнг, ҳокимнинг иккинчи қабрга кўчирилган.

2008 йил Машраб таваллудининг 355 йиллиги нишонланиб, вафотига эса 2011 йил 300 йил тўлиши хотирланди.

Исҳок Богистонийнинг “Тазкираи қаландарон” асарида: “Шох Машрабни мансурвор сиёсат дорига тортмушлар. Андоқ маълум бўлурки, қатли ом муддатида таваллудларидан эллик етти сана кечуб ўрди”, дейилган.

Ж. Юсупов бу фикрни тасдиқлаган. Аммо Машраб юрти Наманганда аввало марҳум машрабшунос олим Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва Алихон Халилбековлар ҳамон илмий адабиётларда унинг ёшини (1640-1711) тарзида қайд этиб келмоқдалар.

Бизнингча, “Қиссаи Машраб”, “Тазкираи қаландарон” ва бошқа манбаларда 58 ёшда қатл қилинганлиги айтилгандан сўнг, тадқиқотчилар омма фикрини чалғитмагани ҳолда унинг туғилиш санасини 1653, вафоти санасини 1711 йил деб кўрсатишлари тўғри бўлади. Таъкидланган жоиз 71 ёшга кирган мункиллаб қолган чолни эмас, айни куч-қувватга тўлиб, подшоҳ ва унинг арқони давлат эгаларини танқид қила олган Машрабни 58 ёшда қатл этишгани мантиққа яқинроқ эканлигини эътироф этмок керак.

Машраб тадқиқотчиси Ж. Юсупов фикрича, Машраб ҳазрат Алининг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусайн-Ҳусайндан тарқалган-сайиш (Машраб шеъриятида унга жуда кўп ишоралар бор. (Таъкид: М. Ҳ.) "Сайдсан, хожасан, мағрури насаб бўлма"), шунингдек, "Ҳасан бирла Ҳусайним ҳурмати ул шоҳ деб келдим" ва Шоҳ Машраб, Эшони Машраб атоқли агама исмлар ҳамма жойда ишлатилган) авлодига бориб тақалади. Шунинг учун у Офокхожа хонадонига Қашқарга борган, уни маънавий пир деб эътироф этган, ҳаётининг интиҳосигача, бу даргохдан кадамини узмаган, Офокхожанинг фарзандлари ҳам унга чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлганлар. Машраб жами бўлиб 18 йил пирнинг хизматини адо этган. Бу айни ҳақиқат.

Улуг ўзбек шоири ва мутафаккири, файласуф Бобораҳим Машраб ижодий мероси ҳақида фикр юритилганда, шунинг мамнуният билан изҳор қилиш жоизки, кейинги йилларда унинг ижтимоий-маънавий меросига бўлган қизиқиш, шоир асарларининг чоң этилиши ва у ҳақда тадқиқотлар кўламининг кенгайиши билан фарқланади.

Биз аввало унинг ижодий мероси ҳақида фикр юритганда, у ҳақда тадқиқот олиб борган олимлар ва тадқиқотчилар ишларига мурожаат қилганимизни, уларнинг тадқиқий ишлари узига ҳосилгини, шоир ижодий мероси турли миллат ва элат адибу ва олимлари эътиборига тушганлигини, кўплаб халқ оммаси унинг ижодидан баҳраманд бўлганлигига гувоҳ бўламиз.

XVII-XVIII асрда яшаб ўтган мутафаккирнинг XIX асрга келиб ижодий мероси тадқиқ қилиниб ёки шарҳланганлигига гувоҳ бўлмадик. Фақатгина XIX асрнинг иккинчи ярмидан Европа олимлари ва хориждаги адиблар томонидан унинг асарлари тилга олиниб, шеърларининг шиддати, девона-дарвешнинг кўркмас, бирро тиллик билан ҳажв қилиш услуби, Аллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги қарашларни шеърлари мазмунига сингдириш қобилияти, диндорлиги, баъзида диндан чекиниши, ҳукмдорларни жасорат билан танқид қилиш фаросати ҳақида турли фикр мулоҳазалар, бир-бирини инкор этувчи, мунозарали, баҳсли маълумотлар берилган. Кўпинча бу ҳол оммани Машраб ҳақидаги фикрларини узгартирса, "Қиссан Машраб" унга бўлган ҳурмат-эҳтиромни, унинг улкан шоир ва довюрак дарвеш-қаландар эканлигини билдириб, унга бўлган қизиқиш ва ҳурматини оширган.

Машраб ижоди билан дастлаб Европа адаблари Херман Фоллбери, Дитрель де Рени, Бернер Гренер, Йоханнес Аустраппанлар шуғулланган. XIX асрнинг иккинчи ярмида Европа олимлари А. П. Хорошхин, В. П. Наливкин, П. И. Веселовский, П. П. Ванусов, Н. С. Ликошин, В. Л. Вяткин, А. Карцев, Л. В. Дмитриева, Г. П. Снесарев, Н. П. Остроумов, Н. Э. Петровский, В. И. Беляев, А. П. Кононов, Н. Д. Миклухо-Маклай, А. А. Молчанов, М. А. Салье, А. А. Семенов, О. И. Смирнова, А. Э. Шмидт Боборахим Машраб ҳаёти, ижоди билан шуғулланиб машрабшунослик фанига хисса қўшиб, қимматли маълумотлар ёзиб қолдирганлар.

Шоир замондошлари Пирмат Сеторий томонидан “Қиссан Машраб”, Исҳоқ Богистоний томонидан “Таткирани қазандарон” асарлари ёзилган.

Машраб ҳаёти, ижоди, у қолдирган маънавий мерос хақида ўзбек олимлари, йирик адабиётшунос ва файласуфлар, академиклар Иброҳим Мўминов, Воҳид Зоҳидов, Музаффар Хайруллаев, Алибек Рустамов, Азиз Қаюмов, Ботирхон Валихўжаев, Мубин Баратов, Воҳид Абдуллаев, Иззат Султонов, Гафур Ғулом, фан доктори, профессорлар ва турли илмий даражадаги атоқли олимлар Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳиккулов, Абдукодир Ҳайитметов, Исомиддин Салохий, Дилором Салохий, Ҳайдар Аликулов, Жондор Туленов, Иноятулла Сувоикулов, Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Нусратулла Жумахўжа, Раҳмонкул Орзибеков, Пулатхон Қайюмов, Ваҳоб Раҳмонов, Комилжон Исронов, Қобилжон Тоҳиров, Иброҳим Гафуров, Абдурашид Абдуғафуров, Эргашали Шодиев, Ёқубжон Исҳоқов, Абдумалик Ёқубов, Зайнал Ризаев, Солий Ҳасанов, Ҳамиджон Ҳомидий, Бойбута Дустқораев, Ринат Воҳидов, Бокижон Тухлиев, Ҳамидулла Болтабоев, Илёсхон Ғозий, Мусахон Тожиҳўжаев, Поён Равшанов, Ҳ. Муҳаммадхўжаев, Икболой Адизова, О. Бокиев, Р. Холиков, Тошмурод Буриев, Йўлдош Жумабоев, Ғуломхон Гафуров, Маматкул Жўраев, Сайфиiddин Рафиiddин, Маҳмуд Ҳасаний, Кибриё Қаххорова, Қахрамон Туксонов, Рабоҳат Норматова, Омонбек Жалилов, Саъдулла Аҳмад, Мўминжон Сиддиқов, Одилжон Носиров, Аҳмад Убайдулло, Журахон Рахимов, Маҳмуджон Маъмуров, Алихон Халилбеков, Р. Каримова, Каромат Муллахўжаева, Аҳмад Жаббор, Абдулла Жаббор, Аҳмаджон Мелибоев, Гуландом Саломоваларнинг илмий-тадқиқий ишларига мурожаат қилинди.

Филология фаилари доктори, профессор, шарқшунос олим Исмаилов Абдуллох Машрабнинг “Мабдаи нур” асарига сўз боши ёзиб, уни нашр этди. Наманганда Машраб газалларидан саралиб, унинг шеърӣй тўпламини чоп этди. Хатирчилик Машраб фидоийсин унинг “Девон”ларини нашр эттирди. XX аср 70-80-йилларида Муҳсин Зокиров иккита тадқиқот эълон қилди. Дилором Ҳамроева докторлик тадқиқоти устида иш олиб бормоқда. Мусахон Тожиҳужаев ва Муминжон Сиддиқов номзодлик диссертациясини устида иш олиб бормоқдалар. Эркин Мусурмонов “Қисси Машраб”ни таҳлил этиб, илмий даража олди.

XX аср ва бугунги кунда Машраб сиймосини яратишга уринган шоир ва ёзувчилар, драматурглар, хусусан Ойбек “Машраб”, Омон Матжон “Бу Машраб, Машраб” шеърларини яратдилар. Муҳаммад Али “Машраб” шеърӣй дoston яратди. Ҳамид Ғулом “Машраб” (“Шарк юлдузи” 1981 йил 1, 2, 3 сонлар) романини, Миркарим Осим “Сингап сетор” қиссасини, Иброҳим Ғафуров “Озод нафас” ҳикоясини яратди.

Ҳамид Ғуломнинг “Машраб” романи китоб бўлиб чиқмади, шоир ва ёзувчи Шухратнинг “Машраб” (Тошкент, “Шарк”, 1998) романи, нарийнлик ўқитувчи Хайриддин Бегматовнинг “Девона Машраб”, (Тошкент, “Шарк”, 2005) романи босилиб чиқди.

Бобораҳим Машраб ижоди, фаолияти билан XIX аср охири XX аср бошларида рус шарқшунос олимлари кизиқиб, шугуллана бошладилар.

1889 йилда “Туркистон вилоятининг газети”да бир қатор мақолалар эълон қилинди.

1895 йилда Н. И. Веселовскийнинг “Восточные заметки” асарида ҳам Машраб ҳурфиқрлилик намунаси сифатида жиддий урганишга лойиқ ижодкор эканлиги эътироф этилган.

1910 йилда Н. С. Ликошин шоир ҳақидаги қиссани рус тилига таржима қилади. Шарҳ, изоҳлар билан нашр эттирган. “Дивана-и-Машраб” туркчадан таржимон ва изоҳлар муаллифи Н. С. Ликошинники бўлиб, асар 1992 йил (Тошкент. Издательско-полиграфическое объединение имени Гафура Ғуляма) қайта рус тилида нашр этилди.

1923 йил В. Л. Вяткин шоир ҳақида мақола эълон қилади. Унда Машрабнинг халқ орасида машҳурлиги, асарлари кенг тарқалгани таъкидланади. Шу мақолада илк бор икки Машраб масаласи кўртарилди.

Алибинъшунос олима Икболой Адизова шундай фикрни ёзди: Машрабшунослигимизни кузатиб, узок йиллар сиёсий мустамлака сиёсатида ижоди сохта талкинларга дучор этилганлигининг гувоҳи бўламиз. Машраб ижодидаги илохий мухаббат дунёвий мухаббат шифатида талкин этилади. У динни рад этувчи-атеист, деярлик йўқонади. Шоир шеъриятидаги адолатсизликка жўшқин исён ҳам шифолиқ манфаати билан боғлаб изоҳланади.

Ўзбекистонда Машраб ҳаёти ва ижодини ўрганиш борасида таъқиқотчи олимлар унинг асарларига сўз боши ва изоҳлар ёзиб, коммунистлик мафкура сиёсий қояларига путур етказадиган жойларини юлқиб олиб ташлагани ҳолда нашр эттирдилар. Шундай нуқсонлар Ж. Юсупов тасниф берган мажмуа ва девонларда биртараф этилди.

1958 йил илк бор Порсоҳон Шамсиев ва Абдукодир Хайитметовлар томонидан Машрабнинг “Танланган асарлар”и нашр этилди. Шу мажмуа 1960 йилда қайта нашр бўлди. 1963 ва 1971 йилларда Абдурашид Абдугафуров томонидан “Машраб” шеърлари икки марта нашр қилинди. 1979 йил Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти Парк классиклари меросидан туркумида “Машраб шеъриятидан” аввал ўзбек тилида, шу мажмуа Сергей Иванов таржимаси, А. Абдугафуров сўз бошиси билан 1980 йил “Машраб. Избранное” рус тилида босилиб чиқди. 1980 йил Заҳоб Раҳмонов ва Комилжон Исроїловлар томонидан сўз боши билан нашрга тайёрланиб “Машраб. Девон” салмоқли шеърлар мажмуаси чоп этилди.

1990 йил хатирчилик ўрта мактаб ўқитувчиси, машрабшунос олим Жалолуддин Юсупов сўй-ҳаракаги ва сўй сўзи, Н. Комиллов, Гайбулла ас-Салом кириш сўзи билан Машрабнинг “Меҳрибоним қайдасан” 22 босма табокда 80 (саксон) минг нусхада газал ва беш жанрдаги шеърӣ асарлари салмоқли ҳажмда нашр этилиб, деярлик қисқа (6 ой) фурсатда оммага тарқалиб кетди.

Фидокор инсон, заҳматқаш олим Ж. Юсупов Машраб ҳақидаги ижодий ишни ривожлантириб, “Машраб” “Девон” (“Янги аср авлоди”, Тошкент, 2006, 62 босма табок (4 минг нусхада)ни нашр эттирди. Бунга Ж. Юсупов салмоқли кириш, сўз боши ёзиб, унга шоирнинг турли жанрдаги газаллар, мустазодлар, мураббаълар, мухаммаслар, мусаддаслар, мусаббалар, мусамманлар, маснавий, фардлар, туртликлар ва охирига 150 бет лугат ва изоҳлар ёзиб нашр

қилдирди. Ж. Юсупов бу борадаги ишни давом эттириб, шoirнинг хали нашрга эълон қилинмаган шеърларини тайёрламокда.

1994 йил Бобораҳим Машрабнинг “Мабдаи нур” асари Хасан Исматуллоҳ Абдуллоҳ томонидан ва сўз бошиси билан (“Фан” Тошкент, 23 босма табок) нашр этилди. Бу иш чала бажарилди. “Мабдаи нур” яна қайтадан (2008 йил) чоп этилса-да, у бартараф этилмаган. “Мабдаи нур” Ж. Юсупов томонидан иккинчи марта катта ҳажмда нашрга тайёрланмокда.

Нашрга тайёрловчилар: Г. Ниёзов, Қ. Аҳмедовлар сўзбоши Хасанхужа Муҳаммадхўжа ўғли томонидан Машрабнинг “Мабдаи нур” (“Фан”, Тошкент, 1994) сайланма ғазаллари ва мустазодлар нашр этилди.

Тузувчилар Ж. Раҳимов, А. Аҳмедов томонидан Бобораҳим Машраб (“Ўқитувчи” Тошкент, 1991) илмий тўплам нашр этилди.

Адабиётшунос олим Ҳамиджон Ҳомидий ташаббуси билан “Олими нуқтадон узум” (Тошкент, 2006) Машраб ҳақида илмий тўплам босилиб чиқди. 2006 йил “Наманган” нашриёти томонидан Машраб ҳақидаги шеърлар, мақолалар ва ривоятлар “Меҳрибоним сен ўзинг” тўплами чиқди.

Наманганлик адабиётшунос ва шоир Абдулла Жаббор “Исмингиз нима, шoҳ Машраб?” мақоласини (Наманган 2007) эълон қилди.

1993 йил Париж шаҳрида “Машраб”, шеърлари (Суфийларнинг латифалари), “Эдишене галлимард” нашриётида ўзбек тилидан Ҳамид Исмоилов таржимасида “Девон” нашр этилди.

Машраб ҳаёти ва ижоди хусусида анча тадқиқий ишлар амалга оширилган. Шулардан адабиётшунос олимлардан Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Н. Комилов, И. Ҳаккул, А. Абдурашидов, В. Абдуллаев, Ҳ. Ҳомидий, Ҳ. Болтабоев, И. Ғафуров, Мухсин Зокиров, А. Халилбеков, Нусратулла Жумахўжа, Д. Ҳамроева ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари диққатга сазовордир.

Маъкур сатрлар муаллифи (Ғаъкид: М. Ҳ) Машраб ҳақида ижодий изланиш олиб бориб: 1. “Машраб ва Ўрта Осиёда ижтимоий фикр тараккиёти” (XVII-XVIII асрлар) Тошкент, 1994, (12 босма табок) методик қўлланма яратилди.

2. “Машрабни мўътабар узум” (Машрабнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари), “Шарқ”, Тошкент, 2001, 7,5 босма табок, монография нашр қилинди.

1. "Мақтаб ва академик лицейларда Бобораҳим Машраб ижодини ўргатиш" Тошкент, 2002, 4 босма табоқ рисола яратилди.

4. "Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий фаолияти". Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент, 2007, 7 босма табоқ, монография яратилди.

5. "Машраби мўътабар ўзум". (Машраб ва Мовароуннаҳрда илтимой таназзулнинг социологик таҳлили. XVII-XVIII асрлар). Иккинчи китоб. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент, 2007, 12 босма табоқ, монография яратилди.

6. "Машраби мўътабар ўзум", (Бобораҳим Машраб илтимой-иштинавий, диний-тасаввуфий, ахлокий мероси ва унинг илмий-бадний адабиётдаги таъкиди), (XVII-XVIII асрлар). Учинчи китоб. (Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, Тошкент, 2008, 25 босма табоқ), монография яратилди.

Муаллиф томонидан (Таъкид: М. Х) жами 94 (тўқсон тўрт) босма табоқ, яъни мутафаккир шоир Машраб ҳақида 5 (беш) монография, 2 (икки) ўқув қўлланмаси яратилди. Яратилган тадқиқотлар фундаментал (заминий) тадқиқотлар деб эътироф этилди. Яна у ҳақида 2 (икки) та монография ёзиш режалаштирилди.

Ҳозирда Ж. Юсуповнинг шахсий кутубхонаси ва ҳужжат асров (архив) жиҳдларида Машраб газалларидан 550-600 га яқин гурли жанрдаги шеърлари сақланмокда ва олим уларнинг устида ишлаб, нашрга тайерламокда. Ж. Юсупов Машраб "Девон"ининг 2006 йилги нашри сўз бошисида «Машрабнинг бадний мерослари» мавзусида шоирнинг ижодий мероси ҳақида фикр юритиб, ундан жуда катта поэтик мерос қолганлигини таъкидлаган, ҳамон унинг янги шеърлари, газаллари топилаётганлигини билдирган ва у томонидан бизга етиб келган асарларни таҳлил этиб, қуйидаги маълумотни берган.

1. Лирик шеърлар: газаллар, мустазодлар, мусаббаълар, мухаммаслар, мусаддаслар, мусаббалар, бир мусамман, бир маснавий ҳамда рубоийлар ва фардлар.

2. "Мабдан нур" ("Нурларнинг бошланиши" ёхуд "Нурлар манбаси").

3. "Кимё" (Кимматбаҳо маъдан, нисир).

4. "Қиссаи Найсул-Қараний".

5. "Қиссаи Меърожи расули Акрам (с.а.в)".

Бобораҳим Машрабнинг лирик шеърлари, турли жанрдаги ижодий мероси таҳлилидан олдин унинг Машраб ихлосмандларига эндигина тақдим этилган ва юқорида номлари зикр қилинган асарлари мазмун-моҳияти ҳақида мухтасар фикр юритишни ўринли биламиз.

1. “Мабдаи нур” Машрабнинг асаридир. (Чунки бу асарни Машрабдан 100 йил кейин яшаб ўтган каршилик Машраби Рўзибойи Соний асари деб даъво ва мунозара қилувчиларга эътирозимиз шуки, асар Бобораҳим Машрабники эканлиги исботини топди. Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Ж. Юсупов, Х. Ҳомидий ва бошқа олимлар шундай хулосага келдилар). Асар Машрабнинг пири Офоқхожанинг топишириғи билан ёзилган. Пир маслаҳатидан рағбат олган ва масъулиятни ҳис этган шоир китобни ёзишдан аввал Жалолиддин Румий ва Аҳмад Яссавий ҳазратларининг ғойибона руҳоний руҳсатларини, розиликларини олган. Сабаби туркий тилда Румий асарига жаноб тариқасида тазмин қилинган илоҳиёт ва унинг зарраси бўлган одам ҳақидаги асар ёзилмаган эди. “Мабдаи нур” Жалолиддин Румийнинг “Маънавий маснавий”ларидан тазмин қилинган байтларнинг туркий ўзбек тилидаги шарҳларидир. Эътироф этмок керак, Жалолиддин Юсупов хонадонида “Мабдаи нур”нинг 19 хил қўлёзма вариантлари сақланмоқда ва олим уларни киёсий ўрганиб, асар Рўзибойи Сонийники эмас, балки Бобораҳим Машраб асари эканлигини қатъий таъкидлаган.

2. Машрабнинг “Кимё” асари “Мабдан нур” нинг тадрижий, мантикий давомидир. Бу асар таркибида 22 та кимё бўлиб, ҳар бир кимё алоҳида бўлимлардан иборат. “Мабдаи нур” ва “Кимё”да Машрабнинг кўп ўринда бир хил ғазаллари ҳикоятлар орасида бериб берилган.

3. “Мутафаккирнинг «Қиссаи Вайсул-Қараний” шеърӣ асари 180 байт, 360 мисрालи маснавий бўлиб, у яхлит алоҳида ҳикоятдир”.

4. “Қиссаи Меърожи Расули Акрам с.а.в.” ҳақида бўлиб, «Қиссаи Машраб” қўлёзмаларининг ҳаммасида бўлиб, у мустазод жанрида ёзилган.

2006 йилги Машраб “Девон”ига шоирнинг аввал эълон қилинган, лекин шўро тузуми даврида мафкурага терс бўлган баъзи байт ва мисралари олиб ташланган, эндиликда тўлдирилган, ҳали эълон қилинмаган жами 380 та ғазал, 21 та мустазод, 4 та мураббаъ, 78 та мухаммас, 7 та мусаддас, 2 та мусаббаъ, 1 та мусамман, 1 та маснавий, фардлар, тўртликлар жой олган.

Ж. Юсупов Машраб шеърларининг тушунилиши кийин изох қилиб ўринларига катга ва масъулиятли иктидор билан ёндашиб, 50 йил дугат ва изох тузган.

Ж. Юсупов томонидан 1990 йил нашрга тайёрланган "Меҳрибоним, қайдасан" девонида ҳам олим тушунилиши кийин нашрга алоҳида шарҳ ёзган, бу эса ўқувчиларга қулайлик туғдирган эди.

Мутафаккир шоир Машрабнинг ижодий мероси ва унинг девонлари, қўлёзма ноъмалум котиблар томонидан кўчирилган турли нусхалари ҳақида узок йиллар изланиш олиб борган. Машрабшунос олим Ж. Юсупов куйидаги фикрларни берган: Машрабнинг лирик мерослари асос манбаси бўлиб турган "Қиссан Машраб" матн нуктаи назаридан ҳам кўчирган котибларнинг синодхонлик даражалари билан ва ҳатто ҳажман ҳам бир-бирларидан кескин фаркланадилар. Бу ва бунга ухшаш сабаблар шуни кўрсатадики, Машрабнинг дилбар шеърляти аслий матнидан анча йироқлашган, сочилиб кетган ва пароканда бир ҳолатда бизгача етиб келган. Ўзбек адабиёти, балким жаҳон адабиёти тарихида ҳам лирик мероси бениҳоят даражада ҳаробу ғариб ҳолатга юз тутган Машраб мисоллик шоир топилмаса керак¹.

Машраб асарларини нашрга тайёрлаш жараёнига канча кўп ёзма манба жалб этилса ҳам камлик қилади. Нашр жараёнига тадбиқ қилинган ҳар бир қўлёзмага меҳр кўзи билан қаради, аммо унга илмий-тапқидий муносабатда бўлиш, вужудга келаётган янги нашр матннинг аслийлигига, яқинлигига, аниқ ва равшанлигига, вазн равланлигига эриша бориш узок йиллар давом этган ва этадиган машаққатли меҳнатдир².

Жалолиддин Юсупов томонидан Машраб асарлари қўлёзмаларни синчиклаб ўрганилди ва унинг ижодий мероси жамланган мероси тўпланди.

1. "Девони Машраб", Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 225-рақамли қўлёзма микрофильми, настаълик хатида, 118-варақ, котиби ва кўчирилган йили номаълум.

2. "Девони Машраб", Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 5722-рақамли қўлёзма микрофильми, 245 варақ, настаълик хатида, 1305 ҳижрий, милодий 1888 мелодий йилида кўчирилган, котиби ноъмалум.

¹ Машраб. Девон. Нашрга тайёрловчи Жалолиддин Юсупов. "Янги аср авлоди", Тошкент, 2006, 28-бет.

² Уша манба 34-бет.

3. "Девони Машраб". Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 5940-рақамли кўлёзма, настаълик хатида, 470 варак, 1285 хижрий, 1868 мелодий йилда кўчирилган. Котиби Сайдали бинни Сайдахмат.

4. "Девони Машраб", шахсий кутубхона, шартли рақами-1, настаълик хатида, 151 варак, котиби ва кўчирилган йили ноъмалум.

5. "Девони Машраб", шахсий кутубхона, шартли рақами-2, настаълик хатида, 226 варак, 1250 хижрий, 1834 мелодий йилда кўчирилган, котиби ноъмалум.

6. "Девони Машраб", шахсий кутубхона, шартли рақами-3, настаълик хатида, 151 варак, 1294 хижрий, 1876 мелодий йилида кўчирилган, котиби ноъмалум.

7. "Девони Машраб", шахсий кутубхона, шартли рақами-4, настаълик хатида, 198 варак, 1300 хижрий, 1883 мелодий йилида кўчирилган, котиби-Мирзо Баҳодиркули.

8. Баез, шахсий кутубхона, шартли рақами-5, настаълик ва шикаста хатлари аралаш, форс-тожик ва ўзбек тилларида ижод этган 52 шоирнинг шеърларидан намуналар берилган, 166 варак, 1243 хижрий, 1827 мелодий йилида Мухаммадшариф Махдум Хоразмий томонидан кўчирилган.

9. Мажмуа, шахсий кутубхона, шартли рақами-6, настаълик хатида, 400 варак, 1294 хижрий, 1876 мелодий йилида кўчирилган, котиби ноъмалум.

10. "Китоби Саодий" шоир Саодий томонларидан кўчирилган мажмуа, шахсий кутубхона, шартли рақами - 7, настаълик хатида, 160 варак, 33 varaғи (66 бет) Машраб шеърларидан иборат.

11. "Девони Машраб", литография босмаси, шахсий кутубхона, шартли рақами-8.

12. Машраб "Девон", Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1980 йил, нашрга тайёрловчилар: В. Раҳмонов, К. Исроилов.

13. "Девони Машраб", шахсий кутубхона, шартли рақами-9, настаълик хатида, 1215 хижрий, мелодий 1800 йилда кўчирилган, 244 варак, (Бу китобни бизга Мухаммаджон домла Омонилло ўғиллари ҳадя этганлар.) Котиби Абдулмуъмин ибни Хайрибек.

14. "Девони Машраб", шахсий кутубхона, шартли рақами-10, настаълик хатида, 156 варак котиби ва кўчирилган йили ноъмалум.

15. **Мижмуа, шахсий кутубхона, шартли раками-11, настаълиқ хатида, 1280 хижрий, 1864 мелодий йилда кўчирилган. 117 варак, котиби ноъмалум.**

16. **“Девони Машраб”, шахсий кутубхона, шартли раками-12, тинибосма. Тошкент, 1896 йил.**

17. **“Девони Машраб”, шахсий кутубхона, шартли раками-13, тинибосма, Бухоро.**

18. **“Девони Машраб”, шахсий кутубхона, шартли раками-14, настаълиқ хатида, 90 варак, котиби ва кўчирилган йили ноъмалум. (Ирмиганлик Мулло Насриддин Сирожиддин ўғилларининг китоблари. Бу қўлёзмани бизга шоир Саъдулла Аҳмад ҳадя этдилар.)**

19. **“Тухфатул-Обидин ва анисул-ошиқин”, шахсий кутубхона, шартли раками-15, тинибосма, Тошкент, 1329 хижрий, 1911 мелодий йилида chop этилган, 192 бет. Бу китоб икки қисмдан: 1) “Тухфатул-обидин” 108 бет ва 2) “Анисул ошиқин” 84 бетдан иборат. “Тухфатул-обидин” асосан Ёрмуҳаммад Мухлис Намангонийнинг тилал, мустазод ва мусамматларидан ва “шуарои мукаддимий” (Мухлисан илгари ўташ шоир)ларнинг, жумладан, Раҳимбобо Машрабнинг ҳам мустазод ва мухаммасларидан ташкил топган. Шунингдек, бу китобда Мухлисининг Машрабни «Мабдаи нур» китобларидан олинган икки газалларига боғланганлари тахмис-мухаммас ҳам берилган.**

20. **“Мабдаи нур”, шахсий кутубхона шартли раками-16 настаълиқ хатида 1276 хижрий, 1860 мелодий йилида кўчирилган, котиби номаълум. Бу қўлёзма таркибида Машрабнинг газалларидан ташқари мухаммаслари ҳам берилган. Қўлёзма 286 варакдан иборат**

21. **“Қиссан Машраб”, Тошкент, “Ёзувчи” нашриёти, 1992 йил.**

22. **“Алифни дилга жо қилмоқли бисмиллоҳдин ўргандим”, “Наманган” нашриёти, 1999 йил.**

23. **“Мабдаи нур” ва “Кимё”, шахсий кутубхона, шартли раками-17 настаълиқ хатида, “Мабдаи нур”-253 варак “Кимё”-53 варак, котиби ва кўчирилган йили номаълум.**

24. **Машраб “Меҳрибоним кайдасан”, Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил.**

25. **“Девони Машраб”, шахсий кутубхона шартли раками-18, настаълиқ хатида, 58 варак, котиби ва кўчирган йили номаълум.**

26. **“Девони Машраб”, шахсий кутубхона, шартли раками 19, настаълиқ хатида, 97-варак, котиби ва кўчирилган йили номаълум.**

27. “Девони Машраб”, шахсий кутубхона, шартли рақами 156, наставлик хатида, 156 варак, котиби ва кучирилган йили номатлуб.

Машраб ижодий меросига назар ташланганда шоир форс, арий ва узбек тилларида латиф газал ва мухаммаслар ёзганлигига гувоҳ бўламиз. Шоир ўз меросини тирикчилигида девон ёки баёз, минжум тарзида тартиб, тасниф бериб оммага тухфа қилишга раъй ва раъй қилмаган: “Агар мандан китоб қолса, аҳли муҳаббат хароб бўлур” деб ёзувларини ўтга ташлаган. Уч ярим аср ки оташии шоир ҳақидаи қисса ва ривоятлар унинг ўтли, жўшқин шеърляти, оташнок илфори газаллари ўзбек халқи томонидан эъзозли ва қадри бўлиб, у севган ва уни севган омма, одамлар томонидан ўрганиб келинмоқда.

МАНШРАБ ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ИЛДИЗЛАРИ

Мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларининг асосий хусусият ва илдизларининг ўқ томири қаерли ва уни файласуф шоир қаерлардан излаб, қидирди дейилгани, аввало Яратган Тангридан, сонияи Муҳаммад (с.а.в.) пок сиймоларидан, Жалолиддин Румий ва Баҳоуддин Накшбанд зиёсидан Иброҳим Адҳам ва Боязид Тайфур Бистомий факрлигидан, Жунайд Бағдодий ва шайх Шиблий тасаввуфидан, Мансур Халлож ва Санд Имомиддин Насимий фалсафасидан. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий шеърлятидан ўрганди, Машраб уларни улуг салафлар қаторида шеърлярида фахр ва ифтихор, қатъа ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олган.

Шунингдек, у Маҳдуми Аъзам Саййид Аҳмад хожаги Косоний ва пири бўлган Ҳидоятулло Офокхожа муборак номларини, уларнинг хонадонига бўлган меҳр ва садоқатини, бу хонадон унга дунё мазмун-моҳиятини аниқлатганлигини, у ердан қўп илм олганлигини, Худони таниганлигини ва улар дуоסי унинг мақомини кўтарганлигини қайд этган.

Шу ўринда ҳазрат Алишер Навоийнинг Саъдий, Ҳофиз, Амир Хисрав Дехлавий, Жомий томонидан жуда қўп илм олганлигини, уларнинг руҳи мададкор бўлганлигини, чунки Навоий уларни “Салди Искандарий” достонининг кириш қисмида салаф деб билгани ҳолда, у улкан адиблар асарларини мутолаа қилгани, улардан таъсирланиб, “Ҳамса” ва бошқа асарларини ёзганлигини айтган:

¹ Ушбу маъно, 35-бет.

Бурундин чу кўргуздингиз ёрлик,
 Бас сиздин мададкорлик.
 Бичик эрканимдин бўлиб қошима,
 Удуг мулдао солдингиз бошима.
 Чу олимга келган бийик тоғ эди,
 Тошнинг титтиқу йўли бўрдоғ эди.
 Бу бўрдоғлик била юз печ анга,
 Чики олмагудек киши ҳеч анга.
 Анга чикмоқ ўлмай кишининг иши,
 Миларким чикиб бир, икки, уч киши.
 Манга чунки сиздин мадад бор эди,
 Не сиздинки, Тангри мададкор эди.
 Чикарга чу қилдим азимат дуруст,
 Қадам урдум ул ақби йўлига чуст¹.

Навоий ўз салафлари ижодини ёшликдан ўқиб, ўрганганлигини аниқса лирик асрлар яратишда Хисрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий, Саъдий, Жомий ва Лутфий ижодидан баҳра олганлигини, улар меросидан озиқланганлигини, маълум даражада уларга ўрганганлигини очик-ойдин эътироф этади.

Машраб подшоҳликларнинг ўзгариб турнишини, давлат эса тарихий ва ижтимоий ҳодиса эканлигини тўғри тушунади. У ўз даври мутафаккири ва файласуфи сифатида дунёни, борликни онгли ҳолда идрок этади.

Маълумки, Шарқ узок вақтлар қадимги юнон маданиятининг меросхўри ва тадрижий давомчиси бўлиб келди ва асосан XV асрдан кейингина бу меросхўрлик Ғарбга ўтади. Машҳур юнон олимлари, файласуфлари Платон, Аристотел, Гиппократ, Эпикур асарлари турли тилларга таржима қилинди. Ўрта асрда яшаган Шарқнинг машҳур файласуф олимлари Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд юнон олимлари асарларига шарҳлар ёздилар, бу шарҳларда улар ўзларининг илғор фикрларини олға сурдилар.

Шарқ заминига кўчирилган юнон маданияти намуналари асосида илм-фан, фалсафа ривожланди. Машҳур олимлар, файласуфлар майдонга келди. Улар юнонликлар савиясида қолиб кетмасдан илм-фан ва фалсафани янада ривожлантирдилар, янги таълимотлар яратдилар. Булар ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, ал-Беруний, ал-Розий, Улугбек ва бошқалардир.

¹ А.Липпер Навоий, Ҳамса, Ҷ2, ФА нашрияти, Тошкент, 1960, 630-бет.

Демак, юнон фалсафаси Шарк олимлари, мутафаккирлари томонидан ривожлантирилди. Ибн Рушд Аристотел ҳақида шундай дейди: “бу одам, айтиш мумкин, шундай намуна бўлган эдики, табиат унда олий комилликни ифодалашни истаган. Аристотелнинг ақидаси олий ҳақиқатдир”¹.

Фаробий “Муаллимий соний” бўлса, Ибн Сино “Шайхур раис” олимлар раҳнамоси, “Табиблар шоҳи” деб ном қозонди.

“Фаробий илмни меҳнатсиз эгаллаш мумкин эмас, деб ҳисоблайди ва ўзини фалсафага бағишлаган кишидан у ахлокий покликни, тўғрилиқни, адолатли бўлишни талаб этади. “Бахт-саодатга эришув ҳақида рисола”сида у: Назарий билимларни (фалсафани, -М. Ҳ.) эгалламоқчи бўлган киши, нарсаларнинг ҳақиқат ва моҳиятини тушуниб етиши, уни тасаввур қила олиши учун ўтқир зеҳн ва заковат эгаси бўлиши шартдир. Бундан ташқари, назарий билимларни ўрганмоқчи бўлган киши назарий билимлардан завқ ва лаззат оладиган киши бўлиши, шу билимни ўрганиш йўлида учрайдиган турли ранж-машаққатларга бардош бериши, табиатан тўғри ва тўғрилиқни севадиганлардан бўлиши... истаган нарсасида оргилча худбин... бўлмаслиги шарт”², деб ётади.

“Фаробий Аристотелнинг илғор сояларини ривожлантириб, ўз даврининг табиий-илмий, фалсафий ютуқларини умумлаштириб, оригинал фалсафий система яратди”.

Ибн Сино фалсафани назарий ва амалийга бўлгани ҳолда, назарий фанлар табиат ҳақидаги, математика ва олий илм ёки табиатдан ташқарида мавжуд бўлган илмдан иборат деб ҳисоблайди.

Ибн Сино амалий илмнинг вазифаси ҳақида гапириб, “У бизларнинг бу дунёдаги ишларимизни амалга оширишимиз учун нима қилишимиз кераклигини ўргатади ҳамда у дунёда азоблардан қутилишимиз мумкинлигига умид туғдиради”, дейди. “Ушбу илмга, -деб таъкидлайди Ҳ. Алиқулов, Ибн Сино халқни идора қилиш илми, уйни идора қилиш илми ва ниҳоят одамнинг ўзи туғрисида, кишилар ўзига-ўзи қандай муносабатда бўлиши кераклиги ҳақидаги илмни киритади.”³

XV аср Шаркнинг етуқ алломаси Жалолиддин Давоний “Ахлоқи Жалолӣ” рисоласида фалсафа илмини учга бўлади. “Биринчиси ахлоқ ҳақидаги фан бўлиб, у ҳаммага тегишлидир. Иккинчиси, оила

¹ М. Хайруллаев. Уйғонинг даври ва Шарк мутафаккири “Ўзбекистон”, Тошкент, 1971, 160-бет.

² Фаробий. Рисолалар. Тошкент, 1975, 85-бет.

³ Ҳ. Алиқулов. Жалолиддин Давоний “Ўзбекистон”, Тошкент, 1992, 27-бет.

ни унинг конунлари билан шуғулланади ва онла хакидаги фан ёки
билишunosлик, деб аталади. Учинчиси, давлат ва шаҳарларни
бошқариш ёки сиёсат туғрисидаги фандир”,-деб ўргатади.

Ижтимоий-фалсафий фикрларни ривожлантириш соҳасида
бошлаб берилган анъаналар кейинги асрларда ҳам давом эттирилди
ва такомиллаштирилди.

XVII-XVIII асрларда ва ундан кейинги даврларда бу жараён
гирчи ута қийинчилик ва тиддиятлар асосида бўлса-да,
ривожланишда давом этди. Бу даврларда ўлкамизда шоир ва
муовчиларнинг, тарихчи ва файласуфларнинг буюк намоёндалари
етишиб чиқди, мутафаккирлар давр нуқтаи назаридан янги, олгор
гояларни илгари сурдилар.

Буюк файласуф олимлар Форобий, Низомий, Жомий, Навоий
асарларида мукаммал ахлоқ, маърифатга, маънавий эркинликка
эришув бахт-саодат деб таъкин этилди ва бу бахт-саодат адолатли,
тулмдан холи, етук жамоа ва фозил рахбар, ҳоким билан ёғлиқ
ҳолда тасаввур этилди.

Салафлари изидан борган Саидо Насафий, Мажлисий, Турди,
Бедил, Машраб каби мутафаккирлар томонидан яратилган, ҳозирга
қадар ҳам ўзининг қимматиин йўқотмаган, маъбаларнинг бойлиги,
ахлоқий, таълим-тарбиявий аҳамиятининг кучлилиги, фалсафийлиги
билан кишини хайратга солувчи ва ундан катта завқ уйғотувчи
ғазаллар, рубоийлар, хикоялар, тарихий асарлар шу даврнинг
маҳсулидир.

Ўзбек шоири ва мутафаккири Бобораҳим Машраб Ўрта Осиё
халқлари ижтимоий-фалсафий фикрининг энг йирик машҳур
вакилларида бири, шеърини тафаккури жуда чуқур, мушоҳадаси
улкан сўз санъаткоридир.

Тасаввуфда инсонни такомиллаштириш, унинг ақлига-ақл
қўшиш, шу йўл билан уни улуглаш ва эъзозлаш, яъни
илоҳийлаштириш, инсонда ҳам Худо ҳавасларини ва сифатларини
пайдо қилиш, шу йўл билан инсонни Худога яқинлаштириш, охир-
оқибатда Аллоҳ билан васл эттириш асосий масала ҳисобланади. Бу
борада Шарқ халқлари фольклорида бир ривоят бор. Бу ривоят
амалдор ва дарвеш ҳақида бўлиб, дарвеш қиёфасидаги инсон гоят
юксак эъзозланади, ҳатто дарвеш қиёфасидаги инсон ўзини Худодан
ҳам улуг ва авло, деб баён этади:

“Бир амалдор йўлакда узала тушиб ётган дарवेशни куриб
даргазаб ҳолда унга шундай дебди:”

-Сен кимсан? Мени кўриб нега ўрингдан турмайсан?

-Сен ўзинг ким бўласан?- сўрабди дарвеш. Амалдор викор билан ўз амалини узундун-узоқ қилиб айтибди. Дарвеш нарво қилмай яна сўрабди:

-Сендан баланд турадиган яна бирор одам борми?

-Албатта бор! Ул зот- Подшоҳи олийлари, дебди амалдор.

-Подшоҳингдан юқори тағин ким бор?- яна сўрабди дарвеш.

-Подшоҳимиздан юқори-фақат Аллоҳ таоло,-дебди амалдор.

-Худодан ҳам юқори борми?-сўрабди яна дарвеш бир оз ўрнидан қўзғалиб.

-Ҳеч ким- дебди амалдор ғазаб ила.

Шул яснода дарвеш ўрнидан туриб ўзини амалдорга таништирибди:

-“Ўшал “Ҳеч ким” деганинг-мен бўламан, бор, йўлингдан қолма, бетавфик!”

Бу ривоятда илоҳийлашган инсон, тасаввуфий дарвеш, Худо билан ўзини тенглаштирган, ҳатто ўзини ундан ҳам юқори қўядиган, жасур дарвеш, яъни мутасаввиф ориф тимсоли тасвирланган. Бу- халқ ақидаси, халқ тафаккури, халқ орзуси, ўйи! Бу ривоятда ифодааланган ҳақиқатдан кўра моҳият муҳимдир, албатта!

Бир кўринишдан шаккоклик, Худо даъвосини қилган қайсар дарвеш, мутаассиб жоҳил муллолар томонидан тошбурон этилишига мустаҳиқ инсон тимсоли намоён бўлса-да, ваҳдати вужуд, яъни Худо, борлик ва инсон ваҳдати, уларнинг бирлиги, ягоналиги, бошқача қилиб айтадиган бўлсак, пурқудрат тасаввуф таълимоти ақидаларига қарасак, бу ҳол-оддий ва маълумий, тасаввуфий тушунчалар савкотига (доирасига) бемалол жойлашадиган бир тушунчадир. Ҳасайн Мансур Ҳаллож, Шаҳобуддин Сухравардий, Имомиддин Насимий, Бобораҳим Машраб каби Шарқ тасаввуфи тарихидаги ўнлаб жасур, дадил, кўркмас ва пурқудрат мутаассиф донишмандлар ҳаётлари ва фаолиятлари бунга яққол мисол бўла олади.

Тасаввуфнинг ахлокий аҳамиятида пайғамбар Муҳаммад (с. а. в.)нинг ўз мусоҳибларидан бири Абу Дардога айтган ибратли сўалари бор: “Ақлингга ақл қўш. Шунда Аллоҳга яқинроқ бўласан”.

Демак, Муҳаммад (с. а. в.) нинг мана шу фикрлари мутасаввиф донишмандларнинг ҳаммасига асосий кўрсатма бўлган. Бунда инсон камолоти, руҳиди, такомили ва таракқиёти ҳақида гап боради. Фақат ўзининг ақлу-заковатини ошириб, камолот чўққисига етган, яъни

илоҳийлашган баъзи бир нодир инсонларгина Аллоҳга яқинроқ боришлари мумкин экан. Демак, инсон камолоти ҳам ислом динида ҳам тасаввуфда асосий масала экан¹.

Машраб ижодий меросида тасаввуфий фалсафаси, яъни бутун бирлик ва барча мавжудотда, жумладан, инсонда тангрининг зухури, яратувчининг зарраси-жилваси ифодаланиши ҳақидаги таълимот илмга чиққан. Ўз тарихий илдизлари билан бу таълимот Шарк ижтимоий-фалсафий тафаккурининг Мансур Ҳаллож, Абу Наср Фаробий, шайх Боязид Бистомий, Имомиддин Насимий каби буюк намояндаларининг ижодий-ижтимоий фаолиятларига бориб тикалади. Бу ҳақиқатни инкор этмай Машрабнинг бу масалада бевосита Навоий ижодий тажрибаларидан ҳам кучли баҳраманд бўлганлигини таъкидлаш лозимки, буни қатор далилларда кўриш мумкин².

Машраб ҳам бошқа сўфийлар сингари, ўзининг худога-яратганга бўлган муҳаббатини, ишқини шеърларида баён этади. Буни у кўпинча мажозий шаклда-парвонаги шамга интилиши мисолида илҳор қилади. У Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Фаридиддин Аттор, Имомиддин Насимий каби сўфийларнинг ўз асарларида тилга олади, мадҳ этади:

Ёши етмишга етиб сотгурди ўзини Боязид,

Маърифат бозорида, кўргил, на савдо қилди ишқ?

Шайх Шиблий, шайх Аттору апалҳақ суҳбатин,

Кирди ичти бодани Мансурни дордо қилди ишқ.

Куфр айтди, деб Насимий терисини сўйдилар,

Гўшти пустин сўйлатиб оламга гўё қилди ишқ³.

Машраб ҳамиша шу илоҳий ишқ билан яшади (...Аюдин қай куни тугдим, сенинг ишқингда оҳ урдим...).

Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, айрим мутаассиб ислом пешволари мутасаввифларнинг бариларини Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомийни ўлдирадилар, хуруфий Имомиддин Насимийнинг терисини шиладилар ва у ўша разилларнинг кўлида жон беради.

Унинг ҳақида бир шонр ёзган эдики:

Насимийни добошиндан сўйдилар,

Самон тикуб дарвозага қўйдилар.

¹ Ориф Усмон "Ўзб алаб ва санъ" 1991, 22-бт.

² Абдурашид Абдуғафуров "Буюк бештик сабоқлари" Гафур Гулом номидаги Академия ва санъат маркази, Тошкент, 1995, 156-бет.

³ Нуриддин Жумабоев "Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан" "Ўқитувчи", Тошкент, 1997, 144-бет.

Вахдатга эътиқод Ибнул-Арабий, Фарииддин Аттор, Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий, Мансур Халлож, Имомиддин Насимий, Алишер Навоий каби Бобораҳим Машрабда ҳам кучли даражада мавжуд эди¹.

Тасаввуф ва тасаввуф фалсафаси Туркистон, Хуросон ва Эрон, умуман Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари диний-фалсафий тафаккурининг энг муҳим ва ўзига хос қисмини ташкил қилади.

Буёқ тасаввуфчилар Иброҳим ибн Адҳам, Абу Язид Бистомий, Мансур ал-Халлож, Абу Бакр ибн Муса ал-Воситий ал-Фарғоний, ас-Суламий, Абу Саид ибн Абул-хайр ал-Михоний, Бобо Кўхий, Бобо Тохир, ал-Кушайрий, Ансорий, Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румийлар Ўрта асрларда Туркистон, Хуросон ва Эронда етишиб чикканлар. Бундан ташқари, бу даврда араблардан етишиб чиккан Зуннун Мисрий, Ҳасан ал-Басрий, Тустарий, Маккий, Жунайд, Муҳосибий, Сари Сақатий, Харроз, Қассоб ибн ал-Фарид, Ибн ал-Арабий ва бошқа мутафаккирлар орифчилик ва тасаввуф маданиятини ривожлантирганлар, унинг мажозий фалсафаси бадийят, дарवेशлик амалиёти анъаналари, қадриятларини шакллантирганлар².

Жунайд ал-Бағдодий, Абу Язид Бистомий, Иброҳим ибн Адҳам, Айнул-Куззот Ҳамадоний, Яссавий, Хожа Абдулҳоллқ Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Машраб, Бедилларнинг “вахдат ул-вужуд” таълимотларида эса тасаввуфда “гулу” бошланишига сабаб бўлган Аллоҳ таолонинг Ҳақ вужуди билан утқинчи, ярашилган нарсалар дунёси вужудида айнан жисмоний бирлик эмас, моҳиятӣ бирлик тўғрисидаги гоё илғари сурилади. Демак, инсон маърифат ва риёзатлар чекиб, ўзининг вужудидаги ана шу илоҳий моҳиятни кашф этсаю, уни яркиллатиб (ишракат) бошқаларга зиё бера бошласа, ана шундай суфийларга Оллоҳ таолога “етишиш”, унинг “васлига муяссар бўлиш” шарафи иноят қилиниши тўғрисидаги муҳим диний-фалсафий ва амалий аҳамиятли хулоса чиқариш имкониятлари вужудга келади. Бу “гулу” (ғалва) тугдирувчи гоё тасаввуфда Оллоҳ таоло олдидаги обиднинг аҳволи “холи”, орифларнинг Оллоҳ таоло билан гўёки “кўшилиб кетиши” (жаъм), “бирлашиб кетиши” (иттиҳод), ҳатто Оллоҳ таолонинг бирон авлиё-ориф вужудига дўниши (навл), унинг “киёфасида кўриниши” (хулул) ҳаёллари-соддарок қилиб айтилганда, худолик даъволарининг юзага чиқиши,

¹ В. Зоҳидов. Улуғ шоир илмоднинг қайби. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1970, 320-бет.

² Ориф Усмон Баҳоуддин Нақшоанда ва унинг таълимоти ҳақида. — Тошкент: Университет, 1993 йил, 14-бет.

тасаввуф билан ислом, мусулмон жамоаси, шариат ўргасидаги муносабатларнинг зидлашувиغا Халлож, Айн-ул-Куззот, Насимий, Фариддин Симавий, Машраб ва бошқаларнинг катл этилишига, Ўзбекжоний, ибн ал-Аърабий, Жалолиддин Румий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Муҳаммад Иқбол каби тасаввуф мутафаккирларни куфр, бидъат ва “худосиз”ликда “айбланишлари”га олиб келди.

Нажмиддин Комилов тасаввуф ҳақидаги асарида Манауроуннаҳрнинг ўзбеклар билан бирга яшайдиган тожиклари ҳам “Қиссаи Машраб”, сингари ўзбекча асарларни кўпроқ мутоалаа қилганликларини таъкидлаган. Сўфиёна адабиётнинг мураккаблиги ҳақида гап кетганда, шунини айтиш керакки, шоирлар бунга мажбур бўлганлар. Зеро, тасаввуфий шеър билан баён этиш фалсафани, илоҳиётшуносликни шеърга солиш, шу боис биз тасаввуфий адабиётни том маънодаги фалсафий адабиёт деймиз. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибнал Арабий, Жомий, Бедил, Машраблар Шарқнинг буюк файласуфлари, лекин уларнинг барча ирфоний асарлари шеър билан ёзилган¹.

Насимий машҳур сўфий ва авлиё Мансур Халложга кучли таътикод кўйиб, узини унинг ҳароратли шогирди ҳисоблаганидан илк шеърларини Ҳусайний таҳаллуси билан ёзади. Чунки Мансурнинг исми Ҳусайн бўлиб, унинг тариқати ҳам хусайния ёки ҳалложия номи билан машҳурдир. XIV асрда Озарбайжонда тасаввуфдан ўсиб чиққан ҳуруфийлик оқими кенг ёйилиб, унда инсон омили муҳим ўрин тутати: инсон, унинг эрки улугланади; инсонга илоҳий қувватнинг зуҳури ва тажассуми сифатида қаралади. Ҳуруфийлик тариқатининг асосчиси, машҳур шоир ва мутафаккир Фазлуллоҳ Наимий 1394 йили Ширвонга келади ва Имомиддин билан учрашади. Унинг ҳуруфийлик қарашлари ёш шоирга кучли таъсир қилади ва уни қабул этиб, Фазлуллоҳни ўзига муршид бўлади. Наимийга ҳамоҳанг Насимий таҳаллусини олади.

Илғор фикрли кишилар таъкиб остига олиниб, Насимий Мироншоҳ томонидан катл, Қосим Анвар Шохрух тарафидан сургун қилинганч, ҳам узини қутқариш, ҳам ҳуруфийлик ғояларини кенг ёйиш мақсадида Насимий Озарбайжондан чикиб кетади. У Бағдод, Онадўли, Токат, Бурса ва бошқа жойларда яшайди, ниҳоят Халабда қарор топади. Миср султони Муайяддин Насимийни даҳрийликда айблаб, унинг тириклайин терисини шилдиради².

¹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи ыитоб “Ёзувчи”, Тошкент, 1996, 161-бет.

² Муҳаббат тароналари Эргаш Очиллов таржумаси. “Шарк”, Тошкент, 2005, 281-бет.

Насимийни дунёнинг кўпгина мамлакатларида билишди ва асарларини севиб ўқишади. Туркий халқлар, жумладан, ўзбекларнинг у ўз шоири ҳисобланади. Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб ва бошқа ўзбек шоирлари унинг шихи ва ижодига юксак эҳтиром билан қараганлар. Навоий “Насойим ул-муҳаббат” да уни туркий машойихлар қаторида зикр этиб, “Румий ва туркмоний тил билан назм этибдур ва назмида ҳақойиқ ва маориф бағоят кўп мундариждур. Мазкур бўлгон аҳлиға анинг шетри муқобаласида ҳамоноки шетр йўқдур”¹,-деб лутф этса, “Ҳолоти пахлавон Муҳаммад” асарида “Саййид Насимийнинг назми ўзга ранг тушибдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки ҳақиқат тариқин адо қилибдур”²,-деб ёзади. Дарҳақиқат, у қуирок диний-тасаввуфий мавзуларни қаламга олиб, ўзи мансуб ҳуруфийлик ғояларини улуглайди.

Машраб уз даврининг шоир ва мутафаккиригина эмас, балки, шу билан бирга, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларига таътилган хурфидори, маърифатпарвар, мутасаввиф шоир ва халқ номидан илғор мафкуравий ғояларни дадил тарғиб эта оладиган забардаст файласуф ҳам эди.

Машрабнинг тасаввуфий қарашларини ифодаловчи шеърятнинг ёрқин фалсафий намунаси:

Бу тани ҳокийнию руҳи равонни на қилай?!

Бўлмаса қошимда жонон бу жаҳонни на қилай?!

магнан билан бошланувчи машҳур ғазалдаги сўфий истилоҳлар, рамзий образ ва кинояларнинг асл мазмунини кенг шарҳлаш имконияти йўқлигидан уларда мавзу-мазмун яқинлигини, етакчи ғоя, ҳукмрон руҳ ва оҳанг умумийлигини, муаллиф “мен”нинг деярли бир хил намоён бўлишини қайд этиш билангина чекланамиз.

Машраб зодагон мафкурасини, баъзи ислом ақиданарастлигини рад этувчи шоир сифатида танила бошлади. Лекин у ўзининг бу “шаккоклигини” уша даврларда кенг ёйилган тасаввуф тушунчалари билан ясошлашга, пардалашга ҳаракат қилди. Бунда унга худонинг ягоналигини тан олувчи, унинг баъзи муассасаларини кескин рад этувчи, тасаввуфнинг сўл окимларига мансуб тасаввуфий қарашлар қўл келди. Машраб кўпгина ўринларда ўз лирик қаҳрамони билан қўшилиб, мен ичган май бу оддий май эмас, бу ваҳдат майи бўлиб, бу майдан ичганлар машҳур мутасаввиф Мансур ибн Ҳаллож каби

¹ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Муқаммал асарлар тўплами. 17-жилд. Тошкент, 2001. 478-бет.

² Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 15-жилд. Тошкент, 1999. 116-бет.

ири осилса ҳам дунёда армоним йўқ, у бахтли, чунки ваҳдат
ишнин ичини билан унинг вужуди илоҳиёт ила бирлашди:

Ваҳдат майини пири муғон илгидин ичтим,
Мансур каби бошимни дорга тут қолдим.
Девоналигим шухрати оламга тулубдур,
Бир жилвасига икки жаҳондин ўта қолдим,¹ - дейди.

Машраб ўз даврининг турли масалаларини кутариш ва уларни
қон эгнш соҳасида улкан қобилиятга эга бўлиб, ўз дунёқарашининг
мушоҳадалилиги ва чуқурлиги билан тасаввуфнинг мусулмон
Шарқидаги вакилларида бири эди.

“Тасаввуф Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон фалсафасида кўпроқ
тарқалган оқимлардан бири бўлиб, унинг ҳар хил шакллари бор.
Тасаввуфни асосан икки оқимга бўлиш мумкин (бу мутлақ маънода
эмис, албатта): биринчиси-ваҳдати вужуд (жисмоний бирлик) бўлиб,
унинг қондаси: “Дунё-худо демак” дир; иккинчиси араб фалсафасида
“Ваҳдати мавжуд” (олам бирлиги) деб аталган оқим бўлиб, унинг
қондаси: “Худо-дунё демак” дир деб ифодаланади”².

Биринчи гуруҳ мутасаввифларига худони ўргимчак билан
киёслаш ҳосдир. Улар ўргимчак ўзидан нур чиқарганидек, худо ҳам
барча мавжудотни ўзидан яратади, барча унда зухур этади ва у ҳам
барчада зоҳир. Худо ягона ҳодиса саналади, бошқаларнинг ҳаммаси
унинг нури, жилвасидир.

Мутасаввифларнинг “ваҳдати мавжуд” гуруҳи учун табиатнинг
абдийлиги ва яратилмагани, модда ва рухнинг бирлигига ишонч
худони мавжуд оламда кўриш, билиш ва меҳнатга чорлаш ҳосдир.

“Ваҳдати мавжуд” Шарк мутафаккирлари дунёқарашида ижобий
роль ўйнаган оқимдир.

М. Хайруллаевнинг таъкидлашича, “тасаввуфда худо ва олам-
табиат бир бутун бўлиб қўшилиб кетди. Реал дунё; табиат, материя
катта аҳамият касб этди, худо табиий нарсалар билан зарур алоқага
киригилди. Йлгари худога нисбатан бериладиган фазилатларнинг
ҳаммаси энди табиатнинг атрибути”³, деб эълон қилинди.

Фаробий оламнинг тасаввуфий қарашидан келиб чиққанлигини,
олам-худонинг эмпатияси (жилваси) эканлигини айғиб, у худони
олам яратилишининг бош сабаби, дея тан олади, шу билан бирга

¹ Қиссан Машраб, 41-бет

² Н. М. Муҳинов, Таълиқан асарлар, 1-том, Тошкент, 1969, 64-бет.

³ М. Хайруллаев, Уйғонув даври ва шарк мутафаккири, 118-бет.

табиатнинг мустакиллигини, у ўз характериға кура табиийлигини таъкидлайди.

Машраб газалиётни ва ижодиётдаги қарашлар ҳам тасаввуфий рухдадир. У “Ваҳдат майини пири мугон илгидан ичтим” деганини Аллоҳ наслиға восил (етишиш) бўлиш учун салафларим (пирларим) кўлидан ваҳдат майини олиб ичдим, бу май мени вужуди илоҳий билан бирлаштиради, бу йўлда мен Мансур **Халлоҷ** каби бошимни дорға туттишға тайёрман, дейди.

Машраб ўз вужуди, тафаккури билан ҳаққа интилса-да, у билан бирлашиб кетса-да, унинг қарашлари бу дунёға муносабати мутасаввифларға хос эди. У суфий бўлса-да, вужудан худо билан бирлашиб кетган эди. “Плотин уз “этикаси” да инсоннинг худо даражасига юксалиш йўлини тасвирлайди, яъни инсон ўзини шатрофдагиларни унутиб, ақлини йўқотиб, завкланиш жазавасига тушади, жазава ҳолатида худо билан тўла бирлашишға интилади. Бундай “муқаддас” ҳолатларда инсон худо билан бирлашади.”

Машраб Форобий, Ибн Рушд, Давоний каби мутафаккирларнинг илгор фикрларини ўз дунёқарашида ривожлантириш ва у реал дунё, борлик, дунёнинг ўзгарувчанлиги, зиддиятлигини, дунё адолат асосига қурилмагини, фақат адолатли жамиятдагина одамлар бахтли яшашлари мумкинлигини газалларида тарғиб этди.

Машраб бу дунёнинг фонийлигини, ўткинчи эканлигини, шу боис одам бу дунёнинг ноз-неъматларидан фойдаланишни, ҳар бир фурсатини кўнглихушлик билан ўтказишни, дўстлар билан шоду-хуррам бўлиб яшашни тарғиб қилади:

Вақти баҳор май ичкил, билсанг иллат ғанимат,

Соқий тутғил қадахни, фурсат, суҳбат ғанимат.

Зоҳид айтур ёронлар тасбеҳ тоат ғанимат,

Машраб каландарингга ҳар кун офат ғанимат,

Кўрмас машуқ юзини афсона бўлмагунча.

Машраб айтадики, гириклик-борлик дунёда, табиатда мавжуд у маконли ва замонли. Биргина чин ҳаёт бордир ва у заминда барқарордир. Мутафаккир ҳақиқий жаннатни шу дунёда, табиатда кўради. Бу дунёдан бошқа ерда дунё ахтариш беҳуда ишдир. У ҳақиқий ва бахтли ҳаёт шу табиатда деб билади. Мутафаккир дунёға канча беғу султонлар келиб-кетишини, хону хоконлар даври даврон суришини, аммо ажал дастидан одамлар қутила олмаслигини, шунинг учун бу дунёға ўта кўнгли бермаслигини, керагидан зиёд мол-давлатга хирс кўймаслигини айтади. Холиқи Жаббор (Ҳақ) нинг

пайруғи билан “Агар минг йил тирик юрсанг, ўларсан оқибат эй ёр”.
Албт мусулмон олами аҳлига мурожаат қилиб, бу дунёнинг
ғаниматлигини, фанийликда фаровон ва яхши умр кечириш
ғаниматлигини таъкидлайди:

Дариго дунёдин ўтти, жамиъи беку султонлар,
Қаро ерга ниҳон бўлди ҳама кокил паришонлар,
На мардонлар фано бўлди, бу дунёдин, мусулмонлар,
Қаро ер остига кирди ҳама хон бирла хоконлар.
Ғаниматдур биродарлар, ки бизга ушбу давронлар.

Қаён килсам назаро барчаси ер бирла яксондур,
Қаён боқсам ўлумни дастидан фарёду афгондур,
Бу боисдин, биродарлар, мани табъим паришондур,
Парилар суман бўлар тамоми дийда гирёнлар,
Ўлумни дардига нетмак керак, эй ёру ёронлар.

Бу дунёдин сафар қилди ўшандок Ахмади Мухтор,
Ўлумга чора йўқтур, чулки деди Холики Жаббор.
Агар минг йил тирик юрсанг, ўларсан оқибат эй ёр,
Кўнгил берма бу дунёга, биродар, барчаси бекор,
Бу дунё ҳасратидин ерга кирди кўб мусулмонлар¹.

Маълум бўладики, сўфийлик мартабаси ва таърифида ҳар икки
шоирнинг қарашлари ўхшаш. Сўфи Амир Хусравда ҳам, Навоийда
ҳам вали, қароматли инсон, ғавқулодда ҳислатларга эга эзгу қалбли
киши. Сўфийлар таърифида келтирилган сифат ва таърифлар Хусрав
Дехлавий асаридаги Низомиддин Авлиё ва Алишер Навоий
асаридаги Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган боблардаги тавсиф-
таърифлар, фикру мулоҳазалардан деярли фарқ қилмайди. Бу
тушунарли, зеро Шайх Низомиддин Авлиё билан Хожа Баҳоуддин
Нақшбанд улуг мартабага эришган қомил инсон эдилар, сўфий
эдилар. Сўфийликнинг олий қамолоти ҳам ана шу раҳнамо шайхлар
мартабасига эришиш ҳисобланган. Демак, сўфийлик-софлик,
зоҳирий ва ботиний билимлар соҳибга бўлган орифлик, ғайб сиридан
бохабарлик ҳамда илоҳий муҳаббат ишқида саниш экан².

“Ҳайратул аброр”нинг иккинчи ҳикоятида Иброҳим Адҳамнинг
Қаъбага сафари ва Маккада Қаъбанинг ўз жойида йўқлиги нақл
қилинади. Иброҳим Балҳда тожу тахтни тапплаб, мулку ҳалламдан

¹ Қиссан Машраб. 92-93-бетлар

² М. Мухиддинов “Ҳамса”ларнинг биринчи достонларида қомил инсон тасвири, “Самарқанд”, 2001, 80-бет.

кечиб дарвеш бўлгач, саҳроларни ниеда кезиб, кеча-кундуз намозини канда қилмай Каъба зиёрати учун Маккага йўл олади, аммо Маккага борма, Каъба ўз жойида кўринмайди. Шунда у ҳайрон бўлиб турганда Ҳақдан нидо келадики, “Эй пири воҳ, Робиа қаълини дурур бир ажуз (кампир), шавқу муҳаббат юкидин қадди кўч (букриг)”, уя кампир заифу нотовон бўлгандан Каъба унинг тавофиға борди.

Иброҳим қараса, Робиа келарди, Каъба билан бирга. Иброҳимнинг ҳайрон бўлиб берган саволига Робиа Адавия дейди:

Бўлди ишин арзи намоз айламак,

Шева манга арзи ниез айламак.

Сагга самар берди намозу риё,

Бизга бу бар берди ниезу фано.

Шоир бу ҳикоятда намоз ва ниез тушунчаларини қиёслайди. Иброҳим Адҳам намоз, яъни ибодатга берилади, буни худога хизматнинг йўли деб билади. Робиа Адавия эса ниезманд, яъни ошиқ, у ёниб-ўртаниб худони севади, Парвардигор ишқида на узини билади, на оламни, на намозни, на ибодатни, Навоий ана шундай ошиқона садоқатни зоҳирий тоат-ибодатдан устун қўйган.

Дарвеш Машраб исломнинг расмий қоидаларини бажармаса-да, Парвардигор ишқини Робиа Адавиядек қабул қилиб, Унинг висоли умидида ёнади.

XVII-XVIII асрларда халқнинг турмуши кескин ёмонлашди, очлик ва муҳтожлик, жабр-зулм кучайди. Жамиятда зўравонлик, ўзбошичилик, лаганбардорлик, фирибгарлик, адолатсизлик, порахурлик, иккиюзламачилик ва бошқа салбий ҳодисалар кенг томир ёя бошлади. Бунинг натижалари табакавий қарама-қаршиликлар, оммави эзувчиларга нисбатан норозилиги кучайди. Табиийки, буларнинг ҳаммаси маънавий ҳаётга, халқнинг онгига таъсир этмасдан қолмади. Халқ орасида тушкунлик, келажакка умидсизлик кайфиятлари пайдо бўлди. Бобораҳим Машраб ижоди ва дунёқарашида мавжуд тузумнинг ана шу мураккаб ва зиддиятли томонлари ўз аксини топди.

Адабиётшунос Султонмурод Олим “Ишқ, ошиқ ва маъшук” рисоласида тўғри булбулдан ҳам зўр куш бўлган “Қақнус” ҳақида маълумот бериб, ота-боболаримиз таърифу тасвир қилиб кетган кушлардан қай бири ҳақида билишимизни, Симург ёки Хумо, Анқо ёки Қакнус кандай кушлиги тўғрисида тушунича беради. У тўғри,

¹ Х. Ашиқов. Ўрта Осиё халқлари ҳурфиқралиги тарихидан, 153-бет.

булбулни ҳам доғда қолдиради, деб “...агар қакнус юз нола чекиб,
жонни куйдирса, Дехлавий минг нола ўки билан дилларни тикади,
аммо сен уларни ўқ эмас, ҳар бирини чакмокдек чакпаган оҳ деб
бишқи, улар бир сакраганда ер остидаги баликдан то осмондаги
оғичча етади, бу чакмокдан чикқан ўқ ҳар дамда фақат ўзининг эмас,
ҳатто оламнинг хирмонини ҳам куйдириб юборади¹”.

“Фарҳанги забони тоҷики”да бу хушовоз қуш тўмшугида уч юзу
ошмиш белгга тешиқ борлиги айтилади.

Навоий “Хамса”си «Сабъан сайёр”нинг 14-бобида қушқон
қизнинг қакнусга ўхшатишганига дуч келамиз:

Йўкки қакнусдурур намудори,

Кососидан ажуба минқори.

... Чун қакнуслик айлабон изҳор,

Ўт солиб олам ичра қакнуслор².

Бу ерда ҳам қакнус билан оламга ўт куйиш тушунчаси боғлаб
тилқин этилади.

Навоий умрининг охирида бутун ижодини тушуниш учун ажиб
дастур илму амал бўлгудек, “Лисон ут-тайр” охирида ўз дардини
куйлашга ўтишига бадий халқа васифасини ўтаган бир боб бор. У:
“Ўзининг шайх (Аттор) руҳи мададидин анга татаббу (ўхшатма)
қилгонга қакнус тимсоли” деб атаган. Унда хикоя қилинишича,
Ҳиндистонда қакнус деган бир ажойиб қуш бўлар эмиш. У кўп
жихатдан бошқа қушларга ўхшамас экан. Биринчидан, келинган бу
қушнинг ҳар бир пари бир бошқа рангда товланар экан. Иккинчидан,
тўмшугида ҳаддан ташқари кўп тешиқлар бўлар, уларнинг ҳар
биридан эса бир бўлак наво янграр, агар у куйлагудек бўлса,
ошиганлар ҳушдан кетар экан. Учинчидан, турмушда унинг жуфти
ҳалоли ҳам, тириклигида фарзанди ҳам бўлмас, бирон-бир қуш унга
ўхшамас ҳам, бу дунёдан яккаю ёлғиз яшаб ўтар экан. (Қакнус
ҳазрат Навоийнинг ўзларига қанчалик ўхшайди).

Қакнус бир дарахт тепасида сайраб ўтирганида Фисогурс ўтиб
кетаётиб тасодифан эшитиб қолибди. Қакнус навосидаги хилма-хил
оҳангу садолардан у мусиқа фанини яратган экан. Фисогурс —
эраминдан олдинги 571-497 йилларда яшаган машҳур юнон алломаси
Пифагорнинг шарқона номи. Ғарб адабиётида “феникс” ёхуд
“фойник” деб аталадиган бу қуш ҳақида бир-бирига ўхшамаган бир

¹ С. Олим. **Ник**, отиқ ва маънук “Фан”, Тошкент, 1992. 63-бет.

² Адипер Навоий. **Хамса**, Тошкент, 1960, 494-бет.

олам ривоят бор. Уларнинг кўпида бу қушнинг ватани Шарқ билан, аникроги, Арабистону Миср билан боғлаб кўрсатилади¹.

Навойининг қакнусга ўхшаб ёлғиз ва у қаби (наво-қуй, қуйчи) қуйлаб ўтганлигини инобатга олсак, Машраб ҳам Навоий қаби қуйлаб, салафи қаби ёлғиз яшаганлигини, қакнусдек ёниб-қуйиб қуйлаганининг гувоҳи бўламиз.

“Қакнусга ўхшаб ёндим тириклай”,-деб нидо қилган шоир чиндан ҳам халқни дардида, ишқида ёлган, ёлгану, бироқ қулга айланмаган. У афсонавий қакнус қушдек қанчалик азоб ва уқубатларини бошдан кечирмасин, ҳамиша эркин, шиддаткор ва юксак парвозли бўлган.

Шарқда машҳур бўлган Афлотун фалсафаси инсоннинг вазифаси борлиқда, мавжудликда ўйлаш ва идрок этиш орқали худони билиш ва тан олиндан иборат деб ҳисоблайди. Машҳур Аристотел таълимотида ҳам инсон ўз ақли, идроки ва тафаккури орқали худо номини дилга жо этиб яшаш ғояси ташвиқ этилади.

Машраб тафаккурини ишғол этган нарсаси халқ дарди эди. Шу боис ҳам у “Дард қўб, ҳамдард йўқ, душмани қўб, толеъ забун”, деб қомил инсон сифатида даврнинг жароҳат ва ситамига, азоб ва қайғусига қўқсини қалқон этди.

Машрабда юксак туғма истеъдоддан ташқари, ғайри табиий самовий қуч, рух мавжуд эди. Шу вужудига, жисмига сигмаган бу қуч уни доим безовта қилар ва улуг мақсад сари қорлар эди. Пирмат Сеторий томонидан яратилган “Шоҳ Машраб қиссаси”да айтилишича, у Наманганда Бозор охуидан дастлабки таҳсилни олганда ҳам, Қашкарда пири Офокхожа хизматини қилганда ҳам, пир хонадонини тарқ этишга мажбур бўлганда ҳам ўша вужудидаги илоҳий қуч уни мудом безовта этган ва ниҳоят, дарвеш ҳирқасига уранган. У ўзи қаби мазлумлар дардига шерик бўлиш учун дарвеш ва қаландар сифатида дунё кезди, юрт кезди.

Ватанига сигмаган, юргидан қувгин бўлган шоир худо ва руҳга сийинди, макон ва замон тазйиқи ила бу дунёдан йиглаб ўтди, уясидадан адашган қушдек бир жойда қўним топмай, сахро ва дашт кезди.

Тафаккурнинг борликка бўлган ўзаро муносабатини ҳис қилмасдан туриб, фалсафий тасаввурга эга бўлиши мумкин эмас.

Зеро. Машраб тасаввуфидаги ижтимоий ғоя, маслак уни қаландар кифасида одамлар билан бирга бўлишга ундади.

¹ Мифологический словарь, Москва, 1990, стр. 556.

Бундай кишилар моддий оламнинг борлигига имон келтирганлар
на ундаги инсон турлича дунёқарашининг моҳиятини тушуниб етгап
ҳолда инсоният тафаккурининг яловбардорлари сифатида фикр
юритганлар.

Машраб нафақат нола қилувчи, балки ҳиссиётли, туғёнли шоир
сифатида зулм ва разолат илдини қирқиш учун ёмонларга на
ёмонликка қарши шеърлари билан қалқон бўлди, амалдорларнинг
қирдикорларига қарши ўз нафратини билдиради:

Найлайин, қилдинг мани охир ғарибу бенаво,
Мубталойи ғам қилиб кўксимда жонимдин жудо,
Қумри янглиғ бандалик тавкини бўйишумга солиб,
Термулуб ҳайрон эдим сарви равонимдин жудо.

Машраб ўзи яшаган муҳитни ғурбатхона деб ҳисоблайди, ҳатто
ўзи озод обод бўлмаганлигидан куйиб, нолаю фарёд чекиб
таъсирланади.

Машраб халқ бошига тушаётган жабру ситамлар, ижтимоий
адолатсизликлардан дод-фарёд чекди. Ижтимоий адолатсизлик,
ҳақсизлик, тенгсизликнинг бош ва асосий сабаби зўравонликда деб
билган Машраб ўзининг ўткир қалам кучи билан ҳукмрон
табақаларни танқид қилди, ёрқин келажакка умид билан боқди:

Менингдек ғамда қолган, дилпариншон ўлмасун ҳеч ким,
Кўзи чун термулуб йўлларда ҳайрон ўлмасун ҳеч ким,
Баҳори гулшани умри зимистон ўлмасун ҳеч ким,
Бу дунё дийдасига торикистон ўлмасун ҳеч ким,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин
Ки, мен ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин.

Умидим бор, еткургаймусан хуршиди матлабни,
Саодат буржидин ул шамъи иқболимга кавкабни,
Кутаргайсан бошимдин икки оламда қаро шабни,
Илоҳо, сен етур ҳиммат йўлига хаста Машрабни,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин
Ки, мен ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин¹.

Ўз замонида машҳур шоир, атоқли олим сифатида кенг миқёсда
танилган ва шуҳрат қозонган Алишер Навоий, бу шарафли даражага
бирданига эришмаган. Бунга етишни учун у кўп йиллар давомида
уқиди, кунт ва чидам билан ўз салафлари асарларини мутолаа қилди.

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат паириёти. Тошкент,
1990, 326-бет.

халқ оғзаки ижодиётини ўрганди. У фақат ўзбек адабиёти ёдгорликларинигина эмас, балки туркий ва форс-тожик халқлари адабиётини ҳам ўрганди, улардан маънавий озик олди.

Алишер Навоий ўз салафларига, жумладан Фирдавсий меросига нассия тақлидчи сифатида ёндашмади¹.

Машраб салафлари Фаридиддин Аттор ва Жалололдин Румийлар ижодидан илоҳиёт билан қўшилиш шодлиги, инсон баъзининг нашида ва сурури, шу қўшилиш-тавҳиднинг нима эканини таҳлил ва тадқиқ этган.

Машраб шеърларида шайхлар Боязид Бистомий, шайх Шиблий, Фаридиддин Аттор, Мансур Халлож, Имомиддин Насимий кисматини тилга олар экан, уларнинг маърифат бозорида ишқнинг баҳоси ҳамма нарсадан устувор эканини таъкидлайди. Машраб Имомиддин Насимий анъаналарини давом эттирди.

Бобораҳим Машраб кўп асрлик адабиётимиз ва фалсафи тарихида жўшқин, жарангдор, таъсирчан бадий асарлар муаллифи, тасаввуф илми ривожига ҳисса қўшган шахс сифатида машҳурдир. Машраб ҳаётий-дунёвий лириканинг мазмунан ва шаклан бойишига, адабий тилнинг халқ жонли тили билан пайвандланишига, шеърний санъатларнинг мукаммалланишувига жиддий ҳисса қўшган бўлса, файласуф сифатида фоний дунёнинг бебақолиги, илоҳий кудрат олдида нафсий қадриятлар бир пулга қиммат экани-Яратганга ботиний муҳаббат ҳамма зоҳирий нарсалардан устун туриши ҳақидаги ҳақиқатни ўзига хос кашф этиш йўлида бир умр изланди².

Пайгамбарлар гуноҳдан маъсум зотлардир. Инчунин: “Ё Раббим, уларнинг даражаларини баланд қил, бизларни ҳам уларнинг юз-хотирини учун афв эт”, дейиш керак. Чунки даража юксалишининг ниҳояти йўқ. Авлиёуллоҳлар гуноҳдан маъсум эмас, бироқ маҳфуздирлар, яъни ҳимоялангандир. Тўғри, инсон сифатида бирор гуноҳ қилишлари, хатога йўл қўйишлари мумкин. Аммо дарҳол қаттиқ пушаймон қилиб, астойдил тавба этадилар. Биз купинча тавбамизда содик турмаймиз. Авлиёуллоҳлар эса бу жиҳатдан бизлардек эмас. Ҳатто шу даражада афсус-надомат чекиб, самимий тавба қиладиларки, Аллоҳ таоло ўша гуноҳлари ўриига бир яхшилик-сабаб ёзади. Ҳа, бутун дунё уларнинг қўлида бўлиб, қутилмаганда уни қўлдаи бой берган тақдирда ҳам улар шу зайлда

¹ Оришачи Шодиёв. Алишер Навоий ва унинг салафлари. Ленинобод, 1967, 5-21-бетлар.

² Ғуломхон Гафуров. Шарқ жаҳошirlари “Матлавиат”, Тошкент, 2000, 168-бет.

осонроқга тушмайдилар, бу янглишлик улар ҳаётида давомий эмас, амар гуноҳ ишлардан маҳфуздирлар¹.

Фирокхожа ва Машраб шундай аҳлуллоҳ эдилар. Покдомон инсон, сўфий шоир ҳазрат Навоий: “Қилибман онча исёнжим, агар дўзах аро кирсам” деб бошланувчи шеърда шу қадар кўп гуноҳларим борки, агар дўзахга кирсам менинг оху-фиғонимга жаҳаннам остин-тостин бўлиб кетади. Эй худо, мени афв этгин. Чунки мен учун дўзахда дўзах яратгандан кўра афв этмок осонроқдур, дейдилар. Шох Машраб ҳам исён деганда Аллоҳ айтган амалларни тўлиқ билдира олмасликини, демакки итоатдан чиқишни тушунади:

Ҳеч киши дунёдин аммо ғарки исён кетмасун.-

деганида шоир ана шуларни назарда тутган эди.

Қуръонда сўфийларнинг сифатлари қуйидагича берилган: “Лини фуқаро илмухожирни ал-лазиза ухририжу мин дияриҳим ва иммилиҳим”. Яъни “Улар худо йўлида мол-мулки ва дияридан ихтиёрий мосуво бўлган мухожирлардир”. Яна бир иқтибос Боязид Истомийдан: “Менинг муридим улдурким, дўзах лабида ўлтургай. Кимники дўзахга олиб келсалар анинг илкидин тутуб беҳиштга кетгай ва ўзи унинг ўрнида дўзахга киргай. Машрабни шаккокликда айбловчи айрим уламолар билан сўфий шоир ўртасидаги ихтилоф икки иқтибос мазмунига бориб такалади. Чунки “илмига мағрур” кимсаларнинг айримлари сўфийлик таълимоти ва унинг ҳамма нарсадан “ихтиёрий мосуво” тарафдорлари фикрига қўшилмайдилар. Чунки бу дунё ноз-неъматлари, хузур-ҳаловатларидан кечмок учун, жавонмардлик килиш учун уларнинг рухий тайёргарликлари йўқ. Демакки улар: “Менга дўзахни танҳо бер, ҳалойиқ куймасин ҳаргиз” деган Машрабни айглашлари мушкул. Негаки, бу макомга етиш учун шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат (фано) макомлари аро юксалиш талаб этилади. Улар учун бундан кўра шоирни исёнда, дахрийликда, ношукрликда айбламок осонроқ.”

Машрабнинг энг катта муҳолифлари “абдоли вақтман” дея кўксига урган сохта манфаатпараст шахслар эди. Чунки улар нафакат оддий халкни балки, шариат номидан берилган ҳато фатволари билан ҳукмдорларни ҳам йўлдан оздирар эди. Алал-окибат, ана шундай янглиш ёки атайлаб адашгириш учун берилган фатво Шох Машрабни мансурвор дорга тортилишига олиб келган эди².

¹ Умар Фирок Сайдо ал-Жатарий, Тасаввуф сирлари, “Мовароуннаҳр”, Тошкент, 2004, 126 бет.

² Абдулла Жаббор Исмъилги пима, Шох Машраб?, 10-11-бетлар.

Мансур Ҳаллоҷ будда ва моний тарафдорлари билан учрашиб баҳонаси билан Мовароуннаҳр, Ҳиндистон томонларга жунайиди. Дастлаб у Синд ва Мултон орқали Кашмирга боради. Бу ерда Аҳвод ва Тустарнинг зарбоф либосларини қоғозга алмаштириш учун кетаётган карвонга ҳамроҳ бўлиб Чинга боради. Чинда монийчилар тарафдорларининг ўчоғи бўлмиш Турфонда бўлади. Баъзи сарчашмаларда Мансур Ҳаллоҷ Туронзаминда ҳам бўлиб, Бухорода бир неча ой яшаб мадрасаларда маъруза ўқиганлиги ҳам қайд қилинган. Мансур бир неча ойдан кейин Бағдодга қайтади ва учинчи-оҳирги марта ҳаж тавофига отланади. Арофатда Худодан: “Эй Худо! Мен расвои жаҳон эт, токим халқ лаънатласинлар”, - деб илтижо қилади. Ҳаждан қайтгач, унинг кутқ ва ваъзларидан бир гуруҳ одамлар “Худолар даъво қиланти” деб юз ўғирадилар, таҳдид қила бошлайдилар. Натижада Мансур Ҳаллоҷ Аҳводга қочиб бориб, уч йил яшириниб яшайди. Ниҳоят айғокчиларнинг чақуви билан уни тутиб, Бағдодга элиб, зиндонга ташлайдилар. Мансурни хибсга олиб, уйини тинглов қилганларида турли шаҳар, вилоятларга жўнатилган, тарафдорларидан келган куплаб мактублар топилади. Уларнинг бирида “халқ сени буюк имом деб атамоқда”, деб ёзилган бўлса, бошқа бир номада “ҳамма сени пайгамбар демоқда” деб қайд этилганди. Бир неча мактубда халқ сени унинг (Оллоҳнинг) ўзисан демоқда қабилидаги сўзлар битилганди. У тўккиз йил зиндонбанд бўлади. Оқибатда қози калон Абу Умар уни қатл этиш ҳақида фатво тайёрлаб, халифа Муктадирга қўл қўйдиради. Натижада Мансур Ҳаллоҷни 922 йил зул-қаъда ойининг 23-куни, яъни Наврўздан етти кун олдин дорга осиб ўлдириб, бошини кесиб, бутун аъзосини қўйдириб, қулини Дажла дарёсига ташлайдилар. Бу инсоният тарихидаги энг фожиаи улимлардан бири эди¹.

“Аммо унинг шуҳрати ватандошлари орасида қандай бўлса, ўзга юртиларда ҳам ўшандай овоза бўлган. Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий ва бошқалар уни мамнуният билан таърифлайдилар. Мансур Ҳаллоҷни Бағдод ва унинг атрофида бидъатнома таълимоти учун тутиб, қатл этдилар. Унга қўйилган айб-ғуноҳ шундан иборат эдики, у жазба ҳолатида (аналҳақ деб) фарёд қилди. Сўфизмда буни ҳоля ҳамда пажл пайтида Ҳақ жамолини кўргандек бўлиб, узини унуттиш дейдилар. Унинг ғуноҳи шундаки, ана шу ҳолатдаги сирни фош этиб, намоен қилди”.

¹ Ҳамидтаби Ҳомидий. Таъаввуф аллоҳмаларин. “Шарк”. 2004, 67-68-бетлар.

Тасаввуф аҳлининг пирлари катта нуфузга эга бўлсалар-да, жуда хам дарвешона ҳаёт кечирганлар ва камбағалпарвар бўлганлар. Келган нарзу-ниёз ва подшолар ҳадясини ўзларига олмай одамларга, андраса-масжидларга сарфлаб, ўзлари томорқаларида етиштирилган мена-сабзавотлардан тановул қилишган.

Бошқа тариқатларга нисбатан нақшбандия таълимоти бошқалар меҳнати ҳисобидан яшашни инкор этади. Бу таълимот бўйича инсон фиқатгина ўз кучи билан ишлаб топиб, лукмасини пок-ҳалол тутиши керакдир. Чунки, сулуки нақшбандиянинг бир рукии шундан иборатки, четдан келган нарсани емай, лукмани ҳалол-пок тутиб, Ҳаққа етишишдир.

Таябаю-тазарру, тоқату-қаноат, тақводорлик, зоҳидлик, фақирлик, Оллоҳга мухаббат, Худодан кўрқиш, мушоҳада қилиш ушбу алломаларнинг сифатлари ва мақоматлари (фазилатлари) бўлган.

Тасаввуф аҳли асосан етти табақага бўлинган бўлиб, улар қуйидагилардир: Халифа, Шайх, Муршид, Нақиб, Вали ва Қутбдир. Тасаввуфда энг олий табақа – “Қутб” бўлиб, Ғавсул-Аъзам, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Вали ва Махдуми Аъзам қабилаи ўз замонларида Қутб ҳисобланганлар. Ҳеч бир қамолотга етган мутасаввиф олим ўз пирининг изин ва руҳсатисиз иршод берини ҳуқуқига эга бўлмаган. Тасаввуф ҳақида машҳур китоблардан бири “Иршодул-толибин” да ушбу келтирилган¹: “... Ва яна Имом Ҳасани Басрийдан нақл келтирибдурларким, ҳар ким пири қомилини изнисиз (руҳсатисиз) халқ иршодини қилса (яъни, халққа тўғри йўл кўрсатишга ҳаракат қилса), - бу йўлдан адашганликнинг белгисидир”.

“... Билгил эй фарзанд, шайхзода шайхлик қила олмас, сайидзода пирлик қила олмас. Ва “Илҳақи машорик” китобида келтирибдурларким ҳар ким шайхзодалик ва сайидзодалик вақтида (яъни, иршод ҳуқуқи берилмаган ёш вақтида) пирлик даъво қилса, у золу музил бўлур (яъни, йўлдан адашган банда ҳисобланур”.

Шунинг учун Машраб хатти иршод ҳам олмаган, пирлик ҳам даъво қилмаган.

Махдуми Аъзамнинг машҳур авлодларидан яна бири унинг набираси Офокхожа эшондир. У асли даҳбедлик бўлиб, ўз авлоди

¹ Жалол Махдум Таҳовири, “Иршодул-толибин”, 1855-йил. Ламҳияи нахри Муаллифининг шахсий кутубхонасидан.

Хожа Исҳоқнинг Қашқардаги муридларига раҳнамолик қилиш учун у днёрга бориб қолган.

Бу зот ўша давр тасаввуфи андалиби Бобораҳим Машрабнинг пири бўлиб, Қашқар ва унга ҳамхудуд бўлган мавзеларга таъсирини жуда катта бўлган. У днёрнинг сиёсий ҳаёти Офокхожанинг қўлида бўлиб, уе у з замонининг Хожа Аҳрори ҳисобланарди. Машрабнинг унга нисбатан катта эътиқодда эканлигини унинг ушбу адабиётлари тасдиқлаши мумкин:

Махдуми Аъзамнинг яна бир авлодларидан, ўзбекларнинг “Қолумби” ҳисобланмиш машҳур саёҳатчи, тарихчи, “Мунтахаб ал-таворих” асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон Тўра Ҳукандийдир. У у з вақтида Наманган ва Тўрақўрғон туманларида ҳокимлик қилган. Отаси эса Маъсумхон Тўра Қўқон хонлигида шайхулислом вазифасини адо этган. Муҳаммад Ҳакимхонни қариндош бўлган Жаҳонгирхон Қашқарга ҳокимлик қилган.

Махдуми Аъзам авлодларидан бўлган Абдулшаҳидхожа ибн Абдулмажидхожа ҳам Абулфайзахон даврида Самарқанд ҳокими бўлган экан.

Ёки Махдуми Аъзамнинг авлодларидан бўлмиш Мусоҳон Хожанинг ўғли Султонхон Эшон Самарқанд ҳокимиялигида судурлик вазифасини адо этган ва ҳоказо¹...

Хожа Аҳрор ва Махдуми Аъзамнинг баъзи кузга кўринган авлодлари Бухоро, Самарқанд ва Қўқон ҳукмдорлари олдида катта нуфузга эга эдилар. Ҳукмдорлар уларга кўп имтиёз бериб, ҳатто оилавий никоҳ масаласида олди-берди қилганлар. Масалан, Маъсум Хожа Амир Умархоннинг синглиси Офтобойимга уйланган ва улардан юкорида номин айтиб ўтилган Муҳаммад Ҳакимхон Тўра туғилган. Амир Умархоннинг ўзи эса ота томондан беклар наслидан бўлиб, Норбўтабийнинг ўғли эди, онаси эса Чодак хожаларнинг авлодидан эди. Ёки саййидлардан бўлмиш Ортиқхожа эшон (Махдуми Аъзам авлоди) Иброҳим оталикнинг кизи Кенагас ойимга уйланган (ундан Ҳакимтўра туғилади). Булардан ташқари ўратепалик Саййид Ғоziхожанинг кизини Қўқон хони Умархон у з никоҳига олади. Тўра Хожа нақиб эса (бу ҳам Махдуми Аъзам авлодидан) манғитлардан бўлган Бухоро хони Амир Ҳайдарнинг кизига уйланади ва ҳоказо. Бу ўзаро никоҳларни мисол қилиб келтиришдан мақсад шуки, то XVIII аср охиригача Махдуми Аъзам авлодлари (умуман ҳамма хожалар) номларида ишлатилиб келинган

¹ Илҳом Ғоziй. Махдуми Аъзам Имом ал-Қосимий. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1996, 43-44-бетлар.

“сайид”, “хожа” каби кўшимчалар ўрнини “хон”, “тўра” деган ҳукмдорлар номига қўшиладиган унвонлар олганлиги сабабини тоғхон эди. Аслида бу “хон”, “тўра” каби унвонлар қнягизийлар ҳукмдорлигидан келиб чиққан ибора бўлиб, “бошлик” маъносини бериши. Демак, XVIII аср охирларидан бошлаб (бу Махдуми Аъзам ишод- аждодлари шажарасидан ҳам кўриниб турибди) “хон”, “тўра” унвонлари одат тусига кирди ва уларни кўпгина саййидлар, хожалар фохр билан қўллаб келди, чунки бу иборалар уларни ҳукмдорлар сифига яқин қилиб кўрсатди.

Машраб фалсафасининг бош ўзаги комил инсонни мадҳ этиш. Инсон ва худо тимсоли унда бирлашиб, уйғунлашиб кетган. Чунки ҳар бир нарсанда, ҳар бир заррада, айниқса ҳар бир одамда худонинг ижуди, иродаси бор. Бу ҳақда Навоий инсонга мурожаат қилиб дейди:

Ҳар ишники қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод,
Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар на истарсан ўзингдин истагил.

Машраб жунунсифат шоир. Лекин шундай бўлса-да, унинг тафаккури жуда кенг. Унинг сарсон-саргардон юрт кезиши, (“бу санамнинг васлини излаши” маъшуқаси эмас, балки мажозий маънодаги ошиқликдир) унинг ҳамма нарсанда Ҳақнинг тажаллийсини, зуҳурини излашидир. Шу боис у чуқур тафаккур қилиб инсонга, агарки ҳақ учун, ҳақиқат учун яшамокчи экансан, нафса берилма, гофил бўлма, Аллох номини ёдингда гут, шунда сен балоларга гирифтор бўлмайсан, жабру жафо чекмайсан, тўғри юрсанг, эл ва ҳақ олдида комил инсон деган номга лойиқ бўласан, дейди:

Хайратда юрурман санамо, васлингни излаб,
Дойим бу тафаккур кўзи бирла сани кўзлаб.
Хайрону саросима юруб телбали сўзлаб,
Уқбо тамидин хавф этаман сан сари бўзлаб,
Охир бу ажалнинг кўлидан барча адамдур.
Чин ошиқ эсанг берма кўнгил нафси ҳавога,
Кўп ётма сахар, уйғона кўр зикри Худога,
Гофил юрума, бўлма гирифтору балога,
Машраб ўзингни солма печа жабру жафога,
Тўғри юрсанг эл сўзидин санга на гамдур¹.

¹ Қиссан Машраб, 22-бет.

Тасаввуф фалсафий таълимот бўлиб, бу таълимотга кўра, худо шахсиз ибтидодир, у табиатдан ташқарида турмайди, балки у билан айнан бирдайдир. Тасаввуф гайри табиий ибтидони рад қилди. Тасаввуф, хусусан ўрта аср фалсафасида ижобий роль ўйнаб, диний мистик таълимотлардан фарқли ўлароқ оламнинг бирлиги, табиатнинг турли-туманлиги ва ривож ҳақидаги илғор фикрларни асослаш учун хизмат қилади.

Машрабнинг дунёкараши ва унинг тафаккурини ишғол этган рух, руҳият тоза эди: “Ўзбек адабиёти тарихи”да айтилганидек, “Машраб мусофирчилик ва моддий муҳтожликда оғир машаққат чекишининг асл сабаби ҳам унинг Офокхожа даргоҳининг қулиги айлангани эмас, балки уша хонадон хожаси Илоҳий қудратини ўз жисмига ҳам қабул қилиб олиш иштиёқи лозимлиги учунгина Хожа уйида илоҳий ва дунёвий илмларни ўрганиш учун етти йил сабр-бардош билан яшашига ўзида куч топа олгани эди”.

Машраб ўзидаги туғма илоҳий кучни авайлаши, асраши лозим эди, шу боис у Офокхожани ўзи учун пири қомил деб билди. “Ҳазратим айдиларки, Эй сўфийлар, сизлар гувоҳ бўлунгларки, бу девонани отини Машраб қўйдум”. “Аллоху акбар” дедилар. Андин сўнг девонанинг оти Машраб демакликга шухрат топди. Бошларини кўтариб, кўзларини очиб, газал дедилар:

Қулум олинг, ё пирим, менда тоқат қолмади,
Йўлга солинг, ё пирим, манда ҳолат қолмади.
Ҳазратингдин мен бугун дуо тилаб келибман,
Бўйни синуқ етимман, менда роҳат қолмади,
Офокхожамким суёб, отинг Машраб дедилар,
Бўсоғонгда ўлурман, менда ҳасрат қолмади...¹

Ўзида Ҳақнинг тажаллийсини, зуҳурини, дийдорини кўриш учун Машраб етти йил риёзат чекиб, Офокхожанинг ҳар томонлама берган етук илмидан баҳраманд бўлди ва ўзини холик (худо)нинг дийдорини қурган, унинг васлига етишган деб билди.

Машраб учун ҳаёт ва севги жондош, аниқроғи, бир онанинг фарзандлари эди. Машрабни кўп ижодкорлардан ажратиб турадиган хусусиятлардан бири шундаки, у севги тушунчаси, ишқ фалсафасини чегараламасдан инсон умрининг ўтқинчилиги, ўлим ва боқийлик масалалари билан уйғун, бир-бирига чуқур алоқадор поэтик оҳангларда тадқиқ ва таҳлил қилиб берди.

¹ Қиссан Машраб, 33-бет

Машраб йирик мутафаккир файласуф эди. Унинг газалларини тафаккур дурдоналари, одам ва олам хақидаги мушоҳадаларини шайриятнинг нодир жавоҳирларига тенгламок жоиздир.

"Мўминнинг қалби-худонинг уйи" деган акидани Машраб уз иншоотида ривожлантириб, инсоннинг қалби муқаддас бир олам. Ўқиббарин, инсонли энг муқаддас зот деб билишга-тавоф қилишга чакиради. Инсон дилини оғритмаслик, уни асрашликка чакирди. У инсон дилини юзлаб муқаддас Қаббадан улугроқ деб таърифлади:

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен.

Агар бир дилни оғритсанг, юзар Қабба бузилмасму?

Машрабнинг фалсафий қарашлари унинг ижодий фаолиятида ҳам-айниқса шоҳларга, мутаассиб уламоларга қарата айтган аччиқ паҳқоний сўзларида баён этилади. Юқори табақа кишилари, мутаассиблар унга бойлик ёки пири қонилик имтиёзини таклиф қилганда ҳам у қаландар бўлиб, халқ аҳволидан хабардор бўлиб киришни бурчи деб билди:

Олурга дину дунёнинг матоин орзу қилмай,

Қаландарман жаҳонни сайр этиб қилдим сафар танҳо.

Шаҳи руйи замин у тахти тожин орзу қилмай,

Ҳадойи факр бўлдум, сайр этарман баҳри бар танҳо¹.

У озод қаландарлиқни, талон-тароҷлар натижасида бутун-бутун халқлар гадо, оч-яланғоч ҳолга тушган бир даврда ҳоким табақа аҳлидан нафратланиб, "гадони факр"лик йўлини тутганлигини, ҳамини «дили ғамгини халойик» билан бирга бўлганлигини, сув ўрнига инсон қонини сепкорувчи шаҳаншоҳларга яқинлашмай, ҳатто улардан "ор" қилганлигини барала баён этди.

Жаннат роҳатларидан кечиб, ҳақиқат ва халқ омонлиги йўлида ўзининг сазойи этилишига ҳам, ёлғиз дузах утида қўйдириллишига ҳам у рози.

Булар Машраб замон ва маконга ҳам, аршу курси, лавҳу қаламга ҳам сигмаган буюк шоир гуманизмидан мисол, ҳолос.

И. Мўминов Машраб тадқиқотчиси Н. Ўқонининг қўлидан фикрини келтиради: «Машраб оддий халқ орасида катта ҳурматга эга, аммо Туркистон аҳолисининг юқори табақалари Машрабга каттиқ нафрат билан қарайдилар. Бирор саводсиз, ҳатто соддагина одам билан Машраб тўғрисида суҳбатланганингизда, у қах-қах уриб кулиб юбориб, Машрабнинг энг беодоб, лекин уткир маъноли газалларидан бир неча бандини оғзаки ўқиб беради. У бу газални

¹ Бобораҳим Машраб. Мехрибоним нафдаси. 165-бет.

саводхон кишиларнинг бирор йнгилишида эшитган бўлиши мумкин. Унинг тили равои ва воқеа бирор “телба-тентакнинг ҳаётидан” олингани учун реал бўлиб, тезда эсда қолади. Агар бирор маҳшиқ руҳоний билан Машраб ҳақида гаплашиб қолсангиз борми, унинг Машраб ҳақида энг ёмон сўзлар эшитасиз, уни паст одам, ислом динига мансублиги номатлум одам деб коралаб беради”¹.

XIX асрда янаб ўтган Машраб тадқиқотчиси Н. Ликонин мутафаккир Машрабнинг ғайриодатий ҳаракатлар қилиб, баъзи шийх ва муллаларни беҳаёларча фош қилганлигини ва ислом динини тарғиб қилувчиларнинг ноўрин хатти-ҳаракатларини коралаганлигини айтади: “Кулай келган хар бир вақтда муллаларнинг расмий-эстетик муносабатда бўлишларини фош қилиб тургандан кейин, муллаларнинг фирибгарликлари устидан уялтирадиган гаплар айтиб қулгандан кейин, ислом динини тарғиб қилувчиларнинг беҳаёлигини фош қилгандан кейин муллалар Машрабни. албатта, севмайдилар-да”. “...халкка зулм қилма, уни эзма,–нега сен Маккага борасан? Минг марта Маккага боргандан кура, ҳеч бўлмаса бир кишига ёрдам кўрсатсанг, яхши иш қилган бўласан”².

Машраб илми қолдан хабардор эди. Илми қол-ислом фалсафасидаги чуқур ва мушоҳада талаб тушунча мажмуаси. Илми қолдан хабардор киши дунёнинг асосида нима ётади, хар бир иарсанинг сабаб ва оқибатини мулоҳаза билан идрок этади. Дунё доим ўзгаришда, ривожланишда-бу Машраб дунёқарашидаги энг мазмунли файласуфона тушунча. У ислом динининг, шариатнинг барча қонун-қоидаларини яхши билади. Машраб адолатсизликлардан юзага келган ғазаб ва нафратини, дард ва аламнинг ичига ютиб, бир чеккада оху нола қиладиган ожиз шахс эмас эди. У жуда доно ва зўр ҳажвиячилик қобилиятини ўзнда мужассамлаштирган оловқалб, довюрак киши эди.

Машраб Офокхожанинг 18 йил хизматини қилган. У доим пиридан умид қилган, чунки шу хопадонда олган билимларини сайқаллаган. У плохий ишк анконинг уругидек эканлигини, уни топиш, Яратган васлиги етиш мушкуллигини, пирининг назари тушиши учун. шунга муносиб бўлиш кераклигини, саргардон Машраб бир лаҳза пирсиз бўлаолмаслигини, инсон ўзини сирот

¹ Н. Ликонинг Девонга-и Машраб. Сурхия Азия Ташкент, 1910

² Н. М. Мухомов Татқиқот асарлар. 1-жилд. 211-212-бетлар

сиринг устида юргандек ҳис қилмоғи лозимлигини, шунинг учун у
қайишларруда юришлигини таъкидлайди.

Ўлматнинг, қоронгиликнинг чўзилишн, қуёш нурининг
бўринмиселиги, жаҳондан нур, ёруғлик кетиши деб билган шоир, мис
билан тилланинг фарқига боришликни айтиб, “Манрабо, пир
излагил, андин муроди дил тила” деган фикрни келтириб, устозни
сифатхожани эъзозлайди, бу унинг “Амри пир” газали мазмунини
белгилайди:

Паҳравонлар кетгилар мен қолдим ҳамроҳдин жудо.

Чун хароба шаҳр ўлурким одил ул шохдин жудо.

Мен тасаддуқи ўшандоғ оли ҳимматлар бўлай,

Лаҳзаи кўнглини қилса меҳр дунёдин жудо.

Ноумид бўлса муриде пиридин муртад кетар,

Бесамавр бўлғай дарахтим бўлса дарёдин жудо.

Қимёдур ишк, анқодур топиб бўлмас ани,

Қимга тушди, қилди ул дупеи уқбодин жудо.

Мен ўшал тифлики минг қарра саргардониман,

Ҳеч шогирд бўлмасун бир лаҳза устодин жудо.

Ҳар қадам қўйсанг ўзунгни сен сирот устида бил,

Қилма дилни соати астағфуриллодин жудо.

Зулмат афзун бўлса гар шамси жаҳондин пур кетар,

Дийда қайда, қилса чун бул мисни тиллодин жудо.

Манрабо, пир излагил, андин муроди дил тила,

Бўлмагил сен бир даме охирги савдодин жудо¹.

Тарикатнинг зикр этилган макомларига сўфий қатъий
интилишлари муайян машқлар билан эришади. Ана шу йўллари
босиб ўтиш жараёнида яна бир ҳодиса юз беради: бу – инсоннинг
бир лаҳзадагина содир бўладиган муайян руҳий ҳолати. Бунинг
дейдилар. Ҳолга солиқ махсус интилиш билангина ета олмайди – у
Аллоҳнинг ўша сўфийга тақдим этган хос шарофати, меҳрибонлиги

¹ Манраб. Деҳли. 2006. 247-бет.

натijasида ато этиладиган бир зумлик кайфият. Е. Э. Бертельснинг “Тасаввуфнинг келиб чиқиши ва тасаввуф адабиётининг пайдо бўлиши” асарида ҳолнинг қурб (яқинлик), муҳабба (ишқ), ҳаяв (наҳима), рижа (умид), шавқ (завқ), унс (дўстлик), итмоиния (хотиржамлик), мушоҳада (Аллоҳни кўргандек бўлиш), яқин (инновч), фано ва охири бақо (абадийлик)-фано тариқатнинг охири, ҳақиқатнинг эса бошланиши. Сўфийнинг бутун орзу-ўйи ани шу фано поғонасига кўтарилиш, фаний бўлиш, чунки фаний бўлмай туриб, боқий бўлишнинг мутлақо иложи йўқ. Машраб тасаввуфнинг шу амалий қондаларидан ўтиб, ҳол мақомига етишган сўфий девона шоир¹.

Шунинг учун у ёр (аллоҳ) васлини излаб, фано мақомидини боқийликка интилади ва бу йўлда пири Офокхожа тарбиясини олгани ҳолда, унинг бир сўфийдан нима талаб қилинса шу талабларни пиридан қунт, сабр, бардош билан урганди ва ижодида, шеърларида эҳтиром билан тилга олади:

Ёринг қуйида ўлган бормукин?
Бир ўлуб, қайта тирилган бормукин?

Ёринг васлини излаб, чарх уруб,
Термулуб йўлларда қолган бормукин?

Қатл қилмоққа ҳукм этганида,
Ёлбориб буйинини сунган бормукин?

Шоҳбози ломакон-султони ишқ,
Табл уруб долбойга қўнган бормукин?

Неча йил Офокхожам хизматида,
Шул Хўтан даштида юрган бормукин?

Ман каби тарсову расволар бўлуб,
Бўйинига зуннор солган бормукин?

Тонгла Махшарда йиғилса жумла халқ,
Оҳ уруб Махшарини бузган бормукин?

¹ С. Олим Ишқ, ишқ ва машуқ. 20-21-бетлар

Кечи-кундуз зор бирлан йиғлабон,
Кўн ёши Жайхунча окған бормукин?

Дод этар Машраб Хўтан сахросида,
Бир замон додига етган бормукин?¹

Машрабнинг айрим ғазаллари эса бизнинг давримизда мухаббат аниқлигига айланишини, иккоҳ тўйларимизни обод қилаётганини аниқлигида қайд этган бўлур эдик:

Ишқинг ўтига куйдоли келдим,
Ойдек юзингни кўрголи келдим.
Савдойи зулфуниг тушти бошимга,
Сендин давосин сўрголи келдим.

Ишқни яна ким шундай ёниб-куйиб, равон ва гўзал ифодалай олин? Бу сўз санъати ахлига камдан-кам насиб бўладиган бахтдир. Машрабнинг “Ўртар”, “Малаксан ё баширсан”, “Жон биз” каби оташин ғазал-қўшиқлари юзлаб отабекларнинг ички дардини ифодалаган, кўнглига дармон бўлган.

Тўғри, Машрабнинг ҳамма шеърларини ҳам бир маънода тушуниш керак эмас. Унинг бир канча шеърлари тасаввуфий мазмундадир. Лекин шоирнинг дунёвий шеърлари билан рамзий шеърлари орасидаги чегарани аниқлаш қийин. Униси ҳам, буниси ҳам энг юксак ва муқаддас туйғулар билан битилган. Машраб шеърляти ўзбек адабиёти тарихида Хувайдо, Муқимий, Фўркат, Аваз Ўтар, Ҳамза Ҳакимзода каби ўнлаб каламкашларимиз ижодида чуқур таъсир кўрсатди.

Машраб ижодининг асосий мавзуси ишқ-мухаббат масаласидир. Унинг фалсафий, ижтимоий-ахлоқий қарашлари ҳам шу муаммога бўйсундирилиб ифода этилади.

Машраб халқ ичида истеъдодли шоиргина эмас, ўткир сўзчи, ҳозиржавоб ҳажвчи сифатида ҳам машҳур эди. Машраб халқ хотирасида Насриддин Афанди тимсолини эслатар эди, бу эса аслида у авлиё киши бўлиб, бу унинг ҳар бир нарсадан тез хулоса чиқариб, ҳажв қила олганлигида кўринади: Уни халқ энг адолатпарвар, ҳақиқатгўй, барчага ғамхўр, олийжаноб ахлоқий фазилатларга эга шахс сифатида тан олган.

Тарихдан аёнки, Машраб ижод этган даврда ижтимоий ҳаётда адолатсизлик авжига минган эди. Шоир ҳаёти ва ижоди бўйича

¹ Машраб Девон 2006, 216-бет.

қилинган ишларда қайд этилганидек, унинг дунёқарашида сўфиёна майилларнинг жой топиши, шеърларидаги баъзи шеърӣй рамзларнинг тасаввуфӣй бўёқларда ифода этилишида у яшаган замон ва салобий ҳодисаларга бой шароитнинг ҳам бевосита таъсири бўлган. Машраб ўз замонасининг машъум жазоларига маҳжум этилган шахс. Шунинг қарамай у ўлимни эмас, тирнкликни севган:

Халойиқ дунӣ ҳам бўлсам жаҳон ичра ғаниматман...

Бизнингча, у инсонни тушунишга, умр ғаниматлигини ҳис этишга, ким бўлмоғидан қатъий назар одам фарзандига ўлимни ранг кўрмасликка даъватдир:

Мен шаҳиди ишкман, ўлсам кафанга чулгаманг...

Машраб бу маънода, "шаҳиди ишк" (бу илоҳӣй ишққа ишора) бахтига, албатта нонл бўлмоғини олий мақсад қилиб белгилагани сабабли ҳам ўлимни эслаб, эслатиб боради. Иккинчидан, Машраб идрок, дунёқараш ва олам сирларини билишда ўзинча пешқадам, ўзинча юксак ҳаёлотли санъаткордир. Унинг изланувчан беором руҳи утмиш воқеликни бир-бирига киёслаш, ўзи яшаёган замонни мозӣй сабоқлари билан баҳолаш йўлидан бориб, уни маърифат билан бойитган. Унинг ёлғизланишининг мавжуд воқелик ва муҳит одамларидан йироқлашиш ҳисларининг кун сайин кучая боришининг битта сабаби ҳам шунда.

Англа бу сўзни, эй санам, ошиқи муддао ўзум,
Асли дилида дарди кўп, дунёда бедаво ўзум.

Элни сазойи қилмагил, ёлғиз ўзумни айлағил,
Юрдуму кўрдум ҳамани, дунёда пургуноҳ ўзум.

Дунёга барча махлуқнинг бир келибон бир кетадур,
Қуида мени минг ўлдурур, пуршуру пуржафо ўзум.

Зоҳид элнга фосику, гумроҳу, осий, пургуноҳ,
Ҳақнинг қошида мартабам-уммати Мустафо ўзум.

Ошиқ эурсан эй рафик, кўркмаки жонни ваҳмидин,
Қилса мадад ўзи вале, дардима ҳам шифо ўзум.

Қатрайи май тотурмасанг ол бу жонимни, эй санам,
Сенсиз бу дунё ичида улмакима ризо ўзум.

Нарда кутаргил, эй санам, рози дилимни айтайин,
Барча ошиклар олдида аввали додхоҳ узум.

Беганиб эшикин пирим, солди бозори кўйига,
Сурмадинг нечук факир, Машрабни хокло узум¹.

Машрабнинг фалсафасида нурсизлик, файзсизлик йўқ.

Унинг “Мен”ндан гўё оламга унинг эътиборидан барча нарсалар тушупчаларга руҳ, эътироз, ишқий донолик зиёси оқади.

Бобораҳим Машраб қараилари даврга мўътадил қарашлар эмас эди. Шунинг учун у фоний дунёдан этак силкиб қаландарлик ҳирқасига уради. Чунки унга бошқа йўл қолмаган эди. Машраб идиолатсизликка, жабр зулмга, зуравонликка, мулкдорлар ўтбошимчалигига, фирибгарлик ва мунофиқликка, ҳуллас барча салбий ҳолатларга қарши қурашда қаландарликни восита қилиб олди ва ҳақиқатга эришиш йўлида ундан фойдаланмоқчи бўлди. Шу маънода биз А. Шариповнинг Машрабни қаландарлик қабул қилишининг туб сабаблари тўғрисида фикрларига тасоман қўшиламиз². Шунинг учун бўлса керак, Машраб ўз шеърларида фақат худонинг, илоҳий ишқини, худо билан бирлашишнинг мистик йўллариини тасвирлаш билан чекланиб қолмасдан, кўпроқ борлик дунё, инсон, махбуб тўғрисида, моддий дунёнинг ноз неъматларида баҳраманд бўлиш тўғрисида сўз юритади.

Ўрта асрларда фалсафий фикр тез ривож топди. Бунда айниқса фалсафанинг бадий адабиёт соҳасидан ўзига қулай бошлана топа олганлиги, унинг таркибида ривожлана бошлаганлиги ўзи учун ҳам, бадий адабиёт учун ҳам ижобий ҳодиса бўлди. Ўрта асрларда фалсафий фикрламаган бирорта ҳам йирик шоирни топиш қийин.

Машрабни ўз даври ҳукмдорлари билан доимий ихтилофда бўлган, улардан жабру жафо кўрган, дейиш ноўрин. Чунки Амир Темур ва кўпгина темурийлар, Шайбоний ва катор шайбонийлар ўтмишдаги азиз-авлиёлар руҳи покидан мадад олганлар, ўз давларидаги мўътабар зотларни пир тутганлар. Ялангтуш Баҳодирдан беш нафари Дахбелда (Самарканд)-буюк юртдошимиз Махдуми Аъзам қабрлари пойига ўз васиятлари бўйича дафи этилгани фикримиз исботидир. Худди шунингдек, Шох Машрабнинг

¹ Машраб. Девон. 2006. 175-бет.

² А. Шарипов. Мирозотрение Машраба. Қаранг. Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане, 264-стр.

жаҳонгашталикда кечган умри давомида тақдир йулиқтирган бирини ҳукмдорлар бу авлиёи замонга чексиз ҳурмат-эътибор кургазганлар. Ҳагго Машрабни дорға остирган Маҳмуд катагон ҳам бундан мустасно эмас:

Харобат айлагай ҳар юртни золим бўлса султони

Ёки:

Ҳазар атмак керакдур беадолат подшоҳлардин

Ёхуд:

Қаноат шаҳрига киргин, муаттарликни хў қилгин,

Ки беминнат эмасдур бойни берган оши ила нони,-

дея айрим ҳукмдорларга танқидий муносабатини аён қилган. Шох Машраб айни чоғда: “Гоҳ амиру, гоҳ фақирлар бирла бўлдим ошно” дея ҳукмрон доиралар билан ҳам яхши муносабатда бўлганлигини айтади¹.

Машраб тахминан 1710-11-йилларда ўзининг узоқ 20 йиллик сафари мобайнида ҳамроҳи бўлган Пирмат Сеторий билан биргаликда Балх шаҳрига келади. Бу даврда катагон уругидаи чиққан Маҳмудбий (Маҳмудбек) катагон, Балх ва Қундуз вилоятларининг хони эди. У 1702 йилда Бухоро хони Субхонқулихоннинг Балх вилоятига ҳоким этиб тайинланган ўғлини улдириб, ўзини хон деб эълон қилган эди. Маҳмудбий ўзининг ниҳоятда раҳмсиз ва қонхурлиги билан ном чиқарган шахс бўлган. У, шубҳасиз ҳоким табақа вакиллари масхаралаб, кирдикорларини фони этиб, доимо халққа уларнинг асл башараларини рўй-рост кўрсатувчи жасоратли шоир Машрабни жисман ва маънан йўқ қилишдан манфаатдор ҳукмдорлардан бири эди. Шунинг учун ҳам у Машрабни қўлга тушириш тadbирини олдиндан тайёрлаб қўйган. Бу ҳол Машрабга ҳам маълум бўлган бўлса керакки, у ўзининг Маҳмудбий катагон томонидан улдирилажаклиги туғрисида шеърлар ёзган.

Хон саройига келтирилган Машраб билан Маҳмудбий ўртасида кучли мунозара бўлиб утади. Шоир уни қонхўрликда айблайди. Унинг еб турган таомини, зебу зийнатларини халқнинг қони эвази-мехнати маҳсули эканлигини айтади. Сарой аҳли олдида айтилган рўй-рост сўзлардан газабланган хон Машраб ва Пирмат Сеторийни зиндонбанд этади. Аммо шоир зиндонда туриб ҳам ижод этишдан тўхтамайди. Мана унинг зиндонда ёзган шеърларидан олинган бир лавҳа:

¹ Абдулла Жаббор. Исмилли аз шима, Шох Машраб?, 9-бети.

Қайта бошдин сийнамини афгор қилди оқибат,
Юз балову дард-гам озор қилди оқибат.
Бир азиз бошимни йўлда хор қилди оқибат,
Охириمني Мансури бардор қилди оқибат.
Бир замон холис бу чархи зулмпарвар бўлмадим...

Пирмат Сеторий зиндондан қочиб қутилади. Машрабни эса бир неча муддатдан сўнг Маҳмудбий уламоларининг фатвоси билан дорга осиб ўлдириш ҳақида ҳукм чиқаради. 1711 йилда халқ севган шоир Бобораҳим Машраб дорга осиб ўлдирилади. Машрабнинг ўлдирилиши ҳақида “Мажмуаи Абутолибхожа Фаҳмий” китобида “Машраб дар сони 1123 дар Қундуз ва фатвои уламо ва ҳукми Маҳмудбек қотогон шахид карда шуда”, яъни: “Машраб 1123 йилда Қундузда уламо фатвоси ва Маҳмудбек катагон ҳукми билан шахид қилинди”, деб ёзилган.

Маҳмудбий катагонлар Машрабни жисман нобуд этдилар, аммо уни маънан йўқ қила олмадилар. Буюк гуманист шоиримиз Бобораҳим Машрабнинг дилрабо шеърияти асрлар тўфони оша, пароканда ҳолда бўлса ҳам, бизгача етиб келди. У ўзининг чин ҳаётини – бизнинг даврда топди¹.

У халққа жабр-ситаи утказаётган, уни алдаётган, қўрқитаётган, азоб-укубатга маҳкум этаётган золим ҳукмдорларни шу халқ кузи ўнгида ҳеч аямай шарманда қилар эди. Машраб бу шахсларнинг халқдан яширин тутган иллатларини, разишникларини нисор этиб бўлмайдиган далиллар билан ҳажв тиги остига олар эди. У мухолифлари устидан ҳамиша маънан галаба қозонган, унинг ички рухий дарди заррасига ҳатто фалак ҳам чидай олмайди:

Шарҳ айласам ишк дафтарини жон чидаёлмас,
Ҳам жону жаҳон, одаму ҳайвон чидаёлмас.

Авроди муҳаббат укубон масжида кирсам,
Масжид куяру токи фарозон чидаёлмас.

Майхона кириб васли санамдин хабар олса,
Зоҳид куяру оқилу подон чидаёлмас.

Маҳшар кун и гар барк урубон чикса пигорим,
Дўзах куяру Жаннату ризвон чидаёлмас.

¹ Ж. Юсупов. «Қўзум ёниб сезиб ўтум». Дустилик байрами. 1984. 30 июнь.

Ишқ дафтаридин гар ўкусам сура баякбор,
Бешубха, билинг, ояти Куръон чидаёлмас.

Гар наъра уруб тавсани ҳиммат мина қолсам,
Оламга тушуб шўришу афгон чидаёлмас.

Машраб, сен агар даъвие ишқи санам этсанг,
Биллоҳки, анга жиеминг ила жон чидаёлмас¹.

Илми қол даражасига етган қаландар Машраб аъзойи баданини очиб юрган. Аммо бундай ҳолни кўрган халойик хайрон. Машраб буни идрок қуввати билан халкка асосли исбот қилиб беради, унинг очиқ жиемига хайратда қараб турганлар губорини таркатиб юборади.

Машраб айни мана шундай дардли шеърларида заминий дарл-нижгимои ҳаксизлик ва адолатсизлик дардини илоҳиёт дарди, яъни руҳнинг асл манбанга қайғиш учун чекаётган изтироблар, «аршдан ерга инган» инсон кўнглининг моддиондан покланиш дарди кийноқлари билан қўшиб тасвирлайди. Бошқача айтсак, Машраб қуйлаган дард нон топиш, мансаб-манфаат учун юз елиб-югураётган одамлар «дарди» эмас, балки илоҳий «муҳаббат дарди» да ёниб, тунларни бедор ўтказаётган, кўз ёши шашкатор ҳақпараст ва ҳақсевар порсолар дардидир. Машраб шуларга ихлос қўйган, ўзини ҳам шулар жумласидан деб билади ва уларни чин юракдан севади:

Азандан мен дили гамгин халойик хайлини севдим.

Покдил кишиларнинг шоир қалбидан жой олишга яна боис шук, улар қалбида илоҳсеварлик туйғуси билан инсонпарварлик туйғуси бирга узвийликда яшайди, илоҳиёт дардидан беҳабар одамда меҳр-шафқат, ўзгалар дардини англаш туйғуси ҳам ривожланмаган бўлади. Зулм деганда ҳам шоир «дарди булмаган» кишиларнинг дард аҳлига, жиемининг руҳга, жаҳолатнинг маънавиятга, нафсининг инсонни ўз асли ва ўз-ўзини танишга тўскинлиги зулмини назарда тутлади.

Халқнинг тарбиячиси сифатида шуҳрат топган Машрабнинг қаландарлиги бутунлай ўзгача аъмол, саховатпеша инсон матлаби бўлиб, тиланчи, таъмагир қаландарларнинг қаландарлигига сира-сира ўхшамайди.

Шоҳ Машрабнинг қаландарлиги фақат Машрабгагина хос бўлиб, умуман, сўфийлик, маломатия ва қаландария йўналишлари ҳақидаги

¹ Машраб. Д. вон. 2006. 301-бет.

тушунчаларга мосдир. Яъни тасаввуф йўлида турганлар инсонларини
нифлатдан уйғотиш учун халқ орасида юрганлар. Қаландар Машраб
бетақдор ва таъсирчан шеърлари билан халқ орасида абадий қолди.
Аслида, ҳақиқий ижодкорнинг элга хизмати ҳам шу.

МАШРАБНИНГ ИСЛОМГА БЎЛГАН МУНОСАБАТИ

Машраб ижодида Каъбатуллоҳ шаънига битилган ушбу сатр
соғиб шўролар даври адабиётшунослигида шоирнинг динни танқид
қилишда мислсиз жасорати тарзида тарғиб этиб келинди:

ИБРОҲИМДИН ҚОЛҒОН УЛ ЭСКИ ДУКОННИ НА ҚИЛАЙ...

Бобораҳим мулла Вали ўғли Машраб ўзбек классик
адабиётининг фалсафий-сўфиёна йўналишига муносиб йирик
намояндаси. Яқин ўтмишдаги илмий тадқиқотларда, тарихий-бадиий
асарларда унинг ҳаёти бирёқлама, баъзи ёлгон ақидаларга ўраб
ёритилди, ижоди коммунистик мафкура тазйиқи ва синфийлик
назарияси таъсирида бузиб талқин этилди. Шоир ғазалларидан юлиб
олинган:

... Илоҳо, йўл юрарда Машрабингни аҳли имон қил,

Саййиду хожаву дарवेशу вақт қилма, мусулмон қил-

каби мисралар дин пешволарига қарши даъвати сифатида
изоҳлаб келинди. Хуш, аслида Машраб нима демокчи бўлган эди?
Самарқандлик марҳум адабиётшунос олим Исомиддин Салоҳий
юқоридаги шоир сатрларини шундай изоҳлайди:

“Биринчи мисолда шоир мисрани битаётганда “Фотиҳа”
сурасидаги “Иййака наъбуду ва иййака настаъин” (“Сенгагина
ибодат қиламиз ва сендангина мадад сўраймиз”) илоҳий оятига амал
қилган, динни танқид қилишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Иккинчи
мисолда эса: Тангри таолонинг назарида яхши халқ, ёмон халқ ёхуд
оқсуяк шахслар, қорача шахслар йўқдур, у инсонларни бундай
тоифаларга, гуруҳларга ажратишдан покдир, деган маъно бор. Илло,
дин пешволарининг танқиди эмас!”

Муаллиф ана шундай хулосаларни Машраб ҳаёти билан боғлиқ
ҳодисалар, илмий далиллар орқали асосланганга уринади.

Адабиётимиз тарихида Машраб зоти ва каломининг салмоғи тоят
баланд мақомга эга. Машраб ижоди XIX аср сўнггида оддий аъомга
ҳам, орифга ҳам бирдек тушунарли ва яқин эди. Табақаланиш,

¹ Исомиддин Салоҳий. Иجتимоий муносабатлар қурбони. “Ўзб адаб. ва сан.” 1997, 14-февраль.

мафкураланиш бошланган кейинги ўн йилликлар давомида **Машраб** шахси ва мероси мафкуравий ур-йикитлар сахнасига айланди.

Аммо Машраб халқники эди...

Чекка Хатирчи туманидаги китлоқларнинг бирида на ному на унвонга даъвогор бўлмаган бир хоксор инсон йиллар чанг ютиб, заҳмат чекиб шоирнинг меросини жамлади, халққа етказиш чораларини ахтарди.

Ўтган аср 70-80 йилларида Жалолиддин Юсуф кароматгўй шоирнинг газал ва мухаммасларини эълон қилди.

Нихоят, 1990 йил Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида мутафаккирнинг “Меҳрибоним қайдасан?” номли девони нашр этилди.

2006 йил “Янги аср авлоди” нашриётидан Ж. Юсуфовнинг улкан меҳнати эвазига Машраб «Девон”и нашр этилди.

Яхшиликнинг рўёбга чиқиши оғир савдо. Авлиёуллоҳ бугун газалларини бутун ўзбек эли куйлаб, Жалолиддин Юсуф уин ташвиқ қилаётганлигини Аллоҳ билади.

Мусулмон яхшиликни ҳолис адо этади... шунинг учун ҳам мусулмон.

Мазкур бобда (Таъкид: М. Х.) мутафаккир шоир Машрабнинг ислом динига бўлган муносабатини ва диннинг, диний таълимотнинг унинг шеърларида ва шоир тафаккурига таъсир этган жиҳатларини таҳлил эгишни мақсад қилиб олдик.

Сўнгги йилларда дин, хусусан, ислом дини ва унинг инсоният тарихий тараққиётидаги ўрни масаласига кизиқишнинг кескин даражада ортгани унинг ана шундай кенг камровли мазмун-моҳияти билан бевосита боғлиқдир. Бу кизиқиш айни пайтда жаҳон динлари ичида энг ёши бўлишига қарамай исломнинг унга эътиқод қилувчи халқлар, ушбу дин тарқалган мамлакатлар ҳаётининг турли соҳаларига курсатаётган серқирра таъсири билан ҳам белгиланади.

Ислом динининг юзага келиши бу динга эътиқод қўйиб ижод этган ва улкан мерос кодирган алломалар ҳам бу диннинг умуминсоний, инсонпарвар дин эканлигини эътироф этганлар. Ислом, унинг юзага келиши, ривожланишининг асосий боскичлари, ислом дини билан боғлиқ қадриятлар, ислом фалсафаси ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшган улуг мутафаккир ва уламо, жумладан ватандошларимиз бўлган буюк муҳаддис, фақиҳ, мутасаввиф, муфассир, мутафаккир алломалар ҳаёти ва ижоди

қилида яхлит ҳамда тизимли тасаввур ҳосил қилиш имконига эга бўлади.

Республикамиз Президенти Ислоҳ Каримов, бугунги вояга етган ва келажак авлодларимизда ота-боболаримиз, буюк ижодларимиз қолдирган бой маънавий ва маданий меросга ердокатни тарбиялаш, муқаддас кадриятларимизни асраб-авайлаш-бугунги сиёсатимизнинг узвий қисми, маънавий бойлигимиз ва маънавий қудратимизнинг далолати эканлигини ҳамisha таъкидлаб келган¹.

Араб-ислом маданияти ва илм-фан ривожининг энг юкори чўққиси аббосийлар даврига тўғри келади. Давлат тузуми ва идораси урф-одатлар, ҳаёт тарзи, маданият, меъморчилик каби соҳаларда халифаликнинг шарқий вилоятлари Эрон ва Мовароуннаҳрдан кўпроқ ибрат олди, бу минтакалардан чиққан арбобларга суюниди.

Хорун ар-рашид ўғли Маъмун аввал Хоразм, кейинчалик Хуросон ноибни этиб тайинланган эди. У ёшлигидан яхши маълумот олган, отаси сингари илм-фанга ҳомийлик қилувчи шахс бўлган. Марвада ўз атрофига Хоразм, Сугдиёна, Шош, Фороб улкаларидан бўлган олимларни тўшлаган. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аббос ибн Саид Жавҳарий, Аҳмад Фаргоний. Ҳабаш ал-Ҳосиб номи остида машҳур бўлган Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий, Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Марвазий каби олимларнинг илмий-ижодий фаолиятлари учун зарур шарт-шароит ярағиб берган.

Халифа ал-Маъмун Марвадаги олимлар гуруҳини Бағдодга таклиф қилади. “Байтул ҳикма” (“Маъмун академияси”) деб ном таратган уюшмани ташкил этади. Маъмун туплаган олимларнинг деярли ҳаммаси хуросонлик, мовароуннаҳрлик, хоразмлик, бактриялик ва фарғоналик бўлганлар.

Яқин вақтларгача “араб фани” деб аталиб келинган, аслида бошқа миллат вакиллари томонидан араб тилида яратилган илм-фаннинг бунёд этилишида Мовароуннаҳр ва Хуросондан чиққан Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Машъал ал-Балхий, Абу Наср Форобий, Касир Фаргоний, Яҳё ибн Мансур, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Турк ал-Хутталиий, Марварудий, Баттоний, Маъсудий, Холид ибн Абдул Малик, Аббос ибн Саид Жавҳарий, Абу Наср Мансур ибн Ирок, Абу Райҳон Беруний, Абу Бакр ар-Розий, ибн Аббос, ас-Заҳравий, Ибн Сино, Маҳмуд Қонгарий, Маҳмуд

¹ Ислоҳ, Энциклопедия “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2001, 1-4-бетлар

Замаҳшарий каби олимларнинг хизмати беқиёс бўлган. Зардуштийлик ватани бўлган минтақа инсоният маданият беникларидан бири ҳисобланган¹.

Зардуштийлик динининг мукаддас китоби “Авесто” Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон ҳамда Яқин Шарқ халқларининг кўп асрлик ижодий маҳсули бўлиб, бу китоб бир қанча элатларнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий қарашларининг вужудга келиши ҳамда ривожланишини ўрганишда қимматбаҳо манбадир. Зардуштийлик динининг асосчиси ва “Авесто” китобининг муаллифи Спитама Заратустра инсон камолотига катта аҳамият берган².

Минг йиллар давомида жаҳон савдо йўллари ҳисобланган Марказий Осиё минтақасида азалдан ўзига хос бой маданият мавжуд бўлган. Тарихий ҳолатга биноан ўрта асрларда ҳам илгор маданият, илм-фан, айнан шу ҳудудда ривож топгани, кейинчалик Бағдод академиясининг шаклланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этгани табиий ҳолдир. Санкт-петербурглик олим Б. И. Маршак бу ҳақда шундай ёзади: “Бу давр Ўрта Осиё, Эрон, Хуросон маданияти, фани, адабиёти ва санъатининг араблар томонидан ўзлаштирилган давр эди. Сиёсий ҳокимият араблар қулида бўлгани билан маданий ҳукмронлик улар томонида эди. Ҳамма дипломатлар, араб тилида ёзган ҳамма олимлар, шоирлар бекорга Ўрта Осиёдан ва Хуросондан чиқмаган эди”.

АҚШ олими Ж. Бернал «Жамият тарихида фаннинг ўрни» асарида ислом дунёсидаги илм-фан ривожини ҳақида шундай дейди: “Ойрупонинг кўпчилик қисми Рим империясининг ҳалокатидан келиб чиққан фалокатга ботиб ётган даврда... мусулмон дунёси ажойиб тараққиётни бошидан кечираётган эди”. “Мусулмон олимлари... тараққий этувчи, жонли фан яратдилар... Бу олимлар Эрон, Ҳиндистон ва Хитой тажрибаларини ўзлаштириб, грек, математика, астрономия ва медицина фанларининг тор асосини кенгайтиришга муваффақ бўлдилар, алгебра ва тригонеметрия, оптика асосини яратдилар. Кимё ёки ал-кимёда ҳам мусулмон фани ҳал этувчи галабага эришди”.

“Байгул ҳикма” олимлари астрономия, география, математика, фалсафа билан шуғулланганлар. Гиппократ, Арасту, Порфирий, Евклид, Гален, Архимед, Птоломей каби олимларнинг асарларини грекчадан таржима этганлар, уларга шарҳлар ёзганлар.

¹ Фотиҳа Сулеймонова. *Ислом ва илм. “Ўзб. алоб. ва сан”*. 1997, 13 июн

² Ёзми Ҳисмухаммадов. *Компанилька ялтувчи китоб “Турон-Иқбол” пайерияти*, 2006, 187-188-бетлар

830 йилда Муҳаммад Мусо Хоразмий раҳбарлигида Ғарбий Ҳиндистонга, кейинроқ Византия, Хазарияга илмий экспедициялар юборилган.

Илм-фан, адабиёт фақат халифалик пойтахти бўлмиш Бағдоддагина эмас, аввалдан маданий анъаналарга бой Хоразм, Марв, Бухоро, Самарқанд, Балх ва бошқа жойларда ҳам ривожланди. Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Мансур Ирок, Абу Али ибн Сино каби кўплаб олимлар фикримизнинг далили була олади.

Араблар Сурия, Эрон ва Мовароуннахрда ерли маданият билан уйғуллашган грек фалсафаси, адабиёти, илм-фани, санъати ва умуман маданиятининг турли соҳалари билан тўқнашди.

Америкалик шарқшунос олим Ф. Роузентай “Илм тантанаси” рисоласида шундай ёзади: “Бу давр илм-фан даври эди... Куръондан бошлаб то шеърятгача ҳаммаси махсус илмий фанлар методикаси билан суғорилган эди”¹.

Шоҳлар халқ устидан ҳукмронлик қилсалар, олимлар шоҳлар устидан ҳукмронлик қиладилар, олимлар, шоирлар шоҳлар маслаҳатчиси бўлишининг боиси ҳам ана шундан эди.

Бу даврда илм ва илмли одамларга нисбатан иззат-ҳурмат, эҳтиром тоқори даражага кўтарилиган эди. Исломга ҳос бўлган рационал таълимот илм-фаннинг кўтарилишига имкон тугдирган.

Ислом дини, Присней ярим оролидан то-Ғарбий Ҳитойгача бўлган ерларни ўз ичига олган халифаликнинг илм-фанга бўлган муносабати натижасида унинг турли соҳалари ривож топганки, унинг умуминсоний тарих учун аҳамияти бекиёс. Ҳозирги фанларнинг деярли ҳаммаси асос-пойдевори ўша вақтларда яратилган. Унинг амалга оширилишида натижасида эггаларнинг аксарияти юртимиз вакиллари бўлганлар. Ислом динига мансуб бўлган турли миллат, халқ вакиллари ақл-заковати, идроки, билими, маънавий бойликлари бир мақсадга қаратилган ва бу жараёни амалга оширишда ислом динининг бирлаштирувчи кучи туфайли умуминсоний галабаларга эришилди.

Ҳадис ёзувчилар сони кўп бўлишига қарамай, муҳаддислар ичида энг кучлиси Имом ал-Бухорий бўлдилар. Имом ал-Бухорий милоднинг 809 йили 13 майда Бухорода дунёга келган. У зотнинг 20 дан ортиқ катта ва кичик китоблари мавжуд. Булар орасида “Ал-Жомийъ ас-Саҳиҳ” алоҳида ўринда туради. Бу шоҳ асарда ахлоқ ва

¹ Ф. Сулаймонова. Ислом ва илм. “Ўзб адаб ва сан”, 1997, 13 июн.

одобга оид хадислар махсус бир бобда мужассамланган ва аҳамияти жихатидан Қуръондан кейинги иккинчи диний манба деб эътибор қилинган. “Ал-адаб ал-муфрад” (“Адаб дурдоналари”) китобида ҳам ашшоқий кадриятлар ўз ифодасини топган¹.

Термизий тўплаган хадислар орасида одамларни аҳил бўлишга, жамиятга фойда келтиришга, дўстлик ва биродарликка даъват этувчи хадислар кўплаб учрайди. “Барча мусулмонлар ўзара биродардирлар. Улар ҳеч қачон бир-бирларига ёмонликни раво қўрмасликлари керак. Кимда ким ўзининг мусулмон биродарига ёрдам қилса, охиратда Аллоҳ унга ёрдам қилади. Кимда-ким ўз биродарни ҳожатини енгиллатса, Аллоҳ ҳам унинг охиратини енгил қилади”.

Араб халифалигида юз берган ижтимоий ва сиёсий ўзгаришлар, ягона ислом динининг таркиб топиши маънавий ва маданий ҳаётга ҳам таъсир этди. Ислам динининг маърифатга бўлган ижобий муносабати ислом дунёсида, шу жумладан Ўрта Осиёда ҳам катта қўраринкилик руҳини пайдо қилди.

Дин ва диний дунёқараш ҳақида сўз борганда шуни айтиш керакки, мамлакатимизда кейинги 70-80 йил ичида атеистик тарғиботни кучайтириш ниқоби остида халқ анъаналари барбод этилди, асрлар мобайнида амал қилиб келинган маросим ва урф-одатлар таъқиқланди. Қанчадан-қанча масжид ва мадрасалар иссоҳиш равишида бузиб ташланди. Неча-неча минглаб жилдларни ташкил этган подир китоблар шахса сизиниш ва қатағон авж олган йилларда қўйдириб ташланди.

Бугун фан Форобий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Хужа Ахрор ва бошқа буюк шахсларнинг ҳеч қандай диний мафкура қурбони бўлмаганликларини, аксинча, улар ўз даврининг фарзанди эканликларини, Ибн Синопнинг “Шайх ур-раис”, Форобийнинг “Устоди соий” уивонлари ислом фалсафаси бўйича берилганлигини яхши билади.

Ибн Сино машҳур ислом файласуфи бўлган, Аллоҳнинг мавжудлигини, Қуръоннинг илоҳий китоб эканлигини ва бошқа ислом ақидаларини фалсафий йўл билан баён қилган ўнлаб муҳим китобларнинг муаллифи бўлган.

Ўрта Осиё ва Эронда IX-XII асрларда ислом динининг тарқатилиши давом этган бўлса, XIV-XV асрда у ҳукмрон мафкура

¹ Бури Энему хамидов. Қомилликка элтувчи китоб 192-193-бетлар

сифатида мусулмонларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини идора қили ботилаган. Қуръон ва унга асосланган ислом қонунчилиги, шариат аҳкомлари барча учун қонуний ҳисобланган, ислом дини маданият, илм-фан ва санъатнинг раънақ топишида катта роль ўйнаган. “Демак, ислом фақатгина диний қонда бўлибгина қолмасдан, айни пайтда у кишилар ўртасидаги фалсафий, ҳуқуқий, ахлоқий, ижтимоий-иқтисодий, эстетик ва маданий муносабатларни икелтиради”¹.

Ўрта Осиёда кейинги илмий-маънавий тараққиёт соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида юз берди.

Буюк соҳибқирон ҳар вақт: “Инсонларварлик ва мардликни Оллоҳ ҳам, ҳалқ ҳам улуғлайди деган ҳикматли сўзни такрорлашни ҳуш кўрган ва ҳаётда ўзи бунга амал қилишга интиланган”.

Амир Темур ўзининг “Тузуқлари”да бундай дейди: «Мен сифатларимнинг энг аввали деб беғаразлиқни тушундим. Ҳаммага ҳам бир ҳил: жиддий ва одил қарадим, ҳеч бир кимсани бошқасидан фарқ қилмасдим, бойни камбағаллардан устун қўймасдим”.

Бу Амир Темурнинг энг асосий, биринчи сифати бўлса, унинг иккинчи сифати: “Мен ҳар доим исломга каттик риоя қилдим ва Аллоҳ таолонинг амри билан улуғланган шахсларга ҳурмат билан қарадим”. “Исломга тааллуқли ишларни мен ҳар доим кўндаланг ва дунёвий ишлардан устун қилиб келдим»..

“Мен доим саййидларга эҳтиром билан қарадим, уламо ва шайхларни эъзозладим”.

Темур ва темурийлар даврида илм-фан ҳамда маърифат тез тараққий этиб, жаҳонда етакчи ўринларга чиқиб олди. Айниқса, Муҳаммад Тарагай Улуғбек даврида адабиёт ва санъат, илм ва маърифат тез тараққий этди.

XV асрда ислом кучли марказлашган давлат вужудга келмишига ёрдам берган. Тарихий манбаларда айтилишича, Темур ислом дини, пайғамбар авлодларини, шайхлар, илоҳиётчиларни ҳимоя этган, улардан ёрдамини аямаган. “Темур тузуқлари”да айтилишича, у ҳокимиятни бошқаришда ислом ва шариат қонунларини маҳкам ушлаган, мамлакатни дин ёрдамида бошқарган. Темур ҳукмронлиги даврида илоҳий ва дунёвий фанлар, айниқса фалсафа ривожланган. Улуғбек даврида қурилишлар салмоқли равишда кўпайиб, ҳатто расадхоналар қурилиб, астрономия фани ривожланган. Самарқанд

¹ Х. Алиқулов Жалолiddин Давоний. Т. «Ўзбекистон», 1992, 11-бет.

илм-фан марказига айланган. Ўрга Оснѣ ва Хуросонга ҳукмронлик қилган Темур, Улугбек, Шохрух, Хусайн Бойқаро ва бошқалар ислом динига таяниб, давлатни идора қилдилар, мамлакат кудратини ошириш учун унинг обрўсидан фойдаландилар. Темур ислом дини ва унинг софлигини сақлаш учун жонбозлик кўрсатган, унинг ҳаёти орасига ёйилиши, ривожланишига ғамхўрлик қилган, руҳонийлар ҳурматини жойига қўйган.

XVI асрга келиб ислом дини давлат сиёсий ҳаётида катта рол уйнади. Шайбонийхон сулоласидан Мухаммад Шохбахт-Шайбоний, Кучкунижхон, Убайдуллахон, Рустам султон, Абдулазизхон, Жавонмардали султон, айниқса Абдуллахон Иккинчи даврида улар шариага асосланган исломий давлат курдирдилар. Мушфикийнинг Абдуллахонга бағишланган касидасида: Абдуллахон ислом ҳомийси бўлганлиги-чун, Бухоро қуббатул ислом номини олди, дейилган.

XVI-XVII асрларга келиб, яъни Машраб яшаган даврда ислом динининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётга бўлган таъсири янада кучайди. Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Накшбандлар ўз ижтимоий-маънавий, фалсафий-ахлоқий қарашларини, ислом дини кенг ёйилган муҳитда тарғиб этганлар. “Яссавий ислом динига содиқ яшаган, худога сийинган. Мухаммад пайгамбардан эҳтиромини дариг тутмаган”¹. Яссавий ҳикматларидаги марказий образ-Аллоҳ. У худо ишқи, яъни ишқи илоҳийни тан олади. Навоий эса “Маҳбубул-кулуб”да ишқни уч қисмга ажратиб, учинчисини “ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар ҳақнинг жамолини очик кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг билан матлубдирлар”, дейди.

Машхур шарқшунос олим Франц Роузентал ислом ва илм муносабатларига бағишланган “Илм тантанаси” асарида ислом дини мағиз-мағизигача илм олинга даъватдан иборат, деб таъкидлайди². Ислом илм динидир. Шу динда етишиб чиккан ал-Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Термизий, Бухорий, Замахшарий, Насафий, Шоший, ал-Фаргоний, Улугбек, Жомий, Навоий ва бошқа аломадар ҳам диний, ҳам дунёвий илмларнинг тараққиётига катта ҳисса қўшганлар.

Исломда дин, дунё деган алоҳида-алоҳида тушунчалар йўқ. У инсон ҳаётига бирдек қарайди ва бу ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олган. Ислом инсонни модда ва руҳдан иборат бўлган, Аллоҳнинг ер юзидаги уринбосари деб билади. У инсоннинг руҳий

¹ Х. Алиқулов. Жавоиди Давоний. 11-бет.

² Ф. Роузентал. Торжество знания. М., 1978, 84-107-бетлар.

тарбиясига қанчалик эътибор қилса, жисмоний тарбиясига ҳам шунчалик аҳамият беради. Ислом бошқа динларга ўхшаб фақат руҳий ҳаётгагина диққатни жалб этмайди, балки ҳам руҳ, ҳам жисмга бирдек маънода тушунади, англайди.

Ислом-яхшиликлар дини. У одамларни фақат эзгуликка даъват қилиб, ёмонликлардан қайтаради. Инсонийликка чакириб, рағбатликни рад қилади. Одоб-ахлоқли бўлишга, маънап пок яшашга шунингдек рағбат қилади. Шу билан бирга меҳнатга, ер юзини обод қилишга, ҳаётни гузал ўтказишга ҳам илҳомлантиради.

Турли хил тарихий ва фалсафий асарларда Бобораҳим Машраб инсоннинг муҳитда ислом дини кишилар онини маънавий жиҳатдан жаҳолат оғуси билан заҳарлар, уларни эксплуататор синфларга итоат қилишга даъват этар эди, деган фикрлар учрайди. Бизнинг фикримизча, бу динга бир томонлама фақат синфий нуқтаи назардан қараётган натижасидир. Ахир дин мусулмон оламида 1,5 миллиарддан зиёд аҳолисини 14 аср-бир минг тўрт юз йилдан бери имон ва эътиқодга қоралаб келганлигидан кўз юмиб бўлмайди-ку.

Ҳозир ер юзиде 200га яқин расман давлатдан 39 тасида ислом дини расмий дин ҳисобланиб, ислом давлатлари ҳам 10 дан ортиқроқдир.

Машраб дини исломдан чекинмаган ҳолда аввало Ярагган-Аллоҳни, унинг пайгамбарларини, уламою киромларини шеърларида мадҳ этди. Шунингдек, у адолатсизликни, тенгсизликни, қон тўкилишини қаттиқ қоралади.

Бобораҳим Машраб одамзотнинг дардини жуда эрта англаб етди. Жуда эрта ёшидан атрофида доим беғуноҳ қурбонларни-ҳосили етилган далалари, ери пайҳон қилинган дехқонларни, боғлари қесилган ва топталган боғ-роғларни, дастгоҳлари бузилган ва ёндирилган уста, хунармандларни, қорвалари таланган ва бўғизланган қорвадорларни, халққа ҳақиқий маърифат беришдан ожиз қолиб қолган акидаларни, тўтидек такрорлаган, халққа чин ҳаёт мактабини яратиб беролмаган шарият пешволарини кўрди.

Машраб яна ўз умр йўлларида хонадони тўзиган, ҳоғумони барбод бўлган, у хон зулмидан қочиб доим бу хон зулмига тутилган, қаерга борса уша ерда киргінга дуч келган, бошбошдокликдан қайтмаган, бесараижом, қучманчиликка гирифтор халқни кўрди. Ўзаро ички ва ташқи урушларда халқнинг асл ўғлошлари ўз қонига гарк бўлиб, хонлар ўз халқлари томирига тўхтовсиз болта ураётганликларини кўрди. Хонлар ўзларини ҳақ деб билар эдилар.

Амирлар ўзларини ҳақ деб билар эдилар. Уларнинг бари ўш ҳақларига шафқатсиз зўравонликлар билан эришмоқчи бўлар эдилар. Тухтовасиз зўравонликка дучор бўлган халқнинг ўнгланиши, ўзини таниши, халқ сифатида намоён этиш гоятда қийин кечади¹.

Машраб чамаси ҳеч ерда шу маънода исён ёки ғалаён сўзини қўлламайди. У хур фикр, эркин фикр деганда “куфр ўти”, хур фикрли одамлар деганда “куфр эли” деган тушунчаларни ишлатиши. “Куфр” деганда исёнкорликни ва барча зулмпешалик ва мутаносибефойда зуҳд-тақвога қарши исёнкорликни назарда tutади. “Этагимни елпишидан юз худо пайдо бўлур. Бу динимни кавламан, оташкадо пайдо бўлур”, дейди Машраб.

XVII-XVIII асрларда Марказий Осиё халқларининг фан ва маданияти ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолда ривожланди. Инсон даҳоси ва заковати не-не машаққатлар билан бўлса-да, ривожланишда давом этди, санъат, адабиёт соҳасида истеъдодли кишилар етишиб чиқди.

Турди Фароғий, Бобераҳим Машраб, Мужрим Обид, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Шариф, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқалар ушбу мураккаб тарихий даврнинг эл-юрт назарига тушган фан арбоблари, атоқли шоир ва ёзувчи-олимларидир².

“Дин билан фан бирлашиб кетади, бирлашиб кетадигина эмас, дин фанга нисбатан устунлик ҳам қилади”,-дейди инглиз адибаларидан бири. Чунки диннинг асоси фандир. Алҳол, ислом динида ҳам фан диний-дунёвий илмларга нисбий ҳолдагина бўлинади, аслам бари илмдир.

Машраб имонсизлик ва эътиқодсизлик қилиб халқларни ёппасига кириб ва бадном қилиб, зулм ва зўрлик билан салтанат юргизаётган баъзи халқларни махшар куни Аллоҳ дўзах утига ташлаб қўйдирилишини айтади:

Баъзи халқларни Худо дўзахга солиб қўйдурур,
Найласун махшар кунига ҳеч макони бўлмаса.

Зотан озар халқининг фарзанди, хурфикрлилиги учун қурбон бўлган, эътиқодидан қайтмагани учун тириклай териси илинган Насимий ҳам худди Машрабдек инсонни қонот тоғи, бебаҳо ғауҳар, сажда қилишга сазовор зот, деб эълон қилди. Насимий

¹ Нороҳим Гафуров. Ҳаё-ҳалоскор “Шарк”, Тошкент, 2006, 278-бет.

² Ж. Тулашов, Э. Гафуров. Фалсафа “Ўқитувчи”, Тошкент, 1997, 81-бет.

инсонни илоҳийлаштирди, инсон худонинг ўзидир, деб уни бутун мавжудотнинг бош ва марказий вужудига, маъносига айлаштирди. У ўстози Насимий томонидан яратилган хуруфийчилик наҷатсизмини ривожлантирди:

Хақ таоло одам угли ўзидир...
Жумла олам билки Аллоҳ ўзидир¹.

Машраб ҳам хурфийчилик руҳида шеърлар ёзиб, уларни халқ орасида тарғиб қилди.

Машраб дунёқарашда ислом динига муносабат муҳим ўрин эгаллайди. У баъзида динни танқид қилса, баъзида уни қаттиқ ҳимоя этади. Ана шундай эсхатологик қараш ёки охират ва нариги дунё туғрисидаги диний тушунча ва у билан боғлиқ бўлган жаннат ва дўзах тасаввурларидир. Ислам дини дунёни иккига: бу дунё ва нариги дунёга бўлади. Диний таълимот бўйича ердаги ҳаёт ўткинчи, вақтинчилик, фаний, нариги дунё эса абадий ва мангу деб талқин этилади.

Нариги “боқий” дунёда инсон жаннатда яшаши, бу дунё ноз-неъматларидан воз кечини керак.

Машраб ҳам бошқа мутафаккирлар сингари бу ақидаларни инкор этмаса-да, аммо у уларнинг устидан ҳажв тиги остида кулади.

Баъзи машрабшунос олимлар шоир шеърятини ўрганишда бир томонлиликка йўл қўйиб таҳлил этадилар. Умар Хайём майни куйлагани билан у зинҳор майхўрликни тарғиб қилган эмас, шеърини мажозда ифодалаган холос. Машраб намоз ўқиш, рўза тутишни ҳам ярамас нарса деб билади ва очикдан-очик: “Намозу рўзадан фориғ Машрабман”, дейди. У фақат худони тан олади. Машрабнинг суфизмга ҳаддан ортиқ берилиши унинг ижодининг қолоқ томонидир².

Қўпгина олимларимиз Машрабни худосиз, у худони тав олмаган, намоз ўқимаган, рўза тутмаган деб талқин этадилар. Бундай фикрларга қўшилиб бўлмайди. Аслида Машраб намоз ҳам ўқиган, рўза ҳам тутган. Бизнингча, Машрабнинг суфийликка берилиши унинг ижодининг қолоқ томони эмас, у намозу рўзада ҳам Ҳақнинг зухурини ўзида мужассам этиб, вужудини Ҳаққа беради.

¹ Насимий Асарлар. Ғ. Ғудом жомидати Адабийёт ва санъат наъриёти. Т. 1977, 11-бет.

² А. Ҳайитметов, Ҳаётбашт чанча. Мақолалар. Т. 1974, 158-бет.

Хайём рубонийларидан завқ олган баъзилар: “Хайём майширест бўлганми?” деган саволни ўртага ташлайдилар. Умар Хайём рубонийларидаги май-бадий образ бўлиб, уни жунгина ва айнан тушуниш тўғри бўлмайди.

Хайём рубонийларидаги май образига турли ва мураккаб вазифалар юкланганлигини қуйидаги мисол ҳам кўрсатиб турибди:

Хаётга ўзга тус берувчи шароб,
Келтир қадахга қуй, бўлса ҳам азоб.
Қўлга бер, оламнинг ишлари хуноб,
Хар нафас умр ўтар, айлагил шитоб.

Бу рубонийда шоир май образи орқали ўз замонидаги қийин-қистовли хаётга “ўзга тус бериш”, яъни уни ўзгартириш масаласини кўймоқда.

Инсонларни дўстлик ва иттифокликка чақирган мутафаккир Хайём:

Дўстлар, иннокликни қилсангиз бунёд,
Тез-тез дийдор кўриб, ўзни айланг шод.
Соқий тоза майин сузганда, айланг,
Мен бечорани ҳам дуо бирла ёд,¹
дейди.

Академик В. Абдуллаев давр нуқтан назариданми, Машраб ҳақида: «Руза, намоз, хаж, закот, масжид... каби йул-йуриқларни рад этган»лиги учун мутафаккирни мактайди.

Бизнинг фикримизча, Машраб шеърини фақат юзаки, ташқи томондан таҳлил этилса, уни буст-бутун ўзлиги-ишқи илохийси, “ёр”идан ажратилса, унинг диний қараши сохталаштирилган бўлади.

“Қиссан Машраб”да айтилишича, Машраб Ийла шахрига келади. Ийланинг ҳокими Кунтожи тарсо динида эди. Унинг Офок исмли бир қизи ҳам бор эди. Кунтожи Машрабни авлиёга ҳос ишқий ғазаллар ўқишга тан берди ва хазиначига бир тобоқ олтин олиб келиб Машрабга беришни буюрди: “Эй девона, Худойнинг барҳақ ва дининг рост экан, тамом умримни худодин беҳабарлик бирла ўтқарибдурман. Бу олтуғни олиб мани ҳакимга дуо қилинг. Шоядки, мусулмон бўлгайман”². Машраб Кунтожидан олтинни олмайди. “Шоҳ Машраб айтдиларки: Менга дунё бериб, дуо қил деган кишига

¹ Умар Хайём. Рубонийлар. Тошкент, “Ўзбекистон”, 8-бет.

² Қиссан Машраб 5-1-бет.

дун қилмасман, аввал мусулмон бўл, андин сўнг ман дуо қилай, дунё
ни охиратинг маъмур бўлсин”.

Кунтожи тарсо динида бўлганлиги учун юрт мухолифлари
динимдан кечсам фиск фасод қиладилар. Пинхона бўлса-да,
мусулмон бўлиб, намоз ўқиб, рўза тутай дейди. Машраб унга
қилимани ўргатиб, мусулмон қилдиради ҳамда пири кѳмили
Офокхожани Кунтожига пир туттиради. Айдики: “Гувоҳ бўлингки,
хирати Офокхожамни пир туттум, шахримни ннѳз қилдим”. Шох
Машраб Кунтожи бирла хотунига намоз таълим бердилар, нияти
сўсул ўргатдилар. Машрабни кўргандаѳк унга ошиқ бўлган
Кунтожининг қизи Офокқа ҳам калима ўргатиб мусулмон қиладиг.
Шох Машраб айдилар: айгилки: “Лоилаҳа иллаллоҳу Мухаммадур
расулуллоҳ”.

Юкорида келтирилган фикрдан Машрабнинг ислом динига
бўлган ѳътиқоди нақадар кучли ѳканлиги, у мусулмонликнинг барча
қондаларига тўлиқ амал қилганлиги равшан бўлади.

Навоий “Ошиқ бўлмай Ҳақ дийдорин кўрса бўлмас” деганидек,
Машраб ҳам чин “ошиқ” сифатида ўз қарашларининг зухурини
ваҳдат ташкил қилиб, уни Ҳақдагина кўради.

Машраб ҳар бир ишни бошлашдан олдин бисмиллони ва аллоҳ
(Кулҳу-оллоҳу-аҳад-Аллоҳ бирдир,) яъни ягонадир (Қуръон, Ихлос
сураси, 1-оят) нинг номини тилга олади, Аллоҳнинг номи унинг ҳар
бир бандалари калбига муҳрланганлигини, унинг минг бир сифоти
борлигини, у одам зоти пайдо бўлмасдан олдин вужуди мутлақ
ѳканлигини айтади.

Мутафаккир илоҳни ер юзи одамларининг подшоси, ҳамма
фонийликда яшайди, сенгина боқийсан, сен билан фақат ваҳдатга
киришганларгина учраша олади, деб ҳисоблайди. У сен
яратгувчисан, еру осмонни яратган ҳам ўзингсан, сен кимларнидир
ғаний (бой), кимларнидир мискин этиб яратдинг, шу туфайли ҳам
номинг яратгувчи, алалхусус, кофиру-мусулмонга неъмат бергувчи
сен деб, унга мурожаат қиладиг:

Ибтидо қилдимки, бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,

“Кулхуваллоҳу аҳад” зотинг эрур ислом азим.

“Кунту қанзан махфиян” ҳар банда кўнглида муқим.

Минг бир исмингни сифотини бир эрмиш қарам,

Оламу одамни қилмасдин бор эрдинг қадим¹.

¹ Қиссан Машраб. 10-бет.

Машраб худонинг сиймосида ҳақиқат зуҳурини кўради.

Мутафаккир Муҳаммад пайғамбарга Жаброил воситасида раббул оламин томонидан ваҳий (ғойибдан овоз) тушганлигини, халқон оламнинг буйруғи билан ер юзидаги одамлар унга уммин булганлигини, Ҳақ таолога икки дунёда-фоний ва боқий дунёда Муҳаммаддан яқин киши йўқлигини айтади.

Машраб Маккадаги кудукдан оби замзам (сув) олиб ичади, турк пайғамбаримиз Абу Бакр, Али, Умар, Усмон қабрларини зиёрат қилади ва мусулмончилик фарзи пайғамбаримиз юрган жойларини тавоф этиб келади.

Машраб Қуръон чорёрлардан, Усмон бошлиқ пайғамбаримиз халифалари томонидан жамланганлигини, чорёрлар ҳам Аллоҳнинг яқин кишилари эканлигини таъкидлайди.

Машраб дарбадарлик йули- каландарликни танлаганини, даштга саҳроларни кезиб юришини, аммо вужуди, тани ҳеч ором топмаслигини Илоҳга айтиб, ундан ўзига бир назар солишни, унинг (илоҳнинг) назари каландарга бир тушеағина жони роҳат топажаклигини ундан утинади:

Жаброил келтурди ваҳий, айдики роббил оламин,

Халқи оламга сани қилди расули мурсалин.,

Бўлдилар уммат Муҳаммадга ҳама рўйи замин,

Ҳақ таолога анингдек ўзгаси йўқтур яқин,

Чу Муҳаммад икки дунёга эрур дурри ятим.

Эмди келдим ёри саввум мадҳини айлай баён,

Жомшўл Қуръон, ки Усмон эрди ул оли нишон,

Ёри чорум ҳазрати шеро Худо соҳибкирон,

Қотили куффор ул, дулдул сувори ломакон,

Худойи роҳи ҳақиқатда сиротил мустақим.

Ё илоҳи, эмди қилгайсан бу бандангга назар,

Жандами, бар дўш этиб кирдим бу йулга дарбадар,

Даштга саҳраву биёбонларни излаб сарбасар,

Топмади ҳаргиз бу Машраб уз вужудидин хабар,

Бир назар қилсанг, ки роҳат тобқуси жону таним¹.

Машраб худодан кўрккан, шунинг учун у Каъбатуллоҳга бориб, бошини меҳробга қўяди:

Каъбаи асрорни топқаймуман деб Машрабо,

Ман худодан кўркқанимдан Каъбатуллоҳ бораман.

¹ Қиссаи Машраб. II-бет.

Машраб дунёқарашига мос ҳолда ижодига ҳос бўлган ҳолат
факат яратувчи худони, унигина тан олиш ва айни замонда
шариатнинг зоҳирий талабларини инкор этиш, баъзи диний
ақидаларга шубҳа билан қараш-унинг шеърларида қуриниб туради.

Бир худодин ўзгаси барча галатдур, Машрабо,

Гул агар бўлса илкимда тиконни на қилай?

Бу ерда Машраб на шариатни, на диний ақидаларни инкор
этишга ёки шубҳа остига оляпти. Аксинча, ғазалнинг давомига
таълимотига қаратайлик:

Заррае нури қуёшдек бу жаҳон ичра тамои,

Ошқора бўлмаса, сирри ниҳонни на қилай.

Бу ғазалдан парча мазмунини сўфийлар таълимоти ёрдамида
очиб мушкул. Қуёш мавжудлигини намоён қиладиган нарсани унинг
бизга етиб келадиган зарралари. Худо-улуг сирри ниҳон. Бу сирри
ниҳон ошқор бўлмаса, яъни унинг васлига етолмасам, ошқор бўлиб
нима қилдим, гул эса (юқоридаги мисрада мажозий маънода
ошиқлар васлига етиш учун интилан ёр) Машраб наздида ёр-ҳаққа
етишиш, унга васил бўлиш. Демак, Машраб гулга (ёрга) қўли
етгунча интилади, шунинг учун у яқка худонигина тан олади, унга
эътиқод қилади.

Машраб Офокхожа маконида шариат илмларини эгаллаб
бўлгандан сўнг, узоқ сафарга, аввало Маккага-Каъбага. Мино тоғига
борганлигини, пайғамбарни зиёрат қилганлигини тез-тез эслатиб
туради. Парвонанинг мақсади ёруғликка интилиб, ўзини унинг
тафтида ҳалок этишдир. Машраб шунинг учун дунёнинг вафосиз
эканлигини, унда маккор ва айёрлар борлигини, унинг майи аччиқ
эканлигини, ўша аччиқ майни бир ялаб ўтганлигини, нафсини
тийганлигини, нафсга қарши туну-кун уруш очганлигини, уни
қиймалаб турганлигини, девона бўлиб Ҳақ ошиқлари қўнғилига бир
чўк ташлаб, ўт қалаб ўтганлигини ва охир-оқибат унинг руҳсорини
кўрганлигини шеърда изҳор этади:

Ишқ водисидан бир кеча ман ҳай-ҳалаб ўтгум,

Монанди найистон гулуга ўт қалаб ўтгум.

Офокни бир лаҳзада кездим на ажабдур.

Мино тоғидин акка сифат ҳаққалаб ўтгум.

Оттам фаши досторини девоналиг айлаб,
Парвона сифат жоними ўтқа қалаб ўттум.

Билдимки вафоси йук экан ушбу жаҳонни.
Мардона бўлуб, балки, этак силталаб ўттум.

Дунё ясаниб, жилва қилиб олдиما келди,
“Боргил пари!” деб кетига бир шатталаб ўттум.

Билдимки они душмани маккорайи айёр,
Ле тирноги бирлан юзини тирмалаб ўттум.

Мардона Худо дедикн: “Дунё майи аччилг”,
Аччилигини билмак учун бир ялаб ўттум.

Нафс кофирн бирлан туну кун қилдим урушни,
Танҳо қиличи бирлан уруб, қиймалаб ўттум.

Хомуш пичогин ҳар дам онинг бўғзига кўйдум,
Чуг найзаси бирлан кўзини найзалаб ўттум.

Девонайи Машраб, бу сўзунг дардга даводур,
Ошиқ элининг кўнглига бир ўт қалаб ўттум¹.

Қуръони каримда бир неча оятларда уммулкитеб, китеб макнун, китеб мубин, суҳуфи мукаррама, китеби ҳафиз, имом мубин тарзида тилга олинган Ал-Лавҳ Ал- Маҳфузга, яъни ер юзида нимаикн бўлган ва бўлади-ҳаммаси бирма-бир ёзилган Азал китебига бориб уланади. Яссавий, Боқирғон, Машраб каби буюк шоирлар “дафтар” деганда, доим унинг қудсий маъносини назарда тутадилар.

Сўзларнинг қудсий маъно касб этиши кунда неча-неча мароғаба қўлланиладиган жуда оддий, жуда одми сўзлар устида ҳам юз беради:

Ўшандог Мустафонн ушбу оламдин фано қилди,
Худога бу сабабдин, эй биродар, баҳс этиб бўлмас-

¹ Машраб Девон, 2006, 177-бет.

байтида, қарағки, “ўшандог” сўзи қудсий сифат касб эгади. Мустафо-жаноб пайгамбаримизнинг сифатларидан бири. Бунда “ўшандог” сифатга сифат бўлиб келяпти. “Ушандог” деган сўз ул ший хотининг айтилган ва айтилмаган барча фазилатларини, умумжаҳон моҳиятини қамраб олади.

Худди шунингдек, шу қазалнинг охири байтида:

“Узоғ эрминш ўшал зебо санамнинг қасри, эй Машраб,
Агар минг йил жадал қилсанг, у манзилга етиб бўлмас”

сатрларидаги “узок” сўзи ҳам қудсий даражададир. “Узок” деганда, одатда бизнинг кўз ўнгимизга, айтайлик, Тошкентдан Хиротга ёки Маккага ёки Филадельфиягача бўлган масофалар келиши мумкин. Бунда “узок” бизга реал тасаввур беради. Ясапийдан бизгача узок масофа бор деганда ҳам аниқ бир вақт улушини назарда тутамиз. Лекин Машраб сингари ошиқнинг, яъни Яратганининг қасрини “узок” дейиш бунда энди сўз бутунлай бошқача тасаввур дунёси яратади. Бу “узок” ҳеч ҳам анави “узоклар”га ўхшамайди. Бу “узок”-чексизлик. Унинг чегараси йўқ. Чунки у адам (чексиз) мулки йўлидир. Шу йўлнинг туганмас сифатидир ва шу билан у улвий мақомдадир¹.

Машраб гарчи иломнинг асосий негизини қабул қилса-да, айни замонда унинг баъзи шартларини қабул қилмайди. Бундай ҳолат, айниқса, унинг дин арбобларини, шайх, зоҳидларни танқид қилганида янада равшан кўринади. Машраб худони дилига жо қилиб Маккага боришни, ёрсиз (Машраб бу ерда худо ёди билан демокчи) ва бодасиз (худо ишки билан) ҳеч жойга бораолмаслигини эслатиб, сўнгги пайгамбарларимиздан Маккани қурган Иброҳим пайгамбаримиздан қолган, худонинг уйини эски дўконга ўхшатмаяпти, аксинча худо ва унинг ёди билангина Маккага боришни, агарда у ерда унинг васлини кўрмасам, сўнгра мен учун дўзах ва жаннат бир пул дейди. Шунинг учун у дўзах азобидан кўркмайди, жаннат ҳузур-ҳаловатига эътиборсиз қарайди:

Ёрсиз, ҳам бодасиз Маккага бормок не керак.

Иброҳимдан қолган у эски дўконни не қилай?

Ураинми бошима саккиз беҳишту дўзахин.

Бўлмаса васли менга, икки жаҳонни на қилай?

Аришнинг кунгурасин устига қўйдим оёғим.

Номақондин хабар олдим, маконни на қилай?²

¹ Иброҳим Ғафуров. Ҳаф-халоскор. 292-бет.

² Бобораҳим Машраб. Маҳрибоним қайласан. 62-бет.

Ломакон-у дунесидан ҳам хабардор булган Машраб теро
гояларни тарғиб қилгандек туюлади. Аммо мутафаккир Машраб
ломаконга восил булган мутлоқ руҳ нафакат макондан, балки
замондан ҳам хориж-у азалий ва абадий: унинг олдида мавжуд дунё
бир лахзалик кунимгоҳ ("бир лахзада дам олмай турибон, лахзада
кеттим").

Аслида-чи? Аслида баъзи рухонийлар Машрабни дахрий
хисоблаб, у аршнинг кунгурасига оёғини кўйган, аршнинг кунгураси
Худонинг оёғи тагига етиб туради, Маккадаги масжиднинг
кунгураси энг баланд, угина булутлардан юқори, Ҳақ турган жойгача
чўзилган деб ҳисоблайдилар. Машраб ҳам ўз дунёкарашида туриб,
буни тан олади. Негаки, Ҳаққа етишган кишигина (худо ёнида
туриб) ломаконда ва ҳақиқий маконда (ерда) нима бўлаётганлигини
кўриб туради.

Бизнингча, Машраб Ҳақ ёнида туриб, дўзахда куяётган гуноҳкор
осийларни ҳам, жаннатда фароғат нафъу намосини сураётган
художўйларни ҳам арш кунгурасига оёғини кўйиб
кузатаётганлигини яширмайди. Ҳасаввуф истилоҳидан хабардор
киши буни осонгина тушуна олади.

Мутафаккир "Ахтариб" радифли мухаммасида ўз кураш ва
интиқошлари учун нажот йўлини кўл излаганлигини, аммо бу
изланишлардан бирон-бир ижобий натижага эриша олмай, "юрак
дардига дармон топа олмаганлигини" очик эътироф этади.

Машраб Нуҳ пайғамбардек тўфонда юрганда ҳам, Ҳалил
пайғамбардек оташин нутқ ирод қилганда ҳам дардига дармон ва
малҳам топа олмаганлигини, макон ва замон унга тескари
боққанлигини, аксинча:

Муҳаббат даштида оввора бўлган халқни кўрдум,

Кузи вақти сахар сайёра булган халқни кўрдум.

Тани дарду аламдин ера булган халқни кўрдум.

Дили тиғи ситамдин пора бўлган халқни кўрдум,

Зулм тугён этибдур ҳар бириси беҳабар танҳо-

-дея нолийди. Шунинг учун Машраб камбағаллар, оч-ялангоч
халқ тақдирига, етим-есирларнинг ночор аҳволига ачишиб қолмай,
умуман, бутун инсон зотининг аҳволига ачинади. Чунки халқ
"муҳаббат даштида оввора", яъни Ҳаққа етишиш, Ҳақиқатни куриш
интиёқида Мажнун каби сарсон-саргардон, умид кўзлари кўкка
тикилган. Шоир демокчики, дунёнинг зулми беҳад кучайиб,
пужудимизни кўринмас тур билан танҳо ураб олган. Биз бундан

беҳабармиз, ҳар биримиз изтироб чекамиз ва яна ўзимизни унинг қомига отамиз. Бироқ руҳимиз бу зулмдан қутилиб, эркин бўлишга интилади. Шу залда, инсон руҳ ва жисм талаблари орасида азобда. Бу инсон табиати ва тақдирига ҳос улуғ бир фожиага англаш ва уни шу фожиа домидан қутқариш йўлини кидириш эди. Мансур Ҳаллоҷ, Жалолиддин Румий, Фаридулдин Аттор. Машрабларнинг ниётлари шу қадар юксак. Уларнинг фикрича, қутилишнинг йўли-илоҳий муҳаббат: “Фиску фуҷур гуноҳларини” шу улуғ муҳаббат ўтида қуйдириш керак. Машраб инсонда илоҳий фазилатни қўриш ва севиш, айни вақтда илоҳда ҳам инсон хислатини қўриш ва севишнинг тарғиб этади. Бу маслакнинг мантиқи шуки, барча яхшилик, эзгуликлар Илоҳдан, шунинг учун Илоҳни севган киши ердаги яхши одамларни, ёру биродарлари, ота-онаси, эл-юртини ҳам севади, қарамли-саховатли бўлади. Энди Машраб икки дунё нақди, ҳуру гилмон, аршу курси ҳам ўзимман дейишга ҳақли.

Ана шундай олий тафаккурий ва таҳайюлий оламни кашф этолган шоир:

Барчага молу жонини, неъмату мулки жойини,
Менга берубдур оҳини-ушбудурур салобатим¹,-

деб яшаш моҳиятини, умрининг мазмуни ва мақсадини қомил инсонларга тушунтириб беради ва ҳамма нарса илоҳий қучта-Аллоҳга боғлиқ эканлигини айтади:

Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллодин ўргандим.
Шаҳид қонини тўқмоқни каломуллодин ўргандим...
Ҳама айтурки, Машраб, мунча илмни қимдин ўргандинг?
Худо лутф айлади, ман барчани мавлодин ўргандим².

Аллоҳнинг тўксон тўққиз номи бир минг бир сифати бор. Бир минг бир сифатда ҳам Аллоҳнинг номи сирри ниҳон, яъни яширин. “Мавло” сўзи ҳам Аллоҳнинг бир номи. Демак, Машраб онадан тугилгандан бошлаб Аллоҳни дилига жо этиб, унинг лутфи-қарами ва ҳидояти билан излаган нарсани Ҳақдан олаётганлигини айтади. Машраб худони бир софия ҳам ёдидан чиқарган эмас. Аммо етмиш-

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. 9-бет.

² Шох Машраб киссаси. 5-бет.

саксон йиллик кейинги даврда совет мактабларида, баъзи манбаларда у дахрий, шаккок, уни ўргатиш зарур эмас дейилган бўлса, баъзи манбаларда у илохий шеърлар битувчи, исёнкор, мутаассиб, реакцион шоир деб дарсликларга киритилмади.

Манаб жамиятдаги барча бебошликларнинг, халқ бошини тушаётган чексиз жабр-ситамларнинг илдизини адолатсизликдан, зўравонликдан деб билади. Шунга кўра у ўзининг ўткир қалам кучини ҳукмдор табақалари, сохтакор дин “пешво”ларини, шайхлар ва мулланарни танкид остига олади. Шоир назарида ана шу унсурлар жоҳил, маънавий бузуқ, беҳаё, ёлгончи тубан одамлардир.

Бобораҳим Манаб ўзининг жамиятга терс ва эркин фикрлари учун ҳукмрон мусулмон мутаассиб дин ҳомийларининг қаттиқ таъқиқига учраган эди. Унинг бутун умри дарбадарликда ўтди ва оқибатда аштархонийлар сулоласининг охириги хони Абулхайр замонида уламоларнинг фатвоси, Балх ва Кундуз ҳокими Маҳмудбий катагоннинг ҳукми билан қатл этилди.

Файласуф олим Иброҳим Мўминов Мовароуннаҳрдаги теурийлар ҳокимияти Шайбонийхон томонидан йиқитилганлигини, сўнгра Шайбонийхон, Убайдуллохон, Абдуллахон Иккинчи даврида мамлакатда ислом динининг юксалиши вужудга келганлигини, XVII аср ва XVIII аср биринчи чорагида ҳокимиятда бўлган аштархонийлар даврида Бухоро ва Хива хонликлари ўртасидаги узаро уруш ва тўқнашувлар натижасида Қўқон хонлиги ажралиб чиқиб, мамлакат икироз ва таназзулни бошидан кечирганлигини, деҳқон ва ҳунармандлар ҳукмрон табақаларнинг борган сари кучайиб бораётган зулми остида инграши, мистицизм кучайиб, ислом динининг таъсири ўсганлигини, мусулмон мутаассиб рухонийларининг рухий диктатураси ўзининг энг юқори нуктасига етганлигини таъкидлайди:

Шу даврнинг мадрасаларида геометрия, математика, араб тили, логика ва форс-тожик ҳамда ўзбек адабиёти классиклари асарларининг элементар асосларигина ўқитилса-да, бироқ калом сўлоҳаси асосий ўринда турар эди. Саводхон кишилар кўчаларда, чойхоналарда ўз атрофларига ҳалойикни тўплаб (фурдавий, Саъдий, Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Бобур, Манаб ва бошқа шоирларнинг шеърларини ўқиб берар эдилар. Бироқ бу саводхон кишиларнинг кўпчилиги юқори табақалардан, хусусан рухонийлар орасидан чиққан бўлиб, шоирларнинг ғояларини ўзларича талқин қилар эдилар, улардан ислом динини тарғиб қилиш

мақсадида фойдаланар эдилар. Дехқонлар ва хунармандлар орасида саводдилар деярли йўқ эди. Бироқ халқ ўртасида ўткир ақл-идрокли бахшилар, ажойиб қизиқчи-аскиябозлар анчагина бўлиб, улар меҳнаткаш халққа зулм жафо қилаётганларини фош қилардилар. улардан кулар эдилар¹.

В. В. Бартольд Бухоронинг XVII асрдаги маданий ва илмий ҳаётидаги баъзи ютуқларни кўрсатиб, бундай деб ёзган эди: “Ушш нақтдаги адабий асарлар ҳам маданий ишларни давом эттирилганидан далолат беради, тарих ва мусулмон ҳукуки тўғрисида катта-катта асарлар ёзилган, бу асарлар илмий тафаккур соҳасида қилинган ижоддан гувоҳлик бермаса-да, лекин пайғари яшаган олимларнинг асарлари билан тубдан таниш бўлганликни исботлайди, XVII асрдаги Бухоро олимининг перипатетиклар ва стоиклар ҳақида асар ёза олиши фактининг ўзи ҳам характерлидир”².

Машҳур шоир ва мистик сўфи Машраб, Сўфи Оллоҳёр ва уларга эргашувчилар ана шу тарихий шароитда яшадилар ва ижод қилдилар.

Машраб-айрим тазкираларга кўра, шоир Раҳимбобонинг (XVII аср охири-XVIII аср бошлари) тахаллусидир. Унинг асли Намангандан. У ўз дунёкарашларининг асосларини “Мабдан нур” номли шеърый асарида ифода қилган.

Машраб шайх ва муллаларнинг фирибгарликларини фош қилади; золим ва деспотларни қоралайди. Унинг ажойиб лирик шеърлари китобхонда олий эмоционал туйғу, чуқур рухий кечирмалар пайдо қилади. Бироқ, Машраб асарлари мистикадан холи бўлмай, улар меҳнаткашларни реал турмушдан узоқлаштириб, табақавий курашдан четлатган. Мана шунинг учун умуман Машраб ижоди Ўрта Осиёда ижтимоий тафаккурнинг ривожланишида объектив равишда ижобий роль ўйнаган деб ҳисоблаш керак³.

Ўрта асрчилик ва диний фапагизмнинг ана шу зимистонида Мирзо Абдулқодир Бедилнинг ажойиб гоёси “Ваҳдати мавжуд” худди чакмок каби шуълаланди. Унинг асарларида, ҳинд пантеизми билан бир қаторда, Ибн Сино, Умар Хайём, Саъдий, Улуғбек, Алишер Навоий, Машрабларнинг прогрессив карашлари ҳам ўзининг равшан ифодасини топди.

¹ Иброҳим Мўминов. Танланган асарлар. “Фан”, Тошкент, 1969, 43-44-бетлар.

² В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, СССР ФА натижети, XI, 1927, 99-бет.

³ Иброҳим Мўминов. Танланган асарлар 44-бет.

Uшy пайтгача ёзилган фалсафий адабиётларда Машраб шахси, унинг дунёкарашлари бир томонлама талкин этиб келинди. У гўёни фақат динни, исломни оёқ ости қилмоқда, у шаккоқ ва даҳрий шоир дейилди. Дунёвий фанларда унинг ҳиссаси йўқ деган асоссиз даъволар қилинди. Ҳақиқатда эса, Машраб, тўғрироғи динни эмас, ундан гоёвий қурол сифатида фойдаланиб келган нопок кимсаларни қаттиқ ҳажв тўғига олди. Бу эса аслида Машраб ислом динининг муҳолифи эмас деган сўздир.

“Кимки,-дейилади Қуръонда-келажак ҳаёт экинини экса, биз унинг ҳосилини қупайтирамиз, кимки яқин ҳаёт экинини афзал кўрса, биз унга хоҳлаганини берамиз, аммо унга келажакда ҳеч қандай ҳисса йўқ” (Қуръон, 19-сура, 42-оят).

Ўтмишнинг аксарият мутафаккирлари сингари Машраб ҳам диний ақидаларни инкор этмаган бўлса-да, тасаввуф пардаси остида, ҳажвий йўл билан улар устидан кулади. У охират, жаннат, дўзах, қиёмат каби ислом ақидаларининг мавжудлигини танқид қилиб, ердаги ҳаётнинг афзаллиги ҳақида гапиради:

Гофил кишилар кечаю кундуз тилагай мол,
Дунё дедиму охиратимни сота кеттим.

Машраб карама-қарши гоёларининг ижобий томонларидан бири шуки, у кишиларни дўзах, охират ваҳимасидан кўркмасликка чақиради:

Ул киёмат шиддатидан зарра ҳам сен кўркмагил,
Номай мақсудни илкинга жо қилгучиман,
Ул сифат остида дўзах деб паршон ўлмагил,
Пистани пучогига дўзахни жо қилгучиман.

Машраб шеърларидаги тафаккур дурдоналари, одам ва олам ҳақидаги мушоҳадалари, ҳаётий хулосалари яхлитдир. Шоир гуманизми унинг одам аҳлини доимий тоат-ибодатга берилиб, Маккани тавоф қилиш ташвишларини бўйнига олишдан кўра, эҳтиёжманд кишиларнинг қўлгини олиш, мухтожлар дардига малҳам бўлишга чақирганида янада яққолроқ намоён бўлади:

Не савдолар боша солдинг, бу савдолар туганмазму?
Ки банд эттинг оёқларни, яна бандлар узилмазму?
Ноумидлик куфр эрур, дўстлар, умид қилмоқ керак.

Машраб дунёкарашининг зиддиятчи томони шундаки, у бир томондан ислом динига эътиқод қилса, баъзан иккинчи томондан Қуръон ўрнига Ҳофиз шеърларини афзал кўради.

Машраб шайх ва муллаларнинг диннинг қонун-қоидаларига тўғри келмайдиган қирдикорларини очиб ташлайди. Унинг зид қоидалари, қатор ноинзчилликларга қарамасдан ўткирлиги, шайхончилиги, социал йўналиши билан кескин ажралиб туради. Машраб ўзининг шаккокчилиги учун бутун умр қувғинликда яшади. сарсонлик ва муҳтожликда қун кечирди. Бу ҳақда Машрабнинг ўзи шундай дейди:

Беҳнинг айвонида бўлмоқ иложин орзу қилмай,
Сотарга дину дунёни ривожин орзу қилмай,
Яна Риму Хито божу хирожин орзу қилмай,
Шаҳи рўйи заминни тахту тожин орзу қилмай,
Гадон факр бўлдум, сайр этарман баҳру бар танҳо.

Ҳалложнинг антологик (борлик ҳақидаги) таълимоти унинг юппон фалсафаси билан таниш бўлганлигини яққол кўрсатиб туради ва бу таълимот, умуман олганда, қуйидагиларга бориб тақалади. Худо, унга кўра, билиб бўлмайдиган (трансцендент) зотдир. Борлиқни яратгунга қадар у ўз зотининг бўёқчилигини кузатиб, ўзи билан ўзи гаплашган. Муҳаббат шу тарзда пайдо бўлган. Муҳаббатнинг худога биринчи марта намён бўлиши (тажаллис) унинг сифат ва илмларининг кўп бўлишини белгилаб беради. Худо ўз муҳаббатини кузатишни истайди. У ўз нигоҳини Азалиятга қаратади ва ундан ўзининг барча сифат ва белгиларини акс эттирган суратини ясайди. Бу суръат илк инсониятнинг отаси Одам Атодир¹.

Машраб ҳам Ҳаллож гоёсининг тўғри эҳлоқининг аниқлайди ва азалий бўлган худонинг барҳақчилигини, ўз тажаллисини, зарраси инсонда эканлигини мушоҳада этиб, унга интилади. Раҳравонлар-йўл юрувчилар кетдилар, улар Уни-Яратувчини олдиға боришини пстамадилар “ман мунда танҳо бораман” деб унинг маърифатига интилади, аввало Аллоҳнинг уйи Каъбани зиёрат этишни хоҳнайди. Каъба зиёрати-Уни-Аллоҳ жамолини кўрсатишиға, шу боис унинг ишқи билан яшаётганлигини, факат бу фаний жаҳон эмас, “ду жаҳон яхши амалдур, Машрабо” дея боқий дунё-охират амалини ҳам бажараётганлигини изҳор этади:

Раҳравонлар кетдилар, ман мунда танҳо бораман,
Рухи жумла анбнёға мағфиратхоҳ бораман.

¹ Е. Э. Бертельс. Суфизм ва таасавуф адабиёти. Тошкент, 2005. 57-58-бетлар

Кун гуноҳ килдим, юрубман пайравн нафси ҳаво,
Бир Худодин кўркушумдан Каъбатуллоҳ бораман.

Яхшилар бирлан юруб, ман нега тоат килмадим,
Найлайин фоний жаҳондин дасти кутоҳ бораман,

Офтоби ду жаҳондин баҳра олмай заррае,
Бу Маҳабдек хушк лаб аз пеши дарё бораман.

Ғапналик одат килиб ол ул Набий авлодидин,
Ман умед бирлан шаробан антахуро бораман.

Тийги узлат бирла Фиръавн фаркини барбод этиб,
“Раббиарни” деб Мусодек Тури Сино бораман.

Обрўи ду жаҳон яхши амалдур, Машрабо,
Ман ҳамон дасти тухий охири дунё бораман¹.

Машраб тасаввуфий ва исломий намлардан бохабар бўлган пири
Офокхожани куплаб газалларида ҳурмат ва эҳгиром билан тилга
олади.

Офокхожанинг отаси Муҳаммад Юсуфхожа Қашқарнинг-Артуш
деган жойида дафн этилган бўлиб, унинг уч ўғли ва икки қизи бор
эди. Катта ўғил Хожа Ҳидоятulloҳ (Офокхожа), иккинчиси Хожа
Иноятulloҳ, учинчиси Хожа Киноятulloҳ (тахаллуси Хожа
Кароматulloҳ).

Офокхожа Самарканд уездининг Даҳбед кишлоғида тугилган.
Беш ёшлиғида отаси билан Қашқарга жунади. Одамларни исломий
маданиятга даъват этиб юрган ота билан Ёрканд, Қашқар,
Олтишаҳар буйлаб узок вақт саёҳатлар қилди. Ниҳоят, Ёрканддан
Янги Ҳисор вилоятига етиб келган ота хасталаниб қолди ва шу ерда
оламдан ўтди. Ҳижрий 1003, милодий ҳисоб билан 1632 йилда унинг
жасадини Қашқарга олиб келиб Ёғду деган манзилга дафн этилди².

Муҳаммад Юсуфхожа 1000 йилда (милодий 1591) таваллуд
топган эди. У ўз фарзандига чуқур исломий билим берган, дин
равнаки йўлида сидкидил хизмат қилиши учун тайёрлаган эди.

¹ Машраб. Девон 2006, 227-бет.

² Абдулла Жамбоир. Истифоти нима. Шоҳ Машраб? 46-47-бетлар.

Ҳинми олдидан углини ўзини ўрнида фаолият кўрсатишга изи берди. Офокхожа узок вақт узлатга чекинган ҳолда Аллоҳ зикри билан машғул бўлди. Шу билан бирга ўз билими ва тафаккури моҳиятини, ўз салоҳиятини ўзгалардан сир тутишга одатланди. Офокхожа деярли барча диний ва дунёвий билимлардан чуқур хабирдор бўлишга интилди. Шу билан бирга валийлик хислатларининг ҳосиласи ўларок қашфу қароматлар, мўъжизалар кўрсата оладиган даражага етди.

Машраб пири комили Офокхожа хизматида бўлишни чин дилдан истаган. Ёр дейилганда бу ерда Аллоҳнинг васлини, унинг нури жамолини излаб, ахтариб юриш тушунилади. Мутафаккир улуг пири туфайлигина унинг васлига восил бўлишни, бу йўлда у кеча-кундуз юр йиглаб, кўздан оққан ёшлари Жайхун дарёси сувича бўлганлигини, Хутан саҳросида Офокхожа моли-ҳолини бокканда ҳам, мақсади илоҳий ишқ муҳаббатни кўзлаб юрганлигини газаллари мазмунига сингдиради:

Машрабнинг пири Офокхожа бир кеча-кундузда икки-уч лукма таом емок билан қифояланар, йил-ўн икки ой рўзадор эди. Дарвишлар даврасидаги зикрлардан сўнг хоҳловчиларга “Мавлуди Шариф” китобидан маърузалар қилар, нутқларини ўзининг пурмаъно панд-насихатлари ила музайян этарди. Зикр тушаётганлар жазби жунбушга келган дамларда хайвонлар ва қушлар ҳам диврага қўшилиб кетар эдилар. Бундай тадбирларда қатнашган моҳонлар, сўқирлар, фалажлар бошқа дардманд кишилар пир нафаси ила соғайиб кетардилар. Ҳар куни одати бўйича ўкиладиган чошгоҳ намозидан сўнг Офокхожа ҳузурида тўпланган минглаб кишилар Аллоҳга шукрона келтириб ўтириб пир дастурхонидан баҳраманд бўлардилар.

Офокхожа қашшюклар, бахти қаролар, эс-ҳушидан айрилганлар-барча-барчага меҳрибон эди. Уларнинг ҳаммасини тинчлантириш, юпатишга уринар, ҳеч кимга озор етказмасди¹.

Тарихдан аёнки, қашқарлик бузруквор пир Офокхожа эшон билан тошкентлик машҳур вали шайх Хўжа Нуриддин замондош бўлганлар. Иккалалари қалин дўст эдилар. Хўжа Нуриддин етти бор хажга сафар қилганлар. Етти марта мол-мулкини Аллоҳ йўлида торож қилган бузрукворлардан. Аммо ўтар вақтида қайсидур хатти-ҳаракати Аллоҳ таолога ҳуш келмай шайтон уни вос-восга олиб, иймонига чанг солади. Бу фоже ҳолат Офокхожага аён бўлади.

¹ Абдулла Жаббор. Исмийиги ашма, Шох Машраб? 49-бет

Дустн. хаммаслаги валийи замон Хўжа Нуриддинни шайтон восвосидан халос қилишни ўз муриди Машрабга топширади. У зудлик билан Тошкентга жўнайди.

Офокхожа эшон Бобораҳим Машраб билан биригичи бор учрашгандаёқ уни синаш учун форс суфий шоири Ҳофиз Шерозийдан бирор нарса уқишни буюради. Машраб Ҳофизнинг суфиёна шеърларини шундай ёниб айта бошлайдики, Офокхожа чидаёлмай қўлларини кўтариб:

“-Ҳой, бас... Агар мундин зиёда ўкусанг куюб кетурман”,-деб нидо қилади. Эшон Машрабнинг ўз шеърларини ҳам заък билан тинглайдн, дуо қилиб, елкаларига қоқди.

Офокхожа эшон назарида Машраб Ҳак висолга етиш бўсагасида турган комил толиб эди. Лекин пир унда руҳоний дунёдан настга тортиб турунчи кўз илгамас ипларни ҳам кўради. Шу тариқа уни етти йил парваришлаб, камолга етказади¹.

Машраб ундан етти йил таълим олади ва пири кўлидан ҳирка қияди. Шундан сўнг Машраб мустақил фаолият кўрсатиш ҳуқуқини кўлга киритиб, бу даргоҳни тарк этади. Шоирнинг пири ҳузуридан кетишига Офокхожа канизакларидан бирига меҳр кўйганлиги сабаб бўлган, деган фикр ҳам бор.

Шундан сўнг Машраб бутун Ўрта Осиё шаҳарларини кезиб чикади. Ҳиндистон, Бадахшонда бўлади. Уч марта ҳаж сафарига боради².

Наманганлик тадқиқотчи олим Мусахон Тожихўжаев муъжаз илмий мақоласида Машрабнинг ижоди Германиянинг Лейпцих шаҳрида нашр этилган «Чигатой тили дарслиги»да эълон қилинганлигини, унинг газалиёти Европанинг бир қатор мамлакатларида босилганлиги ҳақидаги фикрларини келтирган.

Можор шарқшуноси Ҳерман Вамберининг 1867 йили Лейпцихда нашр қилинган “Чигатой тили дарслиги”да Машраб газалларининг дастлабки таржималари келтирилган. Кейинчалик бу таржималар турли тўпламларда нашр қилинди. Жумладан, 1909 йили Лейпцихдаги (“Юлиус Цайтлер”) нашриётида жаҳондаги турли мавлаот шоирларининг олмон тилига ўгирган ишқий шеърлари чиройли муқовада нашр этилган. Бу шеърларда жаҳон халқларининг ишк, вафо, садокат, гўзаллик ва ҳаётдан завқланиш каби ҳис-туйғулари ифодаланган.

¹ Исомиддин Саломий. Наъимий муносабатлар қурбони. “Ўзб. адаб. ва сан.” 1997, 14-февраль.

² Ҳомиджон Ҳомидий, Махмуджон Маъмуров. Наманган адаблари. “Фан”, Тошкент, 2007, 18-бет.

500 саҳифадан иборат бу тўплам “Халқларнинг ишқ бўстони” деб номланган. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Паул Зелигер ҳар бир шеърни алоҳида саҳифага жойлаб, турли нақш ва атиргул фотосуратлари билан безатган. Тўпламда 67 миллат ва элат шоирларининг 81 шеъри олмонча таржималарда жой олган. Ҳар бир шеър ракамланган. Тўпламга туркистонлик 2 шоир-Машраб ва Шайдоний ғазаллари ҳам киритилган.

“Халқларнинг ишқ бўстони”даги Машраб қаламига мансуб “Куйди жоним ўртаниб, ул ёр келмайдур хануз...” мисраси билан бошланувчи ғазалини Херман Вамберининг “Чигатой тили дарслиги”да ҳам кўриш мумкин.

“Ишқ бўстони”даги шеърнинг остига “Туркистон ишқий шеъри”, муаллифнинг номи “Мешреф” деб ёзилган.

Аслида ғазал жанрида битилган бени байтдан иборат бу шеър олмончага гўрт қаторли ямб шаклида ўтирилган. Тўртликларнинг иккинчи ва тўртинчи мисралари ўзаро тўлик кофияланган. Бироқ Европа шеъриятига хос бўлмаган “келмайдур хануз” радифи таржимада тушириб қолдирилган.

“Ишқ бўстони”да Машраб шеъри йигирманчи ракам билан тартибланган. Шеърнинг чап тамонига Кристине Майле хоним ним очилган қизил атиргулнинг тонгги шабнамдаги кўринишини туширган. Бу ҳам шеърда берилган мазмунни-ёрни интизор бўлиб кутаётган, ёри хануз келмаётгани учун муродига етолмай турган ошиқнинг рамзидир.

Афсуски, Машрабнинг ва Шайдонийнинг ғазаллари таржимонлари биз учун номаълум бўлиб қолмоқда. Мен Машрабнинг бу шеърини Ўзбекистонда чиққан нашрларда учратмадим¹.

Мусоҳон Тожиҳўжаев Машрабнинг ўтган асрда Европада ўрганилиши ҳақида Мартин Хартман томонидан “Адабиёт кўзгуси” журналида “Қадамжо” номли илмий мақоласини эълон қилди.

Европалик шарқшунос олим унда Машраб юрган йўллар, мукаддас қадамжолар ҳақида фикр юритган. Машрабнинг Шарқий Туркистондаги обрўси, халқ шоир вафотига икки юз йилдан кўпроқ вақт ўтса-да, у юрган йўллар, дам олиб ухлаган манзилларни зиёратгоҳга айлантирганлигини, шу зиёратгоҳларда унинг ҳақиқа дуо ўқиб ибодатлар қилаётганини, ҳатто авлиё шоир ҳақидаги

¹ Мусоҳон Тожиҳўжаев Машраб ғазали халқлар ишқ бўстонида “Ўзг. адаб. ва сан.” 2007, 13-июл.

киесаларда бу хусусда ҳеч нарса ёзилмаганлиги ва бундан тафсилотлар ҳақида ёзиб, шонирни 1693 йил вафот этган деб янги фикр беради:

Жаноб Гольдциернинг “Форсларда ислом дини” докладынинг 142-бетидаги можорларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига оид сўзларни ўқирканман, қадамжо-мукаддас сизиниш жойлари янги бор ҳаёлимдан ўтди.

1903 йил 26 февраль кун кундалигимга қуйидаги фикрларни туширган эканман: (Иркештом қишлоғи яқинида кечки пайт ёзилган) олдинда ҳали оғир йўл турганига қарамай, Уксалурдан фақат соат 8 ларда йўлга чиқдик. Чорак соатдан кейин Машраб ҳузурига чиқиб борамиз. Бизни савдогарлар қарвони олиб боради.

Соат 8. 45 да бир-биридан тахминан бир минутлик узоқликда бўлган учта тош уюмининг сўнггиси устида турардик. Бизлардан аввал етиб келган йўлбошчи отдан тушиб, ерга тиз сўкди ва ибодат қила бошлади, сўнгра фотиҳага қўл очди ҳамда Шох Машраб ҳақига дуо билан юзига фотиҳа тортди. Кейин ўрнидан туриб узундан-узоқ маъруза қилди. Сўзларидан тушундимки, унга садақа бериш лозим. Олган 5 тийинни ерга қўйиб яна дуо қилди ва пулни ёнига солди. Йўлбошчи Шох Машрабни “Ҳазрати Офокнинг уфқаси” деб атади. Андижонга 10 та от ва 7 нафар хизматчиси, қирғиз гиламлари билан келаётган қашқарлик савдогарлар ҳам шу таклид ибодат қилди. Бирок, у кенгроқ маълумотга эга экан. “Шох Машраб Нуриддинни шайтонлар чангалидан қутқариш учун Самарқандга келаётган пайтида шу ердан ўтган. Бу ер ўшандаям табаррук жойлар эди. Машраб шу ерда тўхтаб манзил қурган ва рўмолни тошга қадаб уйқуга кетган”.

Мухими шундаки, халқнинг наздида бу мазор Шох Машраб ухлагани учунгина мукаддас бўлмасдан, балки, бу зиёратгоҳда Машраб ухлаган. Умуман, кишилар қадимдан бу ерда худога сизинганларини қадамжо сўзининг ўзи ҳам яққол кўрсатиб турибди¹.

Қадамжо жойлашган жой қарвон учун торлик қилади. Ҳаёлимга келган фикр шуки, Машраб ҳақидаги халқ китобида мазор ҳақида гап йўқ.

Халқ китобида Қашқарда содир бўлди, деб берилган воқеалар Уксалурнинг гарбида юз берган бўлиши мумкин. Воқеа жойини кўз олдимизга яққолроқ келтириш ва у ернинг халқини таништириш

¹ Адибиёт кўргуси. №5. Саидбек Ҳасанов (бош муҳаррир), ва бошқ. Абдулло Қодирий номидаги Халқ мероси мажлиси. Тошкент, 2000, 177-178-бетлар

ушун кундаликка 1902 йил 6 октябрь кунин ёзилган ёзувин ёлтирмаган: Уксалурдан йўлга чиккач, 7 соат 7 минут отда йўл бошлик. Бир оздан сўнг бош кўмондонимиз Садриддинбой Машраб девонини хакида хикоя бошлади. Садриддин ушбу девоннинг номини Девонини Машраб хакидаги китоб билан боғлаяпти. Унинг айтишича, Фарионада Машраб хакида ҳеч нарса билвишмайди. Қашқарда эса Машрабнинг доғруғи зўр.

Илгаридан маълумки, шарқда қадимий номлар на саналар билан боғлиқ зиёратгоҳ ва мазорлар бўлган. Айримларини замонавий азиятчиларнинг номлари билан боғлиқ. Бу мазорларнинг айримларини исломдан аввал ҳам мавжуд бўлган ва маҳаллий худо ва санамларга аталган. Жаноб Гольдциер ўзининг “Мухаммад сабоклари” номли китобида шундай ёзади:

...Авлодлар алмашган сари мукаддас зиёратгоҳларининг номи ҳам ўзгаради. Лекин мукаддаслик даражаси, маросимлар шу тариқа ҳозиргача халқ оғзида сақланиб қолган. Оллоҳнинг суюкли бандаси девонини барҳақ Машраб шу ўлкалар аҳолисининг меҳри ва ҳурматига сазовор бўлгани аниқ. Машраб қадимий шахс эмас, у хижрий 1005 йил (мелодий 1693) атрофида вафот этган...

Шарлоттингберг. 1903 йил август¹.

Ҳақ субхонаҳу таолони бу дунёда мукаммал кўриш, ҳатто тушда бўлса ҳам мукаммал кўриш мумкин эмаслигини диний адабиётлар тўлиқ тасдиқлайди. Баъзи Аллоҳга яқинлашган авлиёлар У зотини тушимда кўрдим, деганлар. Бунга ҳам ишониш керак. Аллоҳ таолонинг 1001 исми ва сифоти бор. Шу исмлардан 99 таси одамзотга маълум қилинган. Бир вақтнинг ўзида шу 99 исм Аллоҳнинг сифотлари ҳамдир. Худони тушимда кўрдим деган авлиёи Ҳақ аслида Аллоҳнинг сифотларидан айримларини кўрган, холос. Аллоҳни кўриш фақат Мухаммад Мусгафо (с.а.в.) га насиб этган. Булар хакида “Мероҷ ун-нубувват”, “Меъроҷнома” китобларида кенг маълумот берилган².

Машраб Аллоҳнинг акбар-улуглигини, бандаларга меҳрибонлигини, одамзодни паноҳида асровчи эканлигини, унинг олам султони-подшоҳлигини, унинг ягоналигини, унинг беҳожат ва ҳожатбарорлигини, “Унинг тугмаган ва туғилмаганлигини, шунингдек, Унга бирор тенгқур ҳам йўқтур” (Ихлос сураси) лигини

¹ Ўнда маъба, 179-180-бетлар

² Ж. Юсунов, Ушбу девонини Машраб дерлар, Ёлунчи, 1998, 26-август.

эътироф этиб, Уни-шам, ўзини парвона деб ҳисоблаб, Унинг доғида
дам-бадам ҳасрат қилаётганлигини газалида таъкидлаган:

Айюҳас-султонни олам, подшоҳим, марҳабо,
Ҳазратим. Оллоҳу акбар, каж кулоҳим, марҳабо.

Бўлмагай бечоранинг ҳам сендин ўзга чораси,
Меҳрибон, Тангрим, Эгам, пушти паноҳим, марҳабо.

Кулҳу вайлоҳу Аҳад отингни руҳим тинглагай,
Дуввум Оллоҳус-самад Сансан Илоҳим, марҳабо.

Доғи ҳасрат уртади Машрабни ҳар дам-соати,
Шамъи-Сан. парвона-ман, эй меҳрибоним, марҳабо¹.

Машраб ижодида диний-тасаввуфий истилоҳларнинг ўзига хос
мавқеи, салмоғи бор. Чунки диний атамалар шеъриятда ўз
маъносидан ташқари, кўчма маъноларни ҳам англатади. Улар баъзан
поэтик образ, айрим ҳолларда рамз бўлиб келади. Машраб
шеъриятида учрайдиган бундай истилоҳларни шартли равишда бир
неча гуруҳларга бўлиш мумкин. Масалан, шеъриятда “Асмоиъ
Хусна”-Оллоҳнинг гўзал исмларини зикр этиш, унинг шу номдан
англашилган сифатларига ишора қилади. “Қуръони Карим”да:
“Асмоиъ Хусна фақат Оллоҳга хосдир. Сиз улар билан дуо этинг”
оятин (Аъроф/180) ёки расулудлоҳнинг: “Оллоҳнинг тўқсон тўққиз
оти бордир. Ҳар ким уларни зикр этса, жаннатга кирар”,-ҳадислари
мавжуд орифлар Оллоҳнинг номларини зикр этиш орқали ўз
ҳолларини баён этганлар. Бадий ижодда эътибор қилсак, ҳар бир
исмнинг ўз ўрни бор. Шоир “Жаббор” урнида “Ҳаким”, “Раззоқ”
урнида “Ҳай” демайди.

Офокхожа даргоҳини тарк эткач, Машраб каландар либосида
дунё кезган. Турли халқлар маданияти, адабиёти, таълимотлари
билан танишган. Жумладан, Имомиддин Насимий ҳаёти ва
ижодининг Машрабга таъсири бекиёсдир. Насимий шеърияти
Машрабни Мансур Ҳалложга яна ҳам яқинлаштирган, ундаги
мажзубликни орттирган. Унинг айрим шеърлари шатҳ ҳолида юзага
келган фикрлар ифодасидир. Машраб ва Насимий шеъриятидаги энг
катта ўхшашлик руҳият тасвирида, лирик қаҳрамоннинг самовий

¹ Машраб. Девон. 2006, 248-бет.

киеларга йўғрилган рухонияти гузалликларини очиб беришда кўзга тушланади. Мавзу, гоё, тасвир, поэтик образ ва рамзлар, “Арш”, “шаҳбоз”, “дафтар”, “шарҳ”, “ут”, “дор” каби истилоҳларни қўллашда ҳам Машраб Насимийга издошлик қилган. Бир сўз билан айтганда, Машраб-рухоният куйчиси.

Машраб ўзидан олдин яшаб ўтган шоирлардан илҳомланиб қолмай, ўткир маъноли ва мафтункор лирикаси билан анъаналарнинг давом этишида хизмат қилди. Хувайдо, Амирий, Фахлий, Увайсий, Подира, Фуркат, Муқимий, Мунис ижодига сезиларли таъсир ўтказган.

Хатирчилик машрабшунос олим Ж. Юсуповнинг айтишича, Машраб Офокхожа хонадонидан кетиш арафасида пиридан, мени ўлдирса, сизнинг ханжарингиз ўлдирсин, деб садоқатини изҳор этган. Пири унга учи ўткир қаламтарош ҳадя этган. Бу қаламтарошни Машраб бўйнига такиб юрган. Жаллод Машрабни осийш пайтида у жаллоддан бўйнидаги қаламтарош билан қон чиқариб юборишини ўтинган. Жаллод унинг ўтинчини амалга оширган. Бу билан Машраб ўзини “мен шаҳиди ишкман, ўлсам қафанга чулғаманг” деб (Илоҳга бўлган ишк) ҳисоблаган.

Машрабнинг қайси ғазали ёки мухаммасини, мураббаъ ёки мусаддасини олиб кўрмайлик, ҳар бирида тақдир илоҳийга, ишкка бўлган севги ва садоқатини кўрамиз.

Ислом мухолифлари динни айблаш мақсадида “ислом моддапараст дин, унда рухонийлик етишмайди”, ёки “Ислом-қонун қоидалардангина иборат, унда ахлокий, рухий таълимотлар жуда кам” деган сўзларни айтганлар.

Шу ўринда Машрабнинг ҳадиси шариф ва Худо ҳақидаги айтган фикри юқоридаги таъналарнинг ноўринлигини исботлайди:

Худони шавкида йиғлаб узум овора Машрабман,

Кўзи ёшлиг, қадри ҳамлиқ, вале садпора Машрабман.

Ичиб жами муҳаббатдин ҳадиси шаккаридинман,

Ўзини қудратин очкон худонни дафтаридинман.

Ҳақиқатни айтганда ислом мухолифларининг ислом динига ағдараётган юқоридаги икки гумони катта хатодан иборатдир. Ислом мутафаккирининг юқоридаги мисраларда таъкид этганидек, рухий таълимотларни инсонга ажойиб бир услуб билан тақдим қилганки, бу нарсa бошқа ҳеч бир динда йўқ. Ислом таълимотида: Инсон-руҳ ва моддадан иборатдир. Инсон икки нарсадан ташкил топган.

Биринчиси, моддий нарса бўлиб, ўсади, ҳаракат қилади. Иккинчиси, эса моддий нарса бўлмай, ўзига ҳос бошқа бир ҳолатлардан иборат бўлиб, фикрлаш, билиш, ирода, яхши кўриш, ёмон кўриш, яхши ахлоқ ёки ёмон ахлоқ каби нарсалардан иборатдир. Шу нарсани таърифнинг ўзига яраша талаблари бўлиб, уларни қондиришга ҳаракат қилинади. Жисм-овқат; ичимлик ва жинсга рағбат қилиш. Рух эса ўзига ҳос рағбатларга эга. Рух билан жисм қўшилганда эса ўзига яраша янги кийинчиликларни енга олиш ёки енга олмаслиги билан қараб инсонлар турли тоифаларга бўлинадилар. Бу ҳаётнинг асосини Аллоҳга ишонини ташкил қилади. Бу нарса инсонни олий даражаларга олиб чиқади.

Демак, мохиятан Қуръони карим макон ва замонда илоҳий кучга таянган ҳолда, инсондаги руҳни ва унинг жисмига ҳам қамиллаштиришга маънавий мадад беришни ўз зиммасига олади.

Машраб диний таълимотни, Маккани тавоф қилишни қуръон етган мусулмонлар учун фарз деб билади ва шунини қайт қилмоқчимизки, мутафаккир янги топилган газалларидан бирида у Маккани зиёрат этганлигини ёзади:

Мадина, Маккани тавоф айлабон ҳам чоҳизамзамни,
Чаҳор ёрни тавоф айладим, йиғлаб равон кетдим¹.

Қўпгина илмий адабиётларда Машраб фақат Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида бўлганлиги, хорижий ҳудудларда ҳам юрганлиги қайт қилинади. Адабиётшунос олим И. Абдуллаев мутафаккир Машрабни кўплаб хорижий мамлакатларда бўлиб, авлиё кишилар қабрини, улуғ даргоҳларни зиёрат қилганлиги ҳақидаги газални машрабхонларга тақдим қилди:

Ҳалиб, Шероз билан Шоми шарифи Румии кўрлим,
Бухоро мулки индим, ўтубон Тошкони кетдим.
Яно ҳам Шохмардон шер даргоҳин тавоф айлаб,
Сарипулу Шибиргон, Андиҳуй худ ҳам ки он кетдим.
Қарори топмадим рўйи заминга, Машрабо харгиз,
Ажални илжидин, эй дўстлар, охир довон кетдим².

¹ "Ўзб. Адаб. ва сан.", 1992 йил, 17 январь.

² Уша жойда.

Машкур шеърда мутафаккир Яманда ҳам бўлгани, у ердан Афғонистонга ўтиб, Дакан шаҳрида бир неча кун туриб, кейин Исфаҳонга кетгани, Хирот, Машҳадни сайр этиб, Эронга боргани, Ашкна, Мадинани зиёрат қилиб, замзам булоғи сувларидан ичгани, Халаб (Алеппо), Шероз, Шом (Сурия), Румни кўриб, у ердан Бухорога қайтгани, сўнг Тошкенга ўтгани, кейин Шохимардон, Афғонистондаги Шибиргон, Андхуй каби жойларда бўлганлигини билимиз.

Машраб фаний ҳаётда руҳий тушкунликка маҳкум этилган ҳаққин бахтиёр кура олмади. Мутафаккир яшаган давр бўғик, рутубатли, тарихнинг энг туманли, зулматли бир даври эди. Бу даврнинг ижтимоий муҳитини ўзгартириш, албатта, Машрабга ўхшаш бир ёки икки адолатгўй мутафаккирнинг кўлидан келмас эди. Бу давр турмуш тарзини ўзгартириш учун бирор ғоявий йўналиш, инсониятнинг жамият тараққиётида тутган ўрни ҳақида тасаввур ҳосил қилиш маҳол эди. Ўзбек халқи тарихида журъаткор шоир номи билан машҳур бўлган Бобораҳим Машрабнинг мавжуд тузумга қарши норозилиги ўша даврда аҳамиятга молик бўлса-да, бу тугён ўзининг чекланганлиги билан характерланади.

Машраб оддий қаландар шоир бўлса-да, жуда чуқур мушоҳадали, тафаккури чўнг, одоб-ахлоқ бобида фикри изчил ва памунали, масаланинг сабаб ва моҳиятини ёритишда чуқур мулоҳазали мутафаккир эди. У илоҳ-илоҳиётга сизинган ҳолда фалакдан-тақдири азалдан шикоят қилади:

Йиғламай найлайки, рўзимни сиёҳ қилди фалак,
Ошноларни манга ноошно қилди фалак,
Кавкаби бахтимни мундоғ беэиё қилди фалак,
Охири умримда бахтимни қаро қилди фалак,
Подшоҳи вақт эдим, соҳибазо қилди фалак¹.

Машраб худонинг нури зиёсидан баҳраманл, тугма истисноддл, комил мусулмон эди. Бедил “Нукот” асарида ёзади: “Агар сенинг онгинг бўлса, шуни тушунишинг керакки, фикр, тасаввур-конкрет нарсаларнинг нуридан бошқа ҳеч нарса эмас”². Исмоил ал-Бухорий “Менинг назаримда ибодатга қараганда илмнинг фазилати яхшидир”, дейди. Бухорий ва Бедилда ҳам илм борликка музофик келгандагина ҳақиқатга айланади.

¹ Қиссан Машраб, 82-бет.

² И. Мўминов. Таълафган асарлар. I-жилд, Тошкент, 1996, 96-бет.

Машраб зоҳидларнинг дин ва тасаввуфга зид хатти-ҳаракатлари ҳамда бойлик кетидан қувиниши, фирибгарлик ва таъмагирлик билан шугулланишининг гувоҳи бўлади, такводорлик, намоз ўрниги ваҳдат майини ихтиёр этади. У иккиюзламачилик, мунофиқлик билан шугулланувчи фосик ва худбин зоҳидларнинг ярамас одатларини куриб, исломни оёқ ости қилмасликка чакиради.

Зеро, Форобий ва Беруний, Навоий ва Бедил дунёқарашдаги соф фалсафий илоҳий тафаккур дурдоналари Машраб қарашларида ҳам тадрижий ҳолда давом эттирилди ва бойитилди, улар қолдирган бой илмий хазина турли миллатлар томонидан ўрганилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги йулидаги қийинчиликларни енгиш барчамизнинг сабр-тоқатли бўлишимизни, бир ёқадан бош чиқариб, янада жипслашиб, ҳамма миллат ва халқларнинг мустаҳкам бирлигига эришувимизни тақозо қилмоқда. У ҳаммани-диндору даҳрийларни инсофга чорлайди. Инсоф ҳам одамзоғнинг, шу жумладан, халқимизнинг йиллар мобайнида кўлга киритган ахлоқий дурдоналаридан биридир. Инсоф-виждон рамзи, маданиятчилик, ахлоқийликнинг чўққиси, ҳалоллик ва покликнинг мезонидир.

Ҳозирги пайтда ўтмишда рўй берган ҳаддан ошишлар тузатилмоқда, ижтимоий адолат тикланмоқда. Руҳонийлар ва диндорлар инсонпарварлик жамоат ташкилотларида ҳамкорлик қилишга жалб этилмоқда. Ислом дини арбоблари ичкиликбозликни, напавандликни, қон тўкилишни гуноҳ деб қораламоқда. Ислом динида одамларнинг ўзаро дўстлик-ҳамкорликка, илм-фан асосларини ўзлаштириб олишга, эркақлар билан хотин-қизларни, ота-оналар билан фарзандларни аҳил-ҳамкор бўлишга ундайдиган қимматли фикрлар борлигидан куз юммаслигимиз керак. Аммо дин ва диний дунёқарашга, хусусан, исломга нисбатан қарор топаётган янгича сиёсий фикрлаш, ахлоқий тарбияни пассив руҳда олиб боришни эмас, аксинча, қадриятларни тиклашни тақозо этмоқда.

Мутафаккирнинг ғоявий муҳолифлари унинг илғор фикрларини бузиб, барча тараққийпарвар ғояларга қарши курашда унинг номидан фойдаланишга уриндилар.

Мутафаккир Машрабнинг ислом дини ва илоҳиёт ҳақидаги қарашлари реал борликда уч асрки, ҳақиқат йулида инсониятга маънавий мадад бериб келмоқда. Машраб қарашлари унинг ижодини мафкуравий муҳолифлари томонидан шу пайтгача бир томонлама бузиб, потугри талқин этишларига қарамай, у ўтган асрларда,

Айниқса, Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг тасаввуф ҳақидаги манбаларни, бу ҳақдаги рисоаларни тадқиқ қилиш кучайди. Энг муҳими, тасаввуф ҳақидаги эски ёндашишларга, уни синфий нуқтаи назардан таҳлил қилишга чек қўйилди. Тасаввуфнинг турли сулуклари, унинг жамиятда, ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётида тутган ўрни, тасаввуф қадриятларининг кишиларни тарбиялашдаги роли тарихийлик асосида ҳолисона ёритила бошланди. Айниқса, Баҳоуддин Нақшбанд тавассути билан 675 йиллиги муносабати билан катор мақолалар, рисола ва тўпламлар чоп этилдики, булар шубҳасиз, тасаввуфни ўрганишда олға ташланган қадам бўлди.

Е. О. Бертельснинг «Сўфизм ва тасаввуф адабиёти» асарида сўфизмнинг юзага келиши, унинг назарий асослари, мутализийлар ва сўфизм тараққиёти, неоплотонизм, Мансур Халлоҷ ва унинг таълимоти, сўфизмнинг асосий унсурлари, сўфийлар жамияти ва унинг юзага келиши, имом Ғаззолий хусусида фикрлар берган.

Ушбу монографияда сўфизмнинг келиб чиқиши ва тасаввуф адабиётининг юзага келиши хусусида ҳам қимматли маълумотлар берилган:

Сўфизм каби ўта мураккаб ҳодисанинг мусулмон дунёсида юзага келиш сабабларини тушуниш учун, энг аввало у пайдо бўлган жамият ҳақидаги аниқ тасаввурга эга бўлмоқ лозим. Ислом билан туқнаш келган турли ғоялар таъсирида тасаввуфга кириб қолган ҳар хил унсурларни ўрганиш, гарчи зарур бўлса-да, бироқ у ўзича бу мураккаб масалага ойдинлик киритолмайди.

Муҳаммад (с.а.в) ҳукмронлиги йилларида ва унинг биринчи икки “ўринбосари” Абу Бакр ва Умар ҳукмронлиги давларида ҳам Макка ва Мадинанинг араб жамоаси ўзига хос диний ташкилотни ҳосил қиларди.

Ҳокимият тарзи фақат учинчи халифа-Усмон даврида ўзгара бошлады. Усмоннинг ўлдирилиши халифа Алининг узок давом этмаган ҳукмронлик даврида ҳокимият учун давом этган ашаддий курашнинг бошланиши бўлди. Ички ишлардан уммавия уруғи вакили Муовия ибн Абу Суфён фойдаланди ва хижрий 661 йилда ҳокимиятни қўлга олди. Шу даврдан эътиборан халифалар ҳокимияти ўзининг характери йўқотади ва дунёвий моҳиятини касб этади.

Куръон яхлит ҳолатга келтирилган ва ёзуви билан мустаҳкамланган бўлса-да, найгамбар нима дегани унинг сифатлари, издошлари (тобеинлар) саҳобалари томонидан ривоятлар тарзида айтила бошланди.

Дастлаб муҳаддислар халқ орасида катта обрўга эга бўлганлар. Улар айни пайтда, фикхшунос олимлар бўлган, Куръон шарҳи ва кироатини яхши билган. Ҳадисларга амал қилиш эса, таникли француз исломшуноси А. Массиньон тўғри кайд этганидек, ўзининг шахсий ҳаётида ислом асосчиси ҳаётининг майда-чуйдаларигача қўллашга ҳаракат қилишини англатади. Аммо бу ҳаёт, энг аввало, худодан мудом кўркишда, ман этилган нарсалардан ўзини тийган зоҳид ҳаёти шаклида намоён бўлади. Шу боис кейинги турдаги муҳаддислар орасида сўфизмнинг илк куртаги сифатида қараш мумкин бўлган зоҳидлик оқими ривожлана бошлайди¹.

Мусулмонлар олдида инсоннинг ҳар бир ҳаракатини, руҳий кечинмаларини кузатувчи худо-кози образи турарди. Аллоҳ, гарчи ар-рахмон ар-рахим ("рахмдори ва меҳрибон") бўлса-да, ҳеч кимнинг жазодан қочиб қутула олмаслигини, кичик хатоси учун ҳам жавоб беришига тўғри келишини таъкидлайди. Бундай кайфийят ҳадисларга эътиборни кучайтиришни, диндорларни найгамбар йўлидан боришга қаратишни талаб этган.

Шундай қилиб, сўфийлик ҳаракатининг дастлабки ташаббускорлари уммавийларнинг зодагонланган дунёвий ҳокимиятига қарши кайфиятда бўлган муҳаддислар орасидан чиққан ригористлар бўлдилар. Сўфий истилоҳи ҳали муомалада йўқ эди. Бу гарикат вакиллари, зоҳид ("дарвеш") ёки обид ("хулониң хизматкори") аташганлар. Сўфийлар аксариятининг диндорлардан фарқи, динни идрок этишда ортықча иштиёқда, диний амалнинг маълум белгиларида кўзга ташланади. Улар Куръоннинг "ва мени эслаб туринг, чунки мен сизларни эслаганман" каби амрларига, яъни худо исмини эслашга катта эътибор қаратдилар ва шу боис буш вақтларини шу муқаддас сўзнинг зикрига сарфладилар².

Тасаввуфнинг бу элементи, айниқса, Робия ал-Адавия исмли биринчи машҳур зоҳид аёл сиймосида ёрқин намоён бўлади. Робия жуда камбағал оиладан чиққан бўлиб, ёшлигида ўғирланган ва чўриликка сотилган. Аммо олийжаноб ҳаёт унга ўз эркини

¹ Е. Э. Бертевис, «Сўфизм ва тасаввуф адабиёти», Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат тил ҳайъати, Тошкент, 2005, 9-бет.

² Ушш манба, 10-11-бетлар.

қайтарган. У даштү биёбонларда узок йиллар кечган дарвишликдан кейин Басрага келади ва атрофига кўплаб тарафдорларни йиғади. Унинг илтимоси: “Эй Тангрим, юлдузлар порлади, одамларнинг кўзи уйкуга кетди, шохлар эса уз дарвозаларини ёпдилар... Ҳар бир ошнқ уз машукаси билан қовушди, мен эса ёлғиз сен билан. У ўзининг худога муносабатини шундай таърифлайди:

“Худого муҳаббат мени шу даражада қамраб олдики, менда Ўзингдан бошқа бирор кишини севиш учун асос бўладиган ҳеч нарса қолмади”¹.

Робнанинг севгидан мақсади худо билан кўришиш, унинг наслига етишдир. Робнанинг ҳикматлари VIII асрдаёқ тасаввуфий кайфиятлар таркидунёчилик ҳаракати ичида улғайди ва суфизмнинг X-XI асрларда шаклланган «илоҳий муҳаббат мадҳияси» сифатида юзага келиши учун замин ҳозирлади.

Шундай қилиб, биз исломни тарғиб қилиш асносида тайёрланган зоҳидлик ҳаракати VII асрнинг ўрталаридан халифаликда юзага келган шароит натижасида кенг қулоч ёйди деган, хулосага келишимиз мумкин. Машхур зоҳидлар сони, афтидан, унча катта бўлмаган. Исломнинг дастлабки икки асри давомида юзага келган манбаларда қирққа яқин ном келтирилади. Бироқ, биринчидан, ҳаракатнинг энг йирик вакиллари номлари сақланиб қолган бўлиши мумкин ва иккинчидан, уларни ўраб олган сафдошларининг сони ҳам, уйлаш мумкинки, кам бўлмаган.

Модомки, бутун ҳаракат мистицизм гумонича жуда эрта урала бошлаган экан, у тегишли гоёлар кучайгандагина ҳақиқий мистик ҳаракатга айланиши мумкин эди; кейинги суфизм худди шундай бўлди².

Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин (632 й.) араб халифалигидаги тожу тахт учун ёки тўғрироғи унинг ўрнини эгаллаш учун қаттиқ тортишувлар бошланади. Бу орада икки диний оқим-сунна ва шиа мазҳаблари пайдо бўлади. Сунна мазҳабидагилар Абу Бакр, Умар ва Усмонни халифатга ворис бўла олишларини таъкидласалар, шиа мазҳабидагилар пайғамбарнинг амакиваччаси Али ибн Абу Толибни ҳақиқий ворис деб эълон қиладилар. Бу тортишувлар қон тўкилишларига ҳам сабаб бўлди. Бундай тарафкашлик ва зиддиятлар айниқса уммавийлар даврига келиб янада кучаяди. Чунки бу сулола ҳукмдорлари пайғамбар

¹ Ўша манба. 14-15-бетлар.

² Ўша манба. 16-17-бетлар.

таълимотини эсдан чиқариб айшу ишратга, молу дунёга берилиб кетган эдилар. Ислом тартиботи, Муҳаммад пайгамбар кўрсатмаларини санд қилинмаётганлигидан норози бўлган кучлар узлатга бериладилар, тарки дунёчилик йўлини тутадилар. Зоҳид номини олган бу гуруҳ вакиллари фақат узлатда ўтириш билан чекланиб қолмай, исломни тозалаш учун омма орасида Қуръондан, ҳадислардан ва пайгамбарнинг бошқа таълимотларидан тушунтиришлар олиб борар эдилар. Ўз дунёкарашларини, назарияларини мунтазам бойитиб, такомиллаштириб борган зоҳидлар тасаввуфни пайдо қилган деган ақидага келиб тўхтаган. Ва шундан тасаввуф пайдо бўлишини VIII асрнинг иккинчи ярми деб тахмин қилинади.

Шарқдаги тасаввуф ўз бошлангичини узок тарихдан олган фалсафий маслакдир. Ислом дини майдонга келиб чиқмасдан аввал адолатсизлик, қашшоқлик ва норозилик натижасида, бир қанча шаҳобчаларга эга бўлган фалсафий оқимга айланди. Ортодоксал суфизм XI-XII асрлардаёқ тезлик билан ривожланади, тарқалади, машҳур мутасаввифлар майдонга келиб чиқадиладар. Робиа, Ибн ал-Арабий, Иброҳим ибн Адхам, Фаридиддин Аттор, Ҳасан ал-Басрий, Ҳасан ал-Бистомий, Абдугамим Куфий, Бинор Абу Наср, Боязид Тайфур ал-Бистомий, Абубакр аш-Шиблий, Абу-Мансур ал-Хусайн ал-Ҳаллож ва ҳоказолар шу тасаввуфнинг етакчиларидир¹.

Шарқда тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида буддизм ҳам анчагина иштирок этгандир. Шарқда жуда машҳур бўлган Платон (Афлотун), Плотин, неоплатончилик (ишрокистончилик), гностицизм, Аристотельнинг (Арасту) идеалистик, мистик томонлари ҳам каттагина рол уйнаган, таъсир кўрсатган эди.

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва тараққиётида ижтимоий-сиёсий омиллар билан бир каторда ислом динининг асосий китоби-Қуръон сабаб бўлди. Айниқса тасаввуфнинг ун қанотини ташкил этган кейинги вакилларида Ғаззолий қабилар уларининг ҳар бир фикрини Қуръон ва ҳадислардан мисоллар келтириб асослар эдилар.

Таркидунёчи суфийлар ўз гоёларини образли ифодаламга интилиб, худони маҳбуб ёки маҳбуба сифатида тасаввур этганлар. У ўзига интилганларга “Ё мени дейсан, ё ўзингни”²-дейди. Бу нарса машҳур Иброҳим Адхам ҳақидаги қиссада очиб берилган. Худо

¹ В. Зоҳидов, Улут пилар ижодининг қалби Тошкент, «Ўзбекистон», 1970, 318-бет.

² А. Ҳайитистов, Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан Тошкент, «Фан», 1970, 164-бет.

йўлида Иброҳим Адҳам-амалидан, молу-дунёсидан, олийсининг мамлакатидан воз кечади. У инсоний туйғуларга берилиб, олийсини ёру-дўстларини эслаши билан худо унинг бутун оила аъзолари ва унинг ўзининг жонини олишга буйруқ беради.

Рус шарқшуноси В. А. Жуковский мутасаввифларнинг умумий доктринасини шундай таъриф этади: "...ҳақиқат учун бутун борлигининг мазмуни шу... ўзининг 1001 сифотини инсонда илҳом эттирган Холқ инсонни узидек яратиб, унда икки оламин бири-бирига боғлаб ҳамда бор махлуклар орасида ҳаммадан ажратиб, унинг соф муҳаббатининг шишаси ва билим хазинаси даражасини кўтаради"¹.

Мутасаввифлар абсолют ҳақиқат остида худони тушуниб, шу абсолют ҳақиқат билан бир каторда дунёвий ҳақиқатни ҳам тани олидилар, баъзилари объектив ҳақиқатни тан олмай, бутун борлиқни гоядан, рухдан иборат деб тушунади. Дунё бамисоли совун кўлини дейди. Булар материянинг оигга, оигнинг материяга муносабати устидаги гаплар бўлиб, бу эса фалсафанинг бош масаласидир. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, кўп мутасаввифлар айни вақтда уз даврининг файласуфлари бўлиб, ўша давр ҳаётининг катор ижтимоий-фалсафий масалаларига тасаввуф қобигида, унинг айрим нақиллари бу қобикдан чиқиб жавоб беришга ҳаракат қилганлар, хуллас тасаввуф фалсафаси ижтимоий фикр таракқиётга хизмат қилган.

Тасаввуфнинг руҳи-исломий рух. Тасаввуф бошқа дин ва фалсафалардаги илғор қарашларни ўзида мужассамлаштирган. Жалолиддин Румий, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд сингари олимлар ва шоирларнинг бу таълимотга қўшган ҳиссаси катта.

Абдурахмон Жомийнинг "Баҳористон"ида ёзилишича, Шайх Абусанд Абулхайрдан "Тасаввуф нима?" деб сураганларида «Бопингда не бўлса чиқариб ташлаш, кўлингда неки бор кўлдан чиқатиш ва бошқалардан сенга нима озор етса ранжимаслик"², деган экан. Ҳақиқий суфийлар чиндан ҳам бу шартларга қатъий риоя қилганлар.

Алишер Навоий "Насойимул-муҳаббат" асарида мутасаввиф характери ҳақида: Биринчи, тор тушунчали ноҳақ зотлар ранжитганда-ранжимаслик. Иккинчиси, бировни ранжитиш жоиз

¹ Уша манба. 166-бет.

² И. Ҳақдул. Тасаввуф ва шейхлик. Тошкент, 1991, 3-бет.

суфийларда ҳам унга озор етказмаслик. Учинчиси ва энг муҳими бошқаси ёки ўзга мазҳабдаги одамларни асоссиз камситмаслик.

Инди сўфий ёки тасаввуф сўзининг келиб чиқиши хусусидаги зоҳидоналарга тўхталсак. Сўфий сўзининг келиб чиқиши тўғрисида таъминлар жуда кўп ва шулардан ҳақиқатга яқинроғи қуйидагилардир:

“Сўфий” сўзи “сафф”дан, яъни сафда туришдан, худога яқин туришдан;

“Суф”дан, суф ўзбекчада «юнг»-суфийлар юнгдан либос кийганлар;

“Соф”дан (Абу Райҳон Берунийнинг фикрича), “соф” юнонча “ҳикмат”;

“Сўфий”-“Фарҳанги забони тожикӣ” (II т., М-1969 й.)да икки маънода: бири-«суф», яъни жун сўзидан ва иккинчиси тариқат пайравии маъносида ифода этилиб, бу борада улут Фирдавсийнинг ушбу ибораси келтирилган: “Дил аз софеву суфу ба ком”, яъни сўфийнинг маслағи, хоҳиши дилни (қалбни) гуноҳлардан соф этиш деган маънони билдирадики, бу ҳақиқатга яқиндир.

Бундан ташқари аллома Муҳаммад Гиёсиддин ўз асари “Гиёсул луғот”да “суфий” уч маънодан, юнг либосдан, қалби тоқлардан, Қатъба аҳлига хизмаг қилувчи камбағалликни неша қилган қавм «суфа»дан олинган тушунча ё ибора деса, ўрта асрнинг машҳур суфий Абу Наср Саррож ўз асари «Ал ламаъ фит-тасаввуф»да: “... Мутасаввиф фақат бир илму бир макомга эга бўлмасдан у ҳамма илмлар қони, аҳволи ахлоқ жихатидан машхуру шарафлидур, анинг учун ҳам аларни суфий дерларким, улар нашмина пўнқидирлар-яъни юнгли либос кийувчилардир”, дейди.

Инглиз олими Дж. С. Трименгем ўзининг “Исломда суфийлик сулуклари” асарида: “Суфий деб дағал юнг матодан кийим киядиган зоҳидларни айтишади”, деган бўлса, суфий Абулҳасан Зарринкуб: «Ҳар ҳолда суфия юнгдан либос кийишни ўзларига шарт деб билиб ва шундай дағал кийимларга аҳамият бериб, усиз зоҳидликни мумкин эмас деб билган», дейди. Олим М. Ҳазраткуловнинг айтишича: “Суфий” ибораси VIII асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлиб, кейинроқ форсчада «дарвеш», арабчада “ориф” деган ибораларни олган экан. Машхур шарқшунос олимлар Е. Бертельс, В. Бартольд ва А. Болдирев ҳам “суфий” иборасини юнг либос кийганлар деб таъкидлаган¹.

¹ Илёсхан Ғозий Маҳдуми Абдам Имом ал-Қосебий, “Ўзбекистон”, Тошкент, 1996, 9-10-бетлар

Тасаввуф сўзининг луғавий маъноси нима? Буни Кошифани ҳарфма-ҳарф шарҳлаган: «Г»-тадриж, яъни ортиқча нарсалардан ҳоли қолиш, беҳуда ишлардан четлашиш, «С»-сиджу сафо, «В»-нафо, «Ф»-фано маъноларини англатади.

Тасаввуф (сўфий) арабча «суф»дан келиб чиққан бўлиб, кин мато-хирқа, деган қарорга келишган, яна бири юнонча «сифи» донишманд сўзидан олинган дейилади.

Туя арабчада «сўф»¹ дейилади. Сўфийлар туя юнғидан тайёрланган дағал кийим кийишган. Ҳасан Басрийнинг айтишича, пайғамбар алайҳиссалом билан Бадр жангида иштирок қилган етминчи саҳобанинг ҳаммасида сўфдан кийим бор эди. Саҳоба Абу Муслил Ашъарийнинг хабар беришича, пайғамбар алайҳиссалом ҳам кўпинча сўфдан тикилган кийим кийиб юрарканлар. «Сўфий» сўзи мана шу «сўф», яъни туя юнғидан олинган деган фикр бор.

Бошқа манбааларда сўфий сўзи VIII аср ўрталаридан кўлланган комил эътиқодли мусулмон дарвешларга нисбатан ишлатилган дейди.

Тасаввуф Имом Ғаззолий фикрича, Аллоҳ буюргандек тўғри юрмоқ, тўғри турмоқ. Шайх Нурий «Тасаввуф нафс лаззатларидан воз кечиндир» дейди.

«Ишн фақат худо билан бўлган, вужуди мутлоқнинг мавжудлигинигина тан олувчи сўфийлар деб аталади» деб ёзади Жунайид Бағдодий.

Тасаввуф дил поклиги ва руҳ комиллигига ўргатадиган таълимотдир. Тасаввуфдаги кўп фикрлар нафс ва ахлоқ, Руҳ ва Ишқ тўғрисида.

Бокиргоний илохий ишқ ҳақидаги фалсафий, ахлокий қарашлари қуйидаги сатрда мужассам:

Менинг жоним сенинг ишқинг билодир²,
Таним ожиз, вале жоним улодир.

Тасаввуфда, худо васлига восил бўлиш учун, у ваҳдат ташкил этиш учун тўрт босқични ўтиш керак:

1.Шариат-диний маросимларни ва шариат ақидаларини, тақволарини бажариш; худони ибодат қилиш;

¹ Сулаймон Луқиргоний Бокиргон китоби Тошкент, 1991. 6-бет.

² Уша манба. 8-бет.

2. Тарикат-шайх ёки дарवेशга шогирд тушиб, бу дунё оғизларидан воз кечиш, нафсин тийиш, хушнудлик билан худо тўғрисида уйлаш, хилватда яшаш, маънавий муҳаббатни пуқурлаштириб факат худо тўғрисида хаёл сурш, уйлаш, эслаш;

3. Маърифат-хамма нарсанинг, бутун борлиқнинг асоси худо экани, нарсалар унинг қаршисида ҳеч қандай қийматга эга эмаслигини, ўзининг моҳияти худо моҳияти билан бир эканини билиш ва аниқлаш. Шу билан у ориф бўлади;

4. Фано-бунда у ўзининг худонинг даргоҳига эришган, васлига носил бўлган деб билади, худо билан бир, у билан ваҳдат ташкил топади, худога тажассум этади. Шу билан у фоний номини олишга ҳақли бўлади ва “анал-ҳақ” дея олади.

Румий айтади:

“Назар-диққатингнн ҳақиқат (худо) томонга қаратгин”¹. Боязил Тайфур ал-Бистомий бисмиллоҳ айтишдан, худонинг номини тилга олишдан олдин оғизни чаяр эди; Сарийи Сақотий “ўзининг нафсини тийган киши энг кучли кишидир; нафсга таслим бўлган киши энг ожиз кишидир” деб 70 йил ичнда ўринда ётмади, бошини ёстикка қўймади; Абубакр аш-Шибли бу дунёдан воз кечиб факат худо ёди билан бўлишни тарғиб этади.

Фоний бўлиш мутасаввифлар фикрича, худо бўлиш демакдир, худога айланиш демакдир, «анал-ҳақ»ликка эришган мавҳум дунёвий моҳият билан бирлашган одам ҳар қандай азоблардан фориғ бўлиб ҳақиқатга эришади.

Румий тасаввуфига, фалсафасига Гегель “Ажойиб Жалолиддин Румийда жоннинг, ягона зот билан бирлиги...севги деб аталганда...бу руҳий бирлик дунёдаги чекланган ва аҳамиятсиз борликдан ажралиб юқорига кўтарилиши демак бўлади”².

Гёте эса Румий ҳақида “вокеликни қанчалик йўқотса, шунчалик ютади” деб таърифлайди.

Гегель ва Гётенинг Румий дунёқарашига берган баҳоси жуда юксак баҳолар эди.

Тасаввуф бир қанча йўналишларга, шаҳобчаларга бўлинган. лекин уларнинг бу дунёга, табиатга, ундаги ҳаётга, ислом динига бўлган муносабатларининг характериға қараб, бир неча окимга бўлиш мумкин.

Академик В. Зоҳидов тасаввуфни уч асосий окимга бўлади.

¹ Радий Фино, Жалолиддин Румий, Тошкент, Ё. Ғудом номдаги Адабиёт ва санъат наизирети, 1986, 2/4-бет.

² О. Усмонов, Баҳоуддин Нақибанд “Мулоқот”, 1991 йил, 12-сон, 19-бет.

1. Тулик ёки эстазчи сўфийлар оқими¹. Мансур Хамдона Фаридиддин Аттор. Жалолiddин Румий бу оқимнинг дарго вакиллари булганлар. Уларнинг фикрича, биргина борлиқ, ноҳид бошлангич, ягона ҳақиқат, биргина моҳият борки, у ҳам бўлса халъини Худодир. У мутлоқдир. У маконсиз ва замонсиздир. У ҳамини, ҳамманл ихота этади, у ҳар ерда мавжуд.

Румий ўзининг тасаввуф комуси ҳисобланган «Маснавий»² сони “Сен қодир мутлоқсан, сен ҳаммасан, сен бизга фанони кўрсатгисин, биз, бизнинг борлигимиз эса лолдай, ҳечдир”, дейди. Инсон-комил худода, унинг васлидадир.

2. Эклектик (грек. танлайман) оқим. Имом Ғаззолий, Ҳожи Аҳмад Яссавий бу оқимнинг кўзга кўринган намояндалари ҳисобланидилар. Булар тасаввуфни худо билан келиштиришни, бирлаштиришга уринганлар.

Бу оқимнинг асосчиси туслик Зайниддин бинни Муҳаммад имом Ғаззолий³. (1058-1111) эди. У “Ҳужжатул ислом” (“исломнинг улуг ҳужжати”) номини олган эди. Унинг “Ихёи улумуд-дин” (“Дин илмларининг жонланиши”) номли шох асари бугунги кунда ислом комуси бўлиб хизмат қилмоқда. Мусулмон оламида ҳам, Ўрта аср Оврупосида ҳам унинг таъсири катта бўлган. Ғаззолий фикрича, дунё вежибул-вужуд-мутлоқий ўзгармас, доимийдир ва мумкинул ножиб-бор бўлишлик имкониятидан маҳрумдир, у ўзидан бошқа сабабга муҳтождир.

Ғаззолий дунёвий фалсафа, илмлар билан шугулланиб, “Файласуфларнинг анъаналари”, “Саволларга жавоблар” номли асарлар ёзган ва на мутасаввиблик йулига кирган.

3. Нақшбандийлик оқими. Бу асл моҳиятига кўра, аскетизмга, яъни таркидунёчиликка зид бўлган оқимдир. Араб сайёҳи ибн Батутаннинг ёзишча, шаҳарга гариб кишилар келса, Наимий уларни текин овқатлантириб, қийинтирган. бу ахийлик (арабча «дўст» дегани) оқими бўлиб, нақшбандийликка яқин оқимдир.

Нақшбандга қадар XII асрда яссавийлик кенг тарқалиб, у ўз таъсирини Эронга ҳам утказа олган эди. Унинг ташвиқотчиси 1192 йилда вафот этган Сулаймон Боқирғоний бўлиб, у ўзининг “Охир замон”, “Боқиргон”⁴ номли асарларида Яссавий таълимотининг тарғиб этиш билан машғул бўлган эди.

¹ Н. Зоҳидов. Улуг шайх шайхларнинг қадри. 226-бет.

² Дунё. 1993 йил. Шайхона сони, Ал-Ғаззолийнинг маснавий наъшонлари, А. Бадавий (Миср). 18-бет.

³ Сулаймон Боқирғоний. Боқиргон китоби. 8-бет.

Яссавий тасаввуф намојандаси сифатида шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат каби босқичларни ўташни, фикрини худога беришни айтади.

Аҳмад Яссавий ҳикматларида худо-инсон борлигининг энг олий тухуриги, худо-дилда яшайди. Одам ҳақ ва ҳақиқат дардида ўртаниб ёнмоғи керак. Ишқсиз киши салтанат соҳиби бўлса-да, у қуруқ ақсаддир. Чунки “Ишқсизларни ҳам жонин йўқ, ғиймонин йўқ”. Ишққа етмоқ-ўтга тушмоқ.

Худого муҳаббат, сабру тоқат ва маънавий шижоат ёлғизликдаги ҳис ва тасаввур камолоти, тўғрилиқ ва самимият, нафсдан қилиблиқ, факру-фано-булар тасаввуфдаги бош масала ҳамда талаблардир. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мавзу мундарижасини худди шу ғоя ва масалалар талкинидан таркиб топгандир.

Мустабид тузум даврида Яссавийнинг ижоди, дунёқарашини сохталаштирилди. У мистика ва таркидунёчиликда айбланди, унинг меросидаги ижобий ғоялар инкор қилинди.

Тасаввуф таълимоти борлиқдаги ҳамма ҳилкатларда, хусусан, одамзотда илоҳий зарралар бор. Сўфийнинг мақсади-қўнғилдаги илоҳий зарраларни узоқ ва машаққатли покланиш йўлидан ёриб, яна Аллоҳга қайтаришдан иборат.

Яссавий узоқ ва машаққатли муридлик-шогирдлик йўлларини босиб ўтди ва сўфий дарвешлар пирига айланди. Яссавий Ҳамадонийга шогирд эди. Ётти иклимга донги кетган Юсуф Ҳамадоний 95 йил умр кўриб, 38 марта Мовароуннаҳр худудидан пойи пиёда Каъба зиёратига борган эди. Ҳамадонийни пир тутган муридларидан 213 таси машҳур шайхлар бўлиб етишиб, Бухородагина эмас, балки Дамашқ, Ҳирот, Марв, Бағдод ва Коҳира шаҳар, вилоятларида софлик, сўфийликни тарғиб қилар эдилар.

Аҳмад Яссавий улкан мерос қолдирди. “Ҳикматлар”, “Факрнома”, “Расоил” каби асарлар уни дунёга танитди.

Яссавий “Расоил” асарида “Чин шайхлар олган садақаларини шунга эҳтиёж сезган муҳтожларга ва ғарибларга улашур. Мабодо олган садақаларини ўз нафсига ишлатса, ит теккан таомдек харом бўлур. Мундоқ шайхлар шариятга ва тариқатга ва ҳақиқатга ва маърифатга ҳиснат қилурлар...”.

Хожа Аҳмад Яссавий Бухородан она юрти Туркистонга-Яссига қайтиб 63 ёшида ер остидаги горда яшай бошлагани чўл ўлкасининг олис ғўшаларига маълум бўлади.

Чин ошиқлар доим тирик ўлган эмиш.

Арвоҳлари ер остига кирган эмиш,

Зоҳид, обид бу маънони билган эмиш,

Чин ошиқлар халойиқни Хизри бўлгай¹.

XIV асрнинг бошларига келиб яссавийчилик ўрнини дунёвий оқимга, табиат билан боғлиқ мафкурага берди. Бу мафкуранинг ривожига Нақшбанд катта рол ўйнади. Унинг тулиқ номи Муҳаммад ибн Муҳаммад Фазл Бухорий эди². У 1314 йил Бухоронинг Қасри Орифон деган жойида дунёга келади. 1354 йилда вафот этган мутасаввиф олим Хўжа Муҳаммад Бобои Самосий Баҳоуддинни ўзига ўғил қилиб олиб, уни тарбиялайди. Вафотидан олдин уни ўз шогирди Саййид Амир Кулолга топширган. Мутасаввиф Амир Кулолдан ҳам таълим олган. Нақшбанд мутасаввиф Абдулхолик Ғиждувонийга ҳам шогирд тушади. Амир Кулол ва Ғиждувонийлар Яссавийдан таълим олган эдилар. Тожикистонлик шарқшунос олим Аълохон Афсаҳзоданинг маълумотларига кўра, асосан шариатга асосланган Нақшбанднинг Абдулхолик Ғиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд томонидан яратилган қоидалари қуйидагилардан иборат

1. Хуш дар дам, яъни солиқ (сулук ёки тариқат аъзоси) ҳамиша худо шарафига келиши, зикрга гарк ҳолатда хуш вақт ва хушчақчақ бўлиб юрмоғи лозим. 2. Назар дар кадам, яъни солиқ доим олди-орқасига қараб юриши керак, токи унинг назари пораканда бўлмасин. 3. Сафар дар ватан, яъни солиқ ҳамиша табиатни, атроф-муҳитни кезиб юрсин, яхши ахлоқ соҳиби бўлсин, иложи бўлса, у малак даражасига етмоғи даркор. 4. Хилват дар анжуман, яъни солиқ доимо “Дил ба ёру даст ба кор” шиорига амал қилмоғи лозим, у зоҳиран халқ билан, ботинан ҳақ (худо) билан бўлмоғи даркор. 5. Ёд кард, яъни солиқ худо ёди билан яшамоғи ва зикр тушмоғи керак. 6. Бозгаши, яъни солиқ ҳамиша худо ишқида муножот айтиб юрмоғи керак. 7. Нигоҳдошт. Яъни сулук ваҳдати мавжуд (олам бирлиги) таълимотидан воқиф бўлмоғи ва ундан хузур қилмоғи даркор. 8. Вуқуфи замони, яъни солиқ доимо ўз вақтини ҳисоб-китоб қилиб юриши вақтининг қанчаси хайр (яхшилиқ) учун, қанчаси шарр (ёмонлиқ) учун бўлганлигини ўйлаб юрмоғи лозим. 9. Вуқуфи адади, яъни солиқ ҳамиша ягоналигини, танҳолигини, воҳидлигини назарда тутмоғи лозим. 10. Вуқуфи қалб, яъни солиқ ҳамиша ўз дилида зоти

¹ Аҳмад Яссавий. Хикматлар. 8-бет.

² О. Усмои. Баҳоуддин Нақшбанд. “Мулоқот”. 20-бет.

мутлакни (Аллоҳ-таолони) сақлаш билан кўнгли тўқ ҳамда хотиржам бўлиб, хуфий зикр ҳолатида бўлиши керак.

Демак, юкоридаги қоидалар Нақшбанд таълимотидаги одамларнинг тафаккури, ҳаёт кечириш йўли тўғрисидаги қоидалар бўлиб, уларнинг асосийлари а) Хуш дар дам, б) Назар дар кадам, в) Сафар дар ватан, г) Хилват дар анжуман ва бошқалардир.

Тасаввуфнинг машҳур билимдони, атоқли шарқшунос Е. О. Ёртельснинг ёзишича, Нақшбанд таълимоти асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади. Шунга биноан Нақшбанд умр бўйи деҳқончилик билан кун кечирган, уйда мол- дунё сақламаган, хизматкор асрамаган.

Академик И. Мўминов Нақшбандни тасаввуфдаги “Янги оқимнинг асосчиси” эканлигини қайд этиб ёзади: “Сўфизмда махсус оқим ҳисобланган нақшбандийлик машҳур шоир Саъдийнинг асарларидан фойдаланди ва Юсуф Ҳамадоний ҳамда Абдулҳолик Ғиждувонийнинг асосий ғояларини тиклади”¹.

Абул Ҳасан Муҳаммад Боқирнинг “Макомати Нақшбанд”, Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” каби асарларида Нақшбанднинг ҳаёти, таълимотининг ғоявий, ахлоқий ва фалсафий моҳияти ҳамда шартлари хақида қимматли маълумотлар берилган. Навоий Хожа Баҳоуддинга «Қабул назари Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийдандур» дейди.

Юсуф Ҳамадоний Ўрта Осиё тасаввуф мактабининг асосчиси ҳисобланади. Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, жумладан Баҳоуддин Нақшбанд ҳам Ҳамадоний мактабининг буюк вакиллари.

Академик И. Мўминов: “Нақшбандийлик «тарки дунё» қилишга, дунё ишларидан воз кечинга қарши чиқди, борлиқ ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланиш тўғрисида маслаҳат берди ва меҳнат қилишга, билим олишга чақирди... унинг бу ижобий томони Ўрта Осиё халқлари маданияти ҳамда адабиётининг ривожланишига таъсир кўрсатди”², деган эди.

Навоий “Ҳамса”да Нақшбандни «Офок нчида» ягона, ҳоксор, “Жаҳон мулки нигоҳбони” каби орифлик сиймоси атамасида гавдалантиради. Барча султонлар “уза султон” бу зотнинг ҳар бир сўзи шоҳлар гожидаги қимматбаҳо дурдай ган. У “Ҳақ сўзини элга еткарурда шоҳу гадо”ни тенг кўради:

¹ И. И. Мўминов. Танланган Асарлари. 1-том. 40-бет.

² Уша манба, 40-41-бетлар.

Барча сулук ахлига раҳбар бўлиб,
Йўл элига тийра тун аҳлар бўлиб.

-деб унинг руҳи сулмаслигини айтади.
Вонз Кошифий Накшбанд ҳақида:

Факр мулкига сен бўла олсанг Шох,
Ҳакнинг асроридан бўласан огоҳ,
Дилнингга нақш этсанг Аллоҳ суратин,
Шул нақшдин топасан Накшбандга роҳ¹,
-дейди.

У зот 73 ёшида, яъни 1389 йилда Қасри Орифондаги қарвонсаройда ғарибона вафот этган.

Айтиш мумкинки, Хуросон ва Мовароуннаҳр, қолаверса бутун мусулмон оламида кенг тарқалган яссавия ва нақшбандия тариқатларининг келиб чиқиш пидизи аслан бирдир, бу ширқудрат томпирининг учу буюк мутасаввиф донишманд Хўжа Юсуф Ҳамадонийга бориб такалади.

Сўфийлар таълимотининг тасаввуфий томони кўпинча диний ақидаларга қарши хулосаларга олиб келар эди. Сўфийлар худони яхши билиш учун билимларни эгаллаш ёрдам беради деб ҳисоблар, Қуръонни айнан талқин қилишни инкор этмаганлар.

Тасаввуфда турли ғоялар мавжуд эди, шу билан бирга қарама-қарши оқимлар ҳам бўлиб, кўп ҳолларда унда диний маросимлар танқид қилинарди.

XII-XV асрларда Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа Шарқ мамлакатларида сўфийлар орасида ҳар хил оқимлар, тариқатлар пайдо булди. Буларга кубровия, суҳравардия, мавлавия, чиштия, шазилия, тайфурия, сафавия, ҳайдария, бектошия, кодирия, неъматуллоҳия, жалолия, рифоия ва нақшбандия² қиради.

XIV-XV асрда Ўрта Осиё ва Хуросонда тасаввуфнинг нақшбандийлик оқими ва унинг илғор ғоялари ўша давр ҳукмрон табақалар мафкурасига терс бўлиб тушади. “Чунки у меҳнаткаш халқ орасида биринчи навбатда, ҳунармандлар орасида кенг тарқалиб, уларнинг манфаатини ақс эттирди. Бу оқимнинг талаби бўйича, ҳар бир киши ўз ҳалол меҳнати билан турмуш кечириши,

¹ О. Усмон Баҳоуддин Накшбанд, 1991, Мулоқот, 12-сон, 22-бет.

² Н. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII-XV вв. 342-347-бетлар.

деҳқончилик, савдо иши билан шуғулланиши, ҳунар эгаллаши дотим. Нақшбандийлик текинхўрликни қоралади, таркидунёчилик, гўшанишинликка қарши чиқди, бу дунё ишларига фаол арилишишни, табиатни ўрганишни тарғиб қилди”¹.

Пайғамбар алайҳиссаломнинг: “Тангри сизларнинг ташки қўриғишингиз ёки молу давлатингизга эмас, балки дилларингизга ва ишларингизга қараб баҳо беради”, деган хадисларига мувофиқ нақшбандия тариқати юракларни покизаланига, одамзодни камолот чўққисига кўтаришга қаратилгандир.

Шундай қилиб, нақшбандия таълимоти Ўрта Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида катта рол ўйнади. Бу таълимот бошқалар меҳнати билан кун кечиретишни, текинхўрликни, ижтимоий зулм — истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот тарафдорлари (таркидунёчиликка) қарши мулкдорларнинг зулм ва истибдодларига қарши бўлганлар, фақат ўз қўл кучи, пенсона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун ўтказишга чакирганлар. Нақшбандийлар савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунаремандчилик, бадий адабиёт, мусика, илм-марифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрасозлик, курувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга ўзгаларни даъват этганлар. Шунинг учун ҳам ўз давридаги илм маърифатининг йирик намояндалари бўлмиш Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Махтумқули Фирогий сингари Машрик заминдаги юзлаб улкан тараккийнаравар шоирлар ва мутафаккирлар нақшбандия йўлини танлаганлар. Шу муносабат билан Е.Э. Бертельснинг Навоийни нақшбандийлик сулукини қабул қилганлиги тўғрисидаги фикри, бизнинг назаримизда муҳимдир. Унинг айтишига қараганда, Навоийнинг нақшбандийликни қабул қилиши ҳаётдан кетгани, бу дунё ишлари билан шуғулланмасликни билдирмайди². Навоий учун нақшбандийлик илғор гоёларни ифодалаган воситаси бўлиб хизмат қилади.

Тасаввуф билан ислом мусулмон жамоаси, шариат ўртасидаги муносабатларнинг эидлашувиغا Ҳаллож, Айн-ул-Қуззот, Насимий, Бадриддин Симавий, Машраб ва бошқаларнинг катл этилишига, Бистомий, Ибн ал-Аърабий, Жалолиддин Румий, Мирзо Абдулқодир

¹ Х. Аликулов. Жалолиддин Давоний. 14-бет.

² Е.Э. Бертельс. Навои и Джами. Избранные труды. Ташкент, Фан, 225-бет.

Бедил, Муҳаммад Икбол¹ каби мутасаввиф мутафаккирларни куфр, бидъат ва "худосиз"ликда қайбланишларига" олиб келди.

Тасаввуф ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётида кўпгина илғор таълимотларни, дунёвий, умумбашарий кадриятларни, инсонпарварлик, юксак руҳийлик, табиат ва инсонни севиш каби тушунчаларни чуқурлаштирди.

Пантеист-мутасаввифлар ҳам барча сўфийлар катори илоҳийнарастлардир. Пан-ҳамма (борлик); теос-худо, яъни бутун борлик илоҳиётдан иборат, демакдир. Пантеистларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари Ўрта аср фалсафасининг юқори чўккиси эди. Пантеистлар тасаввурича, борлик ва илоҳиёт узвий бир бутунликда. Худо олий идеал бўлса, борлик унинг зухур этган маҳсули. Аникроги гўё худо-қуёшу, олам (одам), бутун жонли ва жонсиз табиат эса унинг нур зарраларидан иборат. Нур зарралари-умуман борлик инсон, хайвон, дарахт, гул ва ўсимликлар дунёси, қимматбаҳо тош, дала-боғлар, хуллас-борлик. Инсон илоҳийни нечоғли кадрласа ва севса, унинг зухуроти-борлик мавжудотларини, жумладан, одамларни ҳам ўшанча севмоғи лозим. Яъни олам, одам ва кишилик бахтини, нафосатини, инсонийлик гантанасини тан олишга қаратилган бу таълимот ҳаёт, умр, инсоний камолот ва гўзаллик, ундан лаззатланишга тарғиб этади. Бунда мистикларга хос бўлган ўта таркидунёчилик йўқдир.

Тадқиқотчилардан Ф. А. Толук аввал суфийлик маглар мероси (зороастризм) деб, кейин бу фикрдан қайтади ва уни исломнинг пайдо бўлиши билан ва ҳатто Муҳаммад пайгамбар билан боғлайди. Олимлардан А. Мерке, Эд. Браун, Д. Б. Макдональд, Асин Паласиос, А. Вензинк, Ф. С. Марч, Маргарет Смит ва бошқалар суфийликни шарқий христиан аскетизмидан ва мистицизмидан ҳамда суриялик монахлар неоплатонизмининг христианлик шаклида ўзгаришидан келиб чиққан, дейишади.

Олим де Во суфийлик асосида форс ҳакимлари томонидан ўзгартирилган неоплатонизм ётади, дейди. Тадқиқотчилар Рихард Хартман, Макс Хартен эса суфийлик негизини Ҳинд манбаларидан, яъни буддийликдан кидиришади. Хартманнинг фикрича, зардуштийлик, буддийлик ва ислом учрашган жой ўрта Осиё бўлиб, форелар орқали бу қоринманинг таъсири ўтган. Бу фикрни рус олими В. А. Гордлевский ҳам қувватлайди².

¹ А. Зоҳидий. Туркистонда ўрта аср араб мусулмон маданияти. Тошкент, 1993, 74-бет.

² Плещинский Г. И. Махдум аз-Зайн ал-Касобий. 7-бет.

Суфийликнинг пайдо бўлиши туғрисида XX асрнинг биринчи ярмида Рейнольд Никольсон ва Луи Массиньон томонидан яна бир иккида ўртага ташланади. Р. Никольсоннинг фикрича, суфийлик фалсафаси христианланган неоплатонизмнинг ҳосили бўлиб, унинг пантеистик гоялари форслар орқали хиндлар таъсирида шаклланган. А. Массиньон бу масалага яна ҳам аниқлик киритмоқчи бўлади: суфийликнинг исломга бошқа динлардан келганини далиллаш учун дилтлабки суфийлар асарини ўрганиш керак дейди. Алқисса, Массиньон суфийлар асарларини ўрганиб, суфийлик исломнинг ўз ичигаги тараккиёт натижасида вужудга келганини, фақат баъзи бир гоялар исломдан бошқа динлардан кўшилганини аниқлайди ва хулосага келадики, суфийлик асосан исломнинг ўзидан келиб чиққан оқимдир. Ҳозир бу ақида ҳақиқатга якин деб ҳисобланади.

Мутасаввифлар жумладан, Машраб ҳам зоҳидларга гайна-маломатлар ёғдиради. Бунга у даҳрийлик иуктаи назаридан эмас, суфий сифатида қилади. Унингча: зоҳидлар худо билан шартномали савдо қиладилар (бу дунёда мен беш вақт намозни ўқиб, тоат-ибодат қиламан, рўза тутаман. У дунёда сен менга жаннатингдан жой берасан). Суфий Машраб “Истани пўчогига дўзахни жо қилгувчиман”, “Бир худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо”, деганда ўз эътиқодидан келиб чиққан. Унингча, “Биз худо фидойиси. Биз учун-кўрқок ва таъмагирлар паноҳгоҳи-жаннат ҳам, фирибгар ва қаттоллар жабргоҳи-дўзах ҳам йўқ. Ёлғиз худо бор. У дунёда дўзахга ташласа ҳам худо ёни билан биз ўт тафтини сезмаймиз. Жаннатга киритса ҳам, худо ишқида жаннат роҳатларини тисанд этмаймиз”¹.

Муасаввифлар Шайх Боязид Бистомий каби йирик шайхми, Мансур Ҳаллож сингарини қосиб-хунармандми. Насимий ва Машраб сифатидаги қувғинди ижодкорларми, ким бўлишларидан қатъий назар ўз сафдошлари ва омма раҳбари, меҳнатқиллар мафкурачиларини сифатида, эл бошини бириктирувчилар бўлганликларидан зодагонлар ва ҳукмдорлар томонидан таъқиб қилинган.

Наманганлик олим Абдулла Жаббор Машрабнинг тасаввуфни қабул қилиши ҳақидаги қарашларини шундай талқин этган:

“Боғи хирсингни муҳаббат отани бирла қурит” дея даъват қилган шоирнинг ўзи аллақачон бу маломатларга тайёр эди. Машраб таржимаи ҳоли атрофида фикр юритган айрим тадқиқотчилар ҳамон

¹ Ислам юри. 1991. 10-сон. 3-саҳифа.

ургу бериб ётган “Жисман мажруҳ қиллинган шоир”нинг ўзи шунинг шу нарсани-хирснинг улдирилиши шарҳлигини таъкидлайди.

Сўфийлик осон эмасдур, ҳар киши рост англаса,

Қўлдан йўлдан халқни нолойик иршод оқибат.

Бу пайтда Машраб замонида келиб, пайгамбаримиз (с.я.и) даврларидан бошлаб тараккий элган сўфийлик тариқатида ҳам маълум бузилишлар руи берган, «абдоли вақтман» дея қуксига ургин сохта сўфийлар пайдо бўлган, “нолойик иршод” билан динги пеншоллик рутбасига эга бўлиб олган айрим сўфийнамо раҳнамолар ножўи фатволар ила халқни тўғри йўлдан адаштирганлари ҳақидаги фикр олға сурилади.

Ҳасаввуф илмининг билимдони Нажмиддин Комилнинг тўғри таъкидлашича, даврларнинг алмашиниши, шоҳларнинг узгарниши, сиёсату раёсат дарвеш сўфийнинг эътиқодига, хулқида таъсир қилмаслиги керак. Сўфий майда манфаатлар, одамларнинг кундалик таъинишларигина эмас, умуман, фаний дунёнинг таму муаммоларидан устун турадиган, тафаккурнинг сатҳи фалак қадар қамровли, қалбида маънолар булоғи қайнаб ётадиган қомил инсон ҳисобланган. Яна шу олим қуйидаги сўзларига эътибор бериш:

“Сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратиш мумкин”.

Шоҳ Машраб келтирган биринчи иқтибосимиздаги барча фазилатларга эга сўфий шоир эди. Энди кейинги иқтибос нуктаи назаридан шоир ҳаёти ва ижодига эътибор қилсангиз, санаб ўтилган беш тоифадаги сўфийларга хос хислатларнинг ҳаммаси шоҳ Машрабда зоҳир бўлганлигини кузатиш мумкин. Танқидчилар шоир зоҳидликни танқид қилган, уни ақалли шу тоифага киритмаслик керак дейишлари мумкин. Лекин:

Мурдалиқни ихтиёр эттим, бугунки кийдим кафан,

Мисли Юсуфдек жаҳон мулкига бўлдим беватан,

Гўшаи узлатни олдим, юз ёшурдум халқдан,-

сатрларини битганида шоир “Мабдаи нур” ва “Қимё” асарларини ёзишга ўтирган, “узлатни олган” эди. Ўтдек чакнаб, жаҳонгашта кезган даврида яратган шеърлари билан бўлаётган китоблардаги шеърларни солиштириб кўрган киши бу ҳолатни кузатган бўлиши керак. Панд-насихат йўсинидаги асарлар шоирнинг қанчадир муддатга “халқдан юз ёшурган” даврида дунёга келган, дейиш учун асос бўла олади. Худди шунингдек риндлик, фақирлик, файласуфлик

шайхларни ҳам Машраб учун бегона эмаслиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат.

Тадқиқотимизнинг мазкур қисмида Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашларини ёритишни мақсад қилганимиз ҳолда, унинг ўзи сўйишда авлоди эканлигини, ўз авлодидан бўлган пирлари Офтоқхожа ва мулло Бозор охунд даргоҳидан тасаввуфий илмлар ўрганишни ва сўфийлик тариқатига кириш сабаблари, унинг қадимдари тариқатини қабул қилиши ва ижодида улуг сўфий шайхларни тилга олиши, уларнинг йўлини танлаганилиги, шеърларнинг турли жанрларида ижод этиши, ишқи афсонавий Шайли ва Мажнун илоҳий муҳаббати, севгиси ҳақида ёзган шеърларини таҳлил этишдир.

Махдуми Аъзам авлодидан бўлган ва улуг пир ҳақида бир неча рисолалар ёзган самарқандлик олим Комилхон Каттаев “Махдуми Аъзам ва Дахбед” рисоласида қуйидаги фикрларни келтирган: Нафақат Ўрта Осиё, балки Шарқий Туркистон, Афғонистон, Хиндустон ва Эроннинг Хуросон юртларининг диний, маданий-маънавий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётларида сезиларли таъсир кўрсатган Махдуми Аъзам, у зотнинг авлодлари бўлмиш Дахбедий ҳожадар ҳақида охириги ўнлаб йиллар мобайнида ҳеч бир рисола ёзилмай, уларнинг фаолияти тарих саҳифаларидан ва ҳалқ хотирасидан оғли равишда ўчиришга ҳаракат қилинди¹.

Ўрта Осиёнинг тарихга бой мавзеларидан бири Дахбеддир. Ўз вақтида бу маскан бутун ислом оламига маълум ва машҳур эди. Чунки ислом динининг дунёда ниҳоятда кенг тарқалган оқими тасаввуф бўлса, шу йўналишдаги энг улуг сила нақшбандиядир. Нақшбандия сулукининг маркази эса XVI асрдаи бошлаб Дахбедда жойлашгандир.

Махдуми Аъзамнинг муבורак ҳоки ва у зотнинг авлодлари хилхонаси Окдарё туман Дахбед кўргонида жойлашган бўлиб, улар Махдуми Аъзам хонако-масжиди ёнидаги қабристонга дафн этилгандир.

К. Каттаевнинг эътирофи айтишича, Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро каби машҳур шаҳарларидан ташқари “Ҳожа Исмоил”, “Ҳожа Аҳрор”, “Дахбед” каби кичик мавзелари ҳам ислом оламида машҳурдирлар.

Шайбонийлар ва аштархонийлар даврига мансуб манбаларга қараганда, Дахбед Офаринкент гуманида жойлашган.

¹ Комилхон Каттаев, Махдуми Аъзам ва Дахбед, “Сугдиёт”, Самарқанд, 1994, 3-бет.

Даҳбеднинг пайдо бўлиши XVI асрнинг биринчи ярмини Фаргона водийсининг Косон шаҳрида яшаган Саййид Аҳмад Жалолиддин Косонийнинг номи билан боғлиқдир. У Самарқанд ҳукмдорлари хусусан, шайбонийлардан Жонибек султоннинг таклифига биноан Миёнқолга кўчиб келган ва шу ерда унга тоғ элкан. Натнжада у зот яшаган мавзе "Даҳбед" (форсча «ўрта тоғ» дегани) номи билан аталиб кетган.

Фаргона водийсида фаолият кўрсатган Махдуми Аъзам Самарқандга доимий яшаш учун 1515-1528 йиллар оралигида келган бўлишлари керак. Чунки, 1515 йилда у зотнинг устозлари мавлоно Муҳаммад Кози вафот этган бўлса, 1528 йилда у зотни Самарқандга таклиф этгандир. Яъни, устозлари ва ҳукмдор муридларининг вафотидан олдин-кетин келгандирлар.

Шайбонийлар, аштархонийлар ҳамда манғитлар сулолалари даврида Офаринкент (Сўғди Хурд) туманининг маркази Даҳбед ҳисобланган. Унинг агрофи дарвозалар билан ўралган, купчили масжидлари бўлиб, нақшбандия сулукининг маркази бўлган¹.

Махдуми Аъзам ҳаёти ва шахсияти ҳақида шарқшунос олим Илёсхон Ғозий "Махдуми Аъзам имом ал-Косоний" рисоласида шундай маълумотни келтирган: Махдуми Аъзам, имом Косоний Хожан Косоний Саййид Аҳмад Даҳбедий таҳаллуси хожаги Аҳмад ёки шажара бўйича Саййид Аҳмад ибн Саййид Жалолиддин ибн Саййид Жамолиддин ибн Саййид Камолиддин ибн Саййид Бурхониддин ибн Саййид Муҳаммадхожа ибн Саййид Мирмуҳаммад ибн саййид Бурхониддин Қилич ибн Саййид Камолиддин Мажнун Мадинавий ибн Саййид Жалолиддин ибн Шох Ҳасан ибн Шох Ҳусайн ибн Саййид Муҳаммад ибн Саййид Адҳам ибн Абдуллоҳ ибн Абдул афзал ибн Абдуллоҳи Аъраж ибн Толиб ибн Али ар-Ризо ибн Мусо Козим ибн имом Жаъфар Содиқ ибн имом Муҳаммад Боқир ибн имом Зайн ал-Обидин ибн Ҳусайн ибн Али ибн Абу Толиб мелодий 1462 йил Аҳсининг Косон туманида дунёга келди.

Кўриниб турибдики, Махдуми Аъзам Косонийнинг шажараси имом Ҳусайн ва Фотима Заҳро орқали жаноби расули акрам Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) га бориб туташган².

Ҳазрати Махдуми Аъзамнинг ота-онаси ҳазрати пайгамбар (с.а.в.) авлодига мансуб оилалардан бўлиб, у зотларнинг насабномалари кўплаб тарихий китобларда, қабр тошларда ва

¹ Ушш маъба, 5-бет.

² Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам имом ал-Косоний. 24-бет.

обидаларнинг пештокларида кошиний килиб ёзилгандир. Насабнома ни шажара масаласида Ўрта Осиёда шажаралари энг кўп қайд этилган ва ёзилган табақа, бу Махдуми Аъзамийлар авлодидир.

Профессор Н. Веселовскийнинг «Даҳбед» номли асарида ҳам Махдуми Аъзамнинг қабртошларидан кўчирилган тўлиқ шажараси келтирилгандир¹.

1910 йил Бухорода чоп этилган «Тухфатул-зоъирин» китобининг (муаллифи Носириддин ал-Ханафи ал-Хусайний ал-Бухори) 61-66-бетларида «Ҳазрати хожа Махдуми Аъзам Косоний» деган бобида қуйидаги насабнома келтирилган: «Ҳазрати Сайид Аҳмад-Махдуми Аъзам ибн Сайид Жалолиддин» келтирилган:

«Ҳазрати Сайид Аҳмад-Махдуми Аъзам»

бин Сайид Жалолиддин

бин Сайид Жамолиддин

бин Сайид Бурхониддин Хожам

бин Сайид Амир Мажнун

бин Сайид Бурхониддин Қилич

бин Сайид Камолиддин

бин Сайид Жалолиддин

бин Сайид Шох Хусайн

бин Сайид Ҳасан

бин Сайид Муҳаммад

бин Сайид Аҳмад

бин Сайид Абдулло ал-Афзал

бин Сайид Абдуллои Акмал

бин Сайид Абу Толиб хужжатулло Сайид Муҳаммад Али

бин Ҳазрати Имом Али Мусо ар-Ризо

бин Ҳазрати Имом Мусо Козим

бин Ҳазрати Жаъфари Содик

бин Ҳазрати Имом Муҳаммад Боқир

бин Ҳазрати Имом Зайнул-Обидин

бин Ҳазрати Имом Хусайн

бин Ҳазрати Амирал Муъминин Имом Али ва Фотимаи Заҳра

(р.) Ҳазрати Муҳаммад Мусгафо Саллоллоху Алайҳи Насаллам!²

Махдуми Аъзамнинг аجدодларидан Ўрта Осиёда туғилган биринчи бобокалони султон Сайид Бурхониддин Қилич бўлиб, уша

¹ Н. Веселовский, Дарбунт, Э В О, том-III

² Комилхон Каттаев, Махдуми Аъзам ва Даҳбед 10-бет

даврдан бошлаб унинг авлодлари Фарғонада ҳукмронлик ва диний пешволлик қилиб келишган.

К. Қаттаев Хожа Абдул Бақоннинг «Жомеъ ул-макомат» асарига таяниб берган маълумотига қараганда шайх Бурхониддин Қилич деб номланган зотнинг отаси Саййид Камолиддин Мадинаи Мунаввара шаҳрининг шарифларидан бўлиб, манбаларда келтирилишича ногаҳон зоҳидлик талабида у ерлардан чиқиб Ўрта Осиёга, Фарғона вилоятига келиб қолган.

Аслида бунинг замирида бошқа сабаб ётади.

Бу каби имомзодалар ўз замонасида халқ орасида жуда катта мавқега эга бўлсалар-да, ҳам диний ва дунёвий ҳокимиятга асосий динпогарликларни учун ҳукмдорлар томонидан таъкиб остига олинганлар. Айниқса, уммавийлар (661-750), қисман аббосийлар (750-1258) давларида имомзодаларни оммавий киргин ва қувгин қилганлар. Қўшни мамлакатлар, жумладан Мовароуннаҳр ҳукмдорлари уларни ўз паноҳига олишган¹.

Амир Темури Кўрагоний даврида унинг музофатида келган имомзода Мир Саййид Барака эса соҳибкиронга лир бўлган². Кейинроқ аштархонийлар даврида Эроннинг Машҳад шаҳридан Бухорога имомзода Мир Абу Толибхожа ўз укаси Абу Тоҳирхожа билан оидинма-кетин келиб, аштархоний Динмуҳаммадхонга ўз кизи Шаҳрибону бегимни никоҳлаб берган. Бу никоҳдан аштархоний Назрмуҳаммадхон тугилган. Шулар каби XIII асрда Мадина шаҳридан Саййид Камолиддин ҳам (Махдуми Аъзамнинг бобокалони) Фарғонага келган ва Фарғона подшоҳи султон Илқ Мозийнинг ёлғиз кизига уйланиб, кейинчалик хаж қилиш учун борганида Мадинада вафот этган.

Султон Бурхониддин Қилич мазкур Саййид Камолиддиннинг ёлғиз ўғли бўлиб, у ҳақда темурий Бобурмирзо ўзининг “Бобурнома” асарида қуйидагиларни ёзган: “Бу табақа муктадо ва шайхул ислом ва кози бўлиб келгандурлар”³. Машҳур “Қандия” китобида ҳам бу зот ҳақида: “Саййид Бурхониддин Қилич, имом Абдуллонинг наслидандур ва Даҳбед хожалари ул зотнинг авлодидур”, деб ёзилгандир⁴.

Ўша даврларда Фарғона давлатининг маркази Ўзганд шаҳри бўлиб, унга султон Илқ Мозий подшоҳлик қилар эди.

¹ Ўша манба Ўша жон.

² Шарифиддин Али Язлий, “Зафарнома”, 1922, “Фан”, Тошкент.

³ Бобур Бобурнома “Юлдузга”, Тошкент, 1989, 51-бет.

⁴ Мирзо Абдулҳаким Самаркандий, Қандия, Самарканд нашри, 1908.

Султон Илик Мозий невараси Саййид Бурхониддин 9 ешта отушга қадар саройда тарикат йўлларини ўрганади. Султон Илик Мозий вафот этгач унинг васияти бўйича Саййид Бурхониддинни Фирнона тахтига ўтказишади. У давлат бошқаришда тасаввуф тарикатига суянган ҳолда иш кўрган ва халқни хидоятга бошқарган.

Манабаларда келтирилишича, у зот муслимларга ниҳоятда раҳм-шафқатли. “Худонинг неъматларидан баҳраманд бўлиб, шукронасини адо қилмайдиган жоҳилларга эса қаҳрли бўлган” экан. Жоҳиллардан бир нечтаси у зот ҳақида гийбат қилганларида, уларни ўз ҳузурларига тақлиф этиб, шифтга соч толасига осилган жуда ўткир тигли қилични кўрсатган экан. Икки томони тиги ўткирланган ва ойнадек мусаффо (ялтироқ) қилич шуъласига пашша ва қўнғизлар уларини урар эдилар ва қилич тигига тегиб икки бўлиниб ерга тушар ва ҳалок бўлар эди. Шунда Султон Бурхониддин гийбатчиларга қараб: “Айтинглар кани, айб шамшёрдами ёки қўнғизу пашшадами? Сизлар ўзларингизнинг айбингиз билан ўзингизни қиличга уриб ҳалок буласизлар!”-деган экан. Шу воқеа ҳам сабаб бўлиб султон Бурхониддинга «Қилич» лақаби қўшилган экан.

Тасаввуф тарихида султон Бурхониддин Қиличнинг шайх Бурхониддин Қилич номи билан аташиб, Султон Иброҳим Адҳам билан бир ўринда қўйишган. Чунки, бу иккала зот подшоҳ бўла туриб, тахтдан ўз хоҳишларича воз кечиб, дин ва тарикат йўлида хизмат қилишни ўз олдиларига вазифа қилиб қўйишган¹.

Қилич Бурхониддин тўғрисида бир мунча тўхталганимиз бўлси шуки, бу зотга Махдуми Аъзам беш пушт билан бориб етади ва Махдуми Аъзам унинг номини тез-тез тилга олиб “бобокалоним” деб фахрланган. Махдуми Аъзамнинг отаси ҳам ўз ўғлидаги ғайриоддий қобилиятни ўша шайхнинг насабий таъсири деб билади.

Сухан давомини энди мавлоно Махдуми Аъзам тўғрисида олиб борайлик. Мавлоно хожаги Аҳмад ибн Жалолиддин ёшлик айёмидан бошлаб ўз замонасининг кўп илмларига кизиқиш билан қарар эди. Алалхусус фикҳни яхши ўзлаштирган эди. Бу ишда унга аввало мавлоно Саййид Али устодлик қилган бўлса, кейин уни камолотга етказган муршид мавлоно Қозийдир. Бу зот Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг пири бўлиб, Хожа Аҳрорга мурид ҳисобланади.

Махдуми Аъзам Косонийни Самарқанднинг Дахбед туманига Миёнкол ҳокими Жонибек султон кўчиртириб келгани тўғрисида шу

¹ Қомилхон Катаев Махдуми Аъзам ва Дахбед, 12-13-бетлар

туманда жойлашган “Махдуми Аъзам” масжидининг имом хатиби Исохон Юсуфхон ўғли маълум қилди ва бу сана тахминан 1540 йилга ўғри келар экан (яъни вафотидан икки йил олдин). Ўз умрининг охирига яқини сезган бу зот асҳобларига шу ердаги ўзининг боғига дафн этишларини васият қилади¹.

Махдуми Аъзам оромгоҳи ёнида унинг авлодлари Хожа Калон, Хожа Хошим (Ялангтуш Баҳодурнинг пири), Хожа Мусо ва яна уч киши жойлашган бўлиб, супалар пастда, уларнинг оёқ томонларида Самарқанд ҳукмдори Ялангтуш Баҳодур (Абдулкарим), унинг ўғли Султонқули Баҳодур, яна Афғонистон ҳукмдорлари Шох Қосим, Шох Ҳидоят ва малика Иқлимабону ўз охириги манзилларини ихтиёр этганлар.

Бу қабристон ёнида 1619 йил Ялангтуш Баҳодур масжид қурдирадиган (ҳозир бу масжид “Махдуми Аъзам” масжиди дейилади) ва у ўз вақтида ун тўртта нақшу ниғорлар билан безатилган ёғочли устунлардан иборат бўлган, унинг ёнида мадраса ҳам бино этилганки, қирк бир хужраси бўлган.

Шу ўринда Машрабнинг пири қомили ҳақида баъзи бир фикрларни айтиб ўтмоқчимиз. Махдуми Аъзам номи билан машҳур бўлган Саид Аҳмад ибн мавлоно Жалолиддин хожаги Қосоний ўз даврининг кўзга кўринган вакилларида бири, йирик тасаввуфчи олим, маърифатпарвар устоздир. Насаб томонидан у киши найғамбаримизнинг авлодидандир. Тарихий манбаларда, хусусан, “Жомеъ ул-мақомот” китобида у зотнинг аجدодлари батафсил таърифланган. Махдуми Аъзам буюк тарбиячи пир сифатида шуҳрат топгандир. Шайбоний ҳукмдорлардан Убайдуллоҳон, Абдулазизхон, Жошбек султон, теурий ҳукмдорлардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар ҳам ўз даврида у кишига мурид тушганлар. Махдуми Аъзам бир-бирига душман бўлган шайбоний ва теурий сулоласини тотув яшашига чақиради, тарбия қилади. Бу иш ўз даврида мамлакатни обод қилиш, илм-маърифатни ривожлантириш, одоб-ахлоқ соҳаларида жуда катта самара беради. Бу ислом дини ва маданиятининг нафакат Ўрта Осиёда, балки Ҳиндистон ва Хитойга ёйилишида ҳам катта аҳамият касб этди.

Махдуми Аъзамнинг муриди бўлган, унинг тарбиясини олган Бобур Ҳиндистонда буюк давлат барпо қилиб, адолатли подшо, инқилодори шоир, эътиқодли ватанпарвар, тарихчи олим сифатида бутун дунё халқларининг эъзозига сазовор бўлган.

¹ Исохон Голий. Махдуми Аъзам Имом ал-Қосоний. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1996, 34-39-бетлар.

Машрабнинг устози Ҳидоятullo Офокхожа Махдуми Аъзамнинг чевараси эди. У киши эса, шайхул Аъзам номини олган эдилар.

Ислом оламида шайх Бурҳониддин Қилич номи билан машҳур бўлиб, Махдуми Аъзамга беш пушт билан бориб етадиган Махдуми Аъзам ҳазратлари Карбало даштининг шаҳиди аълоси мақомидаги ҳазрат Алидан таркалган саййид авлоди ҳисобланади.

Офокхожа Махдуми аъзамининг чеварасидир. Авлоди саййид бўлган Машраб нега пири Офокхожа хонадонини муқаддас билиб яшади? Тадқиқотимизнинг кичик муаммоларидан бири ҳам шу саволга илмий жавоб беришни тақозо этади. Шу хусусда Комилхон Каттаев, Илёсхон Ғозий, Омонбек Жалилов ва фарғоналик олим Алишер Бек тадқиқот олиб борганлар, Машрабнинг пири Офокхожа, унинг бобокалони Махдуми Аъзам хожаги Косонийнинг саййид авлоди эканлигини илмий исботлаб берганлар.

Бошқа тадқиқотчилар каби Алишер Бек ҳам “Туркийзабон саййид авлодлари” (шажара 1-китоб)ида хожалар, тўралар, миёнлар, эшонлар ҳақида ҳам муфасссал тўхталган ва хусусан саййид авлодлари, унинг илдизи, ижтимоий келиб чиқиши тўғрисида маълумот бергани ҳолда шундай фикрларни ёзган:

25 ёшларида Қурайн қабиласининг асад уруғидан Ҳувайлиднинг қизи Ҳадича онамизга уйланишиб, улар билан 25 йил умр кечириб, устиларига ҳеч бир хотин никоҳ этмадилар. Ум ул-муъминийн Ҳадичаи-Кубро онамиздан Қосим, Абдуллох исмли ўғиллар, Зайнаб, Рукайя, Умму Ғулсум, Фотима исмли қизлар кўрдилар. Булардан Фотиماи Заҳро онамиздан бўлаклари аларга ваҳий келгунга қадар дунёга келишиб пайгамбаримиз (с.а.в.) ҳаётлик чоғларида ҳаётдан кўз юмишган. Биби Фотимаи Заҳро онамиз кенжа қизлари бўлишиб, наҳий кела бошлагач, дунёга келган эдилар ва вафотларидан кейин 6 ой ўтгач, ҳаётдан кўз юмдилар. Расулulloх (с.а.в.) сулолаларини давом эттирган ҳазрати Фотима бўладилар¹.

Расули акрам (с.а.в.), Ҳадича бинти Ҳувайлид Али ибн Абу Толиб, Биби Фотимаи Заҳро, Имоми Ҳасан ва Имоми Ҳусайн розияллоху таоло анҳум ажмаин мусулмонлар қайми учун “Аҳли байт” қутлуғ хонадон бўлиб, улардан таркалган авлодлар саййидлар (саййид-арабча «жаноб») сифатида улуғланадилар.

Имом Ҳасан ҳижратнинг саккизинчи йили рамазон ойида Мадинада дунёга келган эдилар. Мухтарам оталари шаҳодатидан кейин халифалик мансабида етти ой ўтиргач, мусулмонларнинг

¹ Алишер Бек. Туркийзабон саййид авлодлари. Шажара 1-китоб. Фарғона, 1998, 8-бет.

қошони тўқмаслик мақсадида Муовия бин Аби Суфен билан жанг қилмасдан халифалиқдан воз кечдилар. 46 ёшларида душманлари томонидан ўлдирилдилар, қабрлари Мадинада-“Жаннат ул-Бакиъ”дадир¹.

Имом Ҳусайн акаларидан 22 ой кичик эдилар. Ҳижратнинг 60 йилида Муовия вафот этгач, палиаҳд Язид отасининг ўрнига ўтирди. Куфа аҳли Имом Ҳусайнга ҳаг қилдиларки, “биз Язиддан безормиз, келинг-Сизни халифя қилурмиз”.

Ироққа қайтаётганларида шом вақтида Язид бин Муовияга тобе аскарлар йўлларини тўсиб чиқдилар. Уруш бўлиб, 72 нафар байт аҳли ва ўзларига тарафдор бўлган кишилар билан бирга 55 ёшларида шахид бўлдилар. Ушбу катта мусибат ҳижратнинг 61-йили 10 муҳаррамда юз бериб, жасади мубораклари Карбалю номли жойга дафн этилди. Уша жоҳиллик қатли омида ҳазрат Имом Ҳусайннинг балоғатга етмаган фарзандлари Зайнул Обидийн оғир бетоб бўлиб, қотиллар бунини ўлдирмасак ҳам ўзи нобуд бўлади деб ўйлашиб қолдиришди. Ҳозирги Ҳусайний саййидлар ул зоти муборакнинг зурриётларидурлар.

Саййидлар икки тоифа бўлишиб бири-“Ҳасаний саййидлар”, иккинчиси-“Ҳусайний саййидлар” деб номланадилар. Ҳусайний саййидлардан ҳазрати Ғавсул Аъзам Мухйиддин саййид Абдулқодир Жилоний раҳматуллоҳи алайҳ авлодлари Марғилон шаҳрида ва яна бир қанча Марказий Осиё шаҳар-кишлоқларида яшаб келаётган бўлсалар-да, туркийзабон минтакаларда асосан, Ҳусайний саййидлар муқим бўлмишлар. (Махфий қолмасинким Ҳазрати Ғавсул Аъзам ҳам она тарафидан Ҳусайний саййидлардан ҳисобланадилар)².

Заҳириддин Муҳаммад Бобур мавлоно Қози ҳақида “Бобурнома”да шундай фикрни келтирган:

“Мавлоно Қозийнинг оти Абдуллоҳ турур. Фарғона вилоятинда бу тоифа пешво, шайхулислом ва қози бўла келганлар. Хожа Қозий ҳазрати Хожа Аҳрорнинг муриди эрди ва эшондин тарбият олгон эрди. Хожа Қозийнинг валийлигига менда ҳеч шубҳа йўқтур. Қайси иш валоятга (валийликка) муқдин яхшироқ далилдурким, аларга қасд қилгонлардин оз фурсатда осор ва аломат қолмади. Хожа Қозий ажаб киши эрди, кўрқмоқ анда асло йўқ эрди... Хожа насл жиҳатдан ота томонидан Шайх Бурхониддин Қиличга, она томонидан Султон Илики Мозийга бориб етгай”.

¹ Уша манба, 9-бет.

² Уша манба, 10-бет.

Тасдиқуф пешвоси бўлган алар Бобур Мирзога пир ва устод бўлиб, ҳар мудом шох ва шоирнинг фаолиятдан хабардор бўлиб турган. Алар ўринларига тариқат пешвоси сифатида ўз авлодларидан бўлган хожаси Аҳмад ибн Жалолиддинни (Маҳдуми Аъзамни) таъин қилиб қолдирганлар.

Насом тарихида олимлиги, маърифатпарварлиги, пир-устозлиги ни бошқа поёнсиз ҳислатлари, каромаглари билан ном чиқарганлиги учун фақат уч зоти мубораққа Аъзамлик унвони берилган. Булар-Ҳисний ва Ҳусайний саййидларидан Абдулқодир Жилоний (Ғавсул Аъзам), мусулмончиликда энг тўғри йўл деб эътироф этилган Ҳинафий мазҳабининг асосчиси Нуъмон ибни Собит Имоми Аъзам Абу Ханифа ҳамда Имом Ҳусайн авлодидан Сайид Аҳмад ибн Миллоно Жалолиддин хожаси Косоний (Маҳдуми Аъзам).

Нақшбандия сулукининг қутблари кўпгина Шарк мамлакатларда китга нуфузга эга бўлишган. Маҳдуми Аъзам, Хожа Калонхожа теурийлар ва шайбонийлар, мавлоно Қозий (Саййид Абдулло) бобурийлар Хожа Ҳошим аштархонийлар давлатларида, Солиххожа Эроннинг Хуросонида, Офокхожа ва Хожа Исоқ Валий Шарқий Туркистонда, Исохожа сунгги шайбонийлар ва Бухоро мангитлари амирлигининг дастлабки йилларида, Мусоҳонхожа Ҳинду-Покистон, Умархожа Бухоро амирлиги, Саййид Абдуллохон (Улуг ҳазрат), Саййид Убайдуллохон, Саййид Султонхон хожалар Қўқон хонлиги даврида ҳукмдорлар ушбу пирлар иродатига маҳкум эдилар.

Энди, “саййид”, “хожа” ибораларига келсак: одатда иккаласи ҳам ҳар хил маънода тушунилади. Аслида эса “саййидлар” имом Али ва пайғамбарнинг кизи Биби Фотимадан бино бўлган фарзандлар ва уларнинг наслларидир. Бу сўз жаноб, пешво, сардорни билдиради. “Хожа” сўзи эса эронча “хвожа”дан олиниб малик, ҳукмдорни билдиради. Бундай қараганда “хожа” ва “саййид” тушунчалари илдизи бирга ўхшайди, лекин бу эронча ибора-хожанинг саййидзодалар номларига аралашиб қўлланилиб кетишига қуйидаги андиша тўғри келади:

Араблар Эронни забт қилгач, Имом Ҳусайн форс шоҳи Яздигард III (Хусравнинг набираси) нинг кизи Шаҳрбонуға уйланади ва улардан имом Зайнул-Обидин туғилади. Ундан ташқари имом Боқирнинг кизи Зайнабни Кирмон подшоҳи ўз никоҳига олади. Ёки, имом Ҳасаннинг қизини Андхуй хожаларидан бўлган Хожа Сайфуллоҳ хотинликка олади (Теурунинг пири Саййид Барака авлоди). Шундай қилиб саййидзодалар табақасига эронлик

шахзодалар, эрон хожазодалари яқинлашиб, араллашиб кетгани учун уларнинг фарзандлари номларига кейинчалик “хожа” унвони қўшиладиган бўлади, чунки бу саййидзодалар томирида оз бўлса-да, она томонидан эрон зодагонларининг қони оқарди. XI-XII асрларга келиб “Хожагон” уюшмаси ёки тариқати пайдо бўлгандан кейин (асосан бу Хуросону Ўрта Осиёда кенг тарқалиб катта нуфузга эришган бўлгач), “хожа” ибораси азизлар номига қўшилиб айтиладиган, “саййид” ибораси эса кам ишлатиладиган бўлиб қолди¹.

Халифалар Абубакр, Умар, Усмон, аббосийлар, сафвийлар (булар ҳам пайғамбар авлодларидир) дан тарқалган насллар ҳадсиз кўп бўлиб, қарийб тамоми мусулмон миллатлари яшайдиган мамлакатларга тарқалиб кетган ва улар ҳам «саййид», “хожа” унвонлари билан аталиб келинадилар.

Масалан, Хожа Убайдуллоҳ Ахрор халифа Абубакр Сиддик наслидан, Хожа Аҳмад Яссавий Муҳаммад Ҳанафий (Алининг ўғли) наслидан эканликларини ислом олами билади...

Хуллас, “саййид” ибораси пайғамбар фарзандларидан пайдо бўлган наслларга бериладиган бўлса, “хожа” уларнинг араб, турк ва эрон зодагонлари билан оилавий никоҳ қуришлари натижасида пайдо бўлган (саййидзодалар учун) қўшимча унвон дейилса хато бўлмайди. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Ўрта Осиёда “хон”, “эшон” деб аталадиган кишиларнинг маълум бир қисмини саййид зотидан бўлмаган ва хожалар табақасига кирмайдиган «махсумлар», “мирзолар” деб аталадиган тоифа ташкил қиладиларки, улар аждодлари уламо, фузало ва амалдор бўлиб, бу диёрнинг маърифатпарвар зиёлилари бўлганлар. Бундай тоифанинг сир, молу мулкка эга бўлган намояндаларини “хўжа” ҳам деб келганлар. Албатта бу ерда “эга” ёки “хўжайин” маъносида қўлланилган.

Хуллас, “хожа” ва “хўжа” ибораларининг илдизи бир бўлса ҳам аслида биринчиси пайғамбар авлоди билан чатишиб кетган эрон, турк зодагонлари халифалар, авлиёлар, улуғ шайхлару йирик сўфийлар наслларидан тарқалган кишиларга айтилса, иккинчиси молу мулкдорлар яъни, “хўжайинлар” наслидан тарқалган кишиларга айтилади. Асрлар ўтиши билан “хожа” сўзи катта нуфуз эгаллайди. Бу нуфуз асосан “Хожагон” уюшмаси (ё тариқати) пайдо бўлгандан кейин яна ҳам авжига чиқади, чунки бу тариқатда жамики кўзга кўринган азиз ва улуғ зотлар ёки хожалар йиғилган эди. Шу боисдан бўлса керак ўзларини бу уюшмага дахлдор қилиб

¹ Илёсхон Ғозий. Маъдуми Аъзам Имом ал-Қасоний. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1996, 45-бет.

кўрсатадиганлар ҳам кўпайиб, “саййид” деб аталадиганлар ҳам шайхликка мутобиқат қилиш учун “хожа” сўзини маъқул билиб шунга шайхлик қилиб кетдилар. Хуллас, саййидзодаларнинг аввал “хожа”, кейин “гура” ва “хон” деб аталликлари тўғрисида шу мулоҳазалар микёсда мувофиқ келади.

Хожа Муҳаммад Юсуф-Мозори Файз оталари Саййид Хошим Хожа ҳазратларини Даҳбедда дафн этишгандан сўнг, Шарқий Туркистоннинг Кумул шаҳрига келиб истиқомат қиладилар. Бу ерда Қишгар саййидларидан Саййид Оловиддиннинг авлодидан Мир Саййид Жалилнинг қизи Зулайҳо бегимга уйланадилар. 1625 йилда Кумулда Хожа Ҳидоятullo туғиладилар. Ёркент хони Абдуллахон (ҳукмронлик йиллари 1638-1668) даврида, аниқроғи 1638 йилда улар Қишгарга кўчиб келинади. Хон уларга Бошқарамни хадя этган. Ёулбарсхон (1668-1670) ва Қошгар аҳолиси уларга мурид бўлишган. 1640 йили Хожа Муҳаммад Юсуф вафот этишганда муридиари Ёрмуҳаммад охун назир қилиб берган Ёғду деган жойдаги туфроққа бердилар. Саййиди авлиё Саййид Ҳидоятulloхон оталарининг шайхларини давом эттириб, кўп ерларни кезиб, тасаввуфни ёйдилар, мурид ва мухлислар йиғдилар. Муридларининг жуда кўплигидан уларга «Офок хожа»-уфқлар, дунё кутби хожа, ягона авлиё маъноларини берувчи таҳаллуси муборакни беришган¹.

Ҳазрати Офокхожа 1660 йили Ёулбарсхоннинг амакиси мақотлик Убул Ходибекнинг қизига уйланадилар. Уларнинг уч хотинларидан бири ўғил, икки қизлари бўлган. Ўғиллари Яҳё хожа (Хон Хожа), Маҳди Хожа (Подшоҳ Хожа), Абдусаммад Хожа, Ҳасан Хожа (Ғози подшоҳ) ва Қилич Бурхониддин Хожалардир. (Офок буваларининг номларига қўйилган).

Ёркент хонлиги тахтига Исмоилхон (1670-1681) ўтиргандан сўнг Офокхожам жунгор хони Галдон Бушукту хон (1671-1673) ёрдамида валеаҳдлик даражасига етадилар ва 1692 йили хонлик тахтига чиқдилар. Шундай қилиб, бу ерда 300 йил давом этган Чигатой авлодлари ҳукмронлиги барҳам топиб, Шарқий Туркистон ҳудудида Хожалар салтанатига асос солинди.

Икки йил икки ой фармонбардорликдан сўнг Офокхожа-Ҳидоятulloхон ҳазратлари вафот этдилар. Аларни ҳам оталари каби Ёғдудаги кейинчалик “Офок алайҳи” деб номланган авлодлар даҳмасига дафн этишди².

¹ Алишер Бек. Туркийтабон саййид авлодлари. Шаҳара 1-китеб. Фарғона, 1998, 22-23-бетлар.

² Ушба манба, 23-бет.

Ҳазрат Офокхожа ва унинг Маргилон уездигаги авлодлари хақида қуйидаги маълумотлар бор. Бу қошғарлик авлиёнинг хақиқии исми ҳазрат Хожа Ҳидоятуллоҳ Хожа бўлиб, Офокхожа унинг таҳаллусидир. Офок сўзи Қошғар сартлари тилида теварак-атроф, қутб маъносини билдириб, унинг муридлари турли ҳудудлардан келиб Хожа атрофида жипслашганликлари учун ул зотга шундcii таҳаллус берилган.

Рус олими Н. С. Ликошин 1910 йил “Девонаи Машраб” таржимасига кириш сўз езганда Офокхожа шахсияти хақида маълумот олиш учун Маргилондаги танишларидан керакли фикрларни олган, бу ҳақда у езади:

Кейинроқ Машраб таржимаи ҳолига оид маълумотлар ва унинг асарларини русчага ағдариш жараёнида қошғарлик Офокхожанинг Машрабга таъсири нақадар катта бўлганлиги, шоирнинг пир муршиди шахси билан қисман бўлса-да танишмай туриб Машраб ижодини ўрганиш мушкул эканлигини англадим.

Қошғардаги бош консул ва таникли шарқшунос Н.О. Петровский Офокхожанинг Маргилон уездига яшовчи авлоди дарагини айтди ва Саид Муҳаммад Ҳакимхонтўра Катта тўра билан танишгач, мен ундан машҳур аждоди Офокхожанинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотларни олдим.

Офокхожанинг ақлу заковати, кашфу кароматлари, довруги дунё бўйлаб таралғач, ер юзининг турли минтақаларидан нақшбандия тариқати издошлари ул зотни ўзига пир муршид бўлмоғини тилаган минглаб одамлар оқиб кела бошладилар. Офокхожа уйида ҳар куни икки минг кишигача тўпланар, улар Аллоҳнинг суюкли, садоқатли бандаси мўъжизаларидан эс-хушларини йўқотар, Хожа эса ўз муридларини Ҳақ висолига восил қилувчи тўгри йўлга даъват қилар эди. Муридлар чирок атрофидаги парвоналар янглиғ пир қошига яқинроқ келишга интилар, унинг оёқлари ва оёқ изларини кўзга суртар, айримлари эса эс-хушдан тамом айрилар даражага етишарди¹.

Худо Офокхожага турт угил берли: Хожа Яхё Хожа (Ҳон Хожа Пошшо), Хожа Ҳасан Хожа, Хожа Абдусамад Хожа ва Хожа Маҳди Хожа.

Тунгич угил-Хожа Яхё узлатишинлиги, таркидунёчиликка мойиллиги билан бошқалардан ажралиб туради. У кўп вақтини буюк ота ҳузурида ўтказар, ундан тасаввуф таълимотини кунг билан

¹ Абдулла Жаббор. Невингит нима Шох Машраб? 48-49-бетлар

ўрғинларди. Орадан кўп вақт ўтмай, Хожа Яҳё шайх мақомига етишди ва Офокхожа уни ворис деб эълон қилди. Ҳижрий 1105 (мелодий 1693) йилда ҳазрат Офокхожа бетоб бўлиб қолди ва Ёрқандда дунёдан кўз юмди. Мурид ва толиблар орасида ота ўрнини Хожа Яҳё Хожа эгаллади. Офокхожанинг жасади Қошғарга келтирилиб, Голуда-отаси Хожа Муҳаммад Юсуф Хожа қабри ёнига дафн этилди. Орадан олти ой ўтгач, Хожа Яҳё Хожа (Хожа Попило) ҳам вафот этди.

Офокхожа ҳаётлик чоғида кўркам масжидлар, дарвишлар учун хонақоҳлар қуришга жуда кўп вақт, куч-қувват сарф этди, гўзал боғ барпо қилди. Кўплаб унумдор ерларни сотиб олди, ўз мулкларини камбағалларга мерос қилиб қолдирди. Вақф ерларни бўқсуллар фойдасига қолдириб, улардан тўғри фойдаланиш устидан назорат қилишни авлодлари зиммасига юкледи.

Қошғардаги Офокхожа мақбараси унинг издошлари ва мухлислари учун зиёратгоҳ сифатида ҳамон хизмат қилмоқда¹.

Комилхон Каттаев ёзади: Халқ орасида бирор аниқ манба кўрсатилмагани ҳолда, Офокхожани Хожа Исҳоқи Даҳбедийнинг (яъни, Маҳдуми Аъзамнинг кенжа фарзандларининг) ўғли, деган ҳақто фикр юрар эди. Лекин, аҳамиятга молик манбалардан ҳисобланган ва Даҳбеддаги Маҳдуми Аъзам мақбарасидаги қоратошлардан биридаги насабнома ёзувлари (қоратошдаги ушбу насабнома ёзувини “Даҳбед даҳмасидаги мазорот зикри” деган бобдаги ёзувдан ўқишингиз мумкин); Муҳаммад Содик Қашкарийнинг “Тазкирани азизон” китоби; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуглатнинг “Тарихи Рашиди” асарини туркий тилда таржима қилинган иловасида ҳамда Мир Ҳолиддин ал-Ёрқандийнинг “Ҳидоятнома” каби асарларида Офокхожанинг Хожа Калонхожаи Даҳбедийнинг (яъни, ҳазрати Маҳдуми Аъзамнинг тўнғич ўғилларининг) Муҳаммад Юсуфхожа деган ўғлидан тугилганлигини аниқлаш мумкин. (Бундан ташқари, «Мулоқот» журналининг 1993 йил № 5-6 сониди О. Жалиловнинг “Офокхожа” деган мақоласига ҳам қаралсин). Қўлимизга тушиб қолган ва ноёб манба ҳисобланган иршоднома (хатти иршодий)да ҳам пирлик ҳуқуқи (яъни, иршод бериш ҳуқуқи) Маҳдуми Аъзамдан тўнғич ўғиллари Муҳаммад Амин-Хожа Калонга, ул зотдан ўғиллари Хожа Муҳаммад Юсуфга; ул зотдан ўғиллари Хожа Ҳидоятулло-Офокхожага (яъни, отадан

¹ Уша манба, 49-50-бетлар.

ўғилга) ўтганлигини кўрсатиб турганлиги ҳам Офокхожаанин хожакалонийлардан эканлигини яна бир бор тасдиқлаб турибди¹.

XVI аср Ўрта Осиё тасаввуфига пешволик қилган Махдуми Аъзамнинг айтишларича: худо инсоннинг қалбида, юрагида макон топган ва уни таниш-билиш, унга яқинлашиш одамзотнинг ўзини боғлиқдир. Агар инсон ҳамма жиҳатдан тоза, пок, гуноҳсиз бўлса, худо аксини у киши ўз юрак оинасида кўради ва бунинг учун доимо худо зикрида бўлиш, унинг ишқида ёниш, шу билан бирга шариат ва тарикат талаботларини чин кўнгилдан бажо келтириши лозим бўлади. Ўзининг юрак кўзгусини ҳар хил чангу губорлардан (гуноҳлардан) тозалаган, софлаган ана шундай кишилар суфий ҳисобланади.

Ҳақ билан соф ўлди жумла бу асноф,

Булар сўфийлардир килмишлари соф.

Махдуми Аъзамнинг ушбу байтидаги “суфий” ибораси “соф” сўздан келиб чиқишини кўрсатиб турибди. Агар сўфийларни юнгдан либос кийган кишилар деб тушунирсак, у ҳолда масалани жуда жўнлаштириб қўйган бўлур эрдик. Хуллас. Махдуми Аъзам ишорат қилганидек “суфий” сўзи софлик, яъни тозаю поклик, тиниқлик маъносидан иборат эканлиги ҳақиқатга яқиндир. Чунки тасаввуфнинг асосий маслаҳи ҳам губорсиз, тоза, пок ёки соф бўлишдир ва на балким юнгдан либос кийиш.

Солиқ шариат, тарикат, маърифат, ҳақиқатни босиб ўтиб фано-бақо мақомига эришадилар.

Тасаввуфнинг дастлабки намояндалари ҳақида фикр юритиб, уларни ислом оламида нақадар машҳурлигини англаш ва билиш мумкин:

Ҳасан Басрий, Зуннун Мисрий (706-809), Абдухошим Куфий (ваф. 766), Маъруф Кархий (ваф. 815), Иброҳим Адхам (ваф. 766), Ҳорис Мухосибий (791-857), Робиа Адавия (713-801), Абу Али Синдий, Сар ас-Саккатий (ваф. 865), Боязид Бистомий (ваф. 874), Жунайд Багдодий (ваф. 910), Мансур Ҳаллоҷ (857-921), Абубакир Шиблий (ваф. 945), Абу Саид Абулхайр (967-1049), Шамс Табризий (ваф. 1247), Абунаср Сарроҷ, Абуали Дакқок (ваф. 1016), Абулқосим Қушайрий (ваф. 1072), Абдулқодир Гелоний (Ғавсул Аъзам, 1077-1166), Фаҳриддин Ироқий, Ибн Ҳорис, Абулҳасан Ҳараконий (954-1034), Абулқосим Гургоний (ваф. 1076), Абу Али Фармозий (ваф. 1048), Аҳмад Ғаззолий (ваф. 1126), Абу Ҳамид

¹ Қомилшон Қаттас. Махдуми Аъзам ва Дахбед. 54-бет.

Ғафлунӣ (ваф. 1111), Айнулқуззот Ҳамадонӣ (ваф. 1131), Абулмажид Санӣ (ваф. 1141), Аҳмад Жомӣ, Хожа Юсуф Ҳамдонӣ (1040-1140), Рузбахон Буклӣ (ваф. 1209), Шаҳобиддин Сухравардий (1145-1234), Фаридуддин Аттор (ваф. 1225), Жалолиддин Румӣ (1207-1273), Ибн ал-Арабий (1165-1240), Абулҳасан Нурий ва бошқаларки, тасаввуф таълимотини бутун ҷаҳон оламига тарқатдилар, уларнинг кўплари ўз тариқатларини ҷиҳтдиларки, бу тариқатлар ўз асосчиларининг номини олди¹.

Ғ. Э. Бертельс тасаввуфдаги қаландария тариқати ҳақида фикр юритиб, у дастлаб аҳолининг қашшоқ катлами орасида ёйилганлигини, кейинчалик улар ҳунармандчилик билан шуғулланганлигини, дарвишлар жамоалари раҳбарлари бир касб-кор билан эканликлари хусусида шундай фикрни келтирган. Шайх тасарруфидаги хонақоҳларда яшаган муридлар одатда, фақир (ар.-«қашшоқ») ёки дарвиш «ўша маънода» деб аталганлар.

Қишлоқ жойларда ҳам хонақоҳлар қурилган бўлса-да, бироқ уларнинг катта қисми табиийки, шаҳарларда жойлашган. Дастлабки даврларда Куфа, Басра ва Бағдод, кейинроқ Нишопур, айниқса муҳим рол ўйнаган. Шаҳарлардаги дарвишлар жамоалари IX-X асрларда касиб-ҳунармандлар доиралари билан одатда, яқин алоқада бўлган ва шу сабабли ҳам муридларнинг асосий тармоғи шу доиралардан келиб қўшилган. Атоқли шайхларнинг таржимаи ҳоллари билан танишиш уларнинг аксарияти касб-корнинг у ёки бу тури билан машғул бўлганлигини кўрсатади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, дарвишлар жамоалари ва касибларнинг яширин таъкилотлари (футувват) ўртасида қандайдир алоқалар ҳам бўлган. Дарвишлар жамоаларининг ҳунармандлар ҳаётидаги роли етарли даражада ўрганилмаган.

Ғ. Э. Бертельс тасаввуф адабиёти ҳақида фикр юритиб, унинг халқ билан алоқаси демократлиги, зодагонларга танқидий муносабатда бўлиши, уни сарой поэзиясига қараганда, беҳад жонли ва яшовчан эканлигини, у узок ўтмиш халқ ижодиёти характери ҳақида фикр юритиш имконини беришлигини таъкидлаган. Бироқ тасаввуф муаллифларининг бошқа хизмати ҳам бор. Эрон ва Ўрта Осиёни мўғул истилоси бўрони қоплаганда, деярли барча «олампаҳоҳлар» тахтлари дарз кетиб қулаганда, сарой поэзияси сўнди. Чунки мадҳ этадиган киши қолмади. Бунинг устига мўғул хонларига тушунарсиз тилда битилган баландпарвоз қасидалар керак

¹ Илбехон Ғофий, Маҳдуми Абзам Имом ал-Қосонӣ, 12-бет.

эмасди. Хайр-садақа ҳам, сарой шоирлари ҳам йўқолди, чунки уларнинг санъати, кўпинча, шу хайр-садақаларни сўраб олиш қобилиятидангина иборат эди. Аслини олганда, айтадиган нарсалари ҳам бўлмаган. Аммо тасаввуф шоирлари бу оғир йўлларда жим турмадилар. Уларнинг фақат кенг дарсхонаси-халқ оммаси қолган эди. Зеро, сулолани қириб ташлаш мумкин. Бирок халқни қириб бўлмайди. Шунинг учун тасаввуф шоирга ким учун ёзиш имкони бор эди. Қолаверса, халқ оммаси унга кўпроқ мухтож эди. Чунки у хонавайрон қилинган, ғажиб ташланган, кийноқларга солинган ва шу боис таскин берувчи сўзни эшитишга муштоқ эди. Тасаввуф шоири тингловчиларга, ўз яқинларига мухаббат ҳақида гапирар, уларни бирлашишга ўргатар, узаро ёрдамга даъват қилар, ҳайвоний шахсиятпарастлик, қандай йўллар билан бўлмасин, ҳаётини саклаб қолиш ўрнига умум манфаатларини кўтариб чиқарди¹.

Файласуф И. Мўминов дарвешлик ҳаракатининг Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда ўсиши, тарқалиши ва уларнинг ғоялари ҳақида куйидаги фикрларни ёзади: мистик сўфийлар ўз нуқтаи назарларига асосланиб туриб, зид ғояларни тарғиб қилдилар, билимни, кишиларнинг жўшқин амалий фаолиятини инкор этдилар; улар таркидунё ғояларини тарғиб қилиб, фақат садақа билан кун кечирувчи дарвишлар, фақирлар, каландарлар ва гадоё роҳибларнинг турли уюшмаларини ташкил қилдилар. Дарвишлик ҳаракати-XVII-XVIII асрларда Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда кенг тарқалди².

Наманганлик Манраб тадқиқотчиси Абдулла Жаббор рус шарқшуноси Н. С. Ликошиннинг «Девонаи Машраб» таржимасига кириш сўз илмий мақоласини ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилган. Шунингдек, мақоладаги Н. С. Ликошиннинг Машраб ҳақидаги ноҳалис фикрларига ўз эътироз ва муносабатини билдириб кетган ва бу ҳол унинг кузатишлари жиддий ва ўринли эканлигидан далолатдир. Шунини қайд этмоқчимизки, А. Жаббор Н. С. Ликошин 1910 йил «Девонаи Машраб» кассасининг русчага сўзма-сўз таржимаси учун ёзган сўзбошисини ҳам қимматли манба сифатида ўзбекчалаштириб тўпламга киритган.

Н. С. Ликошиннинг «Девонаи Машраб» таржимасига кириш сўз мақоласида Машраб ва унинг тасаввуфий қарашлари ҳақида куйидаги маълумотлар берилган: Туркистон ўлкаси сўфийлари

¹ Е. Э. Бергелъс, Сўфизм ва тасаввуф адабиёти 101-102-бетлар

² И. М. Мўминов Таялланган асарлар. 1-том 65-бет

орасиди келиб чикиши жиҳатидан Ўрта Осиё маҳаллий аҳолисига жуда яқин бўлган сўфий муаллифлар ҳам бор. Тўғри, маданияти пўйначи анча орқадаги мамлакатда яратилган тасаввуф таълимоғини тоғон оҳангларда ифода этиши мушкул бўлмиш савияси паст асарларни Хожа Ҳофиз ва бошқа тасаввуфий кайфиятдаги форс шоирларининг жаҳонга мерос қолдирган ўлмас асарлари билан тенглангизиб бўлмайди. Бирок, туркистонлик авлиё хазрати Султон (Хожа Аҳмад Яссавий-тарж.) Девонаи Машраб Намангоний, Сўфи Ахлоқёр ва Туркистон ўлкасининг бошқа вакиллари ўз асарларини руҳий яқинлиги, шеърӣ тимсолларнинг тушунарлилиги, тариқатнинг сирли мавҳум ҳақиқатини ифодалашдаги табиий услублари воситасида маҳаллий аҳоли эътиборини жалб этдилар. Бу муаллифлар орасида Девонаи Машраб шахси мутлақо ўзига ҳослиги билан ажралиб туради. У ижтимоий мавқеидан қатъий назар ҳар бир туркистонликка яхши таниш. Маҳаллий аҳолининг кўпчилиги Машраб асарларини тўлиқ ёки қисман ўқиган, саводсизлари эса ўшалар ўқиган пайтда тинглаб юрган¹.

Сўфийлик таълимоти давомчилари, эшонлар ва муридларнинг Девонаи Машрабга муносабатлари турличадир. Худо олдида шоҳу гадонинг тенглиги ҳақидаги ғояларни илғари сурувчи, илоҳий жазба орқали ваҳдати вужудга етиш орзусидаги мутасаввифлар орасида Яратганнинг бу жонсарак ва махмур ошиғи-ўз фикрларини чиройли форсийзабон либосга ўраб-чирмамаган, аксинча халқ билан унинг оддий тилида сўзлашган Машраб танқид назари билан қарши олинмаслиги керак эди. Бирок, қарашлар иккига бўлинади: оз сонли оқсуяклар шоирга қарши, аксар қора кўпчилик-Машраб томонида.

Сўфийликни тарғиб қила туриб етарлича мол-мулкка ҳам эга бўлган маҳаллий уламолар ўртасида ўз нуфузини ғоят эҳтиётловчи олий мартабали эшон Машрабни айбловчи озчилик сафига жон, деб қўшилади. Шоирнинг оддийлиги, самимиятини кадрловчи мухлисларини эса жаҳрия-қадрия жамоасининг кинпоқ дарвешлари ҳамда унинг асарларини севиб талкин қилиб юрувчи қаландарлар орасида кўплаб учратиш мумкин².

Машраб-Ваганини севган мутафаккир. У қаландар шоир сифатида қаердаки юрмасин, дилида мудом ўз юрти соғинчи билан яшади. Файласуф шоир “Жаҳонда топмадим ҳамдард, қолдим нотовон. ёлғиз” ҳолатда юрганда ҳам, “Қуз ёшим дардга даво

¹ Абдулла Жаббор. Исмнингиз нима Шох Машраб? 38-бет.

² Ўша манба, 39-40-бетлар.

бўлгаймукин?” деб йиглаганда ҳам, «Тинмайин юрдум бу тин даштида хайронлик билан» деб дунё кезганида ҳам вужудини Ҳақки берганлиги туфайли “Барчалар ёнди гуноҳдин, менки ёнмасман хануз” деб ўзини ҳақ ва ҳақиқат олдида гуноҳсиз ҳисоблайди.

Машраб бутун ижоди давомида тасаввуфдан узоқлашмаган ин ваҳдати вужуд идеали билан яшаган. Мистик (бу ерда мистиклик хоксорлик) шоир зоҳирий оламдан ботиний дунёга у жуда вақтчи чекинган.

Туркистонда XVII-XVIII асрларда тасаввуфнинг Қаландария тариқати кенг тарқалади. Бу мактабнинг вакиллари ҳоким табақаларнинг халққа қиластган жабр-зулмларига қарши, пассин равишда бўлса ҳам курашадилар. Зулмни ҳимоя қилувчи руҳонийларни танқид қиладилар. Қаландарлик мактабининг вакиллари қашшоқ дехқонлар, қосиблар ва камбағал чорвадорлар орасида мустабидлардан ўч олиш учун ёрдам берувчилар сифатида катта обрў қозонганлар. Қаландарлар маълум бир марказда уюшган бўлиб, уларнинг ўз такъялари, етакчиси қаландарбошилари бўлган. Улар тасаввуф маслагининг тариқатини қабул қилиб, ўз даврида тарихий-ижтимоий муҳитда катта рол ўйнаган.

Машраб тадқиқотчиси Мухсин Зокиров суфийликнинг қаландарлик шаҳобчаси тариқатидагиларнинг муайян дастури, қонун-қоидалари бўлмаган, “...қаландар жамиятда мавжуд бутун расмий тақаллуфлардан, қонун-қоидалардан ўзини мустасно тутувчи, дин ва шариат ақидаларига амал қилмай, уларни бузувчи гуруҳларга мансуб шахс”¹, дейди.

М. Зокировнинг ёзишича, қаландарлар омма орасида дарбадарона яшаб тиланчилик билан кун ўтказган, халқ ҳаётининг салбий жиҳатларигача яхши билиб, ўз ижодида уни кенг истифода қилганлар.

Машрабга қаландарларнинг бу қоидалари, фаолият йўсини журъаткор табиати мутафаккир қарашларига мувофиқ бўлганлигидан у шу тариқатни қабул қилган. Қаландарлик унга бир восита бўлиб, у қаландар шоир сифатида халқ орасида катта обрў қозонган.

“Ҳафт қулзум” асарида айтилишича, қаландар жамиятда мавжуд бўлган бутун расмий тақаллуфларсиз, қонун-қоидалардан ўзини мустасно, дин ва шариатнинг ақидаларига амал қилмай, уларни рад

¹ Ушш манба, 39-бет.

гуруҳларга мансуб шахсдир. XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб бу тариқат ҳам ўз фалсафий моҳиятини йўқотади.

Қаландарлар деярли текинхўрлик йўсинида ҳаёт кечирувчи гуруҳларга айланиб, уларнинг бошлиқлари-бобоқаландарлар катта мулк эгалари бўлиб қоладилар.

О. Ёқубов қаландарлар зикрини тасвирлаб: “Эгниларида жанда, бошиларида эчки терисидан тикилган учлик кулоҳ, кўлларида исирик тутатилган качкул, дарвишлар кўзларини юмиб, бошларини бир меёрда тебратишиб, жазава билан зикр тушиб келишарди”:

Ё олло дўст, ё олло.

Ҳақ дўст, ё олло.

Фоний дунё деганлар,

Тақвони тарк этганлар,

Ҳамду сано демасдан,

Кайфу сафо деганлар,

Гуноҳига адад йўқ,

Ё олло дўст, ё олло

Ҳақ дўст, ё олло¹.

Қаландарлар ҳукмрон мафкура, баъзи ёлғончи шариат аҳлидан ҳайиқмас эдилар. “Демак, қаландарлик тариқатининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, сўфийликнинг бошқа кўпчилик тариқатлари дин ва шариат ақидаларига изчиллик билан амал қилсалар, қаландарлар бундай қоидаларни инкор этар, тоат-ибодатдан бош тортиб, ҳукмрон табақаларга, айниқса ортодоксал руҳонийлар, шариат аҳлига нисбатан муҳолиф кайфиятда бўлиб, уларга душманлик назари билан қарар, кўпинча ҳоким гуруҳларни ҳеч тап тортмасдан ва кўркмасдан беомон ҳажв қилар эдилар”².

Кенг шаҳар оммасининг ўй-хаёлини ўзига ром этган шайх ҳукмрон доиралар фаолиятидан норози бўлганда, улар учун хавфли душманга айланган. Ҳалложнинг қатл этилиши шунинг учун ҳам жиддий оқибатларга олиб келмадики, ҳокимият халққа уни исломдан кайтган бидъатчи сифатида таърифлаб улгурган эди. Бирок суннат доирасидан чиқмаган шайхнинг эркига ёки жопига қасд қилиш осон кечмаган, чунки ҳукмдорлар учун мутлақо кутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган.

¹ О. Ёқубов, Улуғбек хазинаси Тошкент, 1978, 36-бет.

² М. Зокирий Машраб Адабий танқидий очерк Тошкент, 1966, 38-39-бетлар.

Бобораҳим Машраб тасаввуфнинг Мансур Ҳаллоҷ, Ағтор, Румий фалсафий дунёқараши ва гуманистик гоялари тарғиб этилган биринчи оқимиға ва унинг II-(иккинчи) тариқат шоҳобчаси-шайх Ғоли дарвишга шогирд тушиб, дунё лаззатларидан воз кечиб, маънавий муҳаббатни куйлаб, худони эсга олиб, фикр юритувчи фалсафий диний оқим-каландария оқимиға мансуб мутафаккир шоир эди.

Мансур Ҳаллоҷ, Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий, Имомиддин Насимий ва Бобораҳим Машраблар сўфийлик йўлида узлигини йўқотмаганликлари ва эътиқодида қолганликлари учун ҳам у даврининг қурбони бўлган эдилар.

Машраб пири қомили Ҳидоятуллоҳ Офоқхожа даргоҳида етти йил сўфийлик тариқатидан огоҳ бўлиб, жами исломий ва дунёвий илмларини эгаллаб бўлгач, пирнинг марҳамати билан авлиёллик даражасига етишди ва қаландарлик рутбасини қабул қилиб, дунёга чиқиб кетди. Машраб пири Офоқхожани газалларида мадҳ этди. Ҳар жойда уни эслаб, қалби ўртаниб, эъзозлаб газаллар битди.

Машраб Илоҳга муножот-илтижо қилиб бу фоний-ўткинчи дунёга келганлигини бир солих банда қаби эътироф этади. Аммо у Яратганга мурожаат қилиб, Унинг васлини кўриш иштиёқида эканлигини билдиради. У шу боис, Унинг жамолини кўриш истаги қалбини алам билан ўртаётганлигини изҳор этиб, “Ғамингни дилга жо айлаб, аламга ошно келдим,”-дейди.

Мутафаккир шоир Яратганга илтижо қилиб, “Азал кундин нетай, найлайки, ман бахти каро келдим” дея уни жамики оламлар подшоҳи эканлигини, Унинг сийратини кўриш учун икки-фоний ва абадий дунёдан ҳам воз кечишга тайёрлигини, шунинг учун бу йўлди факругадолик йўлини танлаганлигини, ҳамма раҳматни гариблар устига ёғдиришини, унинг яъни-ўзини гарки гуноҳга ботиришини, шунинг учун қаноат билан ўз вужудини пок сақлаётганлигини, ҳар ким билан дўст бўлса-да, ҳеч ким Унингчалик дўст бўлмаслигини, фақатгина унинг расули Муҳаммад (с.а.в.) уммати бўлишликни раво кўрганлигидан бахтиёрлигини изҳор этиб, фонийликда яхши инсонларга ошно қилишини, шу боис гадои фақирлик йўлини танлаб, қаландару дарвиш киёфасида Унинг васлини излаб юрганлигини Унга баён этиб муножот қилади:

Санинг васлинг тилаб дунёга бир соҳиб азо келдим,
Ғамингни дилга жо айлаб, аламга ошно келдим.

Агарчи кўнгул олдурдим, кўнгулни узмадим андин,
Сабаб булдур: некулар дийдасига тўтиё келдим.

Гимнинг бошимга тушди, бир ажойиб шўриши савдо,
Азал кундин нетай, найлайки, ман бахти каро келдим.

Ки сансиз икки дунёда тирикликни нетай, жонон,
Карамлик подшоҳимсан, йўлунгда бир гадо келдим.

Окиз раҳматни дарёсин гариблар устига, ё Раб,
Агарчи йўлунга сар то кадам гарки гуноҳ келдим.

Кириб дарёйи раҳматга мудом ғарқоб эди жоним,
Ҳақиқат, баҳрида қолган дури қиймат баҳо келдим.

Қаноат шаҳрига келдим, тамошойи жаҳон келдим,
Вужудимни уруб барҳам, бу оламдин пано келдим.

Рафик ҳар ким билан бўлдум, саволи охират килдим,
Баҳарнавъида бўлсам уммати ул Мустафо келдим.

Илоҳий Машрабингни яхши инсонларга ҳамдам қил,
Гадолик ихтиёр эттим йўлунгда, подшо келдим¹.

Чин сўфий мақомига етишган мутасаввиф Машраб ижодида қаландарлик билан тариқат йўлини босиб ўтиш, шу йўл билангина мақсадига эришиш, бу йўлда ҳар қанча изтиробу аламларни ютиб сабр-бардошли бўлиш, дарду аламига ошно тополмаётганлигини, фоний дунё зулмини қариндош, гамини падар (ота) деб атаганлигини, патлари юлинган, учолмаётган чўлоқ куш каби, мажруҳлигини, кўз ёшлари юрак қонидан чиқаётганлигини, шу боис, “Минг маънини бир нукта билан мухтасар эттим” деб шохлик ва дарвенилик бир мартаба эмаслигини, фоний дунёдан этак силкиб, жандани кийиб, ўзини дарбадар эканлигини изҳор этган:

Аҳволи дилим айтгали бир маҳраме топмай,
Зулмингни қариндоши, гамингни падар эттим.

¹ Машраб Девон “Янги аср яқлоди”, Тошкент, 2006, 183-бет.

Бир кушки чўлок сан сари парвоз этайин деб,
Ҳажр ўқларини жангга сукуб болу пар эттим.

Бир мартабада турмас эмиш шох ила дарвиш,
Бас жандани кийдим, ўзими дарбадар эттим.

Кутаҳназар эл билмаса деб хаста бу Машраб,
Минг маънини бир нукта билан мухтасар эттим.

“Инқилоб”дан бир мунча муддат кейин профессор Абдурауф Фитрат ўзининг «Машраб» номли мақоласида файласуф шоир Машраб ҳаёти ва ижоди, у эътиқод қўйган қаландария сулуки ҳақида қимматли фикр юритади. Ҳайратланарли томони шундаки, бу мақола машрабшуносликда бирор-бир жойда шу чокқача тилги олинмаган.

Ваҳоланки, Фитрат бу мақоласида Машраб ва унинг шериклари қаландарларнинг ҳаёти тарзи, уларнинг кийинишлари ҳақида маълумот беради.

“Қаландарлик мусулмон тасаввуфининг шўъбасидир. Бу маслак бизнинг ўлкамизда сўнгги кунларгача давом этди. Ўзбекистон шаҳарларидан ҳар бирининг ташқарисида “қаландархона” исмли гўзал богча холига келтирилган бир жой бор эди. Қаландарлар шунда турар эдилар”¹. Булар қисман маҳаллий, қисман мусофир ерсиз, хусусий мулклари бўлмаган кишилардан иборат бўлиб, асосий касблари тиланчилик эди. Ораларидан энг яхши товушлиси Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқир ва бошқалари унинг нақоратини қайтариб турар эдилар. Қаландарларнинг махсус кийимлари бор эди: булар кулоҳ, долқ, камар (белбоғ), асо, качкул, каду-матбаҳ аталган нарсалардан иборат эди. Булардан бошка тери, суфра, супургига ҳам айрича аҳамият берар эдилар.

Қаландарларнинг махсус шартларидан яна бири соч қўйишидир. Ўз ораларида сўйлашга махсус сунъий бир тиллари ҳам бор. Унга “абдал тили” дейдилар, қаландархоналар уларнинг доимий жойларидир.

Тасаввуф олими Иброҳим Ҳаққул дарвиш шоирлари ва шеърятини таҳлил этиб, Нажмиддин Кубронинг шу хусусдаги фикрларига тўхталган: Ҳамма дарвеш шоирлик салоҳиятига соҳиб бўлмаганидек, ҳамма шоир ҳам дарвешлик завқ-шавқига етиша

¹ Фитрат. Танланган асарлар. II-жилд. 57-бет.

аслида дарвешнинг кўнгли билан шоирнинг кўнглида дарвешнинг идроки билан шоирнинг идроки орасида кескин фарк сезилмаслиги керак. Дарвешлик туйғуларидан маҳрум шоир ҳариканинг олий мақомларига юксала олмайди. Ғузаликни чинакам шоир каниби билан мушоҳада эта олмаган дарвеш эса ишқ алангасида ҳаётнинг бенасиб қолади. Зохири ҳеч қачон ботинига мувофиқ бўлмайди. Масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсак, дарвешлик шайхонликка ўхшаб фитрий бир қобилиятлилигига тан беришга тўғри келмайди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам Нажмиддин Кубро бир рўйиёнда:

‘Зинҳор мазан ту таъна бар дарвешон,
Ҳастанд эшон, чунончи ҳастанд эшон,-

– сеп зинҳор дарвешларга таъна қилма, улар қандай бөр бўлган бўлсалар шундайдирлар-ўзгармайдилар, дегандир. Албатта, тарбия, широк, муҳит, этикод-булар шоирга ҳам, дарвешга ҳам таъсир ўтказиши мумкин. Аммо шоирнинг ҳам, дарвешнинг таъсирланиш маркази фикр ва фақат Кўнгилдир. Маънавий ҳаёт тамали ўларок Кўнгилга тилинида, дунёга қалб кўзи билан қарашда, руҳоният жабҳасидаги масъуллик ва ҳақиқатга ташналикда улар бир-бирларига жуда яқин. Қонда дарвешлик жушган шоирнинг овози бошқача янграйди. Шахсияти ярқ этиб кўзга таппанади. Бундай овоз тозаланган ва холис бўлади. Бундай шахсият ҳайратланарли даражада хоксор, симирий, шеърий куч-қувватга тулиқлиги билан ажралиб туради. Ёлғиз шундай шоиргина одамларни ишқ ва маърифат шароби ила миллат айлаши, ҳеч қутилмаган тарзда кўнгил ҳақиқатларига диққатни қиратиб, Рух ва руҳониятчилик байроғини баланд кўтариши мумкиндир¹.

Турк олими А.Я. Учоқнинг фикрига кўра, «қаландар» арабча, форсча ва туркча манбаларда «қаландар» асосан «калантар» деб ишлатилади. Баъзи олимлар «қаландар» форсча «қалонтар» каттароқ, йирикроқ, сочлари ушиб кетган бесўнақай одам.

“Ғиёсул луғат” да ёзилишича: “Қаландар-аслида арабий “коф” билан “қаландар” эди, зшиқ тез очилмаслиги учун орқасидан қўйиладиган тарашланмаган (йўнилмаган) кунда маъносида. Араб ва ажам (араб бўлмаган бошқа халқлар) тилларидаги ихтилоф сабабли

¹ И Ҳаққул сулбоғчиси Шайх Нажмиддин Кубро Тасаввуфий ҳаёт. “Мовароуннаҳр”, Тошкент, 2004, 25-26-бетлар.

арабий “қоф” билан “қаландар” бўлди. Баъзилар қаландар сўзини арабийлашган сўз деб атадилар. Арабча сўз эканлиги туғри “Хиёбон” да ва “Жавохирул улум” да қаландар аслида «галандар» эми деб ёзилган¹.

Қаландар-дарвеш, дунёга қўл силтаган, тарки дунё қилган мужаррад, суқкабош киши. У дунёни арзимас нарсага соғиниб юборади, унинг мазҳабида куфр ва дин баробардир.

Қаландарликдан мақсад икки дунёдан ўзини йироқ тутиш ва икки олам уйидан четга, узлатга кетиш. Қаландар бирор мансаб, макомга эга бўлмаган, дунёнинг ортиқча гам-ташвишларидан қорин бўлган кишидир. У жамиятга ичдан эмас, балки ташқаридан таъсир кўрсатади, жорий урф-одатларни бузади. Шу сабабдан айрим манбаларда улар “сўфиёна хориж” яъни, тасаввуфдан, жамиятнинг ташқарида бўлган сўфийлар деб номланган.

Сўфий, маломатий ва қаландар орасидаги кескача фарқ шундир: сўфийлар қалби халқ билан эмас, доим Ҳақ билан боғлиқ бўлади; Маломатий қилган ибодатини халқдан яширади, халқнинг таъна-ю маломатидан чўчимайди, ҳазрат Мухаммад алайҳиссаломнинг маломатийларнинг сардори деб билади; Қаландар эса халқ урф-одатларини ошкора бузади. Ортиқча тоат-ибодатга майл кўрсатмайди².

“Қаландар” сўзини шарҳлаган “Ҳафт қулзум” ва “Баҳори аҷам” каби луғат китоблари буни истилоҳ сифати билан изоҳлайдилар. “Ҳафт қулзум” га кўра: қаландар барча расмий тақлифлардан, қайдлардан озод бўлган, ҳар турли диний амал ва одатлардан айри, бутун моддий ҳаётий алоқаларни тарк қилган, ибодат ва одатларнинг ҳаммасини бузувчи кишиларнинг исмидир.

X асрдаги сўфиёна оқимлар намояндаларини «ориф», деб номлаганлар. Ўша давр тасаввуф адабиётида учрайдиган ошиқ, мурид, солиқ, толиб, дарвеш, фақир, мухлис ва шу каби бошқа сўзлар маънавий устоз раҳнамолигида тариқат (ҳақ йўли)дан бораётган шогирдни билдирган. Инсоний камолот тимсоли бўлган, тариқат йўлидаги устозни пайх, мурид, муршид, маъшук (ер, дўст истилоҳлари талқини каби, унинг бошқа маъноси Худо, демакдир), пиритарикат, пирисухбат, пиримугон, пиримайкада, пиримайфуруш, пирикомил, соҳибдил ва шунга ўхшаш сўфиёна истилоҳлар билан

¹ Сайфиддин Рафиддинов. Қаландар атамасининг этимологияси ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, 5-сон. 61-бет.

² Ўша мана, ўша жой.

таърифи сўзининг қай даражасига эришганлигига мувофиқ турли
сўзларга эга бўлганлар: Қутб, Автод (пешво), Ғавс (чуқур
тафаккурга гарк бўлган), қутб ал-қутб ва ҳоказо.

Машрабнинг пири Офокхожа сўфиёна ислохотлар билан аталган
мақомдаги авлиё эди. Шоир Машраб “согиндим” радифли
таъинида пирига эътиқодини изҳор этган:

Сенинг васлингни, эй жонон, мане афгор согиндим,
Шайбон ҳижронда қолдим, партави дийдор согиндим.

Хизон торож айлаб бағрими помоли ғам қилди,
Билҳор бўстонидек, дилбар, гули рухсор согиндим.

Ўлар ҳолатдаман, бошим сари қилғил кадам ранжа,
Ки дийдоринг қиёмат қолмасун, зинҳор согиндим.

Кечалар уйқу йўқ, кундуз ҳаёлотинг билан ўтти,
Бил қалби ботину зоҳирда ҳам бедор согиндим.

Кўнгулда йўқ эди сандин жудолик, лек найларман,
Муқаддар илкидин бўлди бу иш, ночор согиндим.

Шажарлар-хома, дарёлар-сиёҳу еру кўк-саҳфа,
Рақам қилсам адо бўлмас гаминг, бисёр согиндим.

Қулунг Машрабни, жонон, шафқат илан бир сўраб келгил,
Ки, сан муршиди комил, маҳрами асрор, согиндим¹.

X-XI асрларда сўфийларнинг доимий ва вақтинча яшайдиган
жойлари-хонақоҳлари пайдо бўла бошлаган... Хонақоҳ ташқарисида
китта мазор бўлган. Ҳайратланарлиси шундаки, Хивадаги
қаландарлар хонақоҳнинг ҳамма тарафини мазористонлар ўраб
олган. Қабристонлар гўё тасбеҳ доналаридай терилган:-
“Қаландархона”-“Қирқчилтон”-“Қўчқорбува”-“Нонемас бува”-
“мулла Ориф”-“Шоҳимардон”. Бу тасбеҳда қандайдир қонуният ва
жозиба бордай гўё. “Қаландархона” ўз мажозига кўра, мардлар
шоҳи-Али ҳазратларига бутун бир Хивани аниқ бир йўналишда
кесиб ўтиб боғлаган. Хоразм “лазги”сининг авж пардаларида баъзи
бир чапанилар ўзларини уриб ўйнай бошлайдилар. Гоҳ ўнг қўл
билан ўз энсаларига ва кўкракларига тушира бошлайдилар.

¹ Машраб. Девон. 2006. 152-бет.

Уларнинг бу қиликлари мусиқа оҳангига жуда-жуда мос тушади. Ичиб олганлари эса, садр тушиб, йиқилиб, ҳолдан тойгунчи ўйнайдилар. Уша аснода битта-яримга одам ўйновчини алқиб юборса борми, мутлақо ўзларидан кетгунча ўйнайдилар. Айниқса, “жавҳувв, жаҳувв” деб халфа-созандаларнинг мадад бериб туриши ўйновчини баттар жазавага туширади. “Жаҳувв, Жаҳувв...” Бу қаландарларнинг “ё- Ҳувв”и¹.

Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоев Машраб ва қаландарийлик манбалари ҳақида чуқур тадқиқот олиб борган тадқиқотчилардан. У айниқса Фитратнинг “Машраб” илмий мақоласидаги мазмун ва ғояларни ўқувчига етказиб берган. Шунингдек, абдоллик ва қаландарлик тариқатининг тарихи ҳақида қуйидагича маълумот берган: Турк олими Фуод Купрулу қаландарийлик тарихи ҳақида сўз юритаркан, XIII-XIV асрларда Онадўлидаги машҳур тасаввуф оқимлари-бобийлик, абдоллик, бектошийлик, хуруфийлик, кизилбошлилик, ҳайдарийлик каторида қаландарийлик ҳам мавжуд бўлиб, бу оқимлардан нисбатан кенг тарқалган бектошийлик таълимоти ўзининг асосини қаландарийликдан олганини ва дастлаб қоришиқ ҳолда мавжуд бўлганини қайд этган².

Шу билан бирга Кичик Осиёда абдоллик таълимотининг асосчиси Пир Абдол, асосан Қаландар Абдол исми билан машҳур бўлганини ҳам эътиборга олсак, бу тариқат Онадўлида Юнус Эмрога қадар мавжуд бўлган, деган хулосага келишга ёрдам беради. Ўрта Осиёда эса қаландарийлик айрим ҳолларда яссавийлик тариқатидан озиқланганини ва ундан сўнгра мавжуд бўлганини тасдиқловчи асослар бор. Профессор Фитрат эса “Богиргон китоби”да Яссавий шогирдларининг асарлари билан бирга Машрабнинг ҳам шеърлари учрашини кузатган ва бу икки тариқат ўртасида бир-бирини туташтирувчи воситалар мавжудлигини “Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар” мақоласида аниқлаган³.

Шунингдек, Ҳ. Болтабоев қаландарлар ашёларининг вазифаси ва тасаввуфий маъноларини ҳам таҳлил этиб, қуйидаги маълумотларни келтиради: кулоҳи амирнинг тўрт тарки: тарки муҳаромот (ҳаромни тарк этиш), тарки дониш, тарки сифоти башарий (айрим инсоний сифатларнинг тарки), тарки ашёву сатоти мулки (бутун нарсалар ва мулкни тарк қилмоқ). Шунингдек, кулоҳи раиятнинг тўрт тарки:

¹ Муҳаммад Ёқуб. Қаландарлар. Ҳаяк сўти. 1992, 6-май

² Ҳамидулла Болтабоев. Муштар сўз қадри “Адолат”, Тошкент, 2004, 158-бет.

³ Ҳамидулла Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. Олим нуктадон 9-том. 38-бет.

тарки хшиқ, тарки томоқ, тарки долқ, тарки хирқа. Кулоҳи сулҳонийнинг тарклари эса: бахиллик, миллат, иккиюзламачилик ва тақаббурликни тарк этишдан иборат. Кулоҳи атонинг тарклари: тарки дунё, тарки нафс, тарки жаннат ва тарки вужудга ишорадан иборатдир. Шундай қилиб, биргина “тарк” сўзи воситасида 16 хил кулоҳ турлари, уларнинг ишлатилиши ва моҳияти шарҳланади.

Ҳ. Болтабоев “Шоҳ Машраб” манкабасидаги :

Ҳа киёна назардур баҳри Мабдаи нур,

Ким билмади, Машраб, қаландарийни на билсин,-

байти келади. Ҳар қаерга назар ташланса, “Мабдаи нур”нинг зиёси экеланади, Машрабни билмаганлар, қаландарийликни қаердан билди. Ушбу талкиннинг узиёқ қаландарийлик тариқати Машраб номи билан мустаҳкам боғлиқлигини аёнлаштириб турибди¹.

Ҳ. Болтабоев “Тазкирани қаландарон”да келтирилган қирк қаландар ва уларнинг номларидан келтириб, Исҳоқ Боғистонийнинг хизматларини алоҳида таъкидлаган: қатор манбаларда «Машраби мижозубнинг муборак даврасинда бўлиш ва ул табаррук зоти шариф суҳбатлариға мушарраф ўлмиш қирк қаландар» ҳақида сўз юритилган. Бироқ бизга қирк қаландарни номма-ном келтириб, улар ҳақида “баҳоли қудрат ва ривоят абётлариндан китъа битган” муаллиф ҳам Исҳоқ Боғистонийдир.

Ҳ. Болтабоев “Мабдаи нур” зиёси тадқиқи мақоласида ушбу асарнинг Машраб асари эканлигини, у Жалолиддин Румийнинг “Маънавий маснавий”ига жавобан ёзилганлигини, Исмагуллоҳ Абдуллоҳ шунинг тасдиқлагани, аммо ҳар икки асарни солиштирмагани ҳолда шу фикрни бериши таажжубли эканлигини билдириб ёзади: Фитрат мақолада “Мабдан нур” асарининг муаллифи Бобораҳим Машраб эканлигини узиш-кесиш исботлаб бергандан сунг (юқорида ўрганганимиз бу масалага қайтишдан хосият топмадик) бу китобнинг таркиби, илоҳий қудрати ва айрим бадиий сифатларидан сўз очади. Маълумки, “Мабдан нур”нинг дугавий маъноси нурнинг бошланиши, чиқиш жойи каби маъноларни аёнлатади. Проф. И. Абдуллаев бунинг изохини “Мабдан нур” тасаввуфий тушунчасида Аллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, кишилар қалбини ёритиш каби маъноларига эга деб тушунтирган². Фитрат бу китобнинг жанрий йўналиши хусусида “бу китоб машҳур Жалолиддин Румийнинг Маснавийсига ўзбек тилида

¹ Ҳ. Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик манбалари. 15 бет.

² Исмагуллоҳ Абдуллоҳ. “Ўз адаб сан” - 1991-12 апрел

шарҳ каби ёзилгандир” деб аниқ белгиллаган. Бироқ Фитратнинг бу сўзларидан қирк йил кейин проф. И. Абдуллаев “Бу бир Жалолиддин Румийнинг (1207-1273) “Маснавийи Румий” номли машҳур асари таъсирида ёзилган бўлиб, уч дафтар (боб)дан иборат Жалолиддин Румий “Маснавий”си эса олти дафтарга бўлиниб, 27000 байтни ташкил этади. Шунинг учун “Мабдаи нур”ни Жалолиддин Румий маснавийсининг таржимаси ёки унинг шарҳи деб аташга асос йўқ” деган фаразни¹ илгари сурган. Қизиғи шундаки, бу муаллиф юқорида иқтибос келтирганим “Машраб ва Мабдаи нур” мақоласида, асосан, Фитратнинг изидан бориб унинг талқинларини тасдиқлагани ҳолда асарнинг бир парчаси эълон этилиши муносабати билан унга ёзилган сўз бошида юқоридагича кескин хулосага келган. Бироқ, ҳар икки мақолада ҳам олим ўзи асосланган катъий манбани ёки «Мабдаи нур» билан Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарини солиштиргани ҳақида бирор қайди учратмаймиз. Фитратнинг асар таркибига оид чуқур кузатишларини ўрганишнинг ўзиёқ бу даъвонинг илмий жиҳатдан асоссиз эканини англатади. “Жалолиддин Румийнинг маснавийсидан баъзи байтлар олинган. Ҳар байтнинг форсийча матнидан кейин аниқ ватини ўзбекча мазмун шарҳ бошланадир. Шарҳда Жалолиддин Румийнинг сўфисна рамзлари изоҳ этиладилар. Ондан кейин сўзнинг боришнинг муносиб бир-икки ҳикоя бериладир. Аксарият эътибори билан бу ҳикоялар машҳур сўфийларнинг ҳаётларидан олинган ёхуд шуларнинг ҳаётига боғланган бўлади. Ҳикоядан кейин шул ўринга муносиб ўзбекча газал келади. Газалларнинг охири мисраида “Машраб”, “Мабдаи нур” сўзлари барабар юради. Фикримизча, бу китоб “Мабдаи нур” аталиши ҳам шунинг учун бўлса керак. Газалдан сўнгра яна Румийнинг маснавийсидан бир байт берилиб, юқоридаги тартиб билан давом этадир”. Фитратнинг бу кузатишларини дастлабки мақолада такрорлаган олим “китобда аввал, “Маснавий”дан форс тилида бир байт келтирилиб шарҳланади, кейин бошқа байтлар ўзбек тилида таржимада берилади. Шарҳлар орасида газал, ҳикоялар келтиради. Газалларнинг ҳаммаси Машрабга тегишли, охирида Машраб таҳаллуси билан “Мабдаи нур” сўзи ишлатилган”².

Ҳ. Болтабоев бу мақолада Абдурауф Фитратнинг Машрабни сўфий шоир эканлигини исбот қилганлигини, Машраб мутасаввиф

¹ “Шарҳ юлдузи” 1992, 12-сон, 126-бет.

² Ҳамидулла Болтабоев, Мухтоф сўз қадри, 164-165-бетлар.

...нинг, мутасаввиф бўлганлиги учун ҳам худосиз эмаслигини таъкидлаб куйидаги фикрларни келтирган: Илмда ёлгон даъво эътиборини «икки машрабчилик» тенденцияси туғилмай туриб, унга барҳам беришга ҳаракат қилиб, “Мабдаи нур” асари Бобораҳим Машраб каламига мансуб бўлиб, у Жалолиддин Румий “Масиҳий”нинг дастлабки уч дафтарига шарҳ тарзида ёзилган ҳудудда, асар таркибида шоир каламига мансуб газал ва ҳикоялар маъжуд эканини илм аҳлларига кўрсата олди¹, дейилган.

Фиграт тасаввуфшунос олим сифатида Бобораҳим Машрабни суфий шоир эканлигини таҳлил ва талқин этди ҳамда Машраб кўл берган каландарийлик тариқатининг асослари, одоби ва усули тариқлари ҳақида илмда биринчилардан бўлиб, изчил, ишонарли маълумот беришга эришдики, бу каландарийлик йўлига кирган боник шоирлар ижодини ўрганишда ҳам, Машраб ва унга қадар бу тариқат усулида ижод этган тасаввуф шоирлари ижодини тадқиқ қилини ҳам жуда таъсирли илмий аҳамият касб этгандир:

Қарорим йўк кўнгулда лаҳзае, сарсона Машрабман,
Қуёндек шамъи хуснунг айланиб парвона Машрабман.

Жаҳонда ҳар на беримни йўлида айладим барбод,
Паридур ё малак ондин бўлак риндона Машрабман.

Ишмдур факр йўлин тай қилиб қатъи тааллуқдин,
Ичибман туну кун май толиби майхона Машрабман.

Мани зоҳир куз ила кўрган эл ўзда гумон айлар,
Вале эл ичра ўздин, барчадин бегона Машрабман.

Саросар сайр этибон ҳар тарафга дашту сахрони,
Ўзидин беҳабар ҳам ҳуши йўк, девона Машрабман.

Чу манда содавашлиг вазъидин бир ўзга сир йўқдур,
Очуқ аъзо, ёруқ тан, халқ аро вайрона Машрабман.

Толибон ўз йўлунг, тарк айла зоҳидлик йўлин, Машраб,
Муҳаббат жомидин то май ичиб мастона Машрабман².

¹ Ўша манба, 168-бет.

² Машраб Девон 2006, 185-бет.

Машраб Офокхожани шеърӣ газалларида мадҳ этгани ҳолда, унга садокатини изҳор этиб турган. У Офокхожа даргоҳида етти йил эмас, жами ун саккиз йил ҳирка кийгани ҳолда хизматда турган. Ҳатто Офокхожа вафотидан сўнг ҳам бу хонадонни тарк этмагани, унинг сўфий ўғиллари ҳурмат-эҳтиромида бўлган. Офокхожанинг ўзи ва Машрабни шаҳиди аъло мақомига етишиши ҳақидаги қилган васиятини итоат билан буйсунгани ҳолда “Қатл қилмоққа ҳукм этганида, Ёлбориб бўйнини сунган бормукин?” деб қабул қилган:

Ёрнинг кўйида ўлган бормукин?
Бир ўлуб, қайта тирилган бормукин?

Ёрнинг васлини излаб, чарх уруб,
Термулуб йўлларда қолган бормукин?

Қатл қилмоққа ҳукм этганида,
Ёлбориб бўйнини сунган бормукин?

Шоҳбози ломакон-султони ишқ,
Табл уруб долбойға қўнган бормукин?

Неча йил Офокхожам хизматида,
Шул Хўтан даштида юрган бормукин?

Ман каби тарсову расволар бўлуб,
Бўйнига зуннор солган бормукин?

Тонгла Маҳшарда йигилса жумла халқ,
Оҳ уруб Маҳшарни бузган бормукин?

Кеча-кундуз зор бирлан йиглабон,
Куз ёши Жайхунча оқган бормукин?

Дод этар Машраб Хўтан саҳросида,
Бир замон додига етган бормукин¹?

¹ Ушш манба, 216-бет

Абдулҳаким Шаръий Жузжоний Туркистонда яшаб ижод этган шарофат дасосчилари ва уларнинг йирик намояндалари Нажмиддин Буҳро, Хожа Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдулло Ахрор, Махдуми Аъзам, Азизиддин Насафий, Нажмиддин Насафий, Бобораҳим Машраб ва бошқа кўп мутасаввиф олимлар қолдирган, ҳозирги пайтда дунёнинг турли бутубхоналарида сақланиб келаётган асарларни, маънавий меросни тўлиқ ўрганиш зарурлигини таъкидлаган.

Худони билиш ва таниш, унинг азизу мукаррамлигини ҳис этиш оммага шисбатан авлиёи Ҳақ, аҳлуллоҳларга кўпроқ маълум. Баҳоуддин Нақшбанд яшаган даврдан бошлаб то бугунги кунгача биргина Буҳорон шарифда икки мингга яқин авлиёлар бизнинг гуноҳлиримизни Аллоҳдан сўраб турганлигини олимлар эътироф этмоқдилар. Ҳатто улар авом оммани Худони танишга тарғиб этиб, авоматени подшоҳлардан адолат талаб қилиб ўз жонларини қурбон эттилар. Тарихда бунга мисоллар кўп учрайди. Увайс Қараний ҳазратлари, Хожа Аҳмад Яссавий, мавлоно Жалолиддин Румий, Юнус Эмро... бугунги кунимизгача давом эттиришимиз мумкин буюк ишқ соҳибларини. Бу ишқни деб Мансур Ҳаллож қатл этилди. Машраб дорга осилди. Яна не-не муборак зотлар қурбони бўлдилар мана шу ишқнинг. Буюк Аллоҳга бўлган муҳаббат, мана шу муҳаббатгина инсонни ҳар қандай разилликдан поклаб, ҳақиқий маърифат-Аллоҳ маърифатига олиш этади. Мутасаввиф Иброҳим Ҳақкий Арзирумий: “Ҳақ таоло икки жаҳонни бани Одам учун, Одамни эса ўзини танитиш, билдириш учун яратган. Демак олам ва Одамнинг яратилишидан энг олий мақсад ҳам талаб маърифати Мавло, яъни Аллоҳни билишдир”¹.

Аллоҳнинг 99 номи 1001 сифоти бор. У 99 номинигина инсонга билдирган. Аслида 1001 сифотнинг ҳар бирида Аллоҳнинг турфа номлари зикри берилган. Аллоҳ пайгамбарлари-элчиларига вазифа юклаб, уни башариятга етказиш, ўзини танитиш йўлларини билдирган. Машраб худди ўша вазифа юкланган пайгамбарлар номини шеърларида тилга олиб, улардан ўрганганлигини изҳор этади.

У шаҳиди ишқ бўлишни Каломуллодан, одамийликни, азалий жаннатни бугдойга алмаштириб қўйган Одаму Ҳавводан, гуноҳни ювишни Одам сафиюллоҳдан, фарёд чекишни Нуҳи набиюллоҳдан, “Худодан роз эшитмоқни ман ул Мусодин ўргандим” дейди.

¹ Лода Насруллоҳ, Чашма, Ҳўрринг, 2005, 2-февраль.

Ҳақиқатга етиш илмини Исодан, тариқат имтихонини Армиёдан, салтанат тахтига чиқишни Сулаймондан, Ҳақ йўлини Осаф ибн Барҳиёдан, киёмат ваҳминини ҳазрати Яҳёдан, калб софлигинини Юсуфдан, Ҳақ бирлигини ва кўнгил кенглигини Юнусдан, сабрини Айюбдан, кўнгил бўлинишини Зикриёдан, ҳақиқат сирини Расулуллоҳ зикридан ўрганганлигини, имон бутунлигини Абу Бакр, Умар, Усмондан, азалнинг ҳимматини Ҳайдари аълодан, кўнгил таскинини Фотимаи Заҳродан, «Фақирликни Муҳаммад ибн Абдуллодин ўргандим», дея сурасаларки илмни кимдан ўргандини десалар, «Худо лутф айлади, ман барчани Мавлодин ўргандим» деб Аллоҳ 99 номидан бири бўлган, инсони комилга илмни лутф этувчи «Мавло»-Худодан деб жавоб беради:

Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллодин ўргандим;
Шаҳид қонини тўкмакни Каломуллодин ўргандим.

Муҳаббат мубталоси ҳукми ул нури илоҳийдин,
Кўнгул аррасининг зикрини Зикриёдин ўргандим.

Сабо Маҳшар куни ул оси умматларга ҳомийдир,
Ҳақиқат сирини руҳи Расулуллодин ўргандим.

Машраб пайгамбар Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) руҳониятидан жуда катта умидвор бўлиб, унинг раъзани покига бориб, унга бош уриб, зиёрат қилади. У одамзодни гуноҳлардан қутқариш, мушкулларини осон қилиш, фаний дунёдан ноумид кетмаслигини англаб, Маҳшар куни Аллоҳ ва Муҳаммад (с.а.в.) дан шафоат кутиб Каъбага келганлигини, фанийликдаги гуноҳлари учун истиғфор айтиб:

Бу улуг даргоҳ эрур, Машрабни қилма ноумед.
Ман улуг даргоҳга келдим, йиғладим, додима ет,-
деб муножот қилади:

Аллоҳнинг жамолини тушида камгина пайгамбарлар курган.
Муҳаммад (с.а.в.) ҳам унинг жамолини тушида кўрганлар. Унинг сийрати, тенгсиз гўзаллигини гувоҳи бўлган. Аллоҳ бандасининг тушига ҳеч қачон кирмаган ва кирмайди.

Бандасига меҳрибондур аввалу охир худо,
Ҳайи Сатторул-аюб-пўшандайи журми гуноҳ,
Ким қадам қўйса бу йўлга пок бўлгай аз гуноҳ,
Окибат манзилга етдим, йўлда торттим ранжи роҳ,
Раъзайи покингга келдим, ё Муҳаммад Мустафо.

Ҳар кини бул Равзага келса гуноҳи тўкилур,
Наксти хуш бўлур они, рўйи сиёҳи тўкилур,
Ҳинднинг кўнглига раҳмат гоҳ-гоҳи тўкилур,
Ҳар шайхон бўлса мақбул, ранжи роҳи тўкилур,
Ҳинднинг покингга келдим, ё Муҳаммад мустафо.

Бендиблар по била юрса, юрудум сар билан,
Ҳим қўшилди руҳлар арвоҳи Пайғамбар билан,
Фурсат ўлтурдим бу йўлда ёри чиҳилтанлар билан,
Тинна эрдим шод қилдилар мана Кавсар билан,
Равзайи покингга келдим, ё Муҳаммад Мустафо.

Равзайи покингга келдим хатми Қуръон қилғали,
Ҳим гиребон чок этиб, дийдамни гирён қилғали,
Ҳар гуноҳим ўрнига юз минг пушаймон қилғали,
Осий умматларни мушқулини осон қилғали,
Равзайи покингга келдим ё Муҳаммад мустафо.

Авалу охир-Худо, ул кун-Муҳаммадин умед,
Боз уйи Ҳазратдаги мухри набуватдин умед,
Бу улуг даргоҳ эрур, қайтарма кулни ноумед,
Таппалар Маҳшар куни қилғай шафоатдин умед,
Равзайи покингга келдим, ё Муҳаммад Мустафо¹.

Яқин Шарқ мамлакатларида Саййид Имомиддин Насимий, Ўрта Осиёда Бобораҳим Машраб... Ўтли ғазаллар битишда бу икки шоирга тенг келадиган қалам соҳиби камдан-кам топилади. Ҳар иккиси ҳам давр жаҳолатининг қурбони бўлдилар. Бирлари ҳуруфийликда айбланиб териси шилинди. Иккинчиси подшоҳ ва руҳонийларни таҳқир этганлиги учун шаккок каландар сифатида дорга осилди. Улар иккиси ҳам ноёб шеърӣ истеъдод эгалари бўлиб, ўз шеърлари чакмоғи билан ўрта аср қоронғилигини ёритиб ўтдилар, ўз замонида кўзларга нур, дилларга шуур бағишладилар. Машраб ғазалларининг бирида:

Девонаи Машраб, бу сўзунг дардга даводир;
Ошиқ элини кўнглига бир ўт қалаб утгум!-

¹ Машраб Шеърлар Ёзуви 1998, 26 август.

дер экан, бунда чуқур ижтимоий ва адабий маъно бор эди. Бу байтда у ҳар бир сўзи билан инсонларга хизмат қилмоқчи, дардига даво бағишламоқчи бўлдиким, ҳаётга тез келиб, тез кетаётган бўлса ҳам ошиқлар кўнглига кучли бир ўт ёқишга улгурганини айтмоқчи. “Ошиқ эли”-ошиқлар деганда эса у дунёдаги энг софдил, ростгўй, ҳалол одамларни кўзда тутди¹.

Ўткир ақл, билим ва нодир истеъдод соҳиби-Машрабнинг фақат “Девонаи Машраб”даги шеърларнинггина ёзган бўлиши мумкин эмас. Бу, табиийки, Машрабдек шоир учун кам. Аммо шуниси ҳам шукурким, ўзи айтганидек, “Шухрати шеър бобида Ҳофиз хуш асар” бўлган шоирнинг дилрабо шеъриятидан бутунлай маҳрум эмасмиз. Афсона ва ривоятлар қобигига ўралган Машраб мероси айтилиб, ўкилиб, кўчирилиб, бизгача (“Девонаи Машраб” шаклидагина бўлса ҳам) етиб келди. Уни тарих тўфонлари халқ қалбидан изсиз йўқотиб юборолмади. Инсон бахт-саодати учун кураш руҳи билан сугорилган асарларни халқ кўз қорачигидек асрайди, авлоддан авлодга етказди. Бундай санъаткорнинг номи халқ қалбида абадий сақланади.

Атоқли адиб, академик Ойбек таъбири билан айтганда, Бобораҳим Машраб “...киши юрагига ўтдек тегувчи” шеърлар муаллифи, оддий халқ орасида яшаб, унинг руҳияти, аянчли турмуши, орзу-армонларини чуқур тушунган, уларни ўз асарларида катта бадий маҳорат билан ифодалай олган, адабиётимиз тарихидаги катта санъаткорлардан бири, XVII аср охири ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган хур фикрли шоирдир.

Машрабнинг бундай етук халқчил шоир сифатида Шарқда шухрат қозонишига сабаб унинг халқ орасида яшаб, газал билан элма-эл кезганлиги ҳамдир. Машраб поэзиясидан шу нарса кўзга ташланадики, у Саъдий, Ҳофиз, Лутфий, Навоий, Бобур ва Фузулий сингари буюк сўз санъаткорларининг адабий меросидан баҳраманд бўлган. Мусулмон Шарқининг машҳур тасаввуф олимлари ҳаётини ҳам, уларнинг асарларини ҳам мукамал билган.

Машраб лирикасида ёник қалб билан бирга халқпарварлик, инсонийлик, ошиқлик сирларини баён қилиш, ёр васлига етишишдан умидворлик, висол лаззати, маъшуқага фидойилик, ёрнинг ноз-истигноларидан баҳра олиш, ошиқона камтарлик, шум рақибларга

¹ Абдуқодир Ҳайитметов. Машраб лирикаси. Шарқ юлдузи 1980, 3-сон, 219-бет.

инсон, табиат гўзалликларидан ҳайратланиш каби майл ва ҳафсиялар етакчи ўрин эгаллайди¹.

Шоирнинг сўфиёна мавзуда ёзган асарлари ҳам унинг дунёқараши, фалсафаси мураккаблигини кўрсатади. Тасаввуф фалсафасининг олимларидан бўлган академик В. Зоҳидовнинг “Улуғ шоир ижодининг қалби” китобидан келтирилган қуйидаги парчага диққат қилиб этинг: “Сўфизмга умумий кўз билан қараш. Унинг ҳаммасини бир ўлчов билан ўлчаш, ҳаммаси бир хил рангда, бир шилдир, дейиш нотўғридир. У ўзига конкрет ва тарихий муносабатда бўлишни талаб этади”.

Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашлари таҳлил қилинган ушбу бўлимда шоирнинг “Мабдаи нур” ва “Кимё” тасаввуфий асарлари ҳақида машрабшунос олимлар Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Жалолиддин Юсупов ва бошқаларнинг мухтасар фикрларини келтириб ўтишни бурчли биламиз.

Профессор И. Абдуллаев Машраб таваллудининг 350 йиллиги олдидан “Машраб ва Мабдаи-нур” номли мақола эълон қилди². Унда айтилишича, Машраб ижодида “Мабдаи-нур” ва “Кимё” шеърӣй асарлари алоҳида ўрин тутadi. “Мабдаи-нур” (Нурнинг бошланиши, чиқиш жойи) тасаввуф тушунчасида Аллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, кишилар қалбини ёритиши каби маъноларга эга. У Жалолиддин Румийнинг “маснавий”лари асосида тасаввуфий руҳда ёзилган бўлиб, уч (боб)дан иборат шеърӣй асардир.

Бобораҳим Машраб қаламига мансуб “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарлари ҳозиргача тадқиқ этилмаган ана шундай манбалар сирасига киради. Бу икки асар “Кимёи аввал” ва “Кимёи дуввум” деб ҳам юритилган. Ҳар иккала асар ҳам маснавий жанрида ёзилган. “Мабдаи нур” учта йирик боб (дафтар)дан ташкил топган. Биринчи бобда 44 та ҳикоят, 14 та ғазал, 3 та мустазод бор. Мустазодлардан бири араб тилида ёзилган бўлиб, бу Машрабнинг форс-тожик тили билан бир каторда араб тилини ҳам мукаммал билганини кўрсатади.

Иккинчи бобда 63 та ҳикоят ва 19 та ғазал берилган. Учинчи боб “Дар баёни суннатҳо” деб номланган. Унда 21 та ҳикоят ва учта ғазал берилган.

“Мабдаи нур”нинг ҳар учала бобида берилган 36 та ғазалнинг мактаси (тугалланма қисми)да Машраб таҳаллуси бир каторда «Мабдаи нур» номли унвон ҳам келтирилади.

¹ Ғ. Юсупов. “...Замонга ситқадим”. Душанбе, 1978, 6-сон, 22-бет.

² И. Абдуллаев. “Ўзб ақаб ва сан”, 1991 йил, 12 апрел.

“Кимё” ҳам диний-фалсафий, ахлокий-маърифий мавзудаги асар бўлиб, унинг мундарижасини 22 та кимё, 37 та ҳикоят ташкил этади. “Мабдаи нур” ва “Кимё” илгаридан халқимиз орасида маълум ва машҳур асарлар ҳисобланган. Қўлёзмалари кенг тарқалган. Ҳатто 1319 ҳижрий, 1901 мелодий йилида Тошкентдаги В.М. Ильин тошбосма нашриёти уни анча катта нусхаларда нашр этган. Китоб охирида анъанавий:

Ҳар ки хонад дуо таъма дарон,

Зи-онки ман бандан гуноҳкорам,-

-дан сўнг Абдуррожий Мухаммадназар номи келтирилган. Демак, китобни манбалардан тўплаб, нашрга тайёрлашда ва кўчириб ёзишда шу кишининг хизматлари катта бўлган.

Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Машрабнинг бир неча қўлёзма “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарлари сақланади. Бу манбалар тузилган ва кўчирилган йиллари уларга киритилган ғазалларнинг миқдориغا кўра, бир-бирларидан фарк қиладилар...

Машрабнинг “Мабдаи нур” асари бу ерда гап Одам Атодан, балки оламдан ҳам муқаддам, яъни қадимда, ҳали олам яратилмасдан аввалги кунда Оллоҳ иродаси ила Мухаммад Пайғамбаримизнинг “ламъайи нур”лари —энг порлоқ нурлари яратилган кун-рўзи аласт назарда тутилмоқда. Икки дунё оламларининг яратилишига боис ҳам ана шу нури Мухаммадийдир. Машраб асарига “Мабдаи нур” деб ном берганида ҳар икки дунёнинг яратилишига восита-сабаб бўлган ушбу нури илоҳийни назарда тутган.

“Мабдаи нур” Жалолиддин Румийнинг “Маснавий”сидан олинган.

Бишнаваз най чун ҳикоят мекунад,

Ва-аз жудойиҳо шикоят мекунад-

мисраларининг Машраб томонидан қилинган гўзал таржимаси билан бошланади:

Англағил най не ҳикоятлар қилур,

Ким жудолигдин шикоятлар қилур.

¹ Ж. Юсупов. Ниховсия баҳри нур. Дўстлик бағрати. 1995 йил, 24 феврал

Машраб бир газалида “Нур бўлур эдики, нафс аждаҳоси бўлмади”, дейдилар, афсусланиб. Одам Ато жаннатда Шайтон таърифи учиб, бир дона камдум (бугдой) еганлари, яъни Оллоҳ амрига бўйсунмай нафс йўлига кирганликлари сабабли ерга қўйилдилар. Гўёки найшакарзорда кўкариб турган найшакардан бир бўтин кесиб олинди-ю ерга туширилди. Най ўз аслидан ажралди. Унинг қилаётган нола навоси-ўз аслидан ажралганлиги, жудолиги сабаблидир. Одамзотнинг асли нима? Унинг асли нурдир. У ҳамиша ўзининга, яъни азалий мабдан нурига-бошланғич нурига қайтиш йўлида. У ўзининг қачонлардир яна ўз аслига қўшилиб кетишини билади¹.

Машрабнинг фикрича, Одамнинг моддий олами, яъни тўрт унсур (элемент)дан-тупрок, сув, олов ва шамолдан таркиб топган:

Хок топти руҳимизга жинсият,
Оби оташ келди, қилди тарбият.
Бод бўлди боз бир арконимиз,
Муштарак бўлди бу танда жонимиз.

Ушбу унсурлардан муштарак бўлган Одам жисмини ҳаракатга келтирувчи восита жондир. Жоннинг, яъни руҳнинг одам жисмини тарқ этиши ўлим деб аталади. Руҳсиз қолган тана-жисм таркибидаги унсурлар ҳам вақт ўтиши билан ўз аслиятига қайтади: жасаднинг ҳокдан таркиб топган узви тупрокқа, сувдан таркиб топган узви бугланиб сувга, оташдан таркиб топган узви иссиқликка, боддан таркиб топган узви ҳавога қўшилади. Шундай қилиб, одамнинг жисми ҳам ўз аслияти оламига сингишиб ғойиб бўлади.

“Мабдан нур”да таъкидланишича, бу дунё синов дунёсидир. “Кунту канзан махфияи”, яъни “Мен бир махфий хазина эдим” дейди Оллоҳ. У ўзлигини билдиришни хоҳлаб қолди ва шу мақсадда икки дунёни инсу-жин, хуру малакларни яратди. Хуру малак, жинлар шуурсиз-севгисиз, ихтиёрсиз, дардсиз яратилдилар. Машраб бир шеърида:

Эй Жаброил, борғил нари болу паринг куяр,

Бедардсану фариштасан ишқдин йироқ-

дейдилар. Одам фарзандларига эса шуур берди, қалб, дил берди. Оллоҳ жамолининг тажаллиси Арши мажидга доим тушиб туради, иммо у бу буюк неъматни шуурсизлиги туфайли идрок этишдан

¹ Уша манба, ўша жой.

ожиз. Оллоҳ Тур тоғида Мусо алайҳиссаломга ўз жамолидан зарфи тажаллий кўрсатди. Тоғлар куйди. Мусо пайгамбар чидолмадилар.

Одабийзоднинг руҳи нурдан, Шайтоннинг руҳи эса олондан яратилди¹.

Нафснинг хаволаниши оқибатида энг ёмон иллат манманликки кибру гурур пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам Машраб:

Ҳезими дўзах дегин мағрурни,
Дину иймонга топмас нурни,-

дейдилар. Манманликка берилган, ўткинчи дунё тўплаган молу дунёсидан, мансабидан мағрурланган одам нурини йўқотади ва аниқ оқибат Дўзахнинг ўтин ташувчиси бўлиб қолади, дейдилар.

Манманликнинг зидди камтарликдир. Камтарлик ўзликни ҳамма жонли ёхуд жонсиз мавжудоддан кам, паст, фақир деб билишдир. Авлиёлар валийлик даражасига худди ана шу фазилатлари натижасида эришганлар. Каромат соҳиби бўлган авлиёлар ҳеч қачон ўзларини халққа ошкор қилмайдилар. Фаросат эгалари уларни айнан шу сифатларига қараб билиб оладилар. Авлиёлик-Аллоҳга яқинлик демакдир. Ўзини ҳаммадан кам деб билган инсон ҳаммага муҳаббатлик инсондир. Ҳаммага муҳаббатлик инсон ҳаммадан ҳам Аллоҳни севувчи инсондир. Пайгамбарларга мўъжизалар кўрсатиш жоиздир. Чунки улар Аллоҳ ва одамлар ўртасидаги элчилардирлар. Шунинг учун ҳам улар ўзликларини халққа танитишлари, албатта лозимдир. Пайгамбарларнинг суннатларини халққа етказиш учун эса авлиёларнинг каромат кўрсатишлари қатъий ҳолатда жоиз эмасдир. Чунки, авлиёларсиз ҳам одамлар зарур бўлган кишилардан ёхуд китоблардан бу суннатларни билиб оладилар, ўқиб ўрганадилар. Кўплаб каромат кўрсатган валийлар охир дамларида жуда кўп пушаймонлар қилганлар. Сабаб? Сабаб шуки, бу кароматларнинг оқибати шуҳрат келтирган.

Орқаларидан саф-саф бўлиб юрган одамларнинг эътиқодларини синдириш учун Машраб: “Кашфидин холи эрурман нури каромат менда йўқ” деганлар бир шеърларида камтарлик билан.

Ёки:

Шуҳратим офат бўлур деб Машрабинг қўл олмади,
Кўзда ёшим қатраси дурри баколарни кўрунг,-

¹ Ўша манба, ўша жой

деб пирларидан қўл-хатти иршод олмаганликларига сабаб саниб шуҳратнинг офат келтиришини кўрсатмоқдалар. Мабодо қўл олишар шайх сифатида сулукат тузишга тўғри келиши, ҳисобсиз муридларга раҳнамолик қилишга мажбур бўлишлари ва натижада шу муридлар, кейинчалик халқ орасида ўз-ўзидан шуҳратланиб кетилиши мумкинлигини билганлар. Фақирликда кўз ёшлари эса у дунёда Оллоҳ даргоҳига мақбул бўлиш-абдийлик хазинаси деб ҳисоблаганлар¹.

Бобораҳим Машраб Ўрта Осиё, Афғонистон ва Шарқий Түркистонда машҳур буюк мутасаввиф, мусулмон Шаркида яратилган тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси ва билимдони. Бутун ҳаётини дунёни кезиб ўтказиб, оддий халқ орасида шуҳрат қозongan, халқ билан ҳамнафас яшаган, халқ учун қайғурган, яхдонганта, қаландар шоирдир. У Шоҳ Машраб, Девонаи Машраб, Телба Машраб номларини бежиз олмаган.

Агар “Мабдаи нур” билан “Кимё” қиёсланса маълум бўладики, ҳар икки асарда ифодаланган гоё бир-биридан кам фарқ қилади. Қомил инсонни тарбиялаш, инсон ҳаётидаги салбий иллатларни йўқотиш шоир жон куйдириб куйлаган асосий мавзудир. Асарнинг ёзилиши тарихи ҳақида аниқ фикр билдириш қийин. “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарлари тадқиқидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Машраб бу асарини “Мабдаи нур”дан кейин ёзган. “Мабдаи нур”да ифода этолмаган баъзи гоёларини «Кимё»да берган ва «Мабдаи нур»га киритолмаган хикояларини бу асарга киритган. “Кимё”, чамаси тугалланмаган китоб Машраб кимёларини давом эттиришни кўзлаган, лекин улгуролмаган кўринади².

Жамоатдан ажралмаслик, халқ билан бирга бўлиш, халқ гамини ёйиш мумтоз адабиётимиздаги инсоний гоёлардан биридир. Машраб шеъриятидан кенг ўрин олган бу олийжаноб гоё “Кимё” да ҳам аксини топган:

Кишики жумладин барканда бўлди,
Жаҳон бандини узди, банда бўлди.

¹ Ўша минба, ўша жой

² Исмаиulloҳ Абдуллоҳ “Қўнгилни узма шундоғ қиёмдин”. “Ўзб адаб ва сн”, 1999, 23-апрел

Лекин жамоат билан бирга яшаган инсон ундан ўзини баланд тутмаслиги керак, тавозелик, камтарлик, ўзини паст тутини инсоннинг олийжаноб хислати, одамийлик белгиси:

Карамли баҳрга урмак керак даст,
Ўзини жумладин билмак керак паст.

“Кимё” асарининг қўлёзма ва босма нусхалари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин. “Кимё”нинг қўлёзмалари Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатлари кутубхоналарида кўплаб сақланмоқда. Фақат ЎзФА Шарқшунослик институтида унинг олти нусхаи мавжуд. Булар XIX аср бошларида турли хаттотлар томонидан кўчирилган қўлёзмалардир. Улардан энг аввалгиси 1857-1858 йили кўчирилган 3985 рақамли қўлёзма.

“Кимё”нинг кўрсатилган барча нусхалари «Мабдаи нур» билан бирга кўчирилган. “Кимё” асари ҳозиргача илмий ўрганилмаган ва нашр қилинмаган, олимлар диққатидан четда қолган.

Абдурауф Фитратнинг “Машраб” мақоласида “Кимё” ҳақида шундай дейилади: “Бухорода босилган «Мабдаи нур» нинг охирида “Кимё” номин бир китоб бор. Аруздаги “Ҳажаз” баҳрининг “мафойилун, мафойилун, фаулун” вазнида ёзилган турли ахлоқий ҳикоялардан иборатдир. Асарни бостирган китобчининг сўзига кўра, бу ҳам Машрабнинг асаридир. Бу асар услуб ёғидан “Мабдаи нур”дан айрилмайдур. Лекин бунинг ҳам ҳақиқатдан Машраб томонидан ёзиб-ёзилмаганига оид қониқарли бир ишорат ва қайдга учрай олмагандлигимизни эътироф қиламиз¹”.

Бизнинг фикримизча, бу мисралар тасаввуф намояндасининг яшаган даври воқелигига берган баҳосидир. Фитрат шундай дейди: “Машраб мутасаввифдир ва мутасаввиф бўлгани учун материалист ва динсиз бўла олмайдир”².

Машраб шайхлар, зоҳидлар, мутаассиблар, козилар, воизларнинг ярамас қилиқларини танқид қилади, уларнинг беҳаёлигини очиб ташлайди. Зоҳидлар тўғрисида сўз юритар экан, уларнинг мунофиқлигини, очкўз ва таъмагирлигини, кундузлари уларини мўмин-мусулмон қиёфасида кўрсатиб кечалари бўлмағур ишлар билан шуғулланишларини таъкидлайди:

¹ Ўша маъна, ўша жой.

² Фитрат. Танланган асарлар. II-жид. 56-бет.

Сен эй зоҳид насихатни бориб меҳроб аро қилгил,
Жаҳонда кўрмадим ҳаргиз киши сендек риёлиғни,
Ҳалолтнешалиғни аҳли дунлар сендан ўргангай,
Мунофиқ бадасллик ҳам таъмакор рўсиёлиғни.
Риё тоғт қилиб кундузлари ўзни дебон муршид,
Кечадин тонг отар қилгунг ўзингдек юз каролиғни¹.

Машраб Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган суфийлик диний-фалсафий оқим таъсирида эди. Сўфизмнинг унв қиётига мансуб бўлмиш шоирлар халқ орасида факат инсонни худо билан бирлашувини ташвиқот қилдилар. Бунинг учун суфийлар тасаввуфнинг тўрт қондасига, яъни шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга сузсиз амал қилишлари лозим эди. Сўфийлар бу дунёни саробга ўхшатдилар. Бутун мавжудот, шу жумладан инсон ҳам худога интилиши, унинг орзусида яшаши, моддий дунёнинг ноз-неъматларига қизикмаслиги, таркидунёчиликка берилиши, Оллоҳ йўлида ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериб ўз мақсадига эришиши керак.

Машраб ҳам худди бошқа суфийлар катори, ўзининг худога муҳаббатини, ишқини шеърларида баён этади. Буни у кўпинча мажозий шаклда, яъни капалакнинг шамга интилиши мисолида ифҳор қилади. У суфийлардан Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Насимийларни ўз асарларида тилга олади, мадҳ қилади. Сўфизмнинг бу йирик вакиллари ўз шеърларида ортодоксол ислом намояндалари, зоҳид ва шайхларнинг кирдикорларини танкид қилдилар. Шунинг учун улар ҳукмрон табақа томонидан қувгин остига олиндилар, таъқиб қилиндилар.

Милълумки, тасаввуф мафкураси замирида, унинг асосида Аллоҳни тан олиб, унга шак келтирмай яшаш гоёси ётади. Машраб тасаввуф маслиғи намояндалари бўлган Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий ва Захириддин Бобур таълимотларини давом эттирган, журъатли ва жасур гоёси, эътиқодидан чекинмайдиган оловқалб шоир эди. Шунга қарамай, кўп йиллар давомида у гўё Аллоҳ ва дин пешволарини танкид этувчи, шаккок ва даҳрий шоир сифатида талқин этилди.

Шарқ халқлари тарихида истибдодга қарши курашга тушган кишилар сўл суфийлар, яъни мутасаввифлар-пантеистлар эдилар.

¹ Ўрта Осиё халқлари ҳуруфийчилиги тарихидан. 158-бет.

Хурфикрлиликни тарғиб қилган Машраб ҳақ-таолога шундай мурожаат қилади:

Худони шавкида йиглаб ўзум овора Машрабман,
Кўзи ёшлуғ, қади хамлиғ, вале садпора Машрабман.

Машраб канизакни яхши кўриб қолгандан сўнг Офокхожа уни жазолашга буюради.

“Эй сўфийлар, Машрабни тутунгларки, андин Мансур Ҳалложнинг буйи келаду¹”. Бу нукта гўёки пир ва муриднинг дунёкарашн масаласида зиддият мавжудлигини кўрсатади. Бирок масала бундай: пир, яъни Офокхожа “зикри хуфия” дилда жазави этиш тарфдори эди. Мурид (Машраб) эса ўз-ўзидан очик ошкор этиш йўлига ўтади. Айнан мана шу нуктани илғай олмаганлигимиз сабабли пир ва мурид ўртасига раҳна солиб қўйганмиз. Хўш, Машраб нега Ҳаллож таълимотида максадни кўрганди. Парвонанинг максади шамда куйиб, йўқ бўлиш экан, Машрабнинг нияти ҳам шу эди. Шу сабаб у Ҳалложга ҳамоҳанг равишда пирнинг сўзига жавобан то тирикман мундоғ гуноҳ қилмағайман. Бир гуноҳ қилғонимга бандангни бандалари (нг) мунча таҳқиқлаб сўрасалар, тонгла киёмат бўлганида ўзунг қози бўлиб, шул гуноҳимни сўрогангча ҳам дийдорингга туярман. Шунда пир Машрабга деганки: “Эй Машраб, бундоғ беадабликни ҳеч ким қилгон эмас”. Машраб жавоби эса бундай бўлган:

Билдимки отинг Ҳазрати ҳодийи музиллин,
Мақбули ҳидоят булойин деб гуноҳ эттим.

“Подшоҳим буюрдиларки, «Девонани босинглар», -деб. Сўфийлар Шоҳ Машрабни бостилар. Ҳазрати Офокхожам киссаларидан мухрларини олиб, ўтга ташлаб қизитиб Машрабни гарданига босдилар. Валиюллоҳ каромат билан топтиларки, одамзотнинг шаҳватини жойи мунда гардан тамуридаду². Унал тамурни топиб мухр босдилар”².

Ҳазрати Офокхожа киздирилган мухрни олиб, Машрабнинг гарданига (шаҳват нуктасига) босган. Бу нима? Жоҳилликми? Йук. Машраб буни “Ҳидоят” деб атайди. Тасаввуф фалсафасидан биров

¹ Қиссан Мансур, 36-бет.

² Ушш манба, 38-бет.

хобардор бўлган одам буни жоҳиллик деб ҳисобламайди. Нафси аммоғорини мағлуб қилишлик-Рух билан қолишликдир. Солиҳ фано мартабасига етар экан, унда ҳеч қандай нафсоний хоҳиш қолмайди. Унга энди жамики ҳодисот сири маълум, у икки оламнинг ҳам афкорида воқиф. Офокхожа Машраб гардаиға муҳр босиш билан уни туямат ботқоғига отмаган, аксинча, илоҳий нурга итқиғган, уни НАФСН АММОРАдан холи этган. Машраб ҳам унга ОНГЛИ раъинида қараган. (Навоийни эслайлик, у ҳам ўзини Илоҳиётга бағишлайди-ку). “Ўзини Худога бағишлаганда нафсоний хоҳиш қолмайди” деган ҳадиси шарифга амал қилган. Ҳаллож ҳам расулга таърифилик қилиб, “нафсинг сени эгарлаб олишдан олдин сен уни тарлаб ол”, деганди.

Тинкидлаб айтиш керакки, “Машраб канизак қаршисида қатъига тушиб **ХОЛ** мартабасига етганди”. Шу сабаб шоир уни (канизакни) кўриб беҳуд бўлган. Ахир, у бежиз ўз-ўзига: “Пиринг бир йўл Машраб деди, Яна бир йўл десалар ишинг тамом бўлур эрди”, демаган.

Хулоса шундай. Машраб етти йил пир остонасида бўлиб, Офокхожадек авлиё кишининг васлига етиб, назарига тушиб, юксак интиборга молик бўлди. Машраб учун энди йўл очик эди. У шу ҳонадондан авлиёликка эришди ва ўз зухурини Ҳаллождек Илоҳ олдига кўрди.

Шоҳ Машраб ҳаёти ва ижодини кенг қўламда ўрганиш ва ўз ўқунчилари оммасига етказишда заҳматкаш олим, профессор Н.С. Ликошиннинг хизматлари каттадир. У “Девонаи Машраб” қиссасини рус тилига сўзма-сўз таржима қилди, кўплаб шарҳлар билан бойитди. Унинг мазкур асарга ёзган кириш сўзида ҳам жуда қимматли маълумотлар бор. Заҳматкаш шарқшуноснинг бу китоби кўилаб тадқиқотлар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

Афсуски Н.С. Ликошин туркистонлик мутасаввифлар ижодини Ҳожа Ҳофиз ва бошқа форсийгўй шоирларники билан муқояса қилатуриб, анча ноҳолис фикр юритади, маҳаллий аҳоли ўртасида Машраб шахси ва ижодига нисбатан икки хил муносабат мавжуд, деган гоёни мустаҳкамлашга, Машрабни исёнкор ҳажвчи, курашчан шоир сифатида таърифлашга интилади. Муаллиф кириш сўзида “маҳаллий аҳолининг энг саводсиз қисми вакили ҳам Машрабнинг «қуюшқондан ташқари бирор шеъридан нарча айтиб» бера олишини, маҳаллий олим-мулла эса шоирни “мусулмонлигига ҳам шубҳа билан қараладиган, у ҳақда гаплашиб утиришга ҳам арзимайдиган

шахс” деб ҳисоблаганлигини айтади. Ликошин Хожа Хофиз ва **фору** адабиётининг бошқа мутасаввиף вакиллари улуғлаб, “маданияти орқада мамлакатнинг (Туркистоннинг) тайёргарлиги сует шоирлари”ни камситиши, қай бири пишиқ эканлигини синаб кўриш учун иккита гавҳарни бир-бирига уриштиришдек бемаъни қилишни эслатади”¹.

Шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юрита туриб Ликошин шу мақоласида, ўзи сезмаган ҳолда ўз даъволарини уриб тапшайди. Профессорнинг Чуст уездидаги танишлари-шариат қозиси домулло Маъсуд Маъзум, домулло Мухаммад Мурод ва унинг ўғли шайхулислом Нодимнинг (афтидан, бу ерда сўз шоир Нодим Намангоний ҳақида кетаяпти.) Ликошин сўрови билан ёзилган Машраб таржимаи ҳоли таржимасида шоирга қуйидагича таъриф берадилар: “Улуг мақомлар соҳиби, олийжаноблик самосинини юксак парвозли қули. Авлиёлик осмонининг энг юқорисиди порлаган тулин ой, модарзод қаландар, ошиқлар майхонаси, илмлар уммонининг тўлкини, ҳақиқат денгизининг жавоҳири, Намангон азиз-авлиёларининг кўрки-кўзи, Турон авлиёси...” ва ҳоказо.

Кўриниб турибдики, Наманган уламо ва зодагонларининг пешволари-бири шариат қозиси, бошқаси шайхулислом бўлган зотлар Шох Машраб шахсига нисбатан юксак эҳтиром ила муносабатда бўлганлар².

Алишер Навоийнинг адабий мероси кейинги давр ўзбек ижодкорларининг деярли барчаси учун ўзига хос улкан сабоқ мактаби вазифасини ўтаганлиги маълум. Машраб мана шу мактабдан таълим олган машҳур шоирлардандир.

Навоий ва Машраб ижодиётидаги боғлиқлик ва анъанавий муносабат тўғрисида адабиётшунослигимизда айрим ишлар қилинган. Бу жиҳатдан профессор А. Абдуғафуровнинг “Навоий ва Машраб” мақоласи алоҳида диққатга моликдир. Унда таъкидланишича, “Улуг Алишер Навоий, унинг изидан борган Бобораҳим Машраб ҳам ўз ижодий фаолиятлари марказига халқ учун, юрт учун хизмат қилиш вазифасини қўйганлар”³. Шунинг учун ҳам ишқ, ҳақиқат, маърифат, комиллик мавзуйидаги шеърларда Машрабнинг Навоийга издошлиги яққол намоён бўлиб туради.

¹ Абдулла Жаббор. Исмнинг нима, Шох Машраб? 6-7-бетлар.

² Ўша манба, 7-бет.

³ Абдуғафуров А. Буёқ беглик сабоқлари. Тошкент, 1995, 156-бет.

Навоий поэзияси учун характерли булган поэтик усуллардан бири рағзларнинг рамзий қўлланиши” эди.

Шоир газалларидан бири:

Жинишму айлар кизил тўн бирла ҳар ён ул пари,
Мингирким лолазор ичра кезар кабки дари.

Табииёт катли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қониға кирмиш ул пари¹,-

Ҳақиқати билан бошланади. Ҳазалда ошиқнинг қатлига табиғийли маъшуқа тимсоли тасвирланган ва худди шунга муқобил тасвири Машрабнинг:

Зебо синамим гулгуну зебо ясанибдур,
Қонимни тўкар, буки қизил тўн кийибдур²,-

мигдлади газалида ҳам учратамиз. Иккала шеърни ҳам боғлаб турган робита-маъшуканинг “қизил тўн”идир.

Навоийдан илҳомланган Машраб қизил тўн кийган маъшуканинг минди жозибали тимсолини яратди. Шоир нега айнан “қизил тўн” ни тинлади. “қизил кўйлак”, ёки “қизил рўмол” ва ҳ. к. эмас. Тўн кўйлак ни рўмолдан ҳам яққолроқ кузга ташланади. Яъни, маъшуқа ошиқнинг ошкора котили ва шоир қонранг либосдаги маъшуқа тасвирини чизади. Ҳазал давомида лирик қаҳрамоннинг бераҳм ёрига муносабатида заррача норозилик сезилмайди. Чунки, ошиқ учун муҳаббаси йўлида, қўлида жон бериш шарафдир. Бу тасаввуфдаги “пиҳиди ишқ”лик тушунчасини ифода этади³.

Машрабнинг аксарият шеърларида Навоий ижодиининг илҳомбахш таъсири жуда аниқ сезилади. Буни Навоий “Тийра қилмиш тун киби офоқни оҳим менинг” ҳамда Машрабнинг “Осмоғни тийра қилди оҳу афғоним менинг” сингари сатрларидан илоҳсиз англаш мумкин. Навоий “қуйдирур” радифли газалига менгзаб, Машраб “қуяр” радифли газалини ёзади.

Навоий ва Машраб замон ва макон, ижтимоий муҳит жиҳатидан губдан фарқ қилувчи даврларда яшаган. Аммо, уларнинг ҳар

¹ Алишер Навоий. Муқаддас асарлар тўлими. Иптимал дилдалик 3 жидд Тошкент, 1988, 443-бет.

² Машраб. Метрибоним қайдсан. Тошкент, 1990, 184-бет.

³ Дилпорм Хайроева. Ишқ ва маърифат илҳомлари. Ўзбек тили ва адабиети. 2001, 5-сон, 23-бет.

иккаласи ҳам кўнгилни Каъба даражасига кўтарган юксак
инсонпарвар бўлганлар:

Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон ўлса, обод айлагай.

Ёки:

Каъбаким, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ ончаким, кўнгил Каъбаси,-
дейди Навоий.

Машраб эса:

Жигарбандим кўлингдин келса, бир кўнгилни огритма,
Бу маънидинким, айтурлар, Байтуллоҳ қалби мўъминдур.

Ёки:

Тавофи олами дил қил жаҳонда ҳар башардин сен,
Агар бир дилни огритсанг, юзар Каъба бузиламасму?!-
дейди.

Бобораҳим Машраб куйлаган ишқни фақат юзаки, дастлабки
маъносида тушунмаслик лозим. Инсоний, дунёвий, ҳаётий ишқ
билан руҳоний, ҳақиқий борликни яратган илоҳий, парвардигор
ишқни Машраб шеъриятида бир-бирига чамбарчас боғланиб,
бўлинмас узвийлик, маъно жихатидан яхлит ягоналикни ташкил
этади. Худди шу ерда Машраб газалларининг сеҳри, жозибаси,
мафтункорлиги, гўзаллиги, чуқур фалсафий мазмуни кўзга
ташланади.

Машрабнинг форс-тожикча газалиёти ўзбек тилидаги сингари
содда ва равон ёзилган. Бирок Машрабнинг газалларидаги фалсафий
фикрлар тасаввуф ақидаларини тушуниб етиш учун чуқур билим ва
малака керак бўлади.

Аксинча, шоир газалларини дастлабки маъносида тушунган
кишиларда Машраб гўзал аёллар ҳамда дунёвий ишқ ўтда куйиб-
ёнар экан деган тушунча ҳосил бўлади¹.

Машрабнинг руҳий олами ниҳоятда сеҳрли, ғусункордир. У на
зарга, на мол-давлатга, на бойликка кўнгил қўйган. Машрабнинг
туғёнли, беқарор, кайнок ишқ тўла қалби фақатгина Ёр жамолига, Ҳақ
даргоҳига етишмоқ орзу ва мақсади билан яшаган:

Назди ман токи фалак чун зарраи хошок нест,
Ҳамчунин мисли наҳанге дар таҳи дарё задам.

¹ А. Нурiddинов. Машраб ва форс-тожик адабиёти Ҳайрат. 2002, 23 май

Машрабни девонаи саргаштаам аз баҳри ёр.
Сароми дунёи дунро пушти як ноҳун задаам.

Масмун:

Машраб наздимда фалакнинг энг баланд жойи зарра ҳашакдек
кисри йўқ.

Шунинг учун наҳанг мисоли ўзимни даре тубига урдим.

Гар куйида юрган саргашта ва девона Машрабман,

Ўткинчи дунё олами мен учун тирноқчалик қадри йўқ.

Машрабнинг форс-тожик тилидаги баъзи ғазаллари таҳлилидан
натижа хулоса чиқариш мумкин: Машрабни фаний дунёдаги орзу-
ларидан, армон, гўзалликлар кизиқтирмайди. Бобораҳим Машраб замин
файида, биз каби оддий инсон. лекин унинг қалбидаги ҳиссиётлар,
хастираслар бутунлай бошқа олам, ҳақиқий ёр васлига етишмоқ орзу-
ларидан билан тўлиб тошган.

Умуман Машрабнинг тожик тилидаги шеърлари бу забардаст
адабий қалами қудрати маҳсули бўлгани икки тилда яратган
адабий меросини тўплаш, ўрганиш, улардаги теран фалсафий
контрастларни идрок этиш муҳим иш бўлур эди¹.

Тасаввуф узоқ асрлар давомида халқимиз маънавиятини
байитининг хизмат қилиб келган. Инсоннинг руҳий-ахлоқий
покланиши, илоҳий муҳаббат билан юксалиб бориш бу
таълимотнинг асосий ғояларидир. Шу боис тасаввуф чуқур
инсонпарварлик ғоялари билан омукта бўлиб, ҳақиқат талабида
юрган одамлар қалбига йўл топди, одамларнинг поклик, адабий ҳаёт,
қўнгил хуррияти ҳақидаги орзуларини ифодалаб келди.
Халқимизнинг суфий дарвешларига ҳурмат-эҳтиром орқали Аллоҳ
илоҳи, Унинг инсонни улуғлаган қудрати ва файзу-футухига
этиқодларини изҳор этганлар. Шайхларнинг кароматлари, сўзлари
ва сийрату сурати юксак ахлоқ ва илоҳий муқаддаслик намунаси
сифатида қабул қилинган. Тасаввуф шайхлари халқнинг маънавий
риҳбарлари, руҳоний мураббий сифатида майдонга чиқиб, пайғамбар
фаолияти, ҳолатларини давом эттиришга жазм этганлар².

Бобораҳим Машрабнинг адабий мероси шоир ҳаётини
ўрганишда энг муҳим, айтилиши вақтда мунозарали манбадир. У ўз
шеърларининг девон тарзида жамламаган ёки шоир девони бизгача
этиб келмаган бўлиши мумкин. Аммо Машраб шеърларининг

¹ Ўша манба

² Ҳамиджон Ҳомидий, Тасаввуф алломялари "Шарк", Тошкент, 2004, 3-бет.

мусаявадаси мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Бу “Қиссаи Машраб” синари халқ китобларининг яратилишига туртки бўлган деган тахминни қувватлайди. “Қиссаи Машраб” йўлидаги халқ китобларида эса Машраб ўз девонини йиртиб ташлаган деган кайдлар ҳам учрайди¹.

Пирмат Сеторийга нисбат бериладиган ушбу манокИБлар Машраб шеърлари ва у ҳақдаги халқ оғзаки ижоди намуналаридан иборат. Каромат-валийларга хос хусусият. Авлиёлар пайгамбарларнинг вориси ўлароқ, ғайри одатий ҳодисаларни тушунтира олиши, намоён эта олиши керак. Оллоҳ сидқ эгасига икром қилиб, ғайб асрорини очиши натижасида каромат ҳосил бўлади². Хожа Нақшбанд: “Тавҳид сирига етса бўлур, маърифат сирига етиб бўлмас”,-деган экан. Каромат эса маърифат ошқор қилган ана шу сирлардан нишона беришдир.

Машраб Ҳофиз Шерозий, Навоий таъсирида кўпроқ маърифий, Румий, Насимийдан илҳомланиб мажзубона шеърлар яратди. У руҳият тасвирини жуда чиройли очиб беради. Машрабда ошиқнинг руҳий парвози байтма-байт кўтарила бормайди. Балки: «Бир жуғуно менда борким маҳшаристонни бузар», “Сени кўрдум ҳама злини унуттим”, “Дунёга пуштипо уруб, Адҳами бенаво ўзум”, “Онқадар нурга тўлибмен, осмонга сигмадим”,-дея авж пардадан бошлайди. Кейинги байтларда ҳам шу кўтаринкилик пасаймайди. Бу ҳам Машраб шеъриятининг ўзига хос бир хусусияти. Лирик шеърларда туйғуларни теран, завқли ифодаси билан бирга кутилмаган ташбех, иборалар ўқувчини ўзига тортади. У маъшуқани доимий гул, гулзор, сарв, табиб, гулрў, Масеҳо, раҳнагар, шўҳи ситамгар, бевафо, бепарво ўхшатишларидан ташқари, “гам кофир”, “ишва жоду”, “жола қалпок”, “тан нукра”, “оташпора чақмоқ” ташбехлари билан атади.

Қолаверса, адабий издошлик Шарк мумтоз шеърияти малоҳатини заррача камайтирмайди³.

Хуллас, Машраб катта бир анъана мактабини ўтаган шоир. У Ҳофиз Шерозий, Жалолiddин Румий, Ҳилолий, Шавкат Бухорий, Сойиб Табризий каби форс-тожик адиблари, Лутфий, Имомиддин Насимий, Алишер Навоий сингари забардаст туркий ижодкорлар меросини ўрганди, уларнинг ижодий тажрибаларини ўзлаштирди.

¹ Қиссаи Машраб. Тошкент, 1992, 45-бет.

² Дилором Ҳамроева. МанокИБ ва тариккий ҳақиқат.

³ Д. Ҳамроева. Филология фанлари номзоди илмий даражаси олиш учун диссертация. 49-бет.

Минираб бир катор тазмин, тахмис, назиралар яратган. Аммо у таъсирчиликка ён бермаган, балки қалбига таъсир этган образ, таъсир ётганинг янги қирраларини очиб берган.

Минираб ижодидида уни бошқа шоирлардан ажратиб турадиган унга ҳос бир завқ, туғён бор. Унинг шеърлари Яссавий, Лутфий, Насимий, Фузулий каби тили содда ва равои, шу билан бирга, кучли образчиликка йўғрилган. Айниқса, унинг лирик шеърларида мусикий образнинг илҳомининг маҳоратининг жуда юқорилиги кўзга ташланади. “Офитажоним, эй санам, қоши қаросини кўринг”, “Эй, гулбаданам, сўз юннинг банди бўлойин”, “Мен нола қилай шому саҳар дод оғинингда”, “Зебо санамим гулгуни зебо ясанибдур” шундай шеърлардандир.

Минираб ўзидан олдинги шоирлардан илҳомланибгина қолмай, сўз ва сермазмун шеърини билан ўзидан кейинги давр илҳомкорларига ижобий таъсир ўтказган. Хувайдо, Муқимий, Фурқат, Нодира, Зорий каби шоирлар унга издошлик қилганлар.

Минираб газалларида Иброҳим Адҳам, Мансур Халлож, Боязид ва Гасемий, шайх Абубакр аш-Шиблий, Саид Имомиддин Насимий, Фаридиддин Аттор, Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Баҳоуддин Нақшбанд, Офокхожа сингари мутафаккирлар, турли даврларда яшаб, турлича дунёқарашга эга бўлган суфийларнинг илҳомлари такрор-такрор тилга олинади.

Ширқда “Уммул булдон”, “Қуббатул ислом” номи билан машҳур бўлган Балх энг қадимий шаҳарлардан ҳисобланади. Бу кўҳна қадимий манзилдан кўплаб дин, илм-фан, бадий сўз санъати арбоблари етишиб чиқди. Ана шулардан бири халқ орасида ҳикоят қилинган, бўлишига замин яратган Иброҳим Адҳамдир.

Иброҳим Адҳам зодагон оиласида дунёга келиб, илоҳий намуналарни эгаллаб, ҳақ йўлига кирди, шаҳар ҳокими бўлиб ишлади. У замонда шундай нақл бор: бир тун Иброҳим Адҳам ўз саройида ухлаб ётди, томида биров юргангани сезибди. Ҳовлига чиқиб караса, эшикдан ҳам томда биров тимирскиланиб юрганмиш.

– Ҳой кимсан, кечаси томда нима қилиб юрибсан, – деб сўрабди.
– Туямни кидириб юрибман, – дебди ҳалиги одам.
– Қанақа одамсан, томда туя нима қилади, – дебди Иброҳим Адҳам.
– Сен ҳокимлик тахтида ўгириб Ҳаққа етаман деб юрганингдан сўнг, мен томда туяни кидирсам нима қилибди, – деб жавоб берибди у.
Бу гап Иброҳим Адҳамга қаттиқ таъсир қилиб, бутун давлати, оиласидан воз кечиб, зоҳидона ҳаёт кечиришга аҳд қилиб, саҳрога

чикиб кетибди. Бир чўпонга шоҳона кийимларини бериб, дарвини шар
либосида пиёда Маккага қараб жўнабди¹.

Фаридиддин Атторнинг “Тазкират-ул авлиё” тазкирасида
ёзилишича: “Иброҳим у ердан Марв шаҳрига келди. Кўприкдан
ўтаётган эди, бир киши пастга қараб учди. Иброҳим
“Аллоҳуммаҳфузху!” деб нидо килди, ул киши сувга тушмаслиги
муаллақ қолди. Халойиқ бу кароматдан ҳайратга тушди”².

Машраб шўхий “ишқу муҳаббат ҳосил” этмоқ маъносини
қаландарлик тариқатини танилаган ва қаландар ошиқнинг биринчи
вазифаси-бу, ваҳдат майидин қонмоқ деб билган. Унинг қатор
байтларида шу моҳият аксини топгандир:

Сокий, қадахни қилғил муҳайё,
Ваҳдат майидин ичғоли келдим.

Машраб девонида ваҳдат тушунчасидан ажралиб қолган шеър
йўқ. Шоир ғазалларидан бирида:

Баҳри раҳматга кириб қилдим вужудимни адам,
Маърифатдан беҳабарсан, гавҳаримни қаплама,-

деган эди. Байтнинг биринчи мисраси ўзликдан кечиб,
фаноликка эришиш ҳақида. Ундаги умумий фикрнинг шарҳини
бошқа ғазалда учратамиз:

Бўлдум фано мен туфроғ ичинда,
Бир дона эрдим, минг дона бўлдум.
Ул юз ўтида буд бўлди нобуд,
Жон жонга кирди, жонона бўлдум.

“Жон жонга кирди, жонона бўлдум”-Машраб дунёкарашининг
энг олий ва якуний нуқтаси ана шу. “Жон жонга” қовушгунча бўлган
йўл-машаққатли йўл.

Солдим туну кун нафс итгим бирла урушни,
Танҳо қиличи бирла уриб хай-хайлаб ўтгум.

¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари “Шарқ”. Тошкент, 2004, 20-21-бетлар.

² Фаридиддин Аттор “Тазкират-ул-авлиё” “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий натижаси,
Тошкент, 1997, 23-бет.

“Нафс инн” бирла бўлган “урун”да ғолиб келган ошиқ, албатта, тоқушчилик ва мискинлигини топади. Мискинчилик руҳи уйғоимагунча, ҳақ тоғлиби ожизу афкорлигини англай олмайди, гуноҳларидан тавба қилмайди, сир пардасининг очилишини тилаб зору таваллолар қилмайди. Маширабнинг ўнлаб ғазалларида “хомуш пичоқини” нафс бунини кўйган ошиқ ҳолати ва кечинмалари тасвирланган.

Машираб “тоғлиби дийдор” ликда Мансур Ҳаллож, Шайх Боязид Басомий, Фаридиддин Ағтор, Имомиддин Насимий сингари “тоғлиби содиқ” ларга издон ва маслакдош. У Мансур Ҳаллождан келин машхур сўфи Иброҳим Адҳам тариқатини ўзи учун ибрат ва намуна сифатида эътироф этади¹.

Иброҳим Адҳам мусофирликда ҳаёт кечириб фаррошлик қилган, моник териб, одамларнинг бугдойини янчиб, боғини қараб ризқ тоғлиб ҳаёт кечирган, халқни фақирона ҳаёт кечиришга ундаган. Чўшқил Аёз, Суфён Сурий сингари сўфийлар суҳбатида бўлган. Сўнгра Шомга бориб, Бизонс дарёси учун бўлган жангда ҳалок бўлган. У: «Бир қавмга ҳукмрон бўлгандан кўра бир нафсга ҳоким бўлмоқни афзал» билган. Машираб Иброҳим Адҳам фаний дунёда ҳеч нарсан-на тож-тахт, давлат, салтанат, молу-дунёни кўзга илмай фақирона ҳаёт кечирганлигини таъкидлаб ёзади:

Кофир бўлсанг ишққа бўл, аҳли дунё бўлмагил,
Зоҳид сифат дунё деб ҳаргиз мурдор ўлмагил,
Адҳам сифат дунёни ҳеч кўзунга илмагил,
Мажнун сифат беҳуш бўл, ҳеч ўзингга келмагил,
Ўттим маком ҳайратдин, манда ҳайрат қолмади².

Яна бир шеърда у:

Талабда мисли Адҳамдек жаҳонни барҳам урган кўп,-
деб ўзини Иброҳим Адҳамдек бўлишини орзу этган. “Нафохот ул-унс” тазкирасида айтилишича, бир куни Шақиқ Балхий Иброҳим Адҳам билан учрашиб қолиб ундан: “Тирикчилик қандай ўтляпти?”-деб сўрабди. Иброҳим Адҳам: «Тирикчилик ўтишига етарли ризқ топсак-шукр қиламиз, топмасак сабр», -деб жавоб берибди. Шунда Шақиқ Балхий: «Хуросон итлари ҳам шу сингари яшайдилар», -дебди. Иброҳим Адҳам ундан: “Сизнинг тирикчилигингиз қандай ўтмоқда?”-деб сўраганида Шақиқ Балхий: “Биз топсак-эсор қиламиз

¹ Иброҳим Ҳаққул, Машираб нафси. Олими нуқтадон ўзум, 35-36-бетлар

² Машираб Девон, 2006, 391-бет

(мухтожларга таркатамиз), топмасак шукр”,-дея жавоб берган экинчи. Ушбу суҳбат сўнгида Иброҳим Адҳам Шақик Балхийга қарай: “Устоз сен экансан (яъни сенинг мақоминг меникидан юқори экан)”,-деганки, бунда шукр юксак маънавий мақом мазмунини ифода этган. Ана шу мақомга эришгач, факирда қаноат ҳоли кў курсата бошлайди¹.

Машраб Иброҳим Адҳамнинг тасаввуфдаги мақоми, мартабаси ҳақида фикр юритиб, у дунёни уйлашга, инсонийлик осон эмаслигини, у Аллоҳни уйлашлигини, Унинг нури жамоли иштиёқида яшашни, Мажнун Лайлидан фанийликда кечгани каби одам ҳам ўткинчи дунёда шайтонга эрк бермай Аллоҳни яқинлашишини, Адҳамдек мард ва адолатли инсон бўлишликка чақиради:

Бандалик осон эмасдур Ҳақ таоло йўлида,
Йўлга кирган бандалар имрузу фардодин кечар.

Ким каландарликни қилса ушбу йўлда ихтиёр,
Мисли Адҳамдек бўлибон мустаманд жондин кечар.

Оли ҳиммат олдида чун икки олам бир нафас,
Ҳар киши Мажнунки бўлди, қайда Лайлодин, кечар.

Маънидон бул аввали охирки, Машраб, ғам ема,
Кимки шайтонга яқиндур лутфи Мавлодин кечар².

Улуг мутасаввиф Мансур Ҳаллоҷ ҳақида тасаввуф олимлари Нажмиддин Комилов, Ҳамиджон Ҳомидий, Нусратилло Жумаҳўжа, Абдуқодир Зоҳидий, айниқса Иброҳим Ҳаққул жуда кўп тадқиқотлар олиб боришган, илмий мақолалар эълон қилишган.

Алишер Навоий “Насойимул-муҳаббат” асарида Мансур Ҳаллоҷга алоҳида тўхталган. Жаҳон маданияти тарихида улуг кишилар бошидан утган фожиялар жуда кўп эди. Ҳалилнинг ўтга ташлаб, Зикрийнинг арралаб улдирилиши, Насимийнинг териси тилиб оlinиши, Мансур Ҳаллоҷ ва Бобораҳим Машрабнинг дорга осилиши шулар жумласидандир. Бундай даҳшатли фожиялар

¹ Нозир Рамоновал. Файр образи ва унинг руҳий олами Ўзбек тили ва адабиёти. «Фан». Тошкент, 2000, 5-сон, 32-бет.

² Машраб. Девон. 2006, 259-бет.

шарифларвар кишиларнинг ўзлари яшаб турган жамият ва асосий тузумга бўлган мурасасизликларининг натижаси эди¹.

Навоийдек буюк мутафаккирга ўз даврида шуҳрат топган, «Мағрибдан Машрикгача онингдек йўқ эрди» бўлган Мансур Халлождек буюк билимдон, инсон тақдирида юз берган фожиа аниқгина ўз таъсирини кўрсатмай қолмас эди. Шунинг учун Халлож асарида онд асосий фактларни «Насойимул-муҳаббат»да учратамиз. Ушбу қатл сабабини ўз даврининг ихтилофларидан бошлайди: «... Мановий анинг ишида мухталифдурлар кўпраги ани рад қилибдурлар, неча тандин бошқа. Шайх Абу Али Аббос Ато ва Шайх Шибли ва Шайх Абу Абдуллох Ҳафиф ва Шайх Абдул Қосим Насир Ободий ва Шайх Абул Аббос Шурайким анинг каттига ризо бермадилар ва фатво битмадилар ва дедиларким, биз билмас бизким, уи не дейдуруп ва «кашфул мажхуб» китоби борча мутааххир ашшофиҳи ани қабул қилибдурлар»². Бу фактлардан Мансур Халлож ашшофиҳларидан бўлган кўп сондаги машхур билимдон кишиларнинг Халложни қатл этишга рози бўлмагани кўрсатилган. Аниқса, Али бин Усмон ал-Ғазнавийнинг «Кашфул-мажхуб» асарида Халлож таълимотига боғлиқ масалаларнинг ўз замонда халқ орасида қатта шуҳрат қозонганлиги кўрсатилган. Ҳамда бу асарни Шарқда фан сифтида қабул қилганини Навоий қайд этиб ўтиди.

Иброҳим Ҳаққул «Асрори Халлож» илмий мақоласи аввалида Насимийнинг:

Эй кунгул, Мансур «Анал-Ҳақ» сўзлади,
Ҳақ эди, Ҳақни деди, Ҳақ сўзлади,-

минераларини келтириб уни хижрий 224, мелодий 857 йилда Эрзининг Байзо ўлкасида туғилганлигини, Халлож таваллуд топган жойи ғоҳ Нишопур, ғоҳ Марв ёки Рай деб қайд этилса-да, уни она шайх Байзо эканини эътироф этган олимларнинг сони кўпчиликни ташкил қилганлигини қайд этган:

Абдулқодир Гилоний ҳазратлари «Агар мен Мансур Халложнинг ашшофиҳида яшаганда эдим, уни кўлидан тутиб омон сақлаган бўлурдим», деган экан. Хожа Али Рометаний эса, «Агар ер юзида

¹ Ҳамиджон Исмоилов. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида Мансур Халлож. Адабий мерос. 1998, № 4, 19-20-бетлар.

² Алишер Навоий, Насойимул-муҳаббат, 24-бет.

Хожа Абдулхолик фарзандларидин бири бўлса эрди, Мансур хирини дорга осилмас эди”, демишлар. Эҳтимол, шундай бўлиши ҳам мумкин эди. Аммо масалага кенгрок назар ташланса, Мансур Ҳаллож таҳсил олган ва суҳбатдош бўлган шайхлар ҳам чин ориф ва валийлар эканини эътироф этиш керак бўлади. Булар: Саҳи ибн Абдуллоҳ Тустарий, Амр ибн Усмон Маккий, Абу Ёқуб Акно, Жунайд Бағдодий.¹

Тарихдан маълумки, Мансур Ҳалложнинг ҳаёти ва ирфоний фаолияти зулм, жаҳолат, фикрий зўравонлик хуруж айлаган беш даврга тўғри келган. Халифага уюштирилган суиқасддан кейин улкан миқёсли шубҳа ва таъкиб муҳити яратилдики, номи “қора рўйхат”га тушган тариқат арбобларидан бири Мансур Ҳаллож эди. Унинг номи ушбу рўйхатдан четда қолиши асло мумкин эмасди. Зеро, Атоулло Таддин қайд қилганидек, “Ҳаллож Аббосий халифалиги даврини жабр ва зулмкорлик, ахлокий-маънавий емирилиш даври деб биларди”. Халифа вазирлари орасида айниқса, Ибн Фрот Ҳалложнинг ашаддий душмани ҳисобланарди. У Ҳалложнинг номини эшитишга ҳам тоқат қилолмасди. Асосий максоди эса қандок қилиб бўлмасин тезрок унинг пайини қирқиш ва овозини бутунлай ўчириш эди. Мол-давлат тўплаш ҳирсига мағлуб бу фосиқу золимнинг энг сеvimли машғулоти пора олиш, халқни талаш эди. Шунинг учун Ҳалложга қўйиладиган айблар ҳам жудд жиддий ва ваҳимали бўлиши лозим эди. Зеро, халқни аёвсиз талаган ва эзган Аббосий халифаси амалдорларининг қилмишларини жасорат ила фоти айлаган буюк бир ориф ва ҳақ йўлчисининг ўлими шариат вакиллари учун эмас, балки сиёсат пешволари учун зарур эди. Ҳалложшунос олим Ўзтуркнинг сўзлари билан айтганда, “Ҳалложнинг қотили шариат эмас, сиёсатдир. Шариатни тамсил этганлар эса ушбу жиноятга шунчаки восита қилинган”².

Ҳаллож ҳаёт чоғларида юзага чиккан мунозара-тортишувлар унинг вафотидан сўнг ҳам қизғин давом этган. Айниқса, тасаввуфга, аҳли тариқатга ёмон назарда қаровчилар Ҳалложнинг ҳол ва ҳақиқатларини таҳқирлаш билан чегараланмасдан унинг асарларини ҳам йўққа чиқаришга уринганлар. Шулардан бири Ибн Таймийя бўлиб, у «Мен Ҳалложга нисбат берилган бир қанча асарлар, рисолалар ва парчаларни кўрдим, ҳеч шубҳасизки, уларнинг барчаси Ҳаллож учун атай тўқилган нарсалардир», дейди. Қолбуки, Мансур

¹ Иброҳим Ҳаққул Асрорӣ Ҳаллож. Тафаккур. 2005, 1-сон, 97-бет.

² Ушш маъба. 99-бет

Ҳақиқат интида ҳам, насрда ҳам эътиборга молик асарларни мерос қолдирган.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат” асарида ёзади: «Мавлоно Жалолиддин Румий сўзларида маъқулдирки, Шайх Мансур Ҳаллоҷ нури юз эллик йилдин сўнгра Шайх Фаридуддин Аттормухдига таҷалли қилди ва анинг мураббийси бўлибдур”.

Мансур Ҳаллоҷнинг кўнглида порлаган ишқ ва маърифат нури мавлоно Румийни ҳам ўзига жалб айлаган эди. “Девони кабир” да ҳам, “Маснавий” да ҳам мавлоно ўнлаб мисраларда ул зотнинг баҳошисини мадҳ этади: Насимий ҳам Ҳаллоҷнинг муҳибби ва мафтунини. Ҳаллоҷ ҳақиқий ишқ ва ошиқлик рамзи, унинг ҳоли “дор сўғиниш” ни тамсил этарди. Унинг ижоди Шарқнинг кўп илғор шоир ва адиблари учун илҳом, таъсир манбаи ҳисобланади.

Олимоналик таниқли шарқшунос ва тасаввуфшунос олима А. Шиммеса ёзади: «Ҳаллоҷнинг шеъри тасаввуфий кечинмаларнинг инҳоятда назик ва жолиби бир ифодасидир. Уларнинг тили жуда шифис. Ҳаллоҷ шеърларида энг кўп қўллаган тимсоллар-қадах ва широб, ҳилол, маст этувчи тасаввуфий шодлик косаси, маъшуқа, жол кўши қабилардир. Унинг деярли барча шеърлари теран диний ва тасаввуфий маъно ҳамда сирларга тўлиқдир”. Санойӣ, Яссавий, Аттормухд, Румий, Насимий, Машраб каби ижодкорларнинг асарларини оли шу тимсол, маъно ва сирли ҳиссиётлардан ажратиб тасаввур иншининг асло имкони йук¹.

Бир вақтлар муридларидан бири Ҳаллоҷдан “Ориф кимдур?” деб сўраганида у бундай жавоб берган экан: «Ориф улдирки, уч юз ўққизда Зулқаъда ойининг йигирма тўртинда сешанба куни оли йилдодаги Бобу тоғига элтайлар ва оёқ-илик кесгайлар, кўзин уйгайлар, дорга осгайлар, танин куйдириб, кулин кўкка совургайлар”.

Ажабки, ана шу кун етиб келади ва ўша ориф Мансур Ҳаллоҷнинг ўзи бўлиб чиқади.

Кўнгул дардини бир кўнгли бузулган ёрдин сўргил,
Бу ишқ ўтига куйгани дили афгордин сўргил.

Сани ҳажрингни, эй жонон, не тил бирлаи баён айлай,
Ки, ҳар шаб дийдадин хуноба тўк, бедордин сўргил.

¹ Ўша мазба, 101-бет.

Баногоҳ меҳрибонидин жудо бўлган киши ҳолин,
Сахар оҳу фигон айлаб манингдек зордин сўргил.

Шаҳиди ишқ бўлган ошиқи бечора аҳволин,
Ўшал дам Мансури мастон осилган дордин сўргил.

Бу Машраб қон юғуб ҳар дам тўкар хунобайи ҳасрат,
Ки ҳўблар ажрини Маҳшар куни Саттордин сўргил¹.

Машҳур мутасаввиф ва ижодкор Абул Мугис Хусайн бини Мансур Ҳалложнинг қисмати инсоният тарихидаги энг қайғули қисматлардан. Айрим сўфийларни ҳисобга олмаганда, ўз замонасида уни дин ва шариатга мансуб деярли ҳеч бир тоифа хуш кўрмаган, қўллаб-қувватламаган. Чунки Мансурга яқинлик, унинг фикр-қарашларига хайрихоҳлик ўзини-ўзи бало ва кулфатларга гирифтор қилиш билан теппа-тенг бўлган. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, Диноварда Ҳалложнинг бир мактуби ҳукумат одамларининг қўлига тушади. Хатнинг бошланишиёқ, ўқиганларни дарғазаб қилади. Муаллиф ҳақида қатъий қарорга келиш учун Бағдодга элтиб, Ҳалложга курсатадилар. “Ҳа, бу менинг хатим”, дейди у. Сўнг ундан: “Сен билан фикрдош бошқа кишилар ҳам борми?”-дея сўрашганда у: “Албатта, бор. Ибни Ато, Абу Муҳаммад ал-Журайрий, Абубакр Шиблий”,-деб бир неча кишиларнинг номини тилга олади. Маъмурлар бу зотлар билан бориб суҳбатлашишганда, Журайрий мактубдаги сўзларни ўқиркан: “Буни айтганга қарши туриш зарурдир”,-дея ўзини четга тортади. Ибн Ато Ҳалложга маслақдошлигини яширмасдан гапирганлиги боис вазир Ҳомид ибн ал-Аббоснинг қаҳрига учраб, қатл этилади².

Ҳалложнинг ҳаёт чоғларида юзага чиққан мунозара ва тортишувлар унинг вафотидан сўнг ҳам қизғин давом этган. Айниқса, тасаввуфга ва аҳли тариқатга ёмон нигоҳда қаровчилар Ҳалложнинг ҳол ва ҳақиқатларини таҳқирлаш билан чегараланмасдан, унинг асарларини ҳам тамоман йўққа чиқаришга уринганлар. Шулардан бири Ибн Таймийя бўлиб, у: “Мен Ҳалложга нисбат берилган бир қанча асарлар, рисоалар ва парчаларни кўрдим, ҳеч шубҳасиз, уларнинг барчаси Ҳаллож учун тўкилган

¹ Машраб Девон. 2006, 121-бет.

² Иброҳим Ҳаваул. Мансур Ҳаллож ва Алишёр Навоий. Ўзбек тили ва адабиёти. 2003, 1-сон, 3-бет.

асарларни мерос қолдира олгандир. (Маҳмуд Саъд Табловий. Ибн Таймийяда ҳақиқат, 107-бет). Ҳолбуки, Мансур Ҳаллож назмда ҳам, насрда ҳам инборги молик асарларни мерос қолдира олгандир.

Ибн Таймийянинг кўп мутафаккир санъаткорларида, жумладан, Алишер Навоийда ҳам инсон қалби ва кўнглини ҳатто Каъбадан-да улуғ ва қадимсиз билинига чорловчи фикрлар бор. Навоий “Ҳайрат ул-қаср”да:

Каъбани, оламнинг ўлуб қибласи,
Қасри йўқ андоқки, кўнгул каъбаси,-

дейди. Бироқ бундай фикрни биринчилардан бўлиб айтиш ва тарғибидан кўра саёзликни хуш кўрувчи кимсалар онгига индиришни биз ўйлаганчалик осон кечмаган. Ҳаллож: “Ба жойи вақфи ҳаж, назари зиёрати Каъбаи дил кофи аст”- “Ҳаж зиёрати ўрнида дил Каъбасини зиёрат қилиш кифоя”,-дегани учун Бағдодда салтанат кўзгалган. Уни қарматийларга издошлик қилиб, Каъбани байрон эттишга ундаётир, деб айблашган. Салтанат вазирларидан бири шу гапни учун Ҳалложни бемалол қатл айлашга кўрсатма берган.

Ҳалложнинг адабий мероси, албатта, пароканда ҳолда қолиб кетган. Анча муддатларгача уларни эркин ўқиш ва тарғиб қилиш имкониятлари ҳам чекланган. Лекин унинг шогирдлари, мухлис ва тарғифдорлари уларнинг тақдирига бефарқ қарашмаган. Асрлардан асрларга олиб ўтишга эришишган¹.

Айнан хува-хува (“У-бу у”) формуласи бу концепцияни мухтасар тирда ифодалайди: Ҳаллож ўзининг шеърларида бу фикрларни ифодалаган. Ҳалложнинг бизгача етиб келган 150 мисрадан иборат шеърлари ўз руҳининг илоҳий руҳ-руҳ нотиқа билан кечган суҳбатининг гузал шаклдаги баёнидир. Бироқ, таъкидлаш керакки, Ҳаллождан фарқли ўлароқ, Ҳаллож поэзиясида хирсий муҳаббат образи йўқ. Бу жўшқин шеърлар эҳтиросли баён қилинганига қарамай, моддийлик аломатидан тамомила маҳрумдир.

Ҳаллож ирода эркинлиги ҳақидаги масалани ҳам кўтариб чиқиши керак эди. Чунки, юқорида кўрганимиздек, IX аср давомида бу масала беҳад катта рол ўйнаган. У мазкур масалани шундай ҳал қилади: худо ёмонлик қилишимизни олдиндан бияган ҳолда, бизни яхши амалларни бажаришга амр қилади. Амр яратилмаган, абадий.

¹ Ушба манба, 4-5-бетлар.

Ирода эса яратилган, ўткинчи. Худо Иблисга, Одамга сажда килишни буюрганда амр қилмаган эди. Акс ҳолда унинг сажда қилмасликка ҳеч қандай иложи қолмаган бўларди. Хуллас, худо гуноҳни инсонлар содир қилишини, бунинг улардан чикмаслигини истади¹.

Ҳалложнинг адабий фаолияти жуда кенг миқёсли бўлган, чунки унинг ғожевий ўлими ва меросининг йўқ қилиб ташланганлигини қарамай, унинг сўфизмга доир тажрибаларини, 27 ривоят ва тўрт юзта насрий парчани ўзида акс эттирган бутун бошли “Китобат тавосин” асари етиб келган.

Машраб Мансур Ҳаллож мақомини, унинг мартабасини тасаввуфдаги мавқеини жуда юқори қўйган. Неча ишқ йўлидаги мажнунларга сабоқ берувчи унинг шеърляти қахрамонлари Иброҳим Адҳам ва Мансур Ҳаллож-сифатлигини у томонидан яратилган мисраларда зухур этган.

Етти дарёга қўшулди оби чашми ҳимматим,
Неча Мажиунга сабоқ берди дилимда хайратим.

Доманимдан тортти, дунёни кўринг дунӣ дағал,
Варна аршнинг устида эрди камоли миннатим.

Хуни ғарқ бирлан адо, қилдим, баса Мансурман,
Оҳи сардим бўлди савмим, ҳам фиғоним-тоатим.

Гарчи зоҳир хушк хоку бебизоатман букун,
Мусову Исони давронига бордур нисбатим.

Эй, сафобахш, нафси фиръавнимга бир шамшир ур,
Токи ҳамроҳи Мусо бўлсин манинг бул хислатим.

Умр азал дорул бақо, дайри фанога турғали,
Лоладек бир соати йўқдир манинг ҳеч фурсатим.

Покбозам, хорижи дунёйи уқбодин жудо,
Суратим гарчи башар келди, малақдур сийратим.

Неча Мансур улди иршодманд муҳаббат йўлида,

¹ Е. Э. Бертельс. Сўфити ва тасаввуф адабиёти. Тошкент, 2005, 58-59-бетлар.

Манга ҳам дори курулгонда етар бу қисматим.

Ҳеч билолмайман ўзимни қайси қавмийман букун,
Лекин Арш устида Жибрилдур манинг ҳамсуҳбатим.

Машрабо, охир санга юз минг биёбон тай уруб,
Бўлмади бир паишайи логарча акнун хизматим¹.

“Қиссаи Машраб”да шундай маълумот бор. “Маънийи Офок” ушдурки «Қутбул олам» деган бўлур. Дунёда икки Офок ўтубдурлар: бирипри Хожа Абдулхолик Ғиждувоний, яна бирлари хазрати Офокхожамдирлар”. Бу нақлда қандай сир бор? Хожайи жаҳон қандий умумбашарий ғоялар билан “Офок”, яъни “Қутб ул-Олам” ушбонига сазовор бўлганлар? Бундан ташқари, мазкур нақлнинг қачиндариликка оид маълумоти келиши ҳам қизик. Демак, Ғиждувоний ғоялари фақат хос тариқат аъзоларигагина эмас, балки қачиндарилик сулуки талабларига ҳам мос келаркан-да.

Ғафаккур дунёсида “хужжатул-ислом” деган унвон ҳам борки, у жаҳонда атиги икки мутафаккирга нисбатангина қўлланилган. Бири-Имом Ғаззолий, иккинчиси-Хожа Абдулхолик Ғиждувоний. Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат мин шамоийим ул-футувват” асарида Ғиждувонийга нисбатан “аларнинг равиши тариқатда хужжатдур” дейди².

Йесавий Ҳаллож мафқурасидан хато ахтармайди, заррача бўлсин, унга иштибоҳ билан ҳам қарамайди. Балки тўла-тўқис уни қўйиблайди. Унингча, Ҳалложнинг “Анал-Ҳақ”-“Мен Худоман” дейиши, моҳият эътибори ила теран асосга эга. Зеро, у ошиқлик ва орифликда ўз йўлини топган ва гумроҳлик ҳамда гумроҳларни ортда қолдириб, фанофиллоҳ сиррини кашф эта олган:

Шоҳ Мансурни “Анал-Ҳақ”и бажо эмас,
Йўлни топқон, бизга ўхшаш гумроҳ эмас,
Ҳар ножинслар бу сўзлардан огоҳ эмас,
Огоҳ бўлиб, бўйи Худо олдим мано.

¹ Жибрил. Девон. 2006. 161-бет.

² Навоий Ю. Жумғуҷа Тарикатнинг жаҳоншумул моҳияти. “Ўз. адаб ва сан.”, 2003, 28 ноябрь.

Аҳмад Яссавийнинг яна бир қанча ҳикматларида Мансурнинг дорга осилиши, “Муни кўриб халқи олам ибрат” олиши, унинг жасади қуйдирилиб, қули кўкка соврилиши, шу қулдан дарё ичра ташланганида, “зимистонда дарё тошиб наъра” тортганлиги қисси ҳодиса ва ҳолатлар Машраб талқинида баён қилинган.

Минг аналҳақ келадур Мансур осилган дордин,
Ҳар замон лаббайка деб қилгай нидо Жаббордин.

Олими гуфтор бўлма, фозили кирдор бўл,
Бандаларни Ҳақ сўрар Маҳшар қуни кирдордин.

Барча халқ савдосини қилдики, сан қолдинг бу дам,
Кимки камхаржи эрур хушқ қайтар ул бозордин.

Мори зоҳир саҳл эрур нафс аждаҳоси олдида,
Машрабо, кўркмасмусан, кўнглунгда нафси мордин¹.

Шу маънода Жалолиддин Румийнинг мана бу сўзлари алоҳиди эътиборга лойиқ: “Анал-Ҳақ”- “Мен Ҳақман” дейишни одамлар буюклик даъво қилиш ҳисоблайдилар. “Мен Ҳақман” дейишлик улуг бир камтарлиқдир. Бунинг ўрнига “Мен Ҳақнинг қулиман”, деган киши икки борлиқни исботлаган бўлади. Ҳолбуки, “Мен Ҳақман” деган ўз борлигини йўқ қилгани учун “Анал-Ҳақ” демоқда, яъни мен йўқман, барчаси Удир. Бу сўзда камтарлик кўпроқ эмасми?

Ҳар қандай маслак ёки тушунча инсон моҳиятида илдиз ёйиб, Ўзликни ифодалагандагина куч-қудрат касб этади. Ҳалложнинг “Анал-Ҳақ”ида ҳурлик, руҳий шижоат ва инсоннинг мислсиз улуглигига ишончдан ташқари, Эрих Фром айтганидек, «инсон Худога муҳтож бўлгани каби, Худо ҳам инсонга муҳтож деган ғояга» чуқур илҳомланиш ҳам ифодасини топган. Чунки сўфийлар, жумладан, Мансур Ҳаллож ҳам, Ҳақнинг зоҳири-халқ, халқнинг ботини-Ҳақ, деган машҳур тушунча доирасидан четга чиқишмаган.

Тасаввуф тадқиқотчиларининг эътирофи қилишларича, Мансур Ҳаллож ва Боязид Бистомийда ҳам ваҳдатул вужудга яқин фикр-қарашлар бўлган. Аммо улар ваҳдати вужудга қараганда, ваҳдати шуҳудга яқиндирлар. Бу сўфийларнинг ҳар иккаласи ҳам нафсни тўла енгиб, Оллоҳдан бошқа ҳеч нимага майл кўрсатмаганлар. Гоҳо шу даражада илгарилаб кетганларки, уларнинг кўзига Оллоҳдан

¹ Машраб Левон. 2006. 211-бет.

хеч нарса кўринмаган. Лекин уларнинг тажрибалари замирида, инсоннинг эрк ва истикболи инсоннинг ўзлигида, унинг ўзида инсоний истак ва ирфоний эҳтиёж уйғонмагунча, у хеч қачон инсонийлашмайди, деган буюк бир маъно яширигандир¹.

Озарийжон халқининг содиқ фарзанди, улуғ шоир ва ақлофманд Саид Имомиддин Насимий харбий режалар билан инсонни титратган фотиҳ Темур даврида яшади. Эркинлик ва муҳаббатни куйлаган шоир дўстлик, оодлик, садоқат тимсоли, инсоннинг ифтихори бўлиб қолди. Чунки унинг муқаддас инсониятини ўқиганимизда инсонни, муҳаббатни, адолатни, номус ва эркин улуғлаган, қилични, уруш, қиргинларни нафратлаган Навоий, Сафий, Лутфий, Балъзак, Пушкин, Толстой, Горькийлар кўз олдимиёна келадилар. Юрагини куёш қилиб кўтарган Данко Прометейга таҳсин айтади, унинг юксак иродаси ҳақида кўшиқ куйлайди, башариятни ёрқин келажак учун курашга, босқинчиликни қасб, куёшли истикболни қутлашга чакиради.

Озарийжон олимлари Саид Имомиддин Насимийни Италиянинг қирин турухлар томонидан тириклай ёндирилган улуғ фарзанди Жорджано Бруно билан қиёс қиладилар. Улар жуда ҳақли равишда қаҳрамон Брунони Насимий тимсолида, Насимийни эса, Бруно қиёфасида ифтихор этадилар. Чунки Насимий Жорджано Брунодан наққис пер муқаддам башариятни улуғ муҳаббат билан севди ва ўз қонларини тарғиб қилишда ўлимга тик қаради: тириклай териси шилдирилади, аммо қотиллар олдида тиз чукмади. Насимийнинг жуда фожиаали, лекин қаҳрамонларча ўлими тазкираларда шундай келилади².

Утмиш узбек адабиёти тараққиётида шуҳрат таратган жасоратли Озарийжон шоирларидан бири Саид Имомиддин Насимийдир. Насимий ижодини тадқиқ этган усмонли турк профессори Ф. Курулизода шоир ҳақида шундай деган эди: «Озарий адабиётининг буюк шахсияти, таъсиротининг сурат ва давоми эътибори шунда бўлган турк адабиётининг энг юксак мумассилларидан». Бинобарин, Насимий ҳаёти ва ижоди бир қатор туркий халқлар адабиётига бевосита таъсир этиб, унинг айрим вакиллари ижодий тақомилида шубҳасиз катта ўрин тутган. Шу маънода ўзбек адабиёти тараққиётини, жумладан улуғ Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб

¹ Иброҳим Ҳақсул, "Анал-Ҳақ исдур?"

² Ҳаши Рустамов, Саид Имомиддин Насимий, Шарқ юлдузи, 1974, 4-сон, 224-бет.

каби бир қатор шоирлар камолотини Насимий таъсирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас¹.

Алишер Навоий ўз асарларида бошқа озарбайжон шоирлари каторида Насимий номини ҳам зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олиб ўтади. Хусусан, “Насойимул муҳаббат” асарида қуйидагиларини ўқиймиз:

“Саййид Насимий-Ирок ва Рум тарафидаги мулкдин эркондур. Румий ва туркмоний тил бида назм айтибдур ва назмда ҳақойиқ ва маорий бағоят кўп мундариждир. Мазкур бўлгон мулк аҳлига ағини шеъри муқобаласида ҳамонаки шеър йўқдир. Ҳамона таклид аҳли ани мазҳабида хусур тухматиға мугтаҳам қилиб, шаҳид қилдилар. Маншхур мундоқдурки, терисин суяр ҳукм бўлубдур. Ул ҳолатда бул шеърни дебтурки, назм:

Қибладур юзинг, нигоро, кошларинг меҳроблар,
Суратинг мусҳаф вале ҳолу хатинг эроблар.

Ва бу шеърнинг таҳаллуси ушбу муддаога долдурким:

Эй Насимий, чун муяссар бўлди иқболи висол,
Қўй, терингни сўйса, сўйсун палид қассоблар.”

Насимий ижоди фақат Навоийгагина эмас, балки Навоий ва Машраб яшаган давр адабиётига ҳам кучли таъсир этган.

Ҳалаб шаҳрида Насимий шогирдларидан бири шоирнинг бир ғазалини хуш овоз билан ўқий бошлайди. Ғазални эшитган расмий дин арбоблари: “Ғазал кимники?”-деб шогирддан сўрайдилар. Лекин шогирд ғазал муаллифини сира айтмайди. Уни кофирликда айблаб, ўлимга ҳукм этадилар ва дорга осмоқчи бўладилар. Лекин шунда ҳам у муаллиф номини айтмайди. Воқеадан хабардор бўлган Насимий дарҳол дор остига етиб келади, қотилларга қараб: “Ғазал меники, бу йигитни озод қилинг, менга жазо беринг”-дейди. Йигитни озод қиладилар. Насимийни эса, тириклай терисини шилишга ҳукм чақирадилар. Териси шилинаркан, жуда кўп қон йўқотган шоирнинг юзи саргая бошлайди. Муллалар унга: “Не учун мунчалик саргайиб кетдинг?”-деб истехзо қиладилар. У эса “Мен

¹ Ҳасанхўжа Мұхаммадхўжаев. Ҳақиқат тарқити ало этган. Шарк қадути. 1990, 3-сон, 159-бет.

шоғирнинг осмонининг ишқ матлаида тулуъ этган қуёшман, қуёш бағирининг саргаяди”-деб қаҳрамонона жавоб беради¹.

Иттиқираларда қайд қилинишича, ҳукм чиқарган қози халққа қараб: “Гуноҳкор шундай кўфирки, унинг бир қатра ҳаром қони осмон ерни дарров кесиб ташлаш керак”-дейди. Иттифоқо қозининг бир томчи қони қози бармоғига сачрайди. Халойиқ қози бармоғини кесиб ташлашини талаб қилади. Қўрқиб кетган руҳоний ўз сўзидан қайтади. Шу замон қонга беланиб ётган шоир фақат битта бармоғининг кесилишидан қўрқиб, сўзидан қайтган ёлғон илоҳий ош, саноқат даъвогар-риёкор қозини қаттиқ ҳажв қилади:

Тоҳиднинг бир бармоғин кессанг, дўниб Ҳақдан қочар,
Гўр бу мискин ошнки, сарпо сўёрлар оғломоз.

Насимий бу байтда “Ҳақдан қочар” иборасини ишлатаркан, ҳалойиқ олдидан сўзидан қайтган қозини худодан юз ўгирган ёлғон ошнк гуноҳкор сифатида нафратлайди.

Насимий Ҳалаб шаҳрида 1417 йилда шундай ваҳшийларча қатл этилди.

Озарбайжон ва бошқа туркий халқлар адабиётида Насимий шайхон мардлик, жасорат, қаҳрамонлик тимсоли сифатида ёд этилади.

«Анахак!» яъни, “мен-худоман!” деб чиккани учун руҳонийлар фатвоаси билан X асрда Бағдодда дорга осилган Мансур Ҳаллож билан XIV асрда Ҳалабда тириклайин териси шилинган исёнкор шоир Номиддин Насимий тариқатини Машраб маъқуллаган. Дарҳақиқат, Машраб ижодида Насимий фалсафаси таъсирида ёзилган асарлар салмоқли урин тутади. Бири Озарбайжондан, бири туркистонлик бўлган бу икки жаҳонгашта мутафаккирни асрлар бир-бирини ажратиб турса-да, уларнинг ижодида, ҳатто фожеали тасвирларида ҳам бир-бирларига ўхшашликни кўриш мумкин. Ўз асарида бу иккала буюк сиймо халқ норозилигининг тимсоли сифатида мавжуд тузумга, диний ақидаларга нисбатан туён кўтардилар².

Мансур Ҳаллождек у ҳам “мен-Ҳақман”, дейди. Худони ўз “мен”и оркали кўрсатади. Насимий ва Машраб ижодидан анча кенг урин эгаллаган тасаввуфий характердаги ғазаллар таҳлил

¹ Ҳасан Рустамов. Саид Номиддин Насимий 225-бет.

² Ю. Юсупов, «Замонга ситмалар», Гулистон, 1978, 6-сон, 22-бет.

килинганда, уларнинг фалсафий қарашларда умумийлик, бир-бирини яқинлик борлиги аниқланди. Бу ўринда Бобораҳим Машраб: “Мен қатраю сен дарё, отингда фано бўлсам”, деб худо номи билан улушни орзу қилади. Ўзини қатра томчига, яратувчи кучни реҳамина ҳаракатда бўлган, тўхтовсиз оқиб турувчи ҳаётбахш улкан дарёга ўхшатади. “Бундай оқимга мансуб бўлган суфийларнинг баъзилари,- дейди В. Зоҳидов,- ўз таълимотлари учун ислом руҳонийлари томонидан қатл этилган эдилар, бошқалари реҳ кувгинда, таҳдид остида бўлган эдилар”.

“Девон”ларда Машраб ўз ўлими тафсилотини ифодаловчи газал, мустаҳзод, мураббаъ ва мухаммаслар ўқийдики, бу ҳол шоирнинг лафъатан ўлдирилмаганлигини кўрсатади. Чунончи, профессор Х. Орасли “Имомиддин Насимий” рисоласида буюк Озарбайжон шоири ҳаётининг сўнгги дамлари ҳақида тўхталиб, унинг ўлими фожеасини алоқадор бир қанча шеърлари борлигини айтади. Китобхон, бу шеърларни кимдир Насимий номидан ёзган бўлиши керак, деб ўйлаши мумкинлиги, аммо терисини шилиш ҳақида фатво берилган Насимийнинг фатво тасдиғи султондан келгунча, Ҳалаб зиндониди сақланганлиги ва бу давр ичида шоир ўз ҳолатини ифодаловчи бир неча шеърлар яратилиши ҳақида хабар беради.

“Девон”лардаги ривоятлар Машраб томонидан ўз ўлими фожеасига бағишлаб ёзилган ўнлаб шеърларни ҳисобга олганда, у ҳам Насимий сингари маълум муддат зиндонда сақланган. Зеро, “Девон”лардан бирида Машраб ва яна уч каландарнинг ўлимга ҳукм қилинганлиги, аммо маълум муддат зиндонда сақланиб Машрабнинг дуоסי билан каландарлардан бири банддан озод бўлганлиги ҳақида ҳам ҳикоя қилинади. Машрабнинг бир муддат маҳбусликда сақланганлиги аниқ. Буни, шоирнинг “Танланган асарлар”ига киритилган бир қанча шеърлари, «аллоҳу акбар», деб бошимни кес, жаллодлар, “Маҳкам чу белинг богла, эй Машраби девона”, “Қонимни тўкар эмин Балх шаҳрида Маҳмудхон” мисралари билан бошланадиган газаллари ҳам тасдиқлайди”.

Машраб куфрга берилган, хуруфий бўлган деб ваҳшиётна ўлим топган Насимийни газалларида тилга олиб, ундан ишқни ўрганганлигини таъкидлайди:

“Куфр айтди!” деб Насимий терисини сўйдилар,
Гўшту пўстин сўзлатиб оламга гўс қилди ишқ.

Машрабнинг ҳам худди шундай таълимот билан чиқиши, фожула тузумга норозилиги кувгинликда дарбадар ҳаёт кечиришига, Насимий сингари унинг ҳам диндорлар фатвоси билан фожеали қатл топилиши сабабчи бўлди. Машраб ижтимоий воқеликка қарши бош суғариб, динни, у дунёю жаннатни, худонинг лавҳу курсилари, Қуръону китбани ўз “мен”ига сингдириб юборади:

...Дузиҳам ман, жаннатам ман, лавҳман ҳам курсиям,
Икки Нўҳ қавмига келган жўнгин тўфони манам.

Китобам ман, нашъаам ман ҳам баса нури имон,
Содиқам ман, ошиқам ман, чашми гирёни манам.

Машрабам ман, ҳам калом нур исботимдадур,
Туби кавсарману фирдавси ризвони манам.

Демак, Машраб фалсафий-сўфиёна қарашларининг шаклланишида Имомиддин Насимий қолдирган адабий мероснинг таъсири катта.

Машраб ўн икки ёшда Мансур руҳини, ўн ёшда Насимийнинг сийриши намоён бўлганлигини, ўн тўртта Аллоҳ қалбига илм бериб, мулло бўлганлигини айтади:

Ўн икки пардадинким ман у Мансур руҳини кўрдум,
Аниал-Ҳақ! Айтаман мироти Зотуллоҳ бўлиб келдим.

Ўн учга етди вақтим холи суратда Насимийман,
Теримни сўйдилар, машгули бул савдо бўлиб келдим.

Диме ўн тўртга етганда бўлуб шамшир илан тире,
Худодин илм ўргандим яна мулло бўлуб келдим¹.

Фарииддин Аттор “Тазкират ул-авлиё” тазкирасида “Ҳазрати шайх Самадоний Боязид Бистомий” ҳақида маълумот бериб, уни ўн етти минг оламини барчасини курган эр деб атаган:

Ул султон ул-орифин, бурхон ул-муҳаққикийн, каромат фариқикийн бадри тамоми (тулин ойи)-ҳазрати шайх Боязид Бистомий, қоддасаллоҳу сиррахул азиз, ҳақойиқ ва дақойиқ асрори

¹ Машраб. Девон, 2006, 149-бет.

бобидя беназир эди. Доимо курбу вуслат макомида эди. Жунай Багдодий унинг хакида: “Боязид бизнинг орамизда, фаршталар орасидаги Жаброил кабидир”, дер эди.

Тарикат майдонида (ул) эҳтимолки, тавҳидга югурганлар дедилар. Бу сўзга далил шуки, Боязид: тарикат майдонини уринганлар хануз тавҳид туپини тутиб олмаганлар, деди.

Шайх Абу Саид Абул Хайр айтар: “Ўн саккиз минг оламнинг барчасини Боязид кўрди. Ва Боязид каби эр йўқдир”.

Боязиднинг отаси улуглардан, бобоси кофир эди. Боязиднинг онаси айтадир: “Ҳомиладор пайтимда қачонки бир шубҳали таом есам, Боязид ичимда оёқлари билан тенар эди. То ўша лўқмани оғзимдан чиқариб ташламаганимча тепишда давом этар эди.”¹

Тасаввуф олими Ҳамиджон Ҳомидий Боязид Бистомий ҳаёти унинг тасаввуфдаги ўрни ҳақида ва мутасаввиф мутафаккирининг гоёвий таълимоти ҳақида маълумот берган:

Али бин Усмон Жуллобий Ҳужвирийнинг “Кашф ул-маҳжуб”, Сапоийнинг “Ҳадиқат ул-хақойиқ”, Атгорнинг “Мантик ут-тайр” ва Румийнинг “Маснавий” сидаги бир неча ҳикоятлар Бистомийга бағишланган. Навоийнинг «Лисон ут-тайр» достонидаги иккита ҳикоятда “товус ул-уламо” деб эътироф этилган худди шу шайхдан баҳс юритилган.

Тасаввуфшunosликда тарикат ва ҳақиқат илми муршиди комилнинг бўстони ва маънавий мулкидир, деган фикр бор. Муршид раҳнамолигида бу бўстонга кирмаган ва ушбу муҳитдан файз топмаган мурид ҳеч вақт мақсадга етолмаган. Охир-окибатда эса шайтон қўлида забун бўлган. Муршид, энг аввало, кўнгил ва рух мураббийси. Шунинг учун унга эргашувчи ҳар бир мурид ёки толиб руҳини, кўнглини ўз шайхига таслим айлаш шарт ҳисобланган. Шу боис ҳам Румий ҳикоятида “Хизри замон” Боязидга, Каъбага бормасдан, менинг атрофимдан “етти” марта айлан, муродингга етарсан, дейди. Шунга яқин фикр Навоий ҳикоятида Боязид тилидан муридга карата айтилади. Демак, иккала ҳикоятда ҳам Ҳақ ва Ҳақиқатга эришишда муршиднинг ўрни ва хизматларини бошқа ҳеч нарса билан тенглаштириб ёки алмаштириб бўлмаслиги ўзининг бадий талкиини топган².

¹ Фариддин Аттор. Тажрият-ул Авляе. 31-бет.

² Рашид Жураев. Анъана ва ўнги ҳосили. Ўзбек тили ва адабиёти. 2003, 4-сон, 52-53-бетлар.

Маснавий тасаввуфда Боязид Бистомий эришган жамики исломий тартибга на диражаларга етган ва кутбул ақтов-авлиёлар улуғи ҳақиқатга етишган мутасаввиф эди:

Мақоми рази ўн бирда бокиб ул Жаъфари Содик,
Мақоми Боязидга орифи биллоҳ бўлиб келдим.

Минириб-Боязид тасаввуфида Илоҳий май Аллоҳ билан қарининг наҳдат ташкил, этиш шарофатини авлиёи Ҳақда кўриб, уни қўнлай тасвиф этади:

Ошик бўлдим юзингга, кўрмай ўлсам нетарман?
Боязиддек ўзумни кунда юз минг сотарман,
Мункар, Накир кирганда лаҳад ичра ётарман.
Ҳар не қилсанг, эй зоҳид, жоми майдин тотарман,
Бирбод бердим май учун, қўлда тоқат қолмади.

Дунё эшик шеъриятининг гултожларидан бири “Маснавий маънавий” мингдан зиёд ибратомуз хикоятлар мажмуаси бўлиб, 25 қисм бийтдан иборат. Унинг муаллифи буюк мутафаккир, файласуф шоир Жалолоддин Румий ёки Мавлавий Румийдир. Булажак шайхонкор Жалолоддин 1207 йили Балхда зиёли оиласида тугилади. Унинг отаси Баҳовиддин Валад сўфизм ва фикҳ донишмандларидан бўлиб, замонасининг энг обрўли алломаси эди.

Жалолоддин Румийдан бизга қадар шеърлар девони “Макотиб”, “Фих мо фих” ҳамда “Маснавий маънавий” китоблари мерос бўлиб қолган. “Фих мо фих” насрий асар бўлиб, олимнинг турли мажлис ва суҳбатлардаги фалсафий нутқларининг мажмуасидир. “Мукотиб” эса муаллифнинг замондошлари ва устозлари билан бўлган турли мушамалари-мақтубларидан иборат. Ҳар икки китобда ҳам муаллифнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-таълимий муноҳадалари, сўфиёна қарашлари ўз аксини топган¹.

Нажмиддин Комилон “Ичингдаги ичингдадир” асарига сўз бошисига Румий ҳақида қуйидаги фикрларни берган:

Жалолоддин Румий ёки мавлоно Румий (1207-1273) номи билан машҳур бўлган зот дунёнинг улуғ донишмандларидан бири, беназир шоир ва бетакрор бир мутафаккир, валий инсондир. Уни гоҳ Кант,

¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. 133-134-бетлар

гоҳ Спиноза, гоҳ Хегел каби файласуфлар билан қиёслайдиган. Аммо мавлоно Румий ҳеч кимга ўхшамайди, у муаззам Шарқ тафаккурининг мўъжизали бир хайкалидирким, унда тасаввуф тараққиёти ҳам, илму ҳикмат ва фалсафа ҳам, шеърят ва маънавият ҳам бирлашиб, олий кўринишда намоён бўлади. Унинг олти дафтардан иборат “Маснавий маънавий” номли асарини “форс тилидаги Қуръон” деб тавсиф этадилар. Жалолиддин Румий ўзининг кейинги Шарқ шеъряти, фикрий ва маънавий тараққиётига улкан таъсир ўтказган ижодкордир. Аллешер Навоий уни илоҳий иншо куйчиси, буюкликнинг кўз илгамас чўққиси деб шарафлайди¹.

Мутафаккир шоир Машраб Мавлавий Румий ҳамма мазҳабларни бирлаштириш, ёлғиз Аллоҳни таниш ҳақидаги фикрларни илгари суриб, инсон қалбини забт этиш, уни ичини тупғунини “Ичингдан ичингдадир” фалсафасини моҳиятини онгига жойлаган:

Камолим етти ўн бешга ва руҳи Мавлавийдурман,
Жалолиддин бўлибман, жумладин огоҳ бўлиб келдим.

Ўн олти катла келди барчанинг тожи сари Машраб,
Уруб суратини бархам, Мажнуни расво бўлуб келдим².

Тасаввуф олими Султонмурод Олим Баҳоуддин Нақшбанд ил Навоий ҳақидаги илмий рисоласида улуг пир Нақшбанднинг Бухорода тугилиб, тасаввуф илмига қўшган ҳиссаси ва унинг тариқати ҳақида муфассал маълумот бериб қуйидаги фикрларни келтиради: Навоийнинг лирик қаҳрамони: “Ҳадисингнинг саҳиҳ, яъни ишончли эканини билганидан кейин Навоий Маккага бориб юриши шарт эмас, Бухорони маскан тутса ҳам, бўлаверади”, -дея лутф қилади. Шу тариқа Бухоро мусулмон дунёсида бевосита Макка билан чоғиштириладиган муқаддас шаҳарлардан бирига айланган эди.

Баҳоуддин Нақшбанд туфайли эса Бухоронинг шуҳратига шуҳрат қўшилди.

Машраб нақшбандия сулукини қабул қилиб, унга эҳтиромини изҳор этган:

Заррайи ишқ Нақшбандға қўшулуб,
Арши Курси лахзада юз чўргулуб.

¹ Нажмиддин Комиллов. Тафаккур ҳазинаси Румий. Ичингдаги ичингдадир. «Ёзувчи», Тошкент, 1997, 8-бет.
² Машраб Деҳон, 149-бет.

Нисони Машраб:

Хожа Саййид Мир Кулол эрмиш Баҳоуддинга пир,
Суҳбатидин булди неча минг соҳиб замир,
Хомини шаҳри Бухоро Хожа бу Хизри кабир,
Нирадӯзи ҳазрати имлову қабри неча Мир,
Барҷасин тавоф айлаюб ашкін нисор истар кўнгул¹.

Минириб Ҳасан ва Ҳусайнни шеърларида ихлосу эътиқод билан
нони олиб, уларни қалбан кумсайдӣ, соғиниб, кўзларидан селоб ёш
сӯяб, бегинаан ахтаради:

Қирбию даштида қолдим, Машрабо, нолон бўлуб,
Таҳрлар ичтим Ҳасандек ҳамдами ҳижрон бўлуб,
Ул Ҳусайндек бул работи кўҳнага меҳмон бўлуб,
Фатҳи нусрат рӯзи қилди анта аллом-ул гуюб,
Охири топтим, вале яйронда юрдум ахтариб².

Мухаммад (с.а.в.) ва ислом оламининг муқаддас оналари
бўлмиш Хадичаи Кубронинг кенжа қизлари Фотимаи Заҳро
оламизнинг фарзанду аржумандлари бўлган Ҳасан ва Ҳусайнни
«шиҳар эрур» деб атаган шоир, уларни соғиниб мадҳ этади:

Ҷуфти покинг ҳар бири тоҳиру атҳар эрур,
Син шаҳи ховар, алар гўё маҳи анвар эрур,
Фотиманг дарёйи раҳматдин чиқан гавҳар эрур,
Ҳам Ҳасан бирлан Ҳусайннинг шофейи Маҳшар эрур,
Ким алардин Рӯзи Маҳшарда мадор истар кўнгил³.

Қалби пайгамбарлар ҳидоятдан эҳтирос-ла тўлиб кетган
Минираб Одами Ҳавводан Ҳасан бирлан Ҳусайнни кўмсаб то ўзигача
ўтган азизу авлиёлар руҳини ҳозир бўлишини Яратгандан сўрайди:
Манга иршод берсанг, Одаму Ҳаввони ҳозир қил,
Ғарибу хастаман, Нуҳи набийуллони ҳозир қил.

¹ Машраб Девон. 2006, 421-бет.

² Машраб Девон. 2006, 379-бет.

³ Машраб Девон. 2006, 423-бет.

Кириб Намруд ўтига қилдилар оташни чун гулзор,
Ҳақиқат йўлини топган Халилуллони ҳозир қил.

Танини раҳна қилди гарми мотам кайфият ичра,
Мақоми сабрда Айюбдек донони ҳозир қил.

Бошига арра келди, зикри Ҳақдин бўлмади гофил,
Худонинг ошиқи ул руҳи Зикриёнинг ҳозир қил.

Мудом уммат учун дийда хунолуда эдилар,
Муҳаммад-Аҳмад ул руҳи Ҳабибуллони ҳозир қил.

Ҳасан бирлан Ҳусайннинг руҳидин доим мадад излаб,
Муҳаммад кўзининг оқи ушал Заҳрони ҳозир қил,

Аларни ҳозир этгил, сўнгра хат бергил бу Машрабга,
Мақоми нурдин эшони аҳлуллони ҳозир қил¹.

Аллоҳнинг севган қули деғона шоир сўфийлик рутбаси билан гадои факр, қаландар бўлиб Аллоҳнинг ошиғи бўлган бандаларининг қалбига бир ўт қалаб ўтганлигини, мутасаввиф Офокхожанин таълим-тарбиясини олиб, дунёнинг аччиқ майидан, аччиқлигини билиш учун, ундан озгина татиб кўриб, нафсини енгиб, «Танҳо қиличи бирлан уруб, киймалаб ўттум» дея сўзлайди.

Машраб илоҳий «Ишқу муҳаббат ҳосил» этмок маъносидан қаландарлик тариқатини танлаган. Қаландар ошиқнинг биринчи вазифаси бу, ваҳдат майидан қонмок деб билган. Унинг қатор байтларида шу гоё акс этган.

Мутафаккир Машраб пир назарига тушиб, сўфийликни қабул этганлигини ва мутасаввиф мақомига эришганлигини, пир унга ваҳдат майи жомини тутқазганлигини, Ишқ (Ҳақ) туфайли маъшук (ошиқлик) даражасига етганлигини, Офокхожа боис дунё таниб, орифлик йўлини танлаганлигини изҳор этади:

Туттум пирни этогин охир йўлга бошлади,
Йўлда қолгон гумроҳни Офокхожам хушлади.

Бизмек кирди бу йўлга ўзлугуни ташлади,
Бил билла оҳ уруб икки кўзин ёшлади.

Тиниминг айтай саносин хоби ғафлат қолмади,
Чинки қадам қўймасанг, биллох маъшук топилмас.

Мунинг расво бўлмасанг, анда роҳат топилмас,
Бирнинг кабоб бўлмаса, кўздин ёшинг сочилмас.

Пул устида пул¹ бўлмай, нафси Шайтон чопилмас,
Пир мугон май берди, дилда журъат қолмади².

Машраб тасаввуфнинг энг юксак чўққиси комилликка етишган киши, «Миррифатдан беҳабарсан, гавҳаримни кавлама», дейди у тасаввуф фалсафасига тушуниб етмаган кишиларга.

Қуръондаги алфакру фаҳри (факирлик менинг фаҳримдир) ибориси Муҳаммад саллоллоху алайҳи васалламга нисбатан берилгандир. Шу йўлни танлаган Машраб қаландарлик билан халққа таърифни таркатди.

Машраб туркий халқларнинг сўфийлик гоёларига содиқ мутафаккирдир. Унинг мушоҳада ва ҳақиқат йўллари, шоир услуби эстетик ғамойилга яқин. У араб ва форс тасаввуф адабиёти тоғрибаларига эга. У Шарк тасаввуф шеърятининг газалчилигига руси хисса кўшди. Сўфийликнинг қаландарлик тариқати орқали Шайқанд ва Яссавий таълимотини ривожлантирди. Машраб тасаввуфда Мансур Ҳаллож, Шайх Боязид Бистомий, Фаридиддин Аттот, Иброҳим Адҳам, Имомиддин Насимий кабиларга издош ва маслаҳатдошлик йўлини босиб ўтди.

Тасаввуф орифлик, зоҳидлик ва дарвешлик, гўшанишинлик, ривожлик ҳаракатлари сифатида аввалбошданок бойишга интилиш, амалсизлик, зўравонлик каби қатор ижтимоий иллатларни қорилловчи, инсонларнинг худо олдидаги тенглиги, камбағал, фақир-беморларга инсоний муносабатда бўлиш кераклиги туғрисида демократик характердаги акидаларга эга эди. Шунинг учун ҳам тасаввуф кенг халқ оммаси орасида, куйи табақалар орасида ҳам чуқур ижтимоий заминга эга эди.

¹ Машраб Деҳон 2006, 120-бет.

¹ Пул (форс)-хўржи.
² Деҳон Машраб 39-бет.

Машраб тасаввуф тариқатининг ориф мутасаввифи сифи XVII-XVIII аср мафкуравий ҳукмронларга қарши ўткир журъдишлари билан жавоб берди, ўз ғояларини ижодиётида тасвир қилди.

Ўзбекистондаги тараккийпарвар, ижтимоий-фалсафавий тафаккурнинг ривожланиши тарихини Машрабсиз, унинг ижоди тасаввур килиш мумкин эмас.

Халқимиз, миллатимизнинг миллий-маданий ўзлигини англашда, ижтимоий-миллий бир бутунлигини тиклашда Республика мустақиллигини мустаҳкамлашда Машраб тасаввуфий қарашларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Зероки, унинг дунёқараши инсонпарварлик ғоялари, миллий ва умуминсоний қадриятларга бойдир.

МАШРАБНИНГ ИЖТИМОЙИЙ-АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

Бобораҳим Машраб XVII-XVIII асрларда Ўрта Осиё халқларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳаётида мураккаб тарихий вазият вужудга келган бир шароитда яшаб, ижод этди. Бу даврларда Ўрта Осиёда мавжуд тузумнинг ички қарама-қаршилиги кескинлашиб, жамиятда ижтимоий ва табақавий зиддиятлар шиддатли тус олди. XVII асрнинг ўрталарига келганди Мовароуннаҳрнинг ички сиёсий аҳволи жуда ҳам чигаллашиб кетди. Аштархонийлар сулоласидан бўлган хонларнинг ҳокимият учун кетма-кет бўлиб турган қонли можаролари, маҳаллий мулкдор зодагонларнинг марказий ҳокимиятга қарши сепаратив ҳаракатлари, тўхтовсиз давом этган ички ва ташқи қонли урушлар ўлканинг иқтисодий ва сиёсий қудратига путур етказди. Мамлакатда хонавайронлик ва бебошлик авж олди. Албатта, ижтимоий ҳаётда рўй берган бундай ҳодисалар ўз ўрнида ижтимоий-ахлоқий фикр равижида ҳам таъсир қўйди. Яъни, ўтмишда бўлганидек, бу даврларда ҳам жамиятдаги ички қарама-қарши ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий манфаатлари, қараплари мафкура ва интилишлари бевосита ва билвосита акс этди.

Туркистон халқлари ахлоқий фикри тарихида инсон ҳаёти учун дастуруламал қўлланма вазифасини бажарган пандномалар, насиҳатномалар мавжуд. Ҳар қандай даврда ҳам ахлоқшунослик муҳим соҳани ташкил этади. Ўрта асрларда ахлоқнинг назарий ва амалий масалаларига эътибор кучайди. "Ғазилатли ҳулқлар", "Бахт-

“Ахлоқ ҳақида рисола”, “Ахлоқ ҳақида рисола”, “Ахлоқ илми”, “Ахлоқ рисолаи”, “Ахлоқи Насирий”, “Жоми жам...” каби рисолалар Шарофиддин Ғофари мутафаккирлари Форобий, Ибн Сино, Мискавейх, Низомий, Мирзоӣ, Жомий, Алишер Навоӣ, Саъдийлар томонидан ёзилган, улар ахлоқий ва дидактик характерга эга эдилар.

Ҳайовусининг “Қобуснома”, Саъдийнинг “Ғулистон”, “Бӯстон”, “Ғофари туғуқлари”, “Шоҳ Машраб”, Абдурахмон Жомийнинг “Ғофаринома”, Алишер Навоӣнинг “Маҳбуб-ул-қулуб”, Ғофаридадин Давонийнинг “Ахлоқи Ғафолӣ”, Қошифийнинг “Ахлоқи Мухсинӣ”, Қамолиддин Биноӣнинг “Беҳруз ва Баҳром” каби асарлари халқ ўртасида кенг тарқалди. Бу асарлар халқнинг ҳаётини, онини шакллантиришда, ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда ижобий роль ўйнади. Форобий, Ибн Сино, Низомий, Насириддин Тусӣ каби мутафаккирлар ахлоқ ва фалсафий тафаккур тарқатишга ўз асарлари билан катта ҳисса қўйдилар.

Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда “Илми равиш”, “Илми ахлоқ”, “Ахлоқ илми”, “Савобнома” сингари номлар билан атаб келинган. Оврупада эса “Этика” номи билан машҳур, биз ҳам яқин-яқингача шу атамани қўллар ўдик.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, тартиблик жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. “Ахлоқ” сўзи арабчадан олинган бўлиб, “хулқ” сўзининг кўплик шаклидир. “Ахлоқ” ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатининг кенг қамровли қисмини билдиради. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида аке эттирадиган бўлсак, доиранинг энг кичик қисмини олиб, ундан каттароқ қисмини хулқ, энг қамровли қисмини ахлоқ қилайди.

Одоб-инсон ҳақидаги ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин қаммо, жамият ва инсоният ҳаётида у қадар муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади.

Хулқ-оила, жамоа, маҳалла-қўй миқёсида аҳамиятли бўлган, қаммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний хатти-ҳаракатларнинг мажмуи.

¹ М. Хайруллаев, Уйғонув даври ва Шарқ мутафаккири, “Ўзбекистон”, тошкент, 1971, 37-бет.

Ахлоқ эса-жамият, замон, инсоният тарихи учун намуна бўли оладиган ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси дир.

Шу ўринда яна бир, ҳозиргача етарли эътибор қилинма келинаётган масалага ойдинлик киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Бу-қадимги юнон тафаккури билан ўрта асрлар мусулмон Шарқи фалсафасининг-хусусан ахлоқшунослигининг боғлиқлиги масаласи. Нима учун бизнинг аллома аждодларимиз қадимги Шарқ жумладан, Ҳинди-Хитой минтақаси мутафаккирлари изидан тавҳид оғрўналик юнонлар изидан бордилар, Сукрот ва Афлотунни ўргандилар, кўкларга кўтардилар, Арастуни эса энг улкан устозларнинг биринчи муаллим деб атадилар?

Ҳап шундаки, мусулмончиликнинг асоси тавҳидия яккахудоликда. Оллоҳ ягона, унинг шериги йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Қадимги юнон мутафаккирлари айнан ана шу тавҳид йўлини бордилар. Биринчи бўлиб бу масалани Сукрот аниқ ўртага ташдилар. У ўлимга маҳкум этилганда, унга юнонлар худоларини ҳурмат қилмаганлигини, ёшларни бошқа йўлга (аслида тавҳид йўлини) буриб юбораётгани айб қилиб қўйилади. Сукротнинг ўлими олдидаги сўнгги гапи ҳам шуни тасдиқлаб туради, чунки унинг “Мен Унинг (уларнинг эмас!) ёнига кетяпман!”, дейди у. Шунингдек, Афлотуннинг ғоялар, олами рух, эманация ҳақидаги фикрлари ҳам тўғридан-тўғри яккахудолик масаласига бориб тақалади. Лекин Сукрот ва Афлотун тавҳидни фалсафий-назарий нуқтаи назардан исботлашни ўз олдига вазифа қилиб қўймадилар, булга уринмадилар. Бу ишни Арасту уддалади. У ўзининг машҳур “Метафизика” асарида Худонинг яккалигини, жисмсиз, ҳеч нарса томонидан ҳаракатга келмайдиган, аксинча, биринчи ҳаракатни келтирувчи куч эканини назарий исботлаб берди. Уни «Олий шакл» (форма) деб атайди. Арасту талқинида Худо олам ва барча оламий жараёнларнинг мақсади ҳисобланади, у, юқорида келтирганимиздек, Олий тафаккур, тафаккур ҳақидаги тафаккур дир.

Ўрта асрлар, мусулмон Шарқи мутафаккирларининг қадимги Юнон тафаккурига, хусусан, ахлоқшунослигига улкан эътиборининг, тақлидининг асл сабаби ана шунда¹.

Йирик, забардаст мутафаккирлар инсонни улуглашни, унинг маънавий эркинлиги ҳақидаги масалани адолатли, эркин, бахт-саодатга эриштирувчи шароит тўғрисидаги фикр даражасига кўтари

¹ Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Тошкент, 2000, 28-29-бетлар.

Фаробий, Низомий, Жомий, Навоий, Машраб асарларида маънавий эркинликка эришув бахт-саодатнинг асосий шартиди ва бу бахт-саодат адолатли, зулмдан холи, идеал ҳокимият ва идеал раҳбар, ҳоким билан боғлиқ ҳолда тасаввур этилади. Ўтук жамоа ҳақидаги, инсонларнинг барчасини бахт-саодатга эриштирувчи идеал тузум ҳақидаги утопия Шарк Уйғониш даврида миллионлаб фикри таракқиётининг энг катта ютуқларидан бири бўлган.

Ахлоқ ижтимоий онг шакли сифатида муайян халқ, элат ёки мамлакатнинг асрлар давомида шаклланган хулқ-атвор, хатти-ҳаракатлар, ҳис-туйғу ва кишилар ўртасидаги ўзаро реал муносабатлар тизимини ифода этади. Ахлоқ муайян халқнинг атроф-муҳитга, кишиларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатлари мажмуи сифатида, бир жиҳатдан маҳаллий-миллий хусусиятга эга бўлса, иккинчи жиҳатдан миллатнинг умумжамият талабларига уйғун муносабатларини таъминловчи умуминсоний хусусиятга ҳам эгадир.

Жамоатчилик фикри ва ахлоқнинг ўзаро ижтимоий боғлиқлиги ҳақидаги ўрганишда яхлит ва тизимий ёндашув тамойилига риоя қилиниб кенг доирадаги адабиёт ҳам манбалар оламига мурожаат этилган, хусусан ахлоқ ва жамоатчилик фикрининг турли кўрсаткичларини М.М. Хайруллаев, Э. Юсупов, С. Шермухаммедов, Х. Анискулов, Қ. Хоназаров, Т. Саидбоев, Ҳ. Ҳайдаров, Ҳ. Қорабоев, И. Аббасов, А.Н. Веселовский, С.А. Токарев, В.Ф. Энбковц, П.П. Гребеннико, В.И. Кочеткова, А.М. Золотарева, К.К. Маркова ва бошқаларнинг асарларига атрофлича таяниб иш тутиш заруратини ҳисобга олди¹.

Марказий Осиё халқларининг буюк фарзандлари бўлмиш Фаробий, Беруний, ибн Сино, Имом Бухорий, Имом ат-Термизий, Ибн ал-Жоузи, Хас Ҳожиб, Амир Темур, Низомиддин Шомий, Бурҳониддин Рабғиёний, Аҳмад Яссавий, Мирзо Улугбек, Навоий, Бобур, Шайхонбоб ва кўплаб олиму-фузалолар, сиёсат арбоблари инсоният ҳақидаги маънавий бойликка ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшганлар².

Ойруналик баъзи олимлар даъво қилганларидек, ахлоқ ва сиёсатга доир дастлабки доно фикрлар қадимги Юнонистонда эмас, балки Марказий Осиё, Миср, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа

¹ Мамур Исмурадов. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. Тошкент, 1999, 149-150-бетлар.

² Ю. Юсупов, С. Гозиев. Аждодларимиз ижтимоий-сиёсий ва маънавий-ахлоқий қараишлари. Тошкент, 2003, 3-

Шарқ мамлакатларида пайдо бўлганлиги мўътабар манбаларда бора-бора яхши маълум. Қадимги туркий халқларининг давлатни бошқаришда ахлоқий муносабатлар хусусидаги маълумотлари зардуштийнинг "Авесто" ёзма ёдгорлигида, туркий битикларда ўз ифодасини топилади. Булардан ташқари халқ оғзаки ижодида, хусусан достонлар, эртаклар, мақол ва маталларда инсоннинг қадр-қиммати, тўғри фазилятлари, хулқ-одоб ҳақида сўз юритилади, она-юрт учун курашда кўрсатилган қаҳрамонлик улуғланади, кишилар душман софдилликка, элга ҳалол ва адолатли бош бўлишга чақирилади¹.

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида қадимги юнуса мутафаккирлари Афлотун ва Арасту номлари билан боғлиқ панднома ва насихатномалар ҳам кенг тарқалган. Масалан, "Васойойи Афлотун Аристотелиро" ("Афлотуннинг Аристотелга васияти"), "Хутбайи Афлотун" ("Афлотун насихатлари"), "Андарои Арасту ба Искандар" ("Арастунинг Искандарга насихатлари") ва бошқалар шулар жумласига киради. Ўрта асрларда Шарқ мутафаккирлари томонидан битилган бу пандномаларда давлатни бошқариш, илм-фан, ахлоқ, хулқ-одоб, таълим-тарбия тўғрисида сўз юритилади. Олимлар Афлотун ва Арастунинг барча халқнинг орасидаги катта обрўсидан фойдаланиб, улар номидан нонли насихатлар килиш орқали кишилар онига таъсир этганини интиланлар.

Қуръон, шариат ва ҳадислардаги ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларини Ўрта Осиё аҳолиси ҳаётининг барча соҳаларида муҳим рол ўйнади, кишиларни тарбиялашда асосий восита бўлиб хизмат қилди.

Машраб тадқиқотчиларидан бири профессор В.Л. Вяткин шоирнинг Ўрта Осиё халқлари орасида кенг шухрат қозонишининг бош сабабларидан бири "Машрабнинг мавжуд қалбакичилик, ҳақсизликка қарши бўлган кучнинг тимсоли сифат хизмат этишдир", деб кўрсатганида ҳақли эди.

Ўрта аср мутафаккири Форобий "... файласуфнинг хулқ-атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойик бўлиши керак. Шунингдек, ўз халқининг раъйини ва ўз халқида бўлган энг яхши урф-одатларини каттиқ тутган бўлиши керак"², -деб ҳисоблади.

¹ Форс тилидан Ҳайдар Аликулов таржимаси. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. "Адолат", Тошкент, 1995, 4-бет.

² М. Ҳайруллаев. Форобий. Тошкент, "Ўзбекистон", 1991, 70-бет.

Давоний инсонни бахт-саодатга олиб боровчи ҳаракат ва ҳаёт тарзиди тушунириб, аҳолини ахлоқан бошқаришнинг икки хил усулини кўрсатиб берди:

Ахлоси нушудий хулк-одоб, турмуш усуллари, ахлоқ қоидаларини ҳаёт тарзидан қаратилганки, улар ҳақиқий бахт-саодатга олиб боради. Шундай бошқаришга асосланган шаҳар яхши, фозил шаҳардир, унга асосланиб иш олиб боровчи халқ эса-яхши, фозил халқдир.

Ахлоси нушудий хулк-одоб ахлоқ қоидаларини жорий этишга ҳаракат қилганки, тарчи бахт-саодатга олиб борадиган бўлиб кўринса-да, ҳаёт тарзидан кишиларни адаштиради, нотўғри йўлга бошлайди. Бунга ҳаёт тарзидан шаҳарлар-жоҳил, оми шаҳарлардир, унга амал қилган халқлар жил-оми, жоҳил халқлардир¹.

XV-аср файласуфи Давоний ахлоқнинг жамиятда, кишилар ҳаётида тутган ўрнини тушунишга интилади, у ахлоқнинг предмет ва объектларини белгилашда Аристотел таъсирида бўлиб, уни мушаккирнинг хулк-одоби ва фазилатларини ўрганувчи Фан деб атаган. Ахлоқ амалий характерга эга бўлиб, у кишиларнинг ҳаёт тарзидан ҳаётида қўлланма бўлишлигини уқтиради: "Мушаккирнинг талкинида, ахлоқ Фани кишиларнинг амалий ҳаёт тарзидан, тафаккури билан чамбарчас боғланган. Ахлоқ ҳаёт тарзидан фалсафий, ижтимоий сиёсий, ҳаёлий ва ҳурфикрлилик ҳаёт тарзидан билан бир қаторда кўрилади"².

Давоний ахлоқ фани тўрт асосий тушунчани ўрганишини айтиб, ушунини донолик (хикмат), адолат, шижоат ва иффатга бўлади.

Шижоатга аҳамият берган Давоний: "... У ақл фармойиши билан ахлоқ тарзидан ошади ва мақсади (ижобий) сифатлари кўлга киритиш бўлгандагина ҳақиқий бўлади", -деб ҳисоблайди. У ахлоқшуносликнинг яна бир тушунчаси иффатни ақл орқали идора қилишини уқтиради.

Ахлоқий покликни тарғиб қилган Давоний ишқ-муҳаббатни беш турли бўлади:

1. Илоҳий ишқ, яъни худога бўлган муҳаббат. У эзгулик, бахт-саодат ва камолот манбандир.

2. Ота-она муҳаббати. Улар туғма муҳаббатдир.

3. Муаллимнинг ўз ўқувчиси (шогирди)га муҳаббати.

¹ М. Хайруллаев. Уйғонув даври ва Шарк мушаккири. 248-249-бетлар.

² Х. Алиқулов. Жаловиддин Давоний. Тошкент, Ўзбекистон, 1992, 46-бет.

4.Фуқароларнинг ҳукмдорга ва ҳукмдорнинг фуқароларга муҳаббати.

5.Илим ва маърифатга бўлган муҳаббат.

Салафларнинг, хусусан, Форобий, Ибн Сино, Навоний ва Давонийларнинг комил инсон тўғрисидаги ғоялари, ахлоқий фазилатларни эгаллаш тўғрисидаги ғоялари, шубҳасиз, Мансур ахлоқий қарашининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмакдан қолмади.

XV асрда ҳам, ўрта асрларнинг бошқа даврларида бўлганидек, ахлоқ ва таълим-тарбия масаласига катта эътибор берилди. Лекин бу даврда бевосита ахлоқ муаммоларига бағишланган махсус рисолалар кам учрайди. Аксинча, бадий адабиётда, тасаввуфга бағишланган манбааларда, хусусан, Жомий, Алишер Навоий асарларида ахлоқ муаммолари кенг ёритилади. Шу нуқтаи назардан Жалолиддин Давонийнинг “Ахлоқий Жалолий” асари фалсафий-ахлоқий рисола сифатида муҳим аҳамият касб этади¹.

Давоний ахлоқ фанининг предмети ва вазифаларини белгилашда Аристотель таъсирида бўлади. Ахлоқ фани деганда, у кишиларнинг хулқ-оқибати ва фазилатларини ўрганувчи фанни тушунади. Унингча ушбу фан амалий ҳарактерга эга бўлиб, у кишиларнинг қиёсатчи ҳаётида асосий қўлланма бўлиб хизмат қилиши лозим.

Яна, у кишиларнинг хислатлари табиий (туғма) ва яъни давомида касб қилинадиган хислатларга бўлинади,- деб ҳисоблайди. Ушбу масалада Давоний Форобий ва Тусийларнинг фикрига қўшилади. У ҳам худди Форобий сингари, туғма хусусиятларга кишиларнинг баъзи бир ақлий ва ахлоқий малакалари: ўта зеҳн ўткирлиги, фараз қилиш қобилияти, ҳамфикрлик ва бошқаларни киритади. Мутафаккир кишиларнинг баъзи туғма хусусиятлари ва қобилиятларини тан олса ҳам, яшаш давомида қўлга киритиладиган малакаларни инсон учун муҳим, деб ҳисоблади. У-инсон ёшлигидан ташқи муҳит ва бошқаларнинг таъсирида барча хислатларни эгаллай боради,- деб ишонтиради.

Аллома тасаввуф фалсафаси ва тасаввуфий ахлоқшуносликка доир ҳам кўплаб асарлар яратди. Зеро, у бежиз шайх ур-Раис, яъни шайхларнинг раиси деган номни олган эмас. Бу борада унинг машҳур “Ишқ рисоласи” диққатга сазовордир. Ундаги асосий муаммо комил инсон масаласи. Ибн Синонинг фикрига кўра,

¹ Ҳаётлар Алиқулов. Жалолиддин Давоний 46-бет.

Аллоҳга муҳаббат одамни инсон зоти қобил бўлган қомиллик даражасига олиб чиқади. Яъни руҳнинг қуйи кучлари ва қисмлари ҳақда ҳақонор ва олийжаноб кучлари ҳамда интилишлари билан муносиб бўлиб, улар таъсирига тушиши натижасида фазилат касб қилиш бу фикр, Аллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқалигина бўлади, балки расмана инсоний ҳаётда ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади. Шу боис “Ишқ рисола”сидаги бу каби фикрларни илқибандия тариқатининг вужудга келишида назарий ва амалий, таълимий, тасаввуф фалсафаси ва ахлоқшунослигига илк назарий асосларни бўлди дейиш мумкин.

Тоғруқийлар даври ахлоқшунослигининг яна бир вакили Ҳасаннинг Давонийдир (1427-1502). Унинг ахлоқшунослик асосларига бағишланган йирик асари «Ахлоқи Жалолий» рисоласиди. Профессор Ҳайдар Алиқулов тадқиқотларига кўра, XV асрнинг илғор ахлоқи мусулмон Шарқи ахлоқий таълимотларининг кўп ва қамчиликлари акс этган. Асар уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми асосий ахлоқий тушунчалар бўлмиш адолат, ийжон, донишмандлик, иффат сингари фазилатлар таҳлили ва таълими, иккинчи қисми оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомала қилиш масалаларига бағишланган. Китобнинг учинчи қисмида эса шаҳар маданияти ва подшоларнинг сиёсат юргизиши, факрларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари билан ўзаро муносабатлари қаламга олинади. Қискача қилиб айтадиган бўлсак, «Ахлоқи Жалолий»да ахлоқшунослик кишиларнинг амалий ҳаёти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ҳолатлар тарзида олиб қаралади.

Ҳадисларда билимни тақрорлаб бориш, билимни фақат уни олишга интиёқманд кишиларгагина бериш жоизлиги қайд қилинган. Шунингдек, ҳадисларда билим кишининг фаҳм-фаросатини ўтқир, ҳақнинг зукко, хотирасини кучли қилиши таъкидланади ва “илму ҳунарни Чин (Хитой)да бўлса ҳам бориб ўрганинслар”, -деб даъват қилинган. Шунга кўра, “Олим бўл ёки билим ўрганувчи бўл, ёки интиловчи бўл, ё бўлмаса билимга ва илм аҳлига муҳаббатли бўл. Иккинчиси бўлма, ҳалок бўласан”¹, -дейилган.

Марказий Осиёдаги фалсафий ва ахлоқий фикрларнинг истиснолик куртаклари қадимги эртақлар, афсоналар, ривоятларда ва халқ мақолларида ўз ифодасини толган. Ўзун пайдо бўлишига қадар

халк руҳини ифодаловчи мазкур асарлар қадимги кишилар маънавий фаоллигининг бирдан-бир манбаи бўлган.

Инсоният оламида гўзал хулқ эгалари кўпилаб бўлган. Шунинг учун ҳам уларни гўзал ахлоқли, одобли, хусни хулқ кишилар дейилган. Пайғамбаримиз Расулуллоҳ бундай хислатларининг тимсоли эдилар. “У кишининг хусни хулқлари ҳар жиҳатдан камолотга етган, мукаммал эди. Аллоҳ таоло нур сурасининг тўртинчи оятида пайғамбар алайҳиссаломни мақтаб: “Сен чишди ҳам юксак ахлоқ эгасисан” деган. Ҳазрати Ойина разияллоҳу анҳу: “Пайғамбар алайҳиссаломнинг хулқи-Қуръон эди. У Қуръон маъмуни бўлган нарсадан маъмуни бўлар, газабланганидан газабланарди”, дейди. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ўзлари “Мен гўзал ахлоқларни камолга етказиш учун юборилдим”, - деганлар. Анас: “Расулуллоҳ эди гўзал ахлоқ эгаси эди” деган. Муҳаммад алайҳиссалом худди бонинг пайғамбарларга ўхшаш маънавий ва ахлокий баркамолликка эришган эдилар. Бу зоти муборақлар пайғамбарликка танланган, Аллоҳнинг нури дилларини ёритиш билан фазли камолот чуққисига кўтарилдилар. Пайғамбарларга хос бундай гўзал ахлоқ ва хислатлар беҳисоб”¹.

Амир Темур ахлоқи Хусния-яхши хулқлар эгаси бўлган. У оқил ва тадбирли саркарда сифатида одамларни ишга тайинлашда ҳам, вазифасидан озод этишда ҳам шовша шовшарлик ва адолатсизликка йул қўймаган, балки етти ўлчаб бир кесган.

Амир Темур сингари бутун жаҳон маънавияти салтанатида ўч ўринларига эга бўлган буюк алломаларнинг ахлоқ, гўзал хулқ ҳақидаги фикрлари бугунги кун талаби билан ёзилганидек, жумладан, Ал-Бухорий “Ахлоқнинг яхши бўлиши, таомини покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик-мана шу тўрт хислатни Аллоҳ таоло сенга берган бўлса, дунёвий ишлардан четди қолган бўлсанг ҳам, зарари йўқдир”²...деб ёзади.

Ўз моҳиятига кўра ахлоқ-кишиларнинг бир-бирига, оилага, Ватанга, жамиятга бўлган муносабатларида намоён бўладиган хатти-ҳаракатлар йиғиндисидир. Ахлоқ ҳар бир кишининг хулқини акс эттиради. Ахлоқнинг юксак даражада бўлиши жамият ривожига ижобий таъсир қилади ёки аксинча ахлоқсизлик жамият ривожини издан чиқаради. Ахлоқсиз шахснинг истиқболи бўлмаганидек, ахлоқсиз жамиятнинг ҳам истиқболи бўлмайди. Айни пайтда, ахлоқ

¹ Муҳаммад Хузарий Нур-ул-яқин Тошкент, Чўлпон-Қамалак 1992, 263-бет.

² Имом Исмоил Ал-Бухорий, Ал-аъиб ал-муфраз, Тошкент, Ўзбекистон 1990, 94-бет.

...нинг бурча жабҳаларига кириб бориши ва унга жамият ...нинг амал қилиши ижтимоий, сўнгра ҳукукий ...нинг вужудга келтиради¹.

XIV-XV асрларда ахлоқ илмига бағишланган махсус рисоалар ... Улар жумласига энг аввало, Хусайн Воиз Кошифийнинг "Ахлоқи Муҳсиний", Жалолиддин Давонийнинг "Ахлоқи Жалолий" ...нинг кўрсатиш мумкин. Шунингдек, Алишер Навоийнинг "Маъруф кулуб", Абдурахмон Жомийнинг "Баҳористон", ...нинг "Макорим ул-ахлоқ", Биноийнинг "Беҳруз ва ... (Боғи Эрам) ва бошқа рисоалар ҳам ижтимоий-ахлоқий ва ...нинг фикри талқин қилишга бағишланган.

Алишера, Давонийнинг "Ахлоқи Жалолий" китоби фалсафий- ...нинг рисола сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Зероки, олим, ... ушбу фанни инсонларни амалий фаолияти билан ...нинг таъкидласа ҳам, унга назарий ва фалсафий нуқтаи ...дан ёндашади. Ахлоқшунослик ёки ахлоқ илми деганда, у ...нинг хулқ-одоби ва фазилатларини ўрганувчи фанни ... Унингча, ушбу фан кишиларнинг кундалик ҳаётида ...нинг қўлланма вазифасини ўташи лозим.

"Темур тузуклари" ҳамда Темурнинг таржимаи ҳолини акс ...нинг "Зафар йўли" ва бошқа рисоаларда соҳибқироннинг ... тарзи, сиёсий фаолияти, давлат ва уни бошқариш, инсон ва ... жамиятда тутган ўрни, фуқароларнинг ўзаро муносабати, ...ий, ижтимоий адолат, инсонпарварлик, дўстлик, меҳр- ...ик, инсоф, тўғрилиқ, мардлик ва шижоаткорлик, ахлоқ, хулқ- ... ва таълим-тарбия тўғрисида қимматли фикрлар билдирган. Манбаларнинг хабар беришига қараганда, Темур мард, жасоратли, ...ли, ўзини мақсади йўлида бутун қобилиятини, ақл-заковатини ...флайдиган, фуқароларнинг фаровонлиги ва тинчлигини ...диган давлат арбоби бўлган. Ибн Арабшоҳнинг хабар ...ча, Темур "ёшлигидан ақлли, очик кўнгил, журъатли, қатъий, ... ва қобилиятли бўлиб ўсиб, тенгқурлари-вазирларнинг ...лари билан суҳбат қураб ва амирларнинг ўғилларидан ўзига ...лар билан вақтини ўтказар эди"². 1403-1406 йилларда Самарқандга сафар қилган испан сайёҳи Р.Г. Клавихо эса соҳибқироннинг жасурлиги, юксак қалб эгаси эканлиги, саҳийлиги ва бошқа инсоний хислатларини бирма-бир санаб ўтади.

¹ Ҳўкин Алимардонов. Сиёсат ва ахлоқ "Фан", Тошкент, 2005, 9-бет.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, Тошкент, 1992, I-қитъа, 72-бет.

“Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асари ахлоқий ва таълимий асардир. Бу асарда Абдулла Авлоний ўз ижтимоий ва ахлоқий таълимий қарашларини баён этади. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” Кайковуснинг “Қобуснома”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутлуг билиг”, Носир Хусравнинг “Саодатнома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг “Махбубу кулуб”, Аҳмад Донишнинг “Ўғилларга насиҳат” каби асарлари тарзидаги ўзига хос асардир. XX аср бошларида бундай асарни ўзбек тилида биринчи бўлиб Абдулла Авлоний яратди ва таълим-тарбия ишларида уни тадбик этди. Абдулла Авлоний араб, форс, рус ва озарбайжон тилларини яхши билган олим эди. Унинг қардош халқлар ва чет тилларини билиши педагогик ва поэтик ижодиининг тараққиёти учун катта замин ҳозирлади¹.

“...Одамлар орасида комил инсон бор бўлгани учун жами мавжудот одамларга сажда қиладилар. Бас, барча одамлар комил инсон туфайли мавжуддирлар. Мавжудот ичра комил инсондан кўра улуғроқ ва донороқ нарса йўқ, чунки мавжудотнинг энг пастидан энг аълосигача бўлган мартабалар комил инсон мартабаларидир, комил инсон мавжудот ҳулосаси ва қаймоғидир ва малоикалар улугидан кичигигача ва аршу курси ва самовот ва юлдузлар-ҳаммаси комил инсон ходимларидирлар ва ҳаммаша комил инсон теграсини тавоф этадилар ва комил ишларини тартиб билан бажариб турадилар...”².

Тасаввуфда эътиборий саналган вужуд (инсон вужуди) Жаноби Ҳақнинг мутлақ вужудининг латофатдан касофатга (қаттиқликка), айниятдан гайриятга таназзулидан юзага келган. Камол эса шаҳодат оламида зухур этган инсонни комилнинг вужуди ила пайдо бўлган. Инсонни комил бу халифатуллох (Муҳаммад алайҳиссалом ва авлиёуллоҳи киром)дир³.

Алишер Навоий:

Кимки жаҳон ахлидан инсон эрур,

Билки нишони анга имон эрур.

Навоий фикрича, инсонийликнинг биринчи нишонаси имонли бўлиш. Аллоҳ ваҳдатига, унинг қудрати билан юборилган нарсаларга ва пайғамбарларига сўзсиз ишонмоқдир. Имон-инсонни ҳайвондан ажратувчи асосий сифат, чунки Навоий фикрича гарчи нутқ, сўз инсонни ҳайвондан ажратувчи белгиси бўлса-да, лекин

¹ Абдулла Авлоний, Туркий гулистон ёхуд ахлоқ, “Ўқитулчи”, Тошкент, 1992, 3-бет.

² Нажмиддин комилон, Тасаввуф, биринчи китоб “Ёзувчи”, Тошкент, 149-бет.

³ И. Ҳажвул ва бошқ., Хитжа Аҳмад Яссалий ҳаёти, ижоди ва ашъарлари 161-бет.

юзи кишида имон бўлмаса, у инсон эмас, балки гапирувчи эшондир. Хулқи, рафтори даррандалик бўлган нокаслар шох сариғида иззат-хурматда яшайдилар, дейди Навоий. Шоир илм эшонининг машаққатли азобларини тасвирлайди. Қашшоқ, оч-қашшоқ муллаваччалар аянчли аҳволда мадрасаларда куну тун оқсоғи кўриб, илм ўрганадилар, мақсадга эришиш учун барча нарсани, ҳатто ҳаёт неъматларидан ҳам воз кечадилар:

Гурбат аро ҳоли ёмондин ёмон,
Ҳар не йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Лекин афсусланадиган ва ажабланадиган жойи шуки, деб кўрсатиб Навоий, “бир жоҳил қотиллаш”, “сўзи ҳам, ўзи ҳам нохуш” иншу диниёти йўқ жоҳил одамлар молу мулк эгаси, мансабу мартабали. Яна ажабланарлиси шуки, бу разил, нодон одамлар ҳисматида неча олиму донишманд юради, мулозимлик қилади¹.

Жўзжоний “Тасаввуф ва инсон” китобида мутасаввиф аллома ва шоирлар ҳақида шундай фикрни ёзади:

Сўфийлар ва орифлар ҳам уларни қишрийлик (юзакилик) ва туншунмасликда айблаганлар. Натижада машҳур сўфийлардан Хусейн ибн Мансур Ҳаллож (в. 922 й.), Шихобуддин Сухравардий (1145-1191 й.), Имомиддин Насимий (в. 1417 й.) ва Бобораҳим Минирабни ўлдиришга ҳукм чиқарганлар. Машҳур ориф шоир Ҳисолиддин Румий ўз маснавийсида улар ҳақида бундай дейди. Таржимаси: Биз Қуръоннинг магзини чақиб олиб, бошқаларга унинг нўчоғини қолдирдик².

Аллоҳга муҳаббат бор қалбда, севги билан тўла дилда кин, ҳасад, гўшб, адоват, нафрат, душманлик, ёлғон каби туйғуларга жой йўқ! Ином «Аллоҳ гўзал ва У гўзалликни севади!» деб таълим берар экан, шунга кўра, гўзалликка муҳаббат қўймоқ лозим бўлади! Гўшблик яшашга, курашга даъват этади. Ҳа, Аллоҳнинг санъати бўлган Инсон гўзалдир!

Мовароуннаҳр-улуг алломалар, азиз-авлиёлар юрғи. Мусулмон Шарқи Мовароуннаҳрга ўзга бир меҳр нигоҳи билан қарайди. Улуг алломалари кўп бўлган юрт маърифатли эл ҳисобланади. Унутилган қадриятларни тиклаш-алломалар ҳаёти ва ижоди билан танишиш дилларни поклашга, эътиқодни мустаҳкамлашга кўмак беради. Бир-икки кунда дилни поклаш қийин. Бешикдан қабргача ўқиб-ўрганиш,

¹ М. Муҳиддинов. «Ҳамса» тарғибот биринчи достонларида қомил инсон тасвири. Самарқанд, 2001, 14-15-бетлар.

² Абдулҳаким Шарифи Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. “Адолат”. Тошкент, 2001, 28-29-бетлар.

илм-фан, гузал ахлоқий сифатлар орқали дилни поклаш, манафиди мустаҳкамлаш, уни ҳаёт ва ижод эҳтиёжига айлантириш мумкин бўлади.

Покистонлик исломшунос олим Абдул Али Маудудин "Ислам этикаси" китобида бундай деб ёзади: "... Ахлоқ учун фақат битта натижа туйғу асос мавжуд бўлиб, у ҳам бўлса, ислом томонидан берилган асосдир. Унда биз этиканинг асосий масалаларига жавоб топамиз ва бу жавоб файласуфлар ёки бошқа динлар томонидан берилган жавоблардаги камчиликлардан холидир... Бунда биз ахлоқий дастурамални топамизки, бу дастурамал ҳаётнинг барча соҳаларини бизни яхшиликнинг энг юксак чўққиларига олиб келиши мумкин".¹

Тарихий-адабий йўналишдаги тадқиқотларда машҳур рус шарқшунос олимлари В.И. Беляев, В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.Н. Бернштам, И.С. Брагинский, Б.Г. Гофуров, Я.Г. Гуломов, В. Залеман, К. Кассович, Н.И. Конрад, И.О. Маковельский, А.С. Толстов, А.Ю. Якубовский Шарқ халқларининг, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий фикри, маданияти, ахлоқи ва фани тарихини ўрганишга бебаҳо ҳисса қўшганлар. И.М. Муминов, С.Н. Горигорян, Ш.Ф. Мамедов, А.М. Баҳовуддинов, М.М. Хайруллин, М.Н. Болтаев, А.К. Закуев, шунингдек А. Шарипов тадқиқотлари Ўрта Осиё мутафаккирларининг ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий қарашларини методологик илмий ёритишга улкан ҳисса қўшдилар.

Абдурауф Фитрат Машираб яшаган ижтимоий шароит, сиёсий вазият, Мовароуннаҳрдаги иқтисодий тушкунлик, маданият, санъат ва адабиёт ҳақида шундай маълумот берган: Ўлкада иқтисодий, сиёсий тузум давом қилди. Ҳарбийлар (ғани) қабилла бошлиқларининг галабаларини, эҳтиёжларини таъмин қилу (и) мумкин бўлмай қолди. Шунинг билан хонларнинг нуфузи камайди. Турли исёнлар майдонга чиқди, вилоятлар айрилди, хонлар ўлдирилиб, сарой ўзгартирилди ясалди. Хошлик шайбонийлар сулоласидан аштархонийлар сулоласига ўтди (1597). Аштархонийлар замонида ўлканинг тинчсизлиги, тартибсизлиги, иқтисодий тушкунлиги кучайди, сарой қашшоқланди. Мамлакатнинг, адабиётнинг, умуман, нафис санъатнинг тараққийсига, ўсувига майдон қолмади. Бир кўб шоирлар, санъаткорлар, олимлар Ҳиндустондак Бобур Мирзо томонидан қурилган мўғул ҳукуматининг пойтахтига хижрат қила бошладилар.

¹ А. А. Маудудин. Ислам этикаси. Ўзбекистон. 1953, 33-бет.

² Ўша манаба, ўша жой.

Инсон қолгон шоирлар эса, саройда химоя кўра олмагач, омма олдига ўқучилар таъмин этувга киришдилар. Шунинг учун инсонни мухташам такаллуфли, безакли услубини ташлаб, омма олдига яқинлашувга тиришдилар. Бу давр ўзбек адабиётининг қадимий тубини тушган даври бўлуб, 19-асрнинг бошларигача давом этган.

Адабиётнинг ижтимоий-сиёсий аҳволида юз бераётган ўзгаришлар ҳам Машрабнинг ахлоқий фикрларига таъсир қилди. Тафаккур асарлари эркин фикрларга бой инсонларварлик ҳаётини ўзида мужассамлаштирган ва у, шубҳасиз, Ўрта Осиё адабиётининг фалсафий ҳамда ахлоқий тафаккур тарихида муҳим роль ўйнади.

Машраб ахлоқи ҳам ўз салафлари ахлоқига монанд ахлоқдир. Машрабнинг хуруфийлар ҳам тасаввуфдаги пантеистик ҳаётини қабул қилган бўлиб, улар инсон ва унинг қудратига ҳақдор бироқ берган эдилар.

Хуруфийлар фикрига кўра, “Худо яширин бир хазина бўлиб, ўз борлигини ошкор қилмоқ ва ўзини танитмоқ учун инсонларни қўзғатган”, бошқача айтганда, ўз борлигини инсонда тажассум этгандир. Улар наздида худо юксак маънавий кайфиятга эга бўлган, ҳақиқатли; у хуруфийларнинг раҳбари Файзуллоҳ Наимийда тажассум этган эди. Юксак ахлоқ, маънавий гўзаллик, адолат ва муқаддаслик рамзи Фазлуллоҳда тўпланган эди².

XVI асрда яшаб ижод этган хикоятнавис Хожа таркидунёчилик ва бадиъчилик йўлини эмас, балки поклик ва ҳалоллик, ўзгаларга хиёнат қилмаслик, гийбат йўлини тутмаслик қабиладарни асосий ахлоқ нормаси деб ҳисоблайди.

“Кўнгил-диннинг моҳиятидир”, дейди Людвиг Фейербах. Тасаввуфда кўнгил-ҳақиқий ишқнинг моҳияти. Маълумки, сўфийлар оламларни ахлоқ ва ҳиссиётларига қараб уч тоифага ажратганлар.

Биринчи тоифа-нафс бандалари. Булар ўз нафсу хирсларига мияллуб гофиллар.

Иккинчи тоифа-қалб одамлари. Булар онг ва идроки ринолланган, худога анча яқин оғох зотлар. Улар тавба қилишган. Сидқ, сабр, каноат, таваккул, тўғрилиқ талабларини оғишмай бажарувчи бу кишилар мустаҳкам эътикод билан яшаб ўтишган.

¹ Абдурауф Фитрат. Топланган асарлар. II-жилд. “Маънавият”, Тошкент, 2000, 58-бет.

² Наимий Асарлар. Тошкент, 1977, 8-бет.

Учинчи тоифа-Рух одамлари. Булар туну кун дийдор дарин ёниб, ҳамма жой ва ҳамма нарсада Ҳақнинг нури жамолни курадилар.

Машраб тасаввуф ахлоқнинг учинчи тоифасига мансуб, борлигини Ҳақ йўлига тиккан сўфий мутафаккирдир.

Бобораҳим Машраб Ўрта Осиё, Афғонистон ва Шарқий Туркистонда машҳур буюк мутасаввиф шоир, ислом ва унинг йўл-йўриклари, бутун мусулмон Шарқида яратилган тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси ва билимдони. Бутун ҳаётини саргардонликда, дунёни кезиб оддий халқ орасида шуҳрат қозониб, халқ билан ҳамнафас бўлиб яшаган, халқ учун қайғурган жаҳонгашта, қаландар шоирдир. У Шох Машраб, Девона Машраб, Телба Машраб номларини бежиз олмаган.

Машраб таржимаи ҳоли чалкаш ва ноаниқ, турли афсоналар билан сугорилган. Шоир ҳақида XVII аср тарихий манбаларида ҳеч қандай маълумот берилмаган¹.

Шуни эътироф этишимиз керакки, Совет даврида Машраб ижодига адабиётда синфийлик ва социалистик реализм асосида бутунлай нотўғри ёндашилди. Унинг ижодига Аҳмад Яссавий, Сўфий Аллоҳёрлар катори қараб, уни гоҳ сўфий шоир, асарлари диний-тасаввуфий асосида ёзилган, ўрганишга арзимаيدи, халқ онгини заҳарлайди, деган фикрлар асосида шоир ижодини ўрганишдан чўчиб, унга ҳаққоний, илмий ёндашилмади. Гоҳо эса Машраб даҳрий шоир, ўз асарларида дин ақидаларига қарши курашган деб шоирнинг тасаввуф руҳида ёзилган шеърлари бутунлай нотўғри талқин қилинди.

Машраб ижодини тўғри ўрганиш, ҳаққоний, рўйирост, илмий асосда тадқиқ таҳлил қилиш ва ўзбек адабиётида унга буюк шоир сифатида ўз ўрнини бериш пайти энди келди.

Машраб ёшлигидан ёши улуг кишиларни шошириб кўювчи зукколиги, ўткир ақли ва истеъдоди билан тенгдошларидан кескин ажралиб турган. Маънавий покликни ўзига шиор қилиб олган Машраб ноинсоний истаклардан тўла воз кечган, оила ва мол-дунё қилмаган, шаҳар ва қишлоқларни кезиб, дарбадарликда ҳаёт кечирган. Машраб қаерга бормасин, меҳнаткаш халқ манфаатини ўз манфаати сифатида қабул қилган. Ноҳақликка мурасасиз бўлганлиги зулмпеша амир-амалдорларни, порахўр қозиларни ва бидъатчи

¹ Нисматуллоҳ Абдуллоҳ Сузаноши. Бобораҳим Машраб. Маъдан нури. "Фан", Тошкент, 1994, 1-бет.

қароқдорни доимо танқид қилганлиги, ҳақоратлаганлиги оқибатида оқор дорди осилиб қатл этилган¹.

Машрабга хос ишқ Оллоҳ томонидан берилган илоҳий ҳиссиядир. Бу неъмат ҳар қандай одамга ҳам насиб этмайди. Ишқ ҳар қон тирбияловчи, йўналтирувчи кучдир. Ошиқ доимо ўз ҳиссиётининг томон интилиши, бунда эса ҳар қандай моддий-дунёвий ҳиссия истаклардан воз кечиши керак. Имтиҳон вазифасини ўтовчи бу ғулобчи дунё манфаатларига алданиб, Ҳақ ва халқдан йироқлашиб, нафса истакларига мағлуб бўлиб, ноқонуний йўллар билан бойиш, қароқдорни, маншат қилиш, бунинг учун ёлгон гапириш, ўғирлик, қасорчилик, ҳаромхўрлик қилиш каби нафсоний истаклардан тийилиш зарур. Қиссанда айтилишича, Машраб она қорнида эканлигида унинг руҳи ошиқ бўлиб яралган. Қиссанависнинг ушбу сюжетни тасвирлишидан мақсади Машрабнинг юқорида қайд этилган ҳиссияларга эга бўлган бир авлиё эканлигини кўрсатишдир. Бу асарда асарчи эътибор, ургу туғилмаган боланинг жисмига эмас, балки руҳинининг покликка, имонининг софлигига қаратилган.

Ўқитувчи Машрабни мурғаклигиданок ўзига ошиқ қилиб яратган экан, демак, унинг руҳи туғилмасдан ҳар қандай моддий истаклардан воз кечган. Ошиқнинг дарди-висолга эришиш. Илоҳий ишқ уни тарбияладек ўраб олган. Ўзи билан бўлган воқеанинг тасвирлишидан мақсад ҳам илоҳий ишққа берилган инсон ҳар қандай ҳаромдан тийилибгина қолмай, керак бўлса нобуд бўлишга ҳам, қойиб бўлишга ҳам тайёрлигини кўрсатишдир. Машраб бирининг ҳақи қиёмат қарз эканлиги учун ўзини ҳамда онасини қулоқдан сақлаб қолади. Бу эса Машрабнинг ҳалоллик ва покликка қонкод-имони нечоғлик мустаҳкамлигини исботловчи ҳужжатдир. Басматер халқимизда оналар қорнида болаларнинг йиглаши муҳимлигига ишониш ва йиглаган болага Машраб деб ном қўйишини бежиз эмаслиги ёдга тушади².

Мутафаккир шеърятининг мавзуси Илоҳий ишқ масаласи бўлиб-да, унинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари ҳам шу муаммога қўйсунди, мазлум меҳнаткашлар оммаси, қосиблар, ҳунармандлар, деҳқонлар фарёдининг акс садосидек янграйди:

Чиманда булбули шуридадурман, ошёним йўқ,

¹ Мутафаккир Эркин Раббимович. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Филология ва адабиёт фанлари номидан докторлик диссертацияси оқибат учун ёзилган диссертация. Самарқанд 1995, 3-бет.

² Ушбу мавза, 10-11-бетлар.

Мисоли чугздек вайроналарда ҳам маконим йўқ,
Вафолиғ ёр деб чиқти, жасадда балки жоним йўқ,
Азизимдин жудо бўлдум, бошимда соябоним йўқ,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин,
Ки, ман ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин.

Манингдек ғамда қолғон, дилпаршон ўлмасун ҳеч ким,
Кузи чун термуллуб йўлларда хайрон ўлмасун ҳеч ким,
Баҳори гулшани умру зимистон ўлмасун ҳеч ким,
Бу дунё дийдасига торикистон ўлмасун ҳеч ким,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин,
Ки, ман ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин,

Умидим бор, еткургаймусан хуршиди матлабни,
Саодат буржидин ул шаъми икболимга кавкабни.
Кутаргайсан бошимдин икки оламда каро шабни.
Илоҳо, сен етур химмат йўлига хаста Машрабни,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин,
Ки, ман ҳар қайга борсам, дод этарман, дод дастингдин¹,-

дея бир аламзада инсоннинг юрак ноаларини ҳам ифодалиш олади. Лекин буларнинг ҳаммаси бир-бирини тақозо этадиган, бири бирини тўлдирадиган шеърлар. Чунки ҳаммасида ҳам курашчи инсоннинг, на фалаку тақдир, на ердаги тартиботлар билан келишолмайдиган жасоратли руҳнинг нидосидир. Шунинг учун Иброҳим Адҳам ахлоқи, Мансур таълимотини ҳақ билиб, тарапшум этган Машраб гоялари дунёпарест ҳокимлар ва жоҳил уламонларга ёкмади, уларни тубсиз таҳликага солди. Улар Мансур Ҳаллождан қандай ўч олган бўлсалар, Машрабни ҳам шундай катл этиб, сўнг тинчидилар.

Халқ орасида қаландардек юриб, тақдири азалга радди бадал бериб туғилган Бобораҳим Муллавали ўғли Машраб газаллари асрлар давомида насллар орасида қалблардан қалбларга қалқиб, кўчиб келаётир. Буюк истеъдодли шоирнинг сўзи Шарқда ҳамон бетакрор, ҳамон ҳақ учун дадил жангга кирганларга ҳамдам, маслакдош; аммо кечаю кундуз мол тилагида юрган “ўз нафси билан

¹ Машраб. Девон. 2006, 316-бет.

“Дарбарон” кишиларнинг эса каттол душмани, огох этувчи ҳозир улар бундан оқибат¹.

Машраб кўравонлик ва жоҳиллик, мунофиқлик ва беҳаёликка келган хукмрон табақа ахлоқига ҳаққонийлик ва садоқат, ҳаққондорлик ва касб-хунар аҳлини ардоқлаш, ўзаро ёрдам ва ҳаққоний фазилатлари устун турувчи меҳнаткаш-хунарамандлар, қўбонлар, деҳқонлар ахлоқини қарама-қарши қўяди.

Ҳаққоний фикримизча, Машраб газалиётида софлик ва ҳаққонийликнинг барча кўринишлари мавжуд. У “Кулликка белни наққаш” эшигга чорласа-да, Ҳақ кулларнинг наққаш аклий, ҳаққоний, ахлоқий имтиёзларга эга эканлигини амалда исботлайди.

Отамларнинг сўз ва фикрларига зугум ўтказиш-уларнинг онги, маънаси ва кўнглига тажовуз қилишдир. Кишининг кўнглига озор бериш бўрилиқ билан баробар. Дарбадарона юрт кезган Машрабни Ҳаққа ситишганлиги учун кўнглига озор бериб, ҳар ердан қайтишлар. Аслида яссавийлик таълимотининг ўзаги ҳам шундай эди.

Жиннамни орқасидин тошлар отинг,
Овқимдин тутиб судраб гўрга элтинг,
Ҳаққа куллуқ қилмадинг деб янчиб тефинг,
Ул сабабдин Ҳаққа ситиб келдим мано².

Машраб Ҳақ олдида дилозорлик қилмаслиқни, дилозорни Худо ҳам биндам деб атамаслигини, фаний дунёда ҳар ким ўзни фақир, деб ҳисоблаб юришлигини таъкидлаб, қайсики киши ўз феълига қилиқ қила олмаса, бундай киши ҳайвон сифат, унинг махлукдан фарқи йук деб ҳисоблайди:

Ҳар қўлингдин келса ҳаргиз мурчани оғритмагил.
Ким, Худо биндам демас ҳар кимки дил озордир.
Бўлмагил бад, ҳолат бўлиб, кетти тани мурдордир.

Маълумки, ахлоқ ва ахлоқий муносабатлар масаласи доимо инсониятни кизиқтириб келган.

¹ Ҳаққоний Машраб Меҳрибоним хандасан. Ёшур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти Тошкент, 1991, 9-бет.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент, 1991, 57-бет.

Айниқса ислом дини, тасаввуфда ахлоқ, хулқ-одоб қонинини таълим-тарбия, ўзаро муомала, ахлокий фазилатларни касб қилиш, покляниш, комил инсонни тарбиялаш каби масалалар асосий ўрнини эгаллайди.

Қуръон ва ҳадисларда катта эътибор берилган масалалардан бири-болани ёшлигидан бошлаб тарбиялаш, унда ота-она, оиланинг ўрни, боланинг ота-онага, ота-онанинг болага муносабатидир¹.

Имом Бухорий, ат-Термизий ва бошқаларнинг ҳадисларини фарзандларни хушхулқ қилиб тарбиялаш ҳақида қимматли фикрлар айтилади. Хушхулқлик барча яхшиликларнинг пойдевори ҳисобланади, у ҳамма нарсадан аълодир. Шунинг учун Абу Нур Термизий “Бир киши бир соъ (ғалла ўлчови) садака бергандан кўра ўз фарзандига алаб ўргатгани афзалдир”, дейди. Шунинг учун ота-она ўз фарзандини ёшликдан бошлаб хулқ-одобини яхшилаш учун қайғуриши керак. “Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқ-одобини буюкрок мерос бера олмайди”, - дейилади бошқа бир ҳадисда.

Қуръони каримнинг бир жойида бола ўз ота-онасига фикири яхшиликни раво кўриши лозимлигини, у хоҳ мусулмон бўладими, кофир бўладими, яхши ёки ёмон бўладими, уни иззатини жойини кўйини тўғрисида гап кетади. Фақат ота-оналар ўз фарзандларини Аллоҳдан бошқа сохта худоларни шерик қилдирмоқчи бўлганидагина уларга итоат қилмаслиги мумкин².

Ислом динида ота-она муқаддас ҳисобланиб, уни ҳурмат қилиш, эъзозлаш фарзандлар учун ҳам фарз ҳам қарздир. Қуръони каримда ота-оналарга фақат яхшилик қилиш раво кўрилади. Масалан, Ал-Исро номли 17-суранинг 23,24-оятларида бу ҳақда шундай дейилади: “Парвардигорингиз, ёлғиз унинг Ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг (ота-онангизнинг) бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларни (сўзларини) қайтарма! Уларга (доимо) яхши сўз айт!... Улар учун, меҳрибонлик билан, хорлик қанотини паст тут-хоқисор бўл!... “Парвардигорим, мени (улар) гўдаклик чоғимдан тарбиялаб ўстирганларидек, сен ҳам уларга раҳм-шафқат қил”, деб (ҳақларига дуо қил)!”³.

¹ Ҳ. Алткуллов. Ислом, тарих ва маънавият. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси назорати. Тошкент, 2000, 65-бет.

² Қуръони карим. -Т., 1992. Алжабур сураси, 285-286-бетлар.

³ Қуръони карим. Ал-Исро сураси. 197-бет.

Декани, нафакат онани, балки отани ҳам эъзозлаш тўғрисида асосийда фикрлар мавжуд, уларда фарзандлар оталарини нафакат беришида, балки вафотидан сўнг ҳам эсдан чиқармасликка, ёшириб туришга даъват этади. Буниинг йўли отасининг еру-ишларини, дўстлари, таниш-билишлари билан алоқани қўлиқдир. “Отангиз вафотидан кейин унинг дўстлари билан вақтини давом эттиринг. Улар билан алоқани узсангиз, Тангри унинг нурингизни ўчиради”.

Имом дини бўйича ота-онани хурмат қилмаслик, уларга қасбўрлик кўрсатмаслик, ёрдам бермаслик, боз устига сўкишлик, гап тапирини, ҳақорат қилиш, розилигини олмаслик гуноҳи азим ва асосий ҳисобланади. Уларда ҳатто ота-оналар зулм қилган тақдирда ҳам, фарзандлар уларни ранжитмаслиги, хору-зор қилмаслиги, уларни мулойим гапириши лозим. “Ота-оналарининг кексалик вақтида ҳам иккисини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, қанингий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва Яна хор бўлсин”. Шунинг учун ота-онанинг қарғишига учрамаслик, уларни ошхор хиёфа қилмаслик фарзандларнинг муқаддас бурчига киради. Айниқса ота-онага оқ бўлиш, уларни ҳақорат қилиш гуноҳлар ичида саттисидир. Имом Бухорий ўз ҳадисларида қуйидагиларни келтиради: “Абдуллоҳ ибн Амр ривоят қиладилар: «Расулуллоҳ саломатлоҳу алайҳи васаллам: «Одам қиладирган гуноҳи азимлардан бири ота-онасини ҳақорат қилмоқдир»!-дедилар. Шунда: «Ё Расулуллоҳ, одам ўз ота-онасини қандай қилиб ҳақорат қилмоғи мумкин!-дейишади. Жаноб Расулуллоҳ: “Бировнинг ота-онасини сўккан одам ўз ота-онасини ҳақорат қилган бўлур”-деб жавоб қиладилар”.

Муғафаккир шоир, ахлоқи пок Машрабнинг отаси у ёшлигида-ўсмирлик пайти вафот этган. Уни мулла Вали мулла Бозор охундга олиб бориб саводини чиқартирган, Қуръонни каримни бошқа толиби илмларга нисбатан тез ва қироат билан ўқий олиши билан у устозининг меҳр-муҳаббати, назарига тушган.

У ўз шеърларини халққа хизмат этишини уйлайди. Айниқса, шу ўринда шоир ахлоқининг энг юқори погонаси бўлган “То отанг рози эмис, тавбанг қабул бўлмас сени” деб қофияланувчи ғазали диққатга моликдир.

Машраб отасини кўзининг гавҳарига, шам бўлиб, равшан ёндоқ турувчи нурга ўхшатади, киши отадан иймонни ўрганмагунча “халқ ичидан вақт бўлмас гани” деб айтади. Шоир таъкидлайдики, “халқ ичидан зўрлик қилиб худога ҳам ёқмайдиган ишларни қила кўрма, бенин осмонга етган бўлса-да, отанг сендан рози бўлмаса, отанг олдидан тавба-тазарруда бўл, уни рози қил” дейди. Азалдан Шарқ халқлари, хусусан, мусулмонларда “Ота рози, худо рози” деган нақл амал қилади. Таъбир жоиз бўлса, ҳеч ким отасининг юзига тик қарамаганининг дилига озор етказмаган.

Машраб канчалик дулё кезмасин.-мудом отасини ёнiday чиқармади. Билъакс, мулла Вали ҳам фарзанди аржуманди Машраб дуосида бўлди. Шоир кечаю-кундуз Қуръони каримни тилловат қилганинг билан, эргадан кечгача такводорлик қилиб, тоат-ибодат қилганинг билан “То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сени”, дейди.

Машраб отани эъзозлашни, уни юксакликка кўтариниш, ҳурматини жойига қўйишни, агарда дин ва имонни маҳкам ушлаб, ҳатто ўз кучинг билан уттиз уч минг хонақо куриб берсанг ҳам, эвазига осмондан Исо пайгамбар тушиб, сенинг ҳаққингга дуо қилса ҳам, муршидинг Хўжаи Хизр бўлсалар ҳам, сенга раҳнамолик қили билмайдилар. отангни рози қил, дейди.

Арзоннинг моли татимас, деган гап бор. Арзон сопол идиш тег синади. Ер шўразор бўлиб кетса, қадалган пихолни сиқиб кўкартирмай кўяди. Неча йил тун-кун илм олиш учун ўқиганинг билан, имонинг пок бўлмаса, камолга эриша олмайсан, дейди Машраб.

Отангни рози қилиш учун агарда икки оламда, у дунё ва бу дунёда чор ёр (тўрт халифа Абу Бакр, Умар, Усмон, Али) ва Расулуллоҳ ҳам, жамики машойихлар, подшоҳлар, хожалар, қуллар ҳам сенинг ҳаққингга дуо қилсалар-да, отанг дуосидан устун тура олмайди. Сен отанг ёшликда ўғит бергандек фарзанд бўл, сени тарбиялаётганида бир сўзли бўлади, деб тарбия берганлар, яхшилик уругини сочади, деб ўргатганлар, бугун эса, “Толиби содик бўлиб йўлингга юрганинг кани?-деб нотўғри кадам босаётган фарзандларга ўғит беради.

Арши аъло, аъзам, бандаларнинг оталарига кўрсатган ғамхўрлигида аъло эмас. Фарзанднинг отага бўлган муруввати ҳамма нарсадан юксак ва улуг. Шунинг учун отанг аҳволидан хабардор бўл, ҳадеб тоат-ибодат қилиб, худо йўлига ўзингни

таиниб, художўй бўлганинг билан “Тоатинг беҳудадир, ҳаргиз
тополмассан самар”- деб фарзандларни инсофга чақиради.

Сен факат ота маслаҳати билан иш тут, Ота-она ва яхши
фарзандларнинг олдида ҳеч вақт оёгингни узатиб ўтирма, жисмингни
ҳар ҳолда покиза сақла, ўзингни улар олдида гулом (кул) дек тут, шунда
ота-онасинингга эришасан, деб ўғит беради.

Машраб дунёқарашида ахлоқий поклик яна шунда кўринадики,
фарзанд ота-она туфайли бунёд бўлади, демакки, фарзанд ота-онага
ҳурмат қилмаслиги, ўзини оқил деб ҳисобласа, ота-она иззатини
сониғи кўйса, у касофатга йўликмайди, чунки ҳар қандай гиёҳ ҳам
заҳро (даволаш) ўрнини боса олмайди, падарига озор берувчиларга
ўзига ҳам шафоат қилмайди, ундан юзини ўгиради.

Машраб ҳар доим сафарда бўлгани учун ота-онасининг ҳолидан
хабар олиб туришни бурчи деб ҳисоблайди, инсонийликни устун
қилиб, уларга мактублар ёзиб, улар сари интилиб яшади. Мулла
Наби ил Ёиби Салималар ҳам Машрабнинг аҳволи қандайлигини, қай
ердан юришидан хабардор бўлиб, ҳар гал фарзандлари келишини
кутиб кўлик билан кутиб яшайдилар. Шунингдек, у лирик қаҳрамони
бўлган ўқувчисини-комил инсон зотини отани ҳурмат қилишга, унга
қўлиқ солишга, айтганларини солих фарзанд сифатида бажаришга
ҳурмат эгиб, уни рози қилишга чорлаган ва “То отанг рози эмас,
тавбанг қабул бўлмас сани” деб уларни падар-ота амрини бажаришга
тартибган:

Машрики Мағрибни кезсанг йўқ бу дардингга табиб,
Қилмагай анда шафоат саййидий нури ҳабиб,
Куйдурур ул молики Дўзах сани охир мужиб,
Юз фиғону нола қилсанг, ҳеч киши келмас қариб,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани.

Бўйи раҳмат анга етмас, кимки бадкирдордур,
Гўр ани қилмас қабул, чиркин тани мурдордур,
Чун худо бандам демас, ҳар кимки дил озордур,
Ким падарозордур, ондин Худо безордур,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани.

Неча йил тун-кун агар тинмай ўқусанг илми қол,
Ҳеч вақт иймони покингга тополмассан камол,

Ҳар замини шӯразоридур, кӯкармасдур нихол,
Арзаиға арзимас йӯл устида синган сафол,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани.

Сан аластда айлаган ваъдангда турғоинг қани?
Аҳди комил айладинг, аҳдингда турғонинг қани?
Толиби содик бўлуб йўлингда юргонинг қани?
Зарқайи сажжодларни барҳам ургонинг қани?
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани.

Тоатинг беҳудадир, ҳаргиз тополмассан самар,
Сад ҳазорон некни бир хўйи бад барҳам урар,
Эй, мукаллид, доманинг куйди ўзингдин беҳабар,
Арш аъзамдин улуғдур бандага амри падар,
То отанг рози эмас, тавбанг қабул бўлмас сани¹.

Қуръони каримда айтилган фикрлар ҳадисларда янада кенгрок ва муфассалроқ шаклда баён қилинган. Уларда ота-она ким бўлишиндан қатъий назар фарзанд томонидан ҳурмат қилиниши, кексалик чоғида парвариш қилиши лозимлиги уқтирилади. Уларда кўтаришган фикрлар жумласига ота-онага сўзсиз итоат қилиш, уларнинг ризолигини олиш, хизматини бажариш, уларга меҳрибонлик қилиш, ота-она олдида ўзини камтар, хокисор тутиш ва бошқалар кирadi. Имом Исмоил Бухорий ўзининг “Ал-адаб ал-муфрад” рисоласида ота-она ҳақида қуйидагиларни айтади: “Ота-онаниг итоат қил, агар улар дунёдан воз кеч десалар ҳам ҳурматлари учун буйруқларини ижро қил!”². Айниқса, фарзандлардан биринчи ўринда онани ҳурматини жойига қўйиш талаб этилади. Бу ҳақда ас-Салом Термизий ҳадисларида қуйидаги фикрлар келтирилади: “Баҳз ибн Ҳаким айтишича, унга отаси, бобосидан шундай ривоят қилган: “О Расулуллоҳ!-дедим,-Кимга эзгулик қилай?” Расулуллоҳ: “Онанига”, дедилар. “Яна кимга” деб эдим: “Онанига” дедилар. “Яна кимга?” дедим. “Отанига”-дедилар,-ундан кейин барча яқинларингга”, дедилар³.

¹ Машиаб Делон 2006, 407-408-бетлар.

² Имом Исмоил Бухорий Ал-адаб ал-муфрад 11-бет.

³ Абу Исо Термизий, Салхит Термизий, 42-бет.

Машрабнинг ижтимоий ахлоқий меросида ота-онасига муносибат масаласи марказий ўринни эгаллайди.

Машрабдек шоирнинг онаси бўлиш катта бахт. Машраб муродаки бўлмасин, бир зум онасини ёдидан чиқаргани йўқ. Шу оғрини бирга онанинг калби дарду аламга тула. У мискин, дили шикаста, юрак-бағри қонга тўлган. Фарзанди учун куйиб адо бўлган. Юри, онанинг ёлғиз фарзанди Машраб ҳар доим узоқда дарбадар юрт кезади, шаҳру қишлоқ кезиб адолат излайди. Машраб юрт кезиб ҳақиқат излаб, онасидан ўз вақтида хабар олмайди. Дунёни дарбадар келган шоир:

Жамолинг кўргали келдим, аё эй меҳрибон онам,
Менинг учун адо бўлган юраги бағри қон онам.

Хутан даштига туштум бул фалакнинг гардиши бирлан,
Энингкил арзи ҳолимни, мен айтай сенга, жон онам.

Ажойиб меҳрибонимсан, мени ороми жонимсан,
Муроди ду жаҳонимсан, биҳишти жовидон онам.

Мени бир жоду кўзлук бул жаҳон ичра хароб этти,
Қади сарву санавбар, қошлари мисли камон, онам.

Бошимга тушти бул савдо, бўлубман булбули шайдо,
Набистони жаҳонда қумридек шаккарфишон онам.

Бу ишқ ўти хароб этти, юрак-бағрим кабоб этти,
Мени хоку тӯроб етти юзи моҳи тобон, онам.

Сани кўп интизор эттим фироқ ўтига, эй Каъбам,
Тавофи Каъбаи максуда келдим дилкашон онам.

Нлоҳо, афв қилгайсан бу Машрабнинг гуноҳини,
Туфайли онан зорим, гарибу нотавон онам,-
дейди¹.

Умри сафарда ўтган шоир доим онасига интилади. Жаннат битта. Аммо **Машраб** учун гуё жаннат иккита. Ҳақиқий жаннат беғуноҳдан мосуво, Аллоҳнинг беғуноҳ бандалари учун абадий, боким. **Машраб** эса она олдида етиб келганлигини жаннатга кириш билан баробар ҳисоблайди. Негаки, ушбу она олдидагина ором топилади. Мискин шоир онани кўриш ва уни зиёрат қилиш билан икки жаҳонга ҳам муроди ҳосил бўлгандек ҳис қилади. Зеро, ҳадисда: “Жаннат оналарнинг оёғи остидадир”, дейилган. **Машраб** онасининг меҳрибонлигини таъкидлайди.

У **Биби Салимани** **Каъбага** киёслайди. **Каъба-бу** мўъминлар мусулмонлар зиёрат қиладиган муқаддас даргоҳ. **Каъба-Оллоҳнинг** уйи, зиёратгоҳ. **Машраб** **Каъбани** бир неча бор зиёрат қилиш бахтини муяссар бўлган комил инсон, шу боис у онасини **Каъбага** менгадиган уни тавоф қилиш учун келганлигини айтади. Зеро, онани кўриш иқтизорлик ва фироқ ўтида юрган шоир учун дилини ёриш, дарду ҳасратларини айтиш, **Каъбани** зиёрат қилиш билан баробар **Машраб** илоҳ (**Аллоҳ**) олдида ғариб онасидан ўз вақтида хабар ололмаганидан гуноҳини кечиришини илтижо қилади.

Ҳадисларда, булардан ташқари аёллар, умуман хотин-қизлар тўғрисида айтилган фикрлар кўплаб топилади.

Ҳадислардаги хотин-қизлар тўғрисидаги фикрларни таҳлил қилишдан олдин шуни айтиш лозимки, шўролар давридаги тадқиқотларда ислом динининг хотин-қизларга муносабатини сохталаштирилди ёки нотўғри талкин қилинди. ўша даврдаги ҳукмрон мафкурага бўйсундирилди. Хусусан уларда ислом динининг хотин-қизларга паст назар билан қараши, уларни таҳқирлаши, тенгсизлиги, ишлатмасдан фақат ичкарида тутқунликда сақлаб туриши тўғрисида кўп бўхтон гаплар айтилди. Мустақиллик туфайли Қуръон ва ҳадисларда хотин-қизлар тўғрисидаги фикрларини ҳолисона, ҳаққоний, қандай ёзилган бўлса шундай таҳлил қилиш, ўрганиш имкони туғилди.

Ҳадислар ҳар бир мўмин кишини аёлларга нисбатан яхши муомалада бўлишга, уларни ҳурмат қилишга даъват этади. “Сизларнинг яхшилариңгиз, дейилади уларда-ўз аҳлу аёлига яхши муносабатда бўлганларингиздир. Мен сизлардан кўра ҳам ўз аҳли аёлимга яхшиман. Хотинларни фақат яхши одамларгина иззат-иқром қилур, аҳлу аёлларни фақат ёмон одамларгина хору- зор қилур”¹. Бу

¹ Аҳлиқ-адабга оид ҳадис намуналари. 90-бет.

буларнинг маълум бўладикки, ислом дини хотин-қизларни пастга қўйишники, уни ўзи билан тенг кўришни, кийим-кечак билан сазолашни, сўкмасликни, унга қўл кўтармасликни раво кўради. Бундан бошқа бир ҳадисда юқоридаги фикрлар янада равшанлаштирилади. “Тангри аёллар билан яхши муомалада бўлиширингизни тавсия этади, чунки улар оналаринг, кизларинг, аёлларингдир. Бошқа дин аҳлларининг бири қўли ипта бормаган аёлга (яъни чеварчиликни билмайдиган аёлга) уйланса ҳам бир-бирларидан безор бўлиб ажралишиб кетмайдилар”.

Диринин Машраб узоқ сафардан келганда онаси Биби Салима бозор ҳиссланиб, тўшақда ётган, кўзи ҳам нурсизланиб фарзанди келганинигини илғай олмайди. Манбаларда, ривоятларда ёзилишича Машраб ховлисида икки соатлар Аллоҳни зикр қилиб, онаси кўзини очганини муножот, илтижо қилиб Аллоҳдан сўраган. Шунда ҳовли, у зикр тушган жой икки газ ер чўкиб кетган экан. Терга тушиб кетган Машраб уйга кирсалар оналарининг ожиз кўзлари очилган, пурланган, Машрабни таниб, рози-ризолик айтиб, сўнгра омонинини Аллоҳга топширган.

Онасини тупроққа кўйган Машраб қирқ кун унинг қабри тепасида: “Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан?” деб зор-зор йиглаб, унга атаб жуда кўп мухаммаслар яратган:

Бул ўлумнинг дастидин, эй дўстлар, хайрондуман,
Топмайин ҳеч чорайи ҳар ерда саргардондуман,
Пайлайин ман бандайи шоистайи Раҳмондуман,
Дардим афзун, дил паришон-бесару сомондуман,
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?

Бул ўлумнинг дастидан, мандин забунрок йўқ киши,
Зор йиглаб бори ғамда сарнигунрок йўқ киши,
Меҳнати хижронда мандин нотаваунрок йўқ киши,
Ман етимдан бенаво, беҳонумонрок йўқ киши,
Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?

Пайлайин ёлғиз манга йўқ, барчага келган ўлум,
Ҳазрати Одам Атомиздин мерос қолган ўлум,
Барча одам жисмини ер остига солган ўлум,
Ёлғузун манга эмас, эл жонини олган ўлум,

Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним, қайдасан?

Булбули бечораман, эй гулистоним, қайдасан?

Қумридек ноландаман, руҳи равоним, қайдасан?

Йигламоқдин қолмади бағримда коним, қайдасан?

Эй фидо бўлсун сапга бул танда жоним, қайдасан?

Жон қушининг манзили, оромижоним, қайдасан?

Ҳасратинг бошимга тушти, доғи аъзамдур букун,

Осмонни ўртасам оҳим билан камдур букун,

Ох уруб гурбат аро йиглайки мотамдур букун,

Бир азиз бошимга юз минг гуссаю ғамдур букун,

Йигламоқдин қолмади ашки равоним, қайдасан?¹

Машрабнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари таҳлил этилаётган ушбу қисмда шоир ижодини хорижда ўрганилиши мавзуси ҳақида мухтасар фикр юритилиши мақсадга мувофиқдир. Шу мавзу бўйича наманганлик тадқиқотчи Мусо Тожихўжаев машрабшунослик фанига нзланиб, ўрганиб ҳисса қўшиб келаётганлигини таъкидламоқчимиз.

У аввало Машраб ижодида унинг устози Офокҳожанинг хизмати баландлигини, шоир қайсики мамлакат ҳудудидан ўтса омма, ҳукмдорлар илиқ қарши олишини, аммо дарвиш шоир баъзи ахлоққа зид ишлар қилиб қўйиб уларнинг газабига йўлиқишини, аммо ҳудудга эътиқоди юксак шоир халқ орасида жуда машҳурлиги ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган:

Бир пўстин остида етти йил Офокҳожа эшонга хизмат қилган Машраб инсонга бўлган севгиси учун қаттиқ жазога дучор бўлади ва бу даргоҳдан қувилади. Шу кундан бошлаб шоирнинг афсонаю ривоятларга тўла ҳаёти бошланди. У қаерда бўлмасин, меҳнаткаш халқнинг ҳурматига сазовор бўлади. Машраб ҳали шаҳар ёки қишлоққа кириб келмасданоқ кишилар унинг истиқболига чиққан. Дарвеш шоир уларнинг ҳузурида газалларидан ўқиб бериб, узининг ғайриоддий ва фавқулодда билими билан кишиларнинг таҳсинини сазовор бўлган. Қўплаб кишилар унга шогирд бўлишга, ҳукмдорлар эса мурид бўлишга ошиққанлар. Лекин обрў-эътиборининг ҳаддан зиёд ошиб бораётганини сезган Машраб айрим ахлоққа зид ишларни

¹ Машраб. Девон. 2006. 457-458, 459-460-бетлар

уларнинг газабига дучор бўлади. Бунинг сабабини санокли
насибларгагина насиб қилган бир ҳислат билан изоҳлаш
мумкин. Машраб Иброҳим Адҳам ва Мансур Ҳаллож изидан бориб,
мени фикат Аллоҳга тоншириш, «Ишқ муҳаббат ягона Ҳаққаду»
дониғи амал қилган. Соддарок қилиб тушунтирадиган бўлсак,
«Менар мени яхши кўриб қолиши, Аллоҳга бўлган меҳрлари
уларнинг мумкин» ақидаси Машрабнинг асосий ғояси эди. Шунинг
билан халқ орасида у «Девонаи Машраб», «Телба Машраб», «Шоҳ
Машраб», «Девонаи Барҳак» деб номланган¹.

Бобораҳим Машраб ижоди Ғарбда-Европада XIX асрдан бошлаб
ўрганили бошлаганлигини, унинг шеърлари таржима қилиниб, ғарб
адабий доиралари фикрини ишғол қилганлигини фаранглар,
шунинг унинг ижоди юқори баҳолаганлигини кайд этиб ёзади:
Шарқда Бобораҳим Машрабнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш унинг
таърифидаёқ бошланган бўлса, Ғарбда-Европада эса изчил ва илмий
ўрганиш XIX асрдан бошланган.

Биз биламизки, Шарқнинг кўплаб буюк адиблари асарлари
«тақомиллар Ғарб тилларига таржима қилинган ва кенг ўрганилган.
Буллардан, сўз мулкининг султони ҳазрат Алишер Навоий,
бозоридин Бобур, Ҳофиз Шерозий, Фузулий каби буюк
широқларнинг асарлари вафотларидан биров вақт ўтгач, Ғарб адабий
омони кириб келганлар. Лекин гўзал ва уйноқи, охангли, кенг
маъноли газаллар соҳиби Машрабнинг ижоди нахотки Европада
қўл қилинмаган бўлса?! Бироқ кейинги тадқиқотларимизнинг
натижалари шуни кўрсатаптики, ҳамюртимизнинг асарлари ҳам
назрийшунослик, фузулийшунослик каби Ғарб адабий
доираларининг фикрини тортган. Нозик таъб французлар шеърят
иқдосмандлари бўлмиш олмонлар, жаҳонгашта венгрлар Бобораҳим
Машрабнинг ҳаёти ва ижодига юксак баҳо берганлар².

Аммолавий машрабшуносликка катта ҳисса қўшган рус олимлари
Н.С. Веселовский, В.Л. Вяткин, У.Е. Остроумов, Н.С.
Цикопинларнинг хизматларини юксак баҳолаганимиз холда, улар
билан тенг пайтда иш бошлаган Херман Вамбери, Мартин Хартман,
Һернр Гренар, Дитрел де Рэн, Йоханнес Аветараниан, АҚШ Фанлар
Академияси аъзоси, олмон шарқшуноси Аннамарие Шиммель каби
тадқиқотчиларнинг бу борадаги хизматлари бениҳоя юксакдир.

¹ Мусо Тоҳиджонев. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг ҳарифда ўрганилиши. Адабиёт кўнгули Абдулла
Ҳасановий номидаги халқ мероси нашрияти 3-сон Тошкент, 2000, 170-бет.
² Ушба манба, 171-бет.

Буюк олмон шарқшуноси, араб, форс, турк ва айниқса ўзбек тиллари мутахассиси, иломшунос олима А. Шиммель Шарқона кўплаб мутасаввифлари қатори Бобораҳим Маншрабнинг таснифлари карашларини ҳам кенг ўрганган. Шиммель “Ипак йўли мерослари” китобининг “Германия ва Ўзбекистон” бўлимида маншрабшуносликка катта ҳисса қўнган олмон шарқшуноси М.Хартман ва можор шарқшуноси Х.Вамбери номларини эҳтиром билан таништира олади¹.

Шунингдек, Маншраб асарлари Туркияда босилганлиги, айниқса мутафаккирнинг “Мабдаи нур”нинг олти марта нашр этилиши, станбуллик Маҳмудбек матбасида чиқарилиши ҳақида маълумот бериб қуйидаги фикрларни келтирган:

XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Марказий Осиёни зиёлилари Туркистон эҳтиёжи учун бир қатор китобларни Туркияда нашр қилдирганлар. Ушбу нашрлардан бири ҳақида проф. И.Абдуллаев “Бобораҳим Маншраб, Мабдаи нур” китобининг 24-25 бетларида “Ҳозиргача бизга “Мабдаи нур” нинг олти марта нашр қилингани маълум”, деб уша китобларнинг нашр йили, жойи, кимнинг эҳтимоми билан нашр этилгани ва Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида белгиланган тартиб рақамлари келтирилган. Шунда олтинчи рақам остида қуйидаги ёзувни ўқиймиз: “...Сиддиқ хожа Хожандий эҳтимоми билан 1319 ҳижрий йил сафар ойида (1901 йил мелодий) Стамбулда Маҳмудбек матбаасида босилган.

Устознинг сўзларини яна бир бор тасдиқлаш учун Мартин Хартманнинг 1902 йил август ойида ёзилган «Доно дарвеш ва авлиё даҳрий» китобининг сўзбошисидан бир парча таржимал келтирамиз: “...”Мен умуман кутилмаганда унга эришдим. Стамбуллик китобфурушлардан бири 1901 йилнинг кузида менни Марказий Осиё адабиётларига оид илтимосимга кўра, икки литографик усулда чоп этилган китоб кўрсатди ва ўқиб берди. Бири Хувайдонинг шеърий девони, иккинчиси Маншрабнинг шеърий девони: биринчи китоб Хўжаназар Жиманийнинг (Хувайдо унинг тахаллуси) шеърлари тўплами, “Девонаи Маншраб” эса аксиича, Маншраб тахаллусли кишининг кўплаб шеърларидан иборат ҳикоялари...”².

¹ Ўша манба, 171-172-бетлар.

² Ўша манба, 173-бет.

Тожиҳўжаев немис олимлари Намангандек кичик
Машраб, унинг устозлари, ҳаммаслак дўстлари
нигидан, улар илмий эканлигидан ҳайратини
нигидан, венгр олимлари эса Машраб қўлёмалари уларда
ташқилигини билдирганлигини айтади:

Наманган шаҳри асримиз бошларида Фарғона водийсининг гўзал
шаридан бири бўлиб, аҳолиси эса атиги 61 минг киши бўлган.
Ушбу кичик жойдан XVII-XVIII асрларда Машраб, мулло Бозор
на ва тарихчи Зиёвуддин Исоқ Боғистоний каби буюк сиймолар
нинг олмон олимини ҳайратга солади. У Наманган ҳақида
ишқ маълумот олиш учун олмон ориенталисти Ф. Шварцнинг
“Ориентон” номли китобига мурожаат қилади. Бундан ташқари,
Фарғона Қашқарда узоқ йил яшаган венгр ориенталисти Й.
Австрианиан билан ёзишиб, “Шоҳ Машраб” ва “Девонаи Машраб”
номли кўшимча манбалар сўрайди. Австрианиан “Девонаи
Машраб”даги газалларда кўплаб гализликлар борлигини айтади ва
Фарғонадаги уйда Машраб, Офокхўжа шахсларига оид ёзувлар
дорини “Девони Машраб”нинг нуқсонсиз, чиройли ёзилган қўлём,
қоғозма нусхалари сақланаётганлигини билдиради. Бу ёзувлардан
доридаки, Бобораҳим Машраб ҳақида илк бор илмий изланишлар
бўлиб борган олимлардан бири венгр олими Йоханнес
Австрианиандир¹.

“Шоҳ Машраб” да берилган тарихий фактлар, шахслар номи ва
таърифи билан бир қаторда ривоятлар ҳам олмон шарқшуносининг
таълиботини тортганини пайқайди. Фикримизнинг исботи учун
Машрабнинг Шайх Нуриддинни шайтонлар чангалидан қутқариш
учун йўлга чиққач, тоғ довоида Офокхўжа томонида дарвеш
шоирга совға қилган муқаддас Куръонни уғирлаш нияти бўлган ўғри
шоирнинг жойи Хартманнинг фикрича, халқ китобида нотўғри
берилган. Бу воқеа Уксалурда-қирғизлар қишлоғида рўй берган деб
билиниди. Мақолада оддий халқнинг Машрабга бўлган муносабати,
дарвеш шоир номи билан боғлиқ дово, турли мазорлар, чегара
носии ҳақида сўз юритганда Европа кишиларининг маҳаллий
аҳолига бўлган ҳурмати ҳам акс эттирилган. Лекин кези келганда
шуни ҳам айтиш керакки, мақолада Машрабнинг вафоти 1105
ҳижрий (1693 мелодий) деб берилган. Бу янглишиш сабабини
қўлидаги икки факт билан изоҳлаш мумкин: М. Хартман жойларда
турли кишилар билан мулоқотда бўлган. Бу кишилар шоирнинг ҳаёт

¹ Ушбу манба, 177-бет.

йўлини турлича талқин қиладилар, уларнинг маълумотлари кўпинча бир-бирига зид эди. Инглиз шарқшуноси Ховарт Афғонистоннинг ҳукмдорлардан иккита Маҳмудларни ўзининг “Туркистон” номли китобида келтирган.

Масалан, “Туркестанские ведомости”нинг 1896 йил сонинда П.Л.К.Ю. ўзининг «Марғилон мактублари» мақоласида ушбу ўқувчиларини Машраб ҳаёти ва ижоди билан таништириш зарурлиги ҳақида ёзади. Профессор Н. И. Веселовскийнинг 1895 йили Петроградда нашр этилган “Шарқ хотиралари” (“Восточные заметки”) китобидаги мазкур масалага доир фикрларни келтириб, Профессор Веселовский ўша асарида шундай деб ёзади: Девоннинг Машраб-Ўрта Осиёда жуда ҳам машҳур бўлган беадаб, халқ мутойибачи. Мазмунан одоб-ахлоқдан ташқаридаги ҳикматлар, панд-насихатлардан тузилган тўпламлари бор. Бизнингча, турфадиний масалаларга муносабатда ҳурфикрли одам сифатида ҳам, лекин узбеклар босқинигача бўлган давр халқ ақлий ҳаёти маҳсули сифатида бу шахс чуқур диққат-эътибор ва ўрганишни талаб этган. Девонга маҳаллий руҳонийлар билан турли масалаларда доим баҳслашган ва ҳамини голиб чиққан!¹

Истисносиз шунини эътироф қилган ҳолда қайд этмоқ бурчимизки, хатирчилик машрабшунос олим Жалолиддин Юсупов 1990 йилда 416 бетлик шоирнинг ғазал ва турли жанрдаги шеърӣ асарларини булган-мустанозод, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъларини тўплаб “Меҳрибоним-қайдасан” мажмуасини нашр этган эди. Ушбу тўплам нашрига Рауф Парфи фидойӣлик қилиб Ж. Юсуповга хайрихоҳлик кўрсатган экан. Буни Ж. Юсупов доим миннатдорлик билан эслаб юради, ўша тўпламга тасаввуф олими Н. Комилов ва Г. Саломов сўзбоши ёзиб Ж. Юсуповнинг қилган меҳнатини қайд этган эдилар.

Орадан ўн олти йил ўтиб 2006 йилда нашр қилинган “Машраб Девон”ни ҳажман салмоқли бўлиб ноширлар уни Шарқ миниатюрачилиғи расмлари билан безаб ўқувчиларга тўхфа этди.

Бу “Девон”ни нашрга тайёрлашда Ж. Юсупов олдинги тўпламга кирмай қолган турфа жанрдаги шеърӣ манзумаларни ҳам қайта-қайта таҳрир этгани ҳолда 280 та ғазал, 21 та мустанозод, 4 та мураббаъ, 78 мухаммас, 7 та мусаддас, 2 та мусаббаъ, 1 та мусамман, 1 та маснавий, 11 та фард, 4 та тўртликларни-жами 414 та шеърӣ

¹ Абдулла Жаббор. Исмийтиш нима, Шоҳ Машраб? 40-41-бетлар.

... ва 608 бетлик, 62 босма табоклик тўпламни тайёрлаган. Демак, Машраб ўзбек шеърий жанрларининг деярли ҳаммасида ижод қилинган кўзга ташланади. Ж. Юсуповнинг хизмати шунки, роса 50 йилдан юзга ва изоҳлар ёзган, 45 бетлик кириш сўз битиб Машрабнинг фаолияти, унинг газаллари ва бошқа турдаги асарлари ҳақидаги шарҳлаб берган.

Ушбу таъкикот улуг шоирнинг ҳамма жанрларда ёзган ва 2006 йил "Машраб" "Девон"ига киритилган асарларини 1 (бир)тадан тартиб билан мўлжаллаган.

Шу муносабат билан Ж. Юсупов яшаб ижод қилган вилоят ҳаётида "Ўстлик байроғи" (Навоий вилояти) 2007 йил 20 март куни "Шоҳ Машрабни Хатирчидан изланг" илмий мақоласи суҳбат эълон қилинди.

Ж. Юсупов шу фикрларни қайд этган:

Миллий кадриятларимизни қайта тиклаш борасида олимларимиз томонидан қилинаётган сазой-ҳаракатлар таҳсинга эришди. Ана шулардан бири сифатида ўзбек мумтоз адабиётининг янрик нақили, бобкалонимиз, шарқ халқларининг ифтихорига айланган файласуф шоир Раҳимбобо Машрабнинг адабиётшунос олим Жалолиддин Юсуфий томонидан тузилган янги "Девон"и нашрнинг чиқарилганини тилга олиш жоиз.

Мизкур мукамал "Девон"га сўз боши қолдирган захматқаш адабиётшунос олим, профессор Ғайбуллоҳ-ас-Саломнинг таъбирича "Девондан Машраб биз учун "янгилик" эмас. Йирик адабиётшунос олимларимиз шоирнинг ижодий фаолиятини обдон ўрганишган... Ўшунинг жунбушга келтирувчи газаллари одамларга ёд бўлиб қолди. Том маънода ХАЛҚ ШОИРИга айланган..."

Аммо халқларимизнинг меҳр-муҳаббатига айланган, эл севган Машраб каби даҳо шоирнинг пароканда газалларини асл ҳолича ҳақдан нашр этишдек захматли юмуш хатирчининг гўзал Мизчагар аталган қишлоғида яшовчи адабиётшунос олим Жалолиддин Юсуфий зиммасига тушибди. Девон Тошкентдаги "Янги аср авлоди" нашриёт-матбаа марказида чоп этилди. Мизкур мукамал девонни кенг китобхонларга етказишда ҳам маънавий, ҳам маърифий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган Хатирчи туман ҳокими Э. Турдимовга ноширлар алоҳида миннатдорлик изҳор этганлар. Зеро,

Машраб шеърятги ихлосмандлари учун ушбу тухфа бебаҳо сазовор бўлиб қолади...¹

Халқ орасида дил ўртар газаллари туфайли Машраб, деҳқон Машраб атовлари билан машхур бўлган шоир Рихон Машрабнинг 1990 йилда тўрт юз саҳифалик «Меҳрибоним кайиш» китобига тартиб бериб чоп эттиришга муваффақ бўлгандик. Ашроф шўро сиёсатининг таъсири сезилиб турган ўша китоб яна тезлигида китобхонлар орасига тарқалган бўлса-да, машрабшунос олимларнинг таклифларига кўра вақт бу китобни яна қайта тўлдиришни тақозо этарди. Вақт ўтди. Шахсий кутубхонадан сакланастган даҳо шоирнинг 20 дан ортиқ, халқ орасида “Девон Машраб” номи билан тарқалган газаллари қўлёзмаларини ўғитиш ва мобайнида такрор ва такрор тадқиқ этиш туфайлигина қўлингиздан “Девон” қайтадан чоп эттирилди².

Машрабнинг газаллари, мухаммаслари, мустақиллари, мураббалари, мусаддаслари, мусамманлари, маснавий ва фардларининг ҳар бири тадқиқотга арзийди. Бизгача шоир меросида дахлдор “Мабдаи нур” ва “Кимё” асарлари ҳам етиб келган. Уларнинг ҳар бири ўзгача олам касб этган. Жалолиддин Румийнинг “Маснавий” асарига шарҳ тарзида ёзилган «Мабдаи нур» асарини 90-вақтида профессор Фитрат ўзининг илмий изланишларида Машраб ижодига мансуб эканлигига ишора берганлар. Шох Машрабнинг навбатдаги асарлари “Кимё” эса “Мабдаи нур”нинг маънавий давомидир. Бу асарда 22 та кимё берилган бўлиб, ҳар бир кимё учун бир-иккитадан ҳикоят келтирилган. Кейинги асар “Қиссаи Байсу Қараний” деб аталади. Ҳазрат Алишер Навоий “Насойимул муҳаббат” номли асарида шайх Увайс Қараний ҳақида, бу табаррук зотнинг фазилат, хислат ва кароматлари ҳақида муҳаббат билан битилган сатрларни ёзиб қолдирганлар. “... Онинг ҳолагини тамом битиса, яна бир бошқа китоб битимак керак”,-дея луғат қилганлар. Навоийнинг бу орзуларини кейинчалик Шох Машраб амалга оширдилар. Шунингдек, Шох Машрабнинг “Қиссаи Меърожномайи Расули Акрам” (с.а.в.) ҳақидаги асари мустақил жанрида ёзилган бўлиб, «Қиссаи Машраб» қўлёзмаларида учрайди³.

Мен бутун умримни Машраб ижодига бағишлаганимдан афсусланмайман!

¹ Дўстлик байрами Шох Машрабни Хатирчидан ивланг, 2007, 20 март, 5 саҳифа.

² Ўша манба, ўша жой.

³ Ўша манба, ўша жой.

Насри бузрукчоримнинг тилагини ва васиятини амалга ошириш
хосси уринишларим бу, холос. Раҳимбобо Машраб Қуръони
Маънида билган, тафсир ва фикҳ илмларини мукаммал эгаллаган.
Ушбу дунёвий олами ирфон ва илоҳий илм билан машғул бўлган.
Қуръон найғамбаримизнинг 600 дан зиёд ҳадисларини асарлари
орқали енидириб юборган. Жаҳон адабиётида ижоди Машрабчалик
қалбига шоир ўтмаган бўлса керак. Яқинда камина Машрабнинг
асарини нашрга тайёрламоқчиман. Кейинроқ эса “Мабдан
қалбига китоб ҳолига келиб қолади. Амир Насруллоҳон давлатида
хизматида турган, Ёрмуҳаммад Мухлис Намангонийнинг
қалбига ҳақидаги рисоласи тадқиқоти ҳам охирлаб қолди. Яқинда
“Нурато” радиофили муҳаммас ҳам топилдики, ундан бир парчани
қалбига ҳадисларимиз эътиборига тавсия этамиз:

Нуратонг амрин дилга жо айлаб келибман, Нурато,
Чун суюмат еткур анда Холику арзу само,
Хар қилин келса умид айлаб, бу даргоҳга яқин,
Насумид қилма қулингни бу туфайли, Нурато...¹.

Маъкур тадқиқотнинг ушбу бўлимида Машрабнинг турли
жанрдаги асарлари, хусусан у шеърининг мустаъод, мурабба ва
муҳаммас жанрига энг кўп ҳисса қўшганлигини таъкидламоқчимиз.
Шунингдек, Машрабнинг ўзбек классик жанри ғазалчиликка
Насрийдан кейин салмоқли ҳисса қўшган шоир эканлигини қайд
қилимоқчимиз.

Ўзбек классик адабиётининг йирик намояндалари ҳам, уларнинг
номларини у ёки бу даражада ўрганган қадимги тазкиранавислар
ҳам, ҳозирги замон адабиётшунос олимлари ҳам ғазал жанрининг
номинлари тўғрисида фикр юритганда, форс-тожик ғазалиётининг
таъсири масаласига диққат қиладилар. Устоз ғазалнависларнинг
номларини зикр қилганларида, биринчи ўринда форс-тожик
шоирлари номларини айтадилар. Масалан, Алишер Навоий ғазал
жанри устозлари ҳақида гапириб, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий
ва Жомий номларини тила олади.

Ўзбек шоирлари учун форс-тожик классик шеърини анъаналари
ўзини хос бир мактаб эди. Улар бу поэзиядан ўрганиб ундаги
анъаналарни ўзбек поэзиясига тадбиқ қилар ва катта
муваффақиятларга эришар эдилар. Ўша вақтларда эски ўзбек тилида
ижод этган шоирлар, аввало, лирик турнинг кичик жанри-ғазалда ўз

¹ Ушбу мактаб, ушбу жой

кучларини синаб кўрар ва бу соҳада форс-тожик шoirларини мусобақалашар эдилар. Шунинг учун ҳам, Е. Э. Бергелс кўрсатишича, "Лутфий ўзининг бутун маҳоратини кичик формани ишлаб чиқишга қаратди. Унинг учун ҳамма эътибори газал усталари Камол Хўжандий ва Ҳофиз асосий намуна. Лутфийнинг ўзи Камол билан мусобақалашини ўзининг асосий вазифаси қилиб қўйган эди"¹.

Форс-тожик ва ўзбек халқларининг кадимий дўстлиги ҳамкорлигини кўрсатувчи жуда кўп маданий-адабий фойдалар мавжуд. Жумладан, Навоий, Бобир, Машраб, Мунис, Одинар, Нодири, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Аваз сингари газал усталари фақат ўзларидан олдинги ёки ўзларига замондош бўлган ўзбек шoirларининг асарларигагина эмас, балки форс-тожик адабиётининг вакиллари бўлган Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий, Абдуридзшом, Жомий, Мирзо Абдулқодир Бедил ва бошқа шoirлар газалиларини ҳам мухаммаслар боғлайдилар. Назира ва татаббуълар ёзилган. Бундай шеърлар тожик ва ўзбек тилларида ёзилган².

XVII-XVIII асрларда жуда кўп шoirлар Фузулий шеърлари таъсирида асарлар битдилар, унинг гоявий-бадий анъаналарини давом эттирдилар, озарбайжон тили элементларини ўз шеърларини олиб кирдилар. Буни Вафой, Турди, Машраб, Роқим, Рашид, Андалиб, Нишотий, Мужрим Обид ва Мунис сингари кўпгина шoirлар ижодиётида, жумладан, газалиётида кўриш мумкин. Худди шундай ҳодиса XIX асрда ҳам давом этди. Нодири, Увайсий, Гоҳи, Гулханий, Махмур каби шoirлар Фузулий анъаналарини давом эттирдилар.

XVII-XIX асрнинг ўрталарида ўзбек газалиёти формал-нонформатив жихатдан ҳам тараққий қилди, газалнинг турлари кўпайди. Бу диндор газали муламмалар, газали мувашишаҳлар ва газали мушoirларар кўп яратилди.

Машраб, Махмур, Мунис каби кўпгина истъодли шoirлар газали муламманинг гўзал намуналарини яратган бўлсалар. Нодири, Увайсий ва бошқа шoirлар газали мувашишаҳнинг яхши намуналарини битдилар. Махзуна, Фазлий каби шoirлар мушoirлар газаллар яратдилар.

¹ Е. Э. Бергелс. "Наваи и Джами", стр. 38.

² О. Носиров, С. Жамол, М. Зиёвуддинов. Ўзбек классик шеърини жанрлари «Ўзбекистон», Тошкент, 1979, 32-33-бетлар.

Машраб классик адабиётимиз йирик намояндаларининг бири шунинг учун ҳам, улар меросларини тинмай ўрганиш, мутолаа қилиш асосидан ижодкор бўлиб шаклланди, вояга етди. Шоир Навоидан бошлаб, биринчи навбатда, унинг ишқий лирикасида ана шу мероснинг таъсирини кузатиш мумкин. Масалан, Машраб Навоийнинг машҳур:

Басман сенгарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Басманур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма¹,
Басманнинг қабул қилиб, уни шу ўйноқи вазн, шу қофия-радиф, шу
қофия доғим ёттиради ҳамда буюк устозига ҳурмат ва унинг
асарини тин олиш белгиси сифатида ўзининг гўзал газалини
қўяди:

Қадишг гаמידин кўнглум эрур гунчалари қон,
Гунаҳарни тарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Бахри гами ҳажринг мени улдурғали етти,
Шу қаб шакарим хоҳ инон, хоҳ инонма.

Машраб каби кўйингда бўлуб барки тажалли,
Басманли асарим, хоҳ инон, хоҳ инонма².

Бу қитъабду Машрабнинг Лутфий лирикасидан баҳраманд
қилинишига, ўрганганлигига ишончли ҳужжатдир. Машраб
аввалида, унинг камолга эришувига, айниқса, улуғ Алишер
Навоийнинг мероси ижобий таъсир кўрсатади.

Шоирнинг энг яхши асарларида биз Навоий фалсафасини,
ахлоқсозлигини, мазмунининг ҳаётийлиги, чуқурлиги ва тил
қўлланганини кўрамиз, вазн равллиги ва ўйноқилигини қайд этамиз,
яна шу таллаш ҳамда уларнинг бадий талкинида яқинлик ва
узоқликни учратамиз. Буни Навоий ва Машраб газалларининг
биринчи байтларини қиёслашнинг ўзидаёқ кўриш қийин эмас.
Навоий:

Оҳким ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлигим афсона бўлди оқибат...³
Ёшурун дардимни зоҳир қилди афгон оқибат,
Асрагон розимни ёйди сайли мужгон оқибат.

¹ Ҳофий. Танланган асарлар. Ҷадал нашр Тошкент. 1958, 22-бет.

² Машраб. Танланган асарлар 21-бет.

³ Алишер Навоий, Ҳазратшул маъний, I-том 92-бет.

Машраб ёзди:

Найлайин, дилдордин бегона бўлдум оқибат,
Юз гаму ҳасрат билан ҳамхона бўлдум оқибат...¹.

Қилди бу чархи фалак расвои даврон оқибат,
Бору йўким бўлди охир ерга яксон оқибат².

Марҳум маизурнафас ва кучли овоз соҳиби Ўзбекистон, Татаристон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Отажон Худойшукуров Машраб ғазалларидан кўп ашула ижро этан. Унинг “Азалдан то абад кўнглум қутилмас ишқ балосидин” мисраи билан бошланувчи ашуласини тингламаган шинаванда йўқ эди, бу гапни ўзбек ғазалчилиги талабига жавоб бўладиган Машраб шеърий ижоди намунасидир:

Азалдин то абад кўнглум қутулмас ишқ балосидин,
Юроким раҳналар бўлди бу ишқнинг можаросидин.

Хаёлимда санинг васлинг тополмасман, мани хайрон,
Магар васлингга етсам пири комилнинг дуосидин.

Эшит арзимни, эй дилбар, юрак-бағрим кабоб ўлди,
Рақиблар шодмон бўлди нигоримнинг жафосидин.

Санам, сансиз бу дунёда тириклик қилмоғим мушкул,
Кел, эй кўнгул кечоли бул тирикликнинг бақосидин.

Санам, ишқинг ўти охир мани бехонумон этти,
Куярман дам-бадам тинмай бу дарди бедавосидин.

Хароб ўлди манинг кўнглум кишим йўқтурки роз айтсам,
Сўнгаклар раҳналар бўлди дилимнинг оҳу восидин.

Сани ишқинг билан йиглаб, агар Маҳшарда оҳ урсам,
Куярлар мўмину кофир бу Машрабнинг навосидин³.

Ўзбек классик поэзиясида кўп тарқалган лирик жанрлардан бири мустазоддир.

¹ Машраб. Танланган асарлар 121-бет.

² Уша манаб, 122-бет.

³ Машраб. Девон 212-бет.

Алишер Навоий “Мезонул-авзон” асарида мустазодга бундай таъриф беради:

“Ва яна бу халк орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт боғлаб битиб, аниинг мисраидин сунгра ҳамул баҳрнинг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға келтурурлар эрмиш ва ани “мустанзод” дерлар қанин, ашдоқким (мустанзод):

’Ил, хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли,
Мафъулу мафоййлу мафоййлу фаулун
мазҳар сенга ашё,
мафъулу фаулун.
Сен лутф била кавну макон ичра мувалли,
олам санга мавло”¹.

Навоий таърифидан маълум бўладики, мустанзод ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мафъулу мафоййлу мафоййлу фаулун) вазнида ёзилиб, охириги икки рукнига мос тўла бўлмаган мисраи орттирилган экан. Мана шунинг учун бу жанр бир-бири билан алоқида бўлган орттирма маъносини берувчи м у с т а з о д (тасдиқлик) деб аталади. Бошқа муаллифлар ҳам мустанзоднинг шу хусусиятини ифодалаб, мулоҳаза юритганлар. Мустанзоднинг гоёвий-тематик мундарижаси худди ғазалники сингари бўлганидан ўтмиш муаллифлар мустанзодни тематик-гоёвий хусусиятларини алоҳида кўрибмаган бўлишлари мумкин.

Янги замон адабиётшунослари мустанзод ва унинг келиб чиқиши, хусусиятлари тўғрисида, ғазалга алоқаси ҳақида қимматли фикрлар берадилар. Чунончи турк адабиётшуноси Оғох Сирри Левенд, Е.Э. Бертелъс, А. Ҳайитметов, Э. Рустамов, М. Зокирий ва бошқалар мустанзод, унинг хусусиятлари ҳақида фикр юритиб, унинг ғазалга ўхшашлигини, ундан ўсиб чиққанлигини таъкидлайдилар. Жумладан, профессор Е.Э. Бертелъс қуйидагиларни ёзади:

“Мустанзод нисбатан камроқ учрайдиган формалардандир. Бундай шеърлар қуйидагича тузилади: ўз шаклига эга бўлган олингдаги ғазалга ҳар мисра охирида қофиядан сўнг ўша вазннинг бир ёки икки стопаси қўшилади. У янги қофияга эга бўлиб, ғазалнинг

¹ Алишер Навоий. Асарлар, XIV том. Фахур Ғулом номиданги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1967, 68-181-бетлар.

умумий қонуниятларига бўйсунди. Бу қўшимча ўзига нақоратдир¹.

Адабиётшунос олим А. Абдугафуров Машраб шеърятини мустазод ва мурабба жанрида сермахсул ижод қилган иншоэканлигини таъкидлаб ёзади:

Машрабнинг адабиётимиз тарихидаги улкан хизматларидан бири катор лирик турларнинг шеърятимизда узил-кесил қарор топиши шакл сифатида қатъий ўрин эгаллашида юзага чиқади. Гап моҳияти эътибори билан соф лирик тур бўлган ва ҳанузгача илмда деярли ўрганилмаган мустазод ва мураббалар ҳақида бормоқда. Шайх ижодий фаолиятининг бу соҳаси амалий аҳамиятини яхшироқ тасаввур этиш учун шуни айтиш керакки: Алишер Навоийнинг ўн олти адабий турда уч минг бир юздан ортиқ шеърларини ўзида жамлаган «Хазойин ул маоний» девонида фақат тўрт донати мустазод учрайди, мурабба туридан эса умуман намуналар йўқ².

Навоий ижодий меросида мустазодлар сон жиҳатидан кўп эмас. Аммо шоир лириканинг бу ўйноқи турига ҳам алоҳида аҳамият беради. «Хазойин ул-маоний»ни ташкил этувчи девонларнинг ҳар бирига, шоирнинг ўз иборалари билан айтганда, «дилнативи мустазодлар»дан киритилиши, бизнингча, тасодикий бўлмаган: бу билан улуг шоир мустазоднинг шеърятимизда ғазал, мухаммас, мусаддас ва бошқа турлар каторида қонуний ўрин олиш ҳуқуқини махсус таъкидлаб ўтган, деган хулосага келиш мумкин. Боборақин Машраб эса улуг шоирнинг бу ишорасини тўғри тушунган кўринади. У умуман адабиётимиз тарихида энг кўп мустазод яратган ижодкорлардан бири. Машраб мустазодлари мавзу жиҳатидан ранг-баранг. Улар орасида Навоий мустазодларига татаббу тарзда яратилган тасаввуфий намуналар ҳам, гўзалликни улугловчи, маъшуқа хусни-латофатини васф этувчи, ошиқнинг севги-садоқатини тараннум қилувчи ўрнаклар ҳам анчагина.

Навоий ижодий фаолиятига хос яна бир катта фазилатнинг Машраб томонидан қабул қилиниб, давом эттирилгани ҳақида ҳам эслаб ўтайлик. Гап зуллисонайнлик, яъни икки тилда қалам гебратиш тажрибаси устида бормоқда. Машраб бу анъанани давом

¹ Е.Э. Бєртєльє Навои и Джамии, стр. 88.

² А. Абдугафуров Машраб маҳорати. Адабиёт қўзғуси. Гафур Тулом номидаги Адабиёт ва санъат патриёти. Тошкент, 1998, 4-сон, 81-бет.

шоирни), кинор форсча шеърлар яратади, ўзбек ва форс тилларида шундай шакллар шаклида газаллар битадил¹.

Табриқим Машраб мумтоз шеъриятимиз тарихида энг кўп баъдан ёлан ижодкорлардан биридир. Шоир ҳаёти ва меросининг кўп билимдони проф. Абдурауф Фитрат 1930 йилда босилган китобида бу ҳақда шундай ёзади:

“Машрабнинг энг кўп суйган шакли мустазод шаклидир. Мустазод газалнинг ҳар бир мисрасидан кейин шул мисрадаги мазмуннинг маълум бир миқдори қадар сўз илова қилинган шаклга эришадур... Ўзбек ва чигатой шоирлари орасида мен Машраб қадар кўп кўнган кўн ёзган шоирни учратмадим. Машрабни чиройли шоирларидан бор”. Проф. Фитрат “Чиройли мустазодлар”га мисол келтириб ўт мақоласида :

Бу хиста вужудимни мани ўртади бир йўл,

Ул ғунчаи хандон.

Ул гул юзини ишиқда мен волаю хайрон,

Ул зулфи паришон.

Машраб билан бошланувчи мустазоддан тўрт байт келтиради.

Чинданки, гап Машрабнинг сон жиҳатдан кўп мустазод кўрсатишидан эмас. Проф. Фитратнинг «кўп» мезони каторида турганино “чиройли” деган баҳони ҳам алоҳида таъкидлаш худди мумкин ёндашганини кўрсатади. Чиндан ҳам, Машраб мустазодларининг ҳар бири ўқувчи ва тингловчиларни аввало юксак баъияти ва ҳаётий мазмуни билан ўзига ром қилади. Худди газаллар каби, шоир мустазодлари марказида инсон ва унинг қамолоти, эрк-эзгулик ва юксак фазилатлар даъвати туради. Бу соф мазмуний ва чин халқчил гоё асосан ишқ-муҳаббат ва вафо-садоқатни, ғунаҳлик ва инсоний илтилошларни улуглаш воситасида, висол қилишлари ва қувончи, хижрон укубатларидан шикоят мазмунлари оғиминда, киши қалбининг нозик тебранишлари ва ширин орзу-қамолнинг чексиз парвозлари талқинида ниҳоятда таъсирчан бир услубда олға сурилади. Шоир мустазодларида гўзалликда тенги йўқ Ўзбек аёли-маъшуқа чеҳраси бутун ҳусну латофати, нозу ишваси, қамолнинг қадди қамати ва чиройли юриш-туриши билан худди тирикдек аниқ гавдаланади. Айни замонда, ўз севгисига содиқ, висол йўлида барча азоб-укубатларга, синов-тўсиқларга тайёр чин инсоннинг руҳий кайфияти, ички кечинмалари, севгиси томон

¹ Абдурауф Абдулғафуров. Буёқ бетлик сабоқлари. 163-бет.

таллиниши лирик “мен” тимсолида жуда жонли ва жуда ғашна
намоён бўлади:¹

Ширин сухану мохи башар, хури ликое,

Хусн аҳлига сардор.

Жонимни ҳалок этмак учун турфа балое,

Ул золими хунхор.

Шайдою саросимаю девона қилибдур,

Бечора кўнгулни.

Бошимга, басс, ёғдурубон тири жафое,

Ул шуҳи ситамкор.

Гар истар эсанг хусни закотингни берурни,

Оламда топилмас.

Мендек яна бир мустаҳиқу зору гадое,

Ишқингга гирифтор.

...Васлингга ҳаётимни нисор этсам ажаб йўқ,

Машрабки бўлуб маст.

Булбулга не тож жонини гар қилса фидое,

Кўргач гулу гулзор.

Машраб умумлирикасининг, жумладан, мустазодларининг ҳақ
хусусиятларидан бири мавҳум баёнчиликдан қочиб, ҳаётийлиги
интилишда, бевосита тасвирга-лавҳаларда кўрсатишга асосий
диққатни қаратишда кўринади. Бундай, таъбир жоиз бўлса,
“кўргазмачилик” шоир ижодининг хусусан, лирикасининг бош
фазилати даражасига кўтарилган, дейиш мумкин. Дарҳақиқат, маш
бу мисраларга диққат қилайлик. Шоир ошик билан машуқанин
кўчада кутилмаганда учрашиб қолиш лавҳасини моҳир наққошдек
жуда жонли чизади. Уларни ўқиган ҳар бир китобхон келинган
кийимларини хилпиратиб чиройли юриш билан ўтаётган машуқани
ҳам, унинг ошиқ, “қош қоқиши”, имо билан “бир боқиши” ва “ю
жилва”сини ҳам, ошиқ юрагини ўртаб бепарво кетишини ҳам гўё «ў
кўзи билан кўради”. Айни замонда, ногоҳоний учрашувдан
довдираб, саросимага тушган ошиқнинг жон талвасасида ёр томон
тинимсиз эгилиб таъзимини ҳам равшан “қузатади”, машуқанин
бепарво ўтиб кетишидан унга юзланган руҳий изтиробларни ҳам
жуда аниқ ҳис этади².

¹ А. Абдугафуров. Машраб маҳорати. 1998, 4-сон, 82-бет.

² Ўша маълба, 82-бет.

Машрабнинг мустазод жанрига мисол бўлувчи уйноқи дилбар
эри куйидагидир:

Ноник бадано, сунъи Худованди жаҳонсан,-

Эй офати даврон,

Туйиш чу мусаласл, қоши ёсан, на балосан,-

Жон тахтига султон.

Ниммим на бало кўз учидин гоҳ боқарсан,-

Эй кўзлари офат,

Гоҳ мунда, гаҳи анда манга жилва қилурсан,-

Бандаишга на фармон?

Там қошинга ўсма қўюб жоним олурсан,-

Раҳминг нега келмас?

Хим кулгу билан қайрилибон гамза этарсан,-

Эй қошлари камон,

Монинин куёшдек юзунга ман боқа олмон,-

Бўлдум тақи гирён,

Пил, нукра бадан, пишта даҳан, позук адосан,-

Хуш лаҳжайи хушхон,

Машраб сани деб кечти тамом икки жаҳондин,-

Раҳм айла, нигорим,

Гибора санга ташлади ўзни, на килосан,-

Эй дилбари жонон¹?

Ўзбек классик шеъриятида мусаммат Алишер Навоий
жанридан бошланади. Навоий мусамматнинг ҳар икки турида
назорат яратди. У “Муҳокаматул-луғатайн”да асарларнинг шакл ва
тасвир хилма-хиллиги ҳақида сўзлаб бундай деган эди: “... Ажам
шуароси ва форс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига тил ва
намуниш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук
қилидаким, маъно акборига зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар,
чингай лафзи била ракам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил
ва лифз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермайдур ва ҳеч роқимга
мучасир булмайдур...”

Навоийдан кейин ўзбек классик шеъриятида мусаммат ёзиш кенг
тарқалди. Авваллари кўпроқ мухаммас, мусаддас каби жанрларда
шеърлар битилган бўлса, Машрабдан (XVII аср) бошлаб мурабба
жанри ҳам салмоқли ўрин олди².

¹ Машраб. Девон. 342-бет.

² Нисотқов, С. Жамоллов, М. Зиевуддинов. Ўзбек классик шеърияти жанрлари 115-бет.

Мурабба-ўзаро кофияланган бир неча тўртлик шаклидан бандлардан ташкил топган лирик шеърӣй шакллардан бири ў кофияланиш тартибига кўра, бошқа шеър турларидан фарк қилини а-а-а-а б-б-б-а, в-в-в-а шаклида кофияланган бўлиб, асар охирида шоир ўз тахаллусини келтиради. Ўзбек адабиёти тарихида мурабба Машраб, Огаҳӣй, Муқимӣй каби шоирлар ижодида мавжуд¹.

Машрабнинг сўнгги 2006 йилги девонига 4 та мурабба киритилган. Бу жанр халқ мумтоз адабиётининг энг гўзал шеърӣй жанри ҳисобланиб, унинг енгил ва ўйноқи оҳанги ашулага айниқас мақом куйига мос тушади. Биз кўп ҳофизлар томонидан ижро этилган “Ёрга етар кун борму, ёронлар” ашуласи жуда машҳур бўлиб кетганлигини биламиз.

Машраб бутун ижодига хос бўлган халқона услуб ва бадий тасвирий воситаларнинг ранг-баранглиги, самимийлик ва жўшқинлик ўзининг бутун фазилатлари билан мураббаларида ҳам кўзга ташланади. Агар худди мустазодлар каби, мурабба ҳам Машрабгача адабиётимизда кам ишлатилганлигини назарга олсак, шоир яратган тўрт-беш стук намуналарнинг ўзиёқ катта амалий назарий аҳамиятга молик эканлиги намоён бўлади.

Шоир меросида умумий ҳажми йигирма саккиз банддан иборат бўлган, мавзу ва талқин жиҳатдан бир-бирининг мантиқий давомий сифатида ўқилувчи тўрт мураббадан ташкил топган туркум мавжуд. Соф инсоний ишқ-муҳаббат, севги садоқат ва висолга интилиш мавзуида бўлган бу туркумнинг биринчисида ҳижрондаги ошқиннинг дарду хасратлари, айрилиқдаги ички кечинмалари, киши қалбини ўртовчи оҳу ноласи ниҳоятда таъсирчан ва ҳаётӣй ифодаланган. Шу бандданок халқ кўшиқлари вазни ва руҳи, жўшқинлиги ва жозибаси яққол куруниб турган мураббада романтик кайфият ҳам етакчилик қилади. Машраб ошқиннинг чин севгисини, маъшуқага садоқатини фидойийлигини чизишда романтик тасвирга, халқ кўшиқлари тажрибасига мурожаат этмоқда. Ошқиннинг севгилиси нома ёзиши, “кўксининг дардини тошга битиши”, бод (шамол) га ёлбориб ёрига салом етказишнинг илтижо қилиши ўқувчи кўзи олдида фавқулодда манзара шакллантиради, ширин ҳаёллар оғушига элтади.

Аввал деёюн ҳамди Худойим,
Дувлаум дуруди ул Мустафойим,

¹ А. Зупиную, Н. Хотамов. Адабиёт назарисидан кўлашма. «Ўқитувчи», Тошкент, 1978, 140-бет.

Миндин узокда ул дилрабойим,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Ул меҳрибондин ўлдум жудое,
Никида куйдум, бўлдум адое,
Тошларни ёрди куксумни охи,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Кўрмай юзингни девона бўлдум,
Халқи жаҳондин беғона бўлдум,
Юз дарду ғамга ҳамхона бўлдум,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Ёрим ёнимдин ул кунки борди,
Тини жафоси куксумни ёрди,
Кетти дил учуб, жон куши қолди,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Ёрдин жудо ман ўлгунча бўлдум,
Қонларни ютtum, ҳасратга тўлдум,
Дарду ғамидин, валлоҳки, ўлдум,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Нома битарман ул қора қошга,
Ҳажрида, найлай, куз тўлди ёша,
Ҳар дам урарман бошимни тоша,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Куксумни дардин тоша битарман,
Ҳасратда бошим олиб кетарман,
Онинг кўйида, валлоҳ, ўтарман,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Қийдин топарман ул шўҳи ҳубон,
Дарду ғамидин бўлди юрак қон,
Келмади ҳаргиз ул номусулмон,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Кийган тунимни мардона бичдим,
Ишкинг шаробин риндона ичтим,
Гурбат сувидин мастона кечтим,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Қачон кўрарман ёрим юзини,
Қалам қошини, шахло кўзини,
Дафтар этарман ҳар бир сўзини,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Кечаву кундуз тинмай юрурман,
Вайроналарда итдек ўлурман,
Во ҳасрато, деб кўрмай ўлурман,
Эй бод, еткур ёра саломим.

Ҳижрона Машраб афғон этадур,
Бағрини чандон бирён этадур,
Кўзини ҳар дам гирён этадур,
Эй бод, еткур ёра саломим¹.

Бу мурабба Машраб лирикасининг гузал намунаси деса бўлади.

Машраб шеъриятнинг қайси бир турига мурожаат қилмасин, аввало ўз асарларининг инсоний ғоя ва ҳаётий мазмун, енгил ифода ва жўшқин руҳ жиҳатдан тўла халқчил бўлишига асосий диққатини қаратди, кенг ўқувчилар оммасига яқин ва маълум шаклларида излади, жумладан, арузнинг шўх ва ўйноқ вазнларини қўллади. Зикр этилган фазилатларга кўра шоир асарлари ўша замонлардаги барча туркий халқлар ўртасида катта шухрат қозонди. Машрабни доврўғ келтирди. Худди шу боис ҳам унинг:

Бу Машраб сўзини дурдонаи кимматбаҳо дерлар,
Жамии халқ аро сўз бобида соҳиби суҳан келдим.

Шухрати шеър бобида Машруби муътабар ўзум,-

¹ Машраб. Девон. 2006, 355-356-бетлар.

фахрия услубидаги мисралар битиши табиий туйилади. Табиий кониқиш ва табиий фахрни мустазодлар таркибида қўйиш мумкин.

Мухаммас классик поэзиядаги лирик шеър шаклидан бири бўлиб, у беш мисрадан тузилган бир неча банддан ташкил топади. Биринчи бандидаги мисраларнинг ҳаммаси ўзаро бир хил бўлади, кейинги бандларнинг тўрт мисраси эса алоҳида, бешинчи мисралари эса дастлабки банднинг бешинчи мисраси билан қўйилади, яъни унинг қофияланиш тартиби а-а-а-а-а, б-б-б-б-а, в-в-в-в-а шаклида бўлади.

Мухаммас икки хил усулда яратилади: 1) бутун шеър маълум шоирнинг ўзи томонидан яратилади, шунинг учун у мустақил мухаммас (классик адабиётда таъби худмухаммас) деб юритилади. Бундай мухаммаслар классик адабиётда ҳам, ҳозирги поэзияда ҳам учрайди; 2) бирор ўзга шоирнинг ёки ўзининг газалига қўйиладиган мухаммас. Бундай мухаммаслар тахмис ёки тазмин деб юритилади.

Машрабнинг кўпчилик газаллари мустазод, мухаммаслари эса ҳаётий мавзун ва жўшқинлиги, равон ва ўйноқлиги, халқ шонликлари каби содда ва самимийлиги, мусиқийлиги ва тасвирчилиги билан тингловчилар қалбига тезда йўл топа билади, шунинг бадий завқ бахш этади. Айтиш керакки, шоир шундай бадий маҳорат камолотга кўтарилишида ҳам, “улуғвор соддалик” ва қишқирчиликда ҳам Алишер Навоийдан кўп ўрганди. Шўх вазн ва рафъдор радиф-қофияларни танлашда, халқ жонли тилидан ўринли ва унумли фойдаланишда Навоий мероси, унинг бадий маҳорати Машраб учун ўрнак бўлди².

Шунинг таъкидламоқ керакки, Машрабнинг 1990 йилда ва 2006 йилда чиққан девонларида унинг мухаммаслари ўзга шоирга тахмис ёки тазмин билан бағишланган эмас, балки мустақил мухаммас, таъби худ мухаммаслардир:

Ишқингда ёнмас ошиқ девона бўлмагунча,
Шаъмингга қуймагай ул парвона бўлмагунча,
Боглаб белин бу йўлда мардона бўлмагунча,
Бошга олиб маломат афсона бўлмагунча,
Сенмас садафни сарроф дурдона бўлмагунча.

² Адабиёт назариясидан қўлланимга 143-144-бетлар.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. III том. “Фан”, Тошкент, 1978. 251-252-бетлар.

Сансиа манга, нигоро, икки олам керакмас,
Тахту бахти Сулаймон, манга хотам керакмас,
Хизр умри зиндалиги манга ул ҳам керакмас,
Сансиа ўлай, бу оқил менга бул дам керакмас,
Жону таним қолмади бегона бўлмағунча.

Аршинг куяр оҳимдин тонгла бўлса Қиёмат,
Инсу малак титрашиб айтур: “Нечук аломат?”,
Хуру гилмон, биҳиштинг этишурлар надомат,
Чикса оҳим учқуни ҳеч ким қолмас саломат,
Қолмас молик дўзахинг, сўзона бўлмағунча.

Тушти бошимға ишқинг ларза қилиб йигладим,
Такдир азал шундоғ деб, белим маҳкам боғладим,
Ошиқ иши қаттиғ деб, оҳу воҳлар айладим,
Дардинг беҳад зўрлади, даргоҳингга йигладим,
Раҳм айламас нигорим гирёна бўлмағунча.

Ошиқ бўлсанг туну кун жонни қурбон айлагил,
Доғи фуркат дардидин доим афгон айлагил,
Зулфи чинлар куфрини зинҳор иймон айлагил,
Ҳажру меҳнат жафоси тегса пинҳон айлагил,
Жонингга жон улашмас, жанона бўлмағунча.

Номус кетмас ҳеч кимдин ишққа кадам қўймаса,
Адҳам сифат дунёни то пушти по урмаса,
Восил бўлмас васлига ёлғуз ўзин севмаса,
Рози бўлуб казога ҳар ўтиға куймаса,
Топмас дилбар сўроғин жўёна бўлмағунча.

Вакти баҳор май ичгил билсанг ишрат ғанимат,
Сокий, сунгул қадаҳни фурсат, сиҳат ғанимат,
Зоҳид айтур, ёронлар, тасбеҳ, тоат ғанимат,
Машраб қаландарингга дарду меҳнат ғанимат
Кўрмас машшук юзини афсона бўлмағунча¹.

¹ Машраб Девон 2006 362-363-бетлар

Мусаммат бандлар асосида тузилган шеър турларидандир. Мусамматлар сирасига мусаллас, мурабба, мухаммас, мусаддас, мисраб, мусамман, таснеъ, машруъ киради. Ўзбек классик адабиётида мусамматдан айниқса мурабба (тўртлик), мухаммас (бешлик), мусаддас (олтилик), мусабба (еттилик) ва мусамман (ҳаштликлар) кенг таркалган.

П. Э. Бертельснинг фикрича форс-тожик классик шеъриятида мусаммат дастлаб XI аср шоири Манучехрий ва Қатрон Табризий шеърларида куринади¹. XII- XIII аср шоирларида, масалан, Саъдийда кенг ривожланган. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, мусамматнинг бандлари ёзма шеърятдан анча илгари халқ ижодида пайдо бўлган. Худди шунингдек ҳолатни туркий халқлар, жумладан ўзбек адабиётида ҳам кўриш мумкин.

Мусаддас классик адабиётдаги лирик турга мансуб шеър турларидан бўлиб унинг ҳар бир банди олти мисрадан таркиб топади. Мусаддас ўзининг қофияланиш шаклига кўра икки хил бўлади: 1) биринчи банднинг барча мисраси бир хилда қофияланади. Кейинги бандларнинг беш мисраси алоҳида қофияланиб, олтинчи мисраси биринчи бандга қофиядош бўлиб келади, яъни а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в каби; 2) биринчи банддан кейинги бандларнинг ҳар мисраси бир хилда қофияланиб бешинчи ва олтинчи мисралари бешинчи бандга қофиядош бўлади, яъни а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-в-в каби².

Мисрабнинг кейинги девонига еттига мусаддас киритилган ва шеър ҳажман салмоқли шеърлардир. Катта лирик жанр мусамматнинг (олтилик) сирасига кىрувчи бу мусаддас Фурқатнинг билинур “Сайдинг кўя бер, сайёд, сайёра экан мандек” деб бошланувчи асарига ўхшайди, ушбу лирик жанрнинг ҳажман катта бўлишилиги боис ундан парчани намуна қилиб келтирамиз.

Ёшимга доимо Ҳақ раҳмати саршор учун келдим,
Муҳаббатди олай деб маҳзан ул-асрор учун келдим,
Риботи кўхнага ман ошики дийдор учун келдим,
Жаҳон бир ҳаббаега арзимас, ман ёр учун келдим,
Сира келмас эдим ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
Набийнинг сояси умматларига бор учун келдим.

1. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. Стр. 360.

2. Ёлпунюнов, Н. Хотамов. Адабиёт таърифидан қўлланма. 141-бет.

Ўшандоғ арзи ҳолимни дедим шоҳи такаллумга,
Мани руҳумни кўрди, тушти нўрини қулли мардумга,
Юзумни баъдазон суртмоқчиман ҳоки тазаллумга,
Отам боҳиммат эрди сотти ҳафт Жаннатни, гандумга,
Сира келмас эдим ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
Набийнинг сояси умматларига бор учун келдим.

Муборак доманига рўзи аввал чанг солганман,
Агарчи зоҳирим исён дарёсида қолганман,
Бу йўлда тийғи Иллатлох билан бағримни қолганман,
Бериб Жаннатни гарди домонини сотиб олганман,
Сира келмас эдим ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
Набийнинг сояси умматларига бор учун келдим.

Умедим кўп эрур руҳим ҳам қолабни йўқлар деб,
Ҳамоми мужтаҳидлар толиби мазҳабни йўқлар деб,
Карамли подшоҳим ошиқи матлабни йўқлар деб,
Шафоат тахтига чиққан Шоҳи Маширабни йўқлар деб,
Сира келмас эдим ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
Набийнинг сояси умматларига бор учун келдим¹.

Мусаммат ўзбек классик шеъриятида энг кўп тарқалган лирик жанр. Мусаммат арабча-ишга ўтказилган марварид деган маънини билдиради.

Бу сўзнинг лугавий ва терминологик маънолари тўғрисида Қабул Муҳаммад қуйидагиларни ёзади:

“Билгилки, тасмид (яъни мусаммат) луғатда ишга ўтказилган марваридни англатади. Истилоҳда шундайки, олдин ёзилган мисралар охириги вазн ва қофияга мувофиқ мисралар қўшибилиш. Аксарият (мусаммат) саккиз хил бўлади деб ҳисоблайдилар мусаллас, мурабба, мухаммас, мусаддас, мусабба, мусамман, таспеш, машруъ”.

Келтирилган таърифдан маълум бўладики Қабул Муҳаммад газаллар асосида яратилган мусамматларнигина назарда тутди. Классик поэзияда газалларга янги мисралар қўшибгина эмас, балки

¹ Машраб. Девон. 2006. 317-бет.

санам мустақил равишда ёзилган мусамматлар ҳам кенг тарқалган.

Мусамматлар анча кенг тарқалган лирик жанрлардан бўлгани билан ҳам Е. Э. Бертельс, А. Ҳайитметов, Р. Мажидий, М. Ҳусеинидин сингари адабиётшунос олимлар унга катта эътибор қилганлар ва муҳим назарий фикрларни билдирганлар. Уларнинг таълимида мусамматнинг гула ва атрофлича таърифи берилмаган бўлиши ҳам у ёки бу муносабат билан мусамматга хос бўлган гоёвий-эстетик ва формал-поэтик жиҳатлар бирмунча ёритилган¹.

Мусабба-мусаммат таркибидаги жанрдир. Мусабба-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-а-а-а-а-а-а ва ҳоказо тарзида қофияланади. “Девон”га Машрабнинг иккита мусаббаси киритилган.

“III гунчай навхези гулистони малоҳат” мисраи билан боғлиқ бўлган мусаббаси бугунги кунда ўзбек халқининг энг севимли мусаббаси бўлиб уни ҳофизу хонандалар маромига етказиб келинади.

III гунчай навхези гулистони малоҳат,
III тоза ниҳоли чаман аройи назокат,
‘Тулфий сняхинг фитнаву, холи ҳадинг-офат,
‘Ифнингда тегар бошима минг санга маломат,
Милқбулсан эй дилбари хуш лаҳжа бағоят,
Наҳ-вах, на гузалсан, на ажойиб, на қиёмат!
Ҳий-ҳай, на жафо қилса санам жонима роҳат!

Ул холики кунжа лаби жонона тушибдур,
Жон олмоқ учун кўзлари мастона тушибдур,
Ҳинду бачае мулки Сулаймона тушибдур,
Ул чоҳи занаҳдонига бир донга тушибдур,
‘Чул Юсуфу Канъонки бу зиндона тушибдур,
Наҳ-вах, на гузалсан, на ажойиб, на қиёмат!
Ҳий-ҳай, на жафо қилса санам жонима роҳат!

Гулгунчайи нозик баданим лолаузорим,
Шамшод қадим, сийм таним, чашми хуморим,
Хусн мулкини султони ўзинг-шоҳсуворим,
Ҳам сабру қарор қолмади ҳам дилда мадорим,

¹ Ў. Носирилов, С. Жамоллов, М. Зиёвуддинов. Ўзбек классик шеърини жанрлари. 113-бет.

Ваҳ-ваҳ, на гузалсан, на ажойиб, на қиёмат!
Ҳай-ҳай, на жафо қилса санам жонима роҳат!

Эй мугбача, марғублигинг халдин ўтибдур,
Овозан ҳуснунг ҳама оламни тутибдур,
Гулзори жамолинга гулу лола бутубдур,
Машшотайи тақдир сани хуш ясатубдур,
Юзинг куруб Одам тоқи Жаҳнат унутубдур,
Ваҳ-ваҳ, на гузалсан, на ажойиб, на қиёмат!
Ҳай-ҳай, на жафо қилса санам жонима роҳат!

Кокулларинг ҳалқасини ой кўрубман,
Жон риштасин ҳар торига баржой кўрубман,
Киприкларинг ўқларини ёй кўрубман,
Гисуларинг сунбулини барпой кўрубман,
Машрабни ўзим ошиқи худрой кўрубман,
Ваҳ-ваҳ, на гузалсан, на ажойиб, на қиёмат!
Ҳай-ҳай, на жафо қилса санам жонима роҳат!¹

Мусамман классик поэзиядаги лирик турга мансуб шеър шакли бўлиб, унда ҳар бир банд саккиз мисрадан иборат бўлади. Мусаммандан биринчи банд ягона кофияланишга эга бўлади. Қолган бандларнинг етти мисраси ўзаро, саккизинчи мисраси биринчи бандга кофиядош бўлади, яъни а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-а каби. Баъзи мусамманларда биринчи банддан кейинги бандларда олти мисра ягона кофияга эга бўлса, еттинчи ва саккизинчи мисралар биринчи банддаги охирги байтнинг такрорланишидан иборат бўлади².

Машраб «Девон»ида битта мусамман бўлиб, бу саккизлик ҳажман салмокли шеърий асардир.

Сан асло ғам ема, эй банда, Раббоно чорлар,
Қадам бу йўлга дуруст кўйки раҳнамо чорлар,
Дуо талаб кишини соҳиби дуо чорлар,
Бу йўлнинг раҳравини яхши пешво чорлар,
Қиёмат кунда ҳар кимни ошно чорлар,
Ҳамиша мунтазири бўлки, подшо чорлар,

¹ Машраб. Девон. 2006. 533-534-бетлар.

² А. Зулпулов. Н. Хотамов. Адабиёт таърихидан ҳўлағима. 142-бет.

Худо талаб кишини охири Худо чорлар,
Шикаста умматисан, тонгла Мустафо чорлар.

Ниниони бандалик улдурки аҳли тоат бўл,
Мудом кўшиши қилгил пайрави шариат бўл,
Ҳимнша хоксору сохиби тариқат бўл,
Ҳимдвори дури ул баҳрийи ҳақиқат бўл,
Худоба ташлаб ўзунгни ғарики раҳмат бўл,
Ки жону дил билан сазй эт Расулга уммат бўл,
Син асло ғам ема, эй банда, Раббано чорлар,
Шикаста умматисан, тонгла Мустафо чорлар.

Расулнинг наътига умрини айлаб адо Машраб,
Сафойи қалб топиб, бўлди дилбино Машраб,
У хонадониға қилиб жонин фидо Машраб,
Сабаб бул эрди шаҳид бўлди пур бало Машраб,
Худонинг олдида йиғлаб бу додхох Машраб,
Ҳимомий умматига бўлди хун баҳо Машраб,
Син асло ғам ема, эй банда, Раббано чорлар,
Шикаста умматисан, тонгла Мустафо чорлар¹.

Маснавий (кўплиги-маснавиёт) арабча сўз бўлиб, иккилик деган маънони билдиради. Шеъринг терминологияда эса ҳар икки мисраси алоҳида –алоҳида қофияланиб борадиган (банди икки мисрадан тунладиган) шеърлар маснавий иккилик дейилади.

Бундай шеърнинг формал-поэтик хусусиятлари тўғрисида «Ал-мунтакам фи маорий ашъор ул-Ажам» асарида Қайс ар-Розий бундай деб ёзади. "... Ажам шоирлари ҳар бир байтдаги мисраларнинг ўзаро қофиядош бўлиши нуқтаи назаридан уни маснавий деб атайдилар".

Классик адабиётда сюжетли кичик шеъринг асарлар ҳам, достонлар ҳам маснавий деб юритилган.

Туркий адабиётда маснавий формаси биринчи марта Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарида қўлланган. Ўзбек дунёвий адабиёти пайдо бўлиши билан маснавий жанри катта шухрат тутди. Бунинг "Хусран ва Ширин", Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайхо",

Хайдар Хоразмийнинг “Махзанул-асрор”, Лутфийнинг “Гули Наврӯз” сингари асарлари маснавийда битилди.

Буюк Навоий даврига келиб эпик шеърятнинг асосий жанри бўлиб қолди¹.

МАСНАВИЙ-Шарқ халқлари шеърӣ шаклларидаги ўрта Маснавийга оид асарлар аруз вазнида ёзилиб, ҳар байт а-а, б-б, в-в тарзида қофияланади. Туркий шеърятда дастлаб Юсуф Хос Ҳавас (XI аср)нинг “Қутадғу билиг” асари маснавийда битилган. Хоразмий, Қутб, Дурбек, Хайдар Хоразмий, Амирий, Саййид Қосимий каби ўзбек шоирлари номачилик ва дostonчиликлa маснавийдан фойдаланганлар. Навоий асарларида маснавий кўнaк дostonчилиكنи аңлатган. Улуғ шоир шеър турлари ораcида маснавийни биринчи ўринга қўйган. Унингча, ҳеч бир шеър тури ҳаётни, воқеа ва ҳодисаларни, инсон характерини маснавийдагидек кенг ва чуқур ёритиб бера олмайди. Буида юзта қаҳрамон бўлса ҳаммасини мукаммал тасвирлаш имкони бор. Шоир “Саъйи салӣр” дostonида бу ҳақда шундай дейди:

Маснавийким, бурун дедим онӣ,

Сўзда келди васе майдони.

Вусъатида юз улса маъракагир,

Кургузур санъатин бори бир-бир.

Форс-тожик, озарбайжон, ўзбек ва бошқа халқлар адабиётиданги ўрта асрларда яратилган барча дostonлар биринчи галда «Ҳамеъи»га оид дostonлар маснавийда ёзилган. Ҳазрат Навоий Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Шайх Саъдий, Амир Хусрай Деҳлавий, Котибий, Абдурахмон Жомийларни маснавийнинг буюк устозлари деб ҳисоблаган².

Машраб “Девон”ида 1 маснавий бўлиб, у классик шеърятдаги талаблар асосида ёзилган. Маснавий а-а, б-б, в-в, г-г тарзида қофияланган:

Ишқ топти Ҳазрати Одамга жой,

Зору зор йиғлаб Ҳаво деб урди вой.

Ишқ Довудни чунон хушхон қилиб,

Неча савтда хониши Қуръон қилиб.

Ишки айлаб Зикриёни зокири,

¹ О. Носиров, С. Жамолов, М. Зиёвуддинов. Ўзбек классик шеърятини жанрлари 125-бет.

² А. Ҳафизматова. Адабий меросимиз уфклари “Ўқитувчи”, Тошкент, 1997, 206-207-бетлар.

Арри бирлан кесди жумла кофири.
 Ишқи айлаб Ҳазрати Айюбни ҳам,
 Қуртга ем қилди неча тортди алам.
 Ишқи айлаб Иброҳимни корини,
 Оташи Намруд топиб гулзорини.
 Ишқи Исмоилни озмоиш учун,
 Жониндин кечурди қурбонлаш учун.
 Ишқи Яъқубни чунон кўр айлади,
 Олами одамга машҳур айлади.
 Ишқ Юсуфни килиб чоҳга асир,
 Чун Зулайҳо ишқидин бўлди басир.
 Ишқ Юнусга бўлибон ҳамдами,
 Чун балиғ қорнида бегами¹.

Фарднинг кўплиги-муфрадот-арабча сўз бўлиб, ёлғиз, ягона, ~~ягона~~ деган маъноларни билдиради. Адабий термин сифатида ~~қиссик~~ лириканинг энг кичик жанри, ёлғиз бир байтдангина иборат бўлган шеър”.

Бу жанр форс-тожик, араб ва туркий халқлар адабиётида, жумладан ўзбек адабиётида кенг тарқалган. Фард алоҳида асар бўлиб, мустақил ҳолда келади, лекин шу билан бирга у катта ҳажмли асарлар тўкимасига кириб, хулоса ясаш, “қиссадан ҳисса” ва тифрасини ўтайди.

Алишер Навоий фард термини қаторида байт сўзини ҳам қўшибди. Унинг “Маҳбубул-қулуб”, “Муншаот” асарларида шундай ҳолни кўриш мумкин.

Машраб “Девон”ида 11 та фард мавжуд:

Ёр ўтоғосин кўруб телба кўнглум толпинодир,
 Жон қушин долбойидур бошидаги қарқараси².
 Машраб тургликлар ҳам яратган:

Кўгарсанг пардани ногоҳ юзунгни бир кўрай дерман,
 Жамолингга назар солиб, ки ҳуснунгга тўяй дерман.
 Халойиқ қиблага боқиб деюрлар: “Раббиял аъло”,
 Намозу рўза Сан деб Санга сажда қила дейман.

¹ Машраб Девон. 2006, 540-бет.

² Машраб Девон. 2006, 544-бет.

Бобораҳим Машраб яшаган давр нисбатан фанда тушунча
даври эди.

Замона гарчи хону беклар, сардору номдорлар қўлиди бўлса,
зулм тиги халқни, одамларни, куфр йўлини тутиб тиниб
бадқирдор ва бадахлоқ кишилар қўлига тобе қилиб қўйса-ди,
киминдир раҳнамо сифатида элга етказиб беради:

Хожа, саййид, беғу хон, сардорлар бадкор эса,
Зулм тигин тез этарда ҳар бири номдор эса,
Косалес каззоб шайхлар бу натаанда бор эса,
Куфр элига Машрабидек раҳнамо пайдо қилур¹.

Баъзи бир тадқиқотларда Машраб дунёвий илмлардан
булмаган шоир, деган фикрлар мавжуд. Булар асоссиз даъволарлар.
Негаки, Машраб шеъриятида ҳам Жомий ва Навоий шеъриятига
ҳамма қўринишлар Аллоҳ, илоҳиётни тан олиш билан бирга, табиат
ва жамият ҳақида, дунёвий ишқ, пок муҳаббат, инсон
мавжудотларга, табиатга ва дунёвий билимларга ихлос қўйиш
интилиш иштиёқи, ишқи зоҳирий тўғрисида фикрлар учрайди.

Мутафаккир карашларининг бош ғояси унинг халқпарварлигини
ватанпарварлигида ва инсонпарварлигида қўринадн.

Халқнинг дардига малҳам бўлиш Машраб халқпарварлигининг
бош муддаосидир:

Макоми курбат ўтига агар кирсанг-ҳузур топсанг,
Ўзунг захроба ютгил, халқни комиға шаккар тут.

Инсоннинг маънавий оламини бойитиш, имони бутлигига паноҳ
бериш Машраб халқпарварлигининг хос хусусиятларидандир:

Имонинг шамъини равшангарилур ҳамдами қобил,
Қўлингдан келса, доим яхши халқларни биродар тут.

Машраб айтмоқчи, инсоннинг имонли бўлиши, имонни умрбод
саломат сақлаши унинг ҳамдамлари, ҳаммаслак дўстларига ҳам
боғлиқ. Қобил дўстлар имон шамъи равшанроқ ёнишига хизмат
қилади. Шунинг учун Машраб доимо яхши дўстларни биродар
тутишни маслаҳат беради.

Донишманд шоирнинг инсонпарварлик ва халқпарварлик
ғоялари одамгарчилнк тўғрисидаги панду насихатларида ҳам

¹ Бобораҳим Машраб. Меҳрибонли қайласан. 346-бет.

ахлоқим. Шоир маънавий-ахлоқий етук инсонда камтаринлик, қаринлик, дардмандлик каби олий фазилатларни кўришни истайди:

Ўзининг ҳар хасу хошокдин, эй банда, камтар тут.

Машраб дунёқарашича, маънавий камолотга талабгор одам, ҳар қандай улуг мартабаларга кутарилмасин, мағрурланиб кетмаслиги, ҳар бир ер юзини қоплаган хасу хашақдан ҳам камтар тупрок билан қўл тутини лозим.

Нафса қарши кураш, уни мағлуб этишга интилиш тасаввуф ахли қаринининг асосий хусусиятларидан бўлган. Нафсу хирсу ҳаваснинг қарши ҳамиша маънавий поклик ва мукаммалликка раҳна солиб туради. Шу боисдан Машраб, ўз шеъриятида нафсу хирсу ҳавасдан қаринининг, сақланишга қайта-қайта даъват этади.

Факр-тарки дунё қилиб ҳаётдан қўл силташ эмас, балки олами қаринини поклашдир. Демак, Машраб факрликни бекорга ташлаган одам. Мутасаввиф шоир Қосимий ёзади: «Агар сен ориф бўлсанг, факру фано мақомига эришганингда ҳам пир остонасини муноликнинг тожу тахти ўрнида кўргин». Бинобарин, Машраб ахлоқий қарашда Офокхожа ҳурмати сарбаланд туради.

Мутасаввифлар инсон ва унинг комиллик сифатлари ҳақида ҳар бир фикр билдирганлар. Қуръонда инсон яралган нарсаларнинг энг юксат деб таъкидланса, мутасаввифлар одамни катта оламни ўзида қўлласам этган кичик олам, борлиқнинг жавҳари, худонинг ердаги ҳақиқаси, ноёб ақлу ишқ соҳиби ва шунга ўхшаш бир қанча сифатлар билан таърифлаганлар.

Шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатнинг барча босқичларини билиб ўтиб, илоҳий камолотни охириги даражасига етган киши комил инсондир, дейилади. Демак комил инсон дунёвий ташвишлардан, қайноний майиллардан, тубан иллатлардан покланиб, ахлоқ, феълиятдор, юриш-туришларида мумтоз бўлган, маърифат ва ҳақиқатни олий даражада фаҳм этган шахсдир. Машраб дунёни шундай идрок этган мутафаккир эди.

Мутафаккир ахлокида истеъдод ва идрок қуввати уйғун ва биланд. У ошқ сифатида машуқага ахлоқий покликни тарғиб этади. Машрабнинг севгиси Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин ишқи каби илоҳийдир. У бу илоҳий ишқни умрининг охирига қадар ишқ саклайди. Зотан, инсондаги поклик унинг ахлоқи юксаклигидан даражаси беради.

Инсон руҳияти-умумбашарий қадрият, у юксак, буюк ва бебаҳо ҳамда абадийдир. Уни инсоннинг моддий ҳаёти билан алмаштирмаслик керак.

Комиллик-яхшилик, саховат, софлик, ҳаё, мурувват, индони адаб, камтарлик, садокат, каноат, ростгўйлик, инсоф, исқобил, адолат, бағри кенглик каби фазилатларини ўз ичига камраб олиш Комилликка эришув заҳматли синовларни енгиш ҳам демак.

Орифлик-худони танимоқдир. Худони танимоқ-фикр қилмоқ, тўла кўнгилли бўлмоқдир.

Машраб комил ва ориф мутафаккир эди:

Машрабо, шуҳрат талабни кейнидин офати бор,

Орифӣ вақт ул бўлур, имонга офат бўлмаса¹.

Маърифат манзилида инсон худо моҳиятини тўла англаб олиш ахлоқда комиллашади ва ориф деган олий номга эга бўлади.

Яссавий, Навоий ва Машраб шеърятининг мазмун ва моҳиятини тушуниш анча қийин. Сабаби, улар чуқур фалсафий ва кенг мушоҳада талаб қилади.

Яссавий айтади: “Тупрок бўлгил, олам сени босиб ўтсин” Бундай олганда марҳум олим Э. Рустамов ўз даврида Яссавий шеърятини тўғри талқин этгани учун тазйикка учраб, қораланишга эди. И. Ҳаққул тупроқни шундай изоҳ этади: «Тупрок-Ватан. Тупрок неча юз йиллардан буён ис-не улуг фарзандларини кучогига босиб келаётган мушфик замин. У аجدодларга оналик қилган. У бизнинг онамиз”. Одам тупрокдан яралган. Тупрок билан ўзни тонг тутишлик, хоксорлик, кибр, манманликдан поклаган.

Шарқ сўфий ва мутасаввифлари Муҳаммад пайғамбарни “ил нур, сўнг пайғамбар” деб таърифлаганлар. Улар эътиқодларига кўра, агар ҳазрат Муҳаммад бўлмаганда эди, борлик вужудга келмасди. Чунки ул зот борлиқнинг илк нури ва илк зухури. Аллоҳнинг ўзи ҳам дастлаб пайдо этгани ана шу нурга ошиқ бўлган ва Одам Атодан бошлаб ҳамма пайғамбарлар томонидан бу нурнинг завқи ва моҳияти идрок этилгандир. Бу хусусда Яссавий:

Бул жаҳонга Муҳаммадни нури тўлди,

Ул нур билан икки жаҳон ёрур эрмиш,-

дейди. Пайғамбар бу дунёни тарк этганда ҳам оламда яна шу нур тўлиб-тошган:

¹ Боброҳим Машраб. Девон. 18-бет.

Ўсмондаги фаришталар ерга инди,
Найғимбарни нури билан олам тўлди.

Шайру сулукка кирган сўфий, дарवेश ёки одиқ етишган мақомга
қавий нури Муҳаммадни турли шакл ва даражаларда зухурланишини
сўраётган¹.

Шу боис Аҳмад Яссавийнинг “туфроқ бўлгил”, деган гоёвий
таълиқлари Алишер Навоий шеърларида ҳам давом эттирилиб,
интеграциянтирилган:

Эй, Навоий, ўзни мақбул истасанг туфроқ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори бор.

Мирдуд-рад этилган. Рад этилиш “бошида пиндори бор”ликдан.
Бошида пиндори бор-кеккайган, мағрур. У айна ҳолатда Шайтонга
ўрток. Шайтон оловдан яралганини пеш қилиб Одамга сўгинмаган
ва кўхрга учраган.

Тасаввуфда “тупроқлик” салоҳияти-осон эришиладиган салоҳият
эди. Бунинг учун ҳам, энг аввало пирнинг тарбияси ва пешволиги
эрур. Аҳмад Яссавий буни “Пири муғон хизматида хок” бўлиш деб
таъкидлаган. Ва бошқа ўринда “тупроқлик” тўғридан-тўғри пир
танасирида ҳосил бўлишини эътироф этиб:

Ишқ бобини мавлом очгач, манга тегди,
Туфроқ қилиб, ҳозир бул деб бўйним эгди,-
деган. Бу ерда гап фано ҳозирлиги ҳақида. Мана шунинг учун
сўнгин-ул орифин Аҳмад Яссавий ҳазратлари:

Бошим туфроғ, ўзим туфроғ, жисмим туфроғ,
Ҳақ васлига етарман деб руҳим мушток,-
дегандирлар.

Тупроқ сингари тош ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги рамзий
символлардан. Бу образнинг умуман тасаввуф адабиётига кириб
келиши ва маълум мавқега эришишнинг ўзига хос диний, ахлоқий,
философий ва мифологик асослари бор².

Машрабда-чи? Ахлоқий покланиш шу даражадаки, у Илоҳга
одиқлигини-олам агар-да, сени куфр сўзлар билан ҳақоратласа-да,
ишқ ичида ёмон ном олсанг-да, ҳар ким сени кесак отиб, яқсон этиб
ўтсан-да, сен ўзингли тупроқ сана, ҳамма сени босиб ўтсан, чулки,

¹ Ўзбекча Ҳаққул. Ирфон ва широк. 27-бет.

² Ушш манба, 32-бет.

сен даҳрий эмас, мусулмонсан, деб инсонни улугликка, буюкликка ахлокий покликка чорлайди:

Ошиқ бўлсанг шундок бўл, олам куфринг битсунлар,
Расво бўлгил халқ ичра номинг олиб кетсунлар,
Яксон бўлгил оламда, сенга кесак отсунлар,
Туфроқ бўлгил йўл узра, сани босиб ўтсунлар,
Кофирлигин ўзга ҳеч манда одат қолмади¹.

Албатта, Машраб дунёқарашининг асосида ҳам диний, ҳам дунёвий ахлоқ таълимоти устун туради. Мутафаккир қарашларининг асосий мазмунини етакчи ва бош сабаби замонаси учун шайх аҳамиятга эга бўлган, умуминсониятнинг орзу-умидлари, интиш ниятлари учун хизмат қилувчи илғор гоялар ташкил этади.

Қалби мажрух, ахлоки пок мутафаккир қаерда бўлмасин, фикри ва эътиқодидан бир зум бўлса-да, қайтмади. Ватан соғинчи ва она юрт тупроғи, уйдан келган ҳар бир хабар унинг кўнглини кўтарди.

Юртни кўмсаш ва дарбадарона ҳаёт уни юксак эътиқоднинг чорлади. Ватан туйғуси мутафаккирга малҳам ва қувват бағишлайди.

У Наманган шаҳри-туғилган юртини замона гаддорликлари туфайли ташлаб кетар экан, вужуди ўртанади, “Муҳаббат шарбатин ичтим”, “Бу фоний дунёдин кечтим” деган мутафаккир ичма жасоратли руҳнинг тугёни устувор келиб. Намангандан дунё кетини учун чиқиб кетишни мақбул санайди.

Ғам биёбонида қолдим, йиғладим кўп ёр деб,
Ох уруб, фарёд этиб, булбулдайин гулзор деб.

Кечаю кунду куярман ишқ ўтига доимо,
Дарбадар излаб юрурман соҳиби асрор деб.

Лашкари ғам ҳам синук кўнглумни афғор айлади,
То давосиз дардга қолдим, ожизу бемор деб.

Гарчи осийман, эмасман раҳматингдин ноумид,
Ҳар на қилса эрки бор ул, бақдаси ночор деб.

¹ Қисси Машраб 39-бет.

Машраб-фатлик бир эгам деб бўлма гофил, Машрабо,
Гарчи гофирдурки, йўқдур меҳрибон, жаббор деб.

Машраб жамият разолатларидан, қабоҳат ва жаҳолатларидан,
ақлуи тузум адолатсизликларидан ларзага тушади. У золим шоҳ ва
адолатсиз амалдорларнинг ахлоқсизлигидан, халққа ўтказаётган
ақлдан қазабини яширмайди, уларни адолатга, инсоф ва динга
қайтади. Такаббурлик ва таъмагирликни, жоҳиллик ва
ақлофиликни, мағрурлик ва киндорликни, гофиллик ва
ақлобилликни қоралайди.

Машраб Жуйборга келса бир хожа эшиги олдида халойиқ жам
уларни турибди. У нима воқеа бўлганлигини сўрайди. Одамларнинг
ақлинича, хожа бир қулни тупроққа солиб азоб бермоқда экан.
Машраб, қулнинг гуноҳини сўрасам хожа ўтармикин, деб сўрайди,
ақлолик ҳам Машрабнинг фикрини тасдиқ этади. Шоҳ Машраб
ақлнинг қошига келиб: “Эй хожа, бу қул сизга нима гуноҳ қилди,
мунча мунга зулму ситам қилурсиз?” Хожа Шоҳ Машрабга қараб
ақлики: «Бу қул андоғ гуноҳ қилибдурки, икки юз тиллога олган
ақлмоғимни товугни тезагини бериб ўлдурубдур. Анинг учун
ақлдоғ азоб қилурман”,-деди. Машраб сўрдиларки: “Эй хожа,
ақлсиз борму?” Хожа айди: “Атом ўлгандурлар”. Шоҳ Машраб
ақллар: “Атонгиз кимни тезагини еб ўлди, ўшал икки юз тиллога
ақлдан ақлмоқ товугни тезагини еб ўлган бўлса”,-дедилар.

Машраб газал ва мухаммасларида такаббурликни қоралайди. У
ақлнинг ва хожаларни инсофли бўлишга, халқ устидан адолат билан
иш юритишларини истайди. Мутафаккир саййид ва хожаларни элдан
ақлнинг олмай, уларга тўғри йўл кўрсатиш кераклигини эслатиб,
ақлнинг: “Саййидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма”,-дейди. У
ақлди пок кишиларга, насл насабининг келиб чиқишини эслатиб,
ақллик ботқоғига ботмасликни, гафлат ва гофилликка
парилмасликни, ноқобиллик билан иш юритмасликни, аксинча, ақл
ақлдор билан, кенг фикр ва мушоҳада билан иш юритиш инсонни
ақлдан юксакликка кўтаришини айтади.

Нестеъдодли мутафаккирнинг сўзи Шарқда ҳамон бетакрор, ҳам
ақл учун далил жангга кирганларга ҳамдам, маслакдош, аммо кечаю
ақлдуз мол тилагида юрган, «ўз нафси билан саргардон”
ақлларнинг эса қаттол душмани.

Машраб ҳаёт айш-ишрати, бойлик ва, умуман, барча дунёвий,
ақлдий ноз-неъматлардан воз кечган қаландар, дарвиш, дарбадар

мутафаккирдир. Инсоннинг Аллоҳга бўлган беадад ишқи, унинг дийдорини кўриш иштиёқи, унинг номи билан маст бўлиб қўлиб бўлган муҳаббатини изҳор этиш мутафаккир ижодиётининг мантикий ҳосиласидир. Машраб, профессор И. Абдуллаев ётагани ўша замонасининг бир ҳарорати зўр, олови эди. Нохилини кўролмади, ёлғончию каззобларни сўкиб ўтди. Дунёдан неён бўлиб ўтиб кетди. Унинг ўткир мисралари бой давлатмандлар ва ном уламоларга ўқдай отилди. Машрабдаги дунёвий муҳаббат, хикмати гўзалликни куйлаш уни самовий гўзалликка, Аллоҳ муҳаббатини руҳлантирди:

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзум.
Бир бути бебадал учун ошиқни дарбадар ўзум.

Куюнга дам-бадам бориб, навҳаву зорлар қилиб,
Шому сахар фиғон этиб, ҳофизи хуш асар ўзум.

Ё шаҳи меҳрибонмусан, ё маҳи осмонмусан,
Ер билан кўкни куйдуруб қавқабаву қамар ўзум.

Жоми майи луоб ичиб, Мажнуни бенаво бўлуб,
Нозу карашмалар қилиб, Лайлийи ишвагар ўзум.

Шамъи жамолнинг ўртади жону дилимни, эй санам,
Болу паримни куйдуриб, бедили навҳагар ўзум.

Васлингни истаб эй санам, кечаву кундузи мудом,
Вақти сахарда тур дединг, доияйи сахар ўзум.

Хисрави комрон бўлуб, Рустами Достон бўлуб,
Бир зўр паҳлавон бўлуб, Ҳамзайи раҳнагар ўзум.

Олими нуктадон манам, пири ҳидояхон манам.
Шухрати шеър бобида Машраби мўътабар ўзум¹.

¹ Машраб. Девон. 2006, 172-бет.

Ашшикса Машрабнин “Мабдаи-нур” рисоласидаги ҳикоят ва асарлар чуқур ахлокий, фалсафий мазмунга эга. Мутафаккир Машрабни ҳикоятда Румий рухидан илҳом олган, унга ихлос қўйган “Фароғат очар орифи ширин калом” бўлган киши илоҳ нуридан баҳраманд бўла олишини айтади.

Машраб фоний маконда яшаган ҳар бир киши боқийликка эришадиган қилишини, шу боис бу дунёда киши илоҳ, илоҳиётга яқин, қўлини бўлиб яшашини, ҳар бир ишни ўз вақтида қилишни маслаҳат қилиб, ҳақ йўлида ҳақиқат излаганлар камлигидан ранжийди.

Мутафаккир у дунёсини унутган бандаларни коралайди, ундай бандаларга жаннат нури йўқ, кимки расулга уммат эмас экан, унинг қўлидан қиёмат ваҳми йўқ дейди. Шу билан бирга фонийликда бағри фарғинлар камлигини, илоҳ кимнидир фарзанд доғида, кимнидир қўлидан ҳолга солиб қўйганлигини, у қайсики дилга боқса, қўлидан қиёматнинг қалби мажруҳ эканлигидан ўкинади:

Қиёматни унутган бандаларга нури жаннат йўқ,
Расулга уммат эрмас, дилда чун ваҳми қиёмат йўқ,
Ҳар қанча ҳар дилга боқдим, ҳеч вақти бежароҳат йўқ.

Унинг қалби азият чекади, дили замона носозликларидан фарёд қилиб, бу дунёни зиндонга ўхшатади, жисмига ўлим яқинланганидан қўлидан қиёматнинг қалби мажруҳ эканлигидан ўкинади, қўлидан келган одам вақтини ўтказмасдан қўлидан қиёматнинг қалби мажруҳ эканлигидан ўкинади. Боис аҳлига, пасткаш кишиларга насиҳат қилмасликни, ҳақ ва ҳақиқатни тушунишни истаганларга тўғри йўл кўрсатиш қўлидан қиёматнинг қалби мажруҳ эканлигидан ўкинади:

Қўлидан келса ҳар хайратни вақтидин ўткарма,
Деди хайрул башар бу сўзни бемехнатга роҳат йўқ,
Ришвожи корини аблаҳга айтманг, аҳди ноқисдир,
Ҳақиқат аҳлига мундин дуруст неку насиҳат йўқ.
Қўтар андишаларни хотирингдин, эй жигарбандим,
Қиёмат хавфини ким англади, умрига лаззат йўқ,
Ҳақиқат йўлида Машрабга тегди Мабдаи нур,
Бу нисбатдин кимки топмай ўтти, анга давлат йўқ.

Мутафаккир “Излама” радифли ғазалида давр сен ўйлаганчалик бўлмаса, сен ундан давру-даврон излама, Ҳаққа берилмасанг, чўлу оқибон кезма дейди.

Машраб яхшилар суҳбатидан баҳраманд бўлиш, улар кўрсатган йўлдан бориш инсонни улуғликка етаклашини айтади, ҳар бир одамнинг калби пок, ахлоқи тоза бўлишини истаб, “Хонаи диндор сулурмай, санки меҳмон излама”, дейди. Мутафаккир охири тадорикини бу дунёда қилишни, Илоҳга ибодат қилиб, ҳар бир кунда иймонини йўқотмаслигини, ҳар қандай киши такводорлик жомасини кийгани билан зиёли бўлиб қолавермаслигини таъкидлаб, маърифат сирларини эгалламаганингча Сулаймондек тожу-тахт даъво қилди дейди:

Жомаи такво зиёлиқдур, киёлмас ҳар ҳасис,
Бу пигин қўлунгга тегмайдур, Сулаймон излама.
Хонавайронлар билур афтодаларни холини,
Санки ранжур бўлмасанг, эй кўр, Лукмон излама.

Мутафаккир Машраб ҳар қандай кишининг пири қомини бўлишини, акс ҳолда унинг сўқирдан фарқи бўлмаслигини, охири кунини ўттиз минг йиллик сирот кўпригидан инсон қийналмай ўта олиши мумкинлигини, инсон ҳар бир қадамини тавба-тазарру билан босишлигини, ўтаётган кун кишдек совуқ бўлмаслигини, аксинча баҳордек гўзал бўлишини, инсон бир-биридан зинҳор нуқсон изламаслигини, умр қисқа эканлигини, одам қимматли ва ўз айбини бўйнига ола биладиган қомил, ахлоқли бўлишлигини маслиҳат беради:

Вақти сад бир кунини баҳор изла, зимистон излама,
Шерлар бордурки, охи етти дўзахни бузар,
Сан аларни коридин зинҳор нуқсон излама,
Йўл юрар бўлсанг, ниҳоят йўқ, сани умрунг қалил,
Тавсани ҳимматга минмай сан бу майдон излама,
Кимки ўз айбини билди, етар раҳмонига,
Дийда ўз айбингга оч, дигарга нуқсон излама.

Мутафаккирнинг илоҳий дунёқарашича, вужуди ва жисминини Ҳаққа берган киши маконда дунёга назар солиб, фанийлик ва бокийлиқни англаб олади. Ҳақиқат учун яшаётганларни дунёнинг бойлиги кизиқтирмайди. Қўлида захар ушлаб турган душманни киши таниёлмайди, у қандга ҳам захар қўшиб бериши мумкин, бундай гаплар менинг қулогимга чалинаверади, менга жаннатнинг

Бирини керакмас, менга ибодат қилиб, дилидан мағрурликни
ишлаган инсон азиздир, кимки кибр-ҳавони ўзига касб қилибдими,
Мутафаккир жаҳаннамнинг тубига тушувчилардир, деб ҳисоблайди.

Мутафаккир ахлоқли киши нафсга берилмаслигини, ахлоқсиз
кишилар нафсга ҳаддан зиёд берилганлигини, ўзлигини йўқотган,
одам ишларидан беҳабар инсон, Аллоҳни унутган кишиларгина
нафсидеиш яшашликларини англатади. Шермард, жонга оро кирувчи,
маърифат ва зиёдан хабардор кишиларни инсоннинг жисмига поклик
ва таъинишини, агарда улар ҳақ учун сенга йўл кўрсатсалар, сен
буни одамнинг хожи пойига “Бошингни ургину, даргоҳида
олимада бўл доим”, - дейди.

Машраб инсон яхши фазилатли кишилар билан ҳамкор
бўлишни, бундай кишилар киши дилининг ҳузури эканлигини,
агарки сенга тожи тахт бахтини берса-да, бу дунё ва у дунёда бундай
одамларни авайла ва уларни эъзоз эт, - дейди.

Мансур Ҳаллож мутафаккир Машраб сиймосидаги шундай
омиш зотдир. “Анал-ҳақ” (Мен-ҳақман) лик учун жонини берган
Ҳалложни Машраб авлиё деб таъриф этади. Унинг қарашича, кимки
ошнингга ҳақорат тошини отса, ундай одам рўзи маҳшар куни дўзах
қирғини томонидан чақиб, таланишини айтади.

Қаландар Машраб ишқ шаробидан маст ҳолда, пок ҳолатда Ҳақ
нурида маънолар хазинасини териб, илоҳ нуридан баҳра олишини
нардн Худодан сўрайди:

“Аналҳақ” гўйларни руҳига дарёйи раҳмат бер,
Бигишлар раҳматингни жон тасадду қилди Мансури,
Илоҳи сояи покинг муборакдур, Абулқосим,
Шафоат баҳрини қилдинг букун умматга машҳуру,
Азизларга ҳақорат бирла ҳар кимки назар қилса,
Босарлар рўзи маҳшар дўзахни занбури.
Йўлимни боғлама, саргаштаман, эй марди динларвар,
Шароби завқдин келтурки, борман маст махмури,
Ёлушки лутфи покингдин муҳаббат жони Машрабга,
Ҳазойини ҳақиқатдин очилди Мабдаи-нури¹.

Пок қалбли одамларининг таъби нозик. Чунки улар Аллоҳ
ғулиниги, жамолу жалолини айрича ҳис билан идрок этадилар.
Йуидан масту мустағрик бўладилар. Улар дунёнинг барча нафосати,

¹ Шерк қолдузи. 1992, 12-сон, 126-бет.

хаёт жилолари, завқ бағишловчи ҳусни жамолни Аллоҳ жамол-инъикоси деб қараганлар. Сўфийлар инсон руҳини “латифи” дей айтидилар. Бу ҳам руҳнинг ниҳоят нозиклиги, кўринмас (энергетик) латофатдай мавжудлигини англашдир. Руҳ-покиза хилқат ва шу бонн жами покизалик, нозиклик руҳ хислатини ташкил этади. Шунга кўра маъшукани фаришта хислатли малаксиймо, паризод, пари нифоар деб тавсифлайдилар. Бу ҳам поклик ва нозикликка ишорадир, шунга таъб нозиклиги, сўз ва ифода нозиклиги, завқ ва идрок нозиклиги, феълнинг юмшоқ ва латиф бўлиши ҳам сўфий қалбидини поклигидан нишонлардир¹.

Сода кўнглум ичра лаълимнинг хаёли тушгали,
Шишадурким, онинг ичига солмишлар набот.

XVII-XVIII асрлар адабиёти тадқиқига бағишланган ишлар салмокли. Айни чоғда, бу давр адабиётида ўрганилиши муҳим масалалар ҳам талайгина. Шулардан бири адабиёт ва тасаввуф алоқадорлиги масаласи. Шу маънода, Нишотий, Машраб, Сўфий Оллоҳёр, Хувайдо, Салоҳий каби шоирларнинг шеърлари “Хусни Дил”, “Мабдаи нур”, “Сабот ул-оҷизин”, “Роҳати дил” сингари маънавларга тасаввуфий нуқтаи назардан ёндашибгина ҳолис баҳо бериш мумкин. Чунончи, “Мабдаи нур”нинг биринчи дафтарини мавлавия тариқатининг асосчиси мавлоно Жаълолиддин Румийнинг «Маснавий»сидан олинган қуйидаги байт билан очилади:

Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад,
В-аз жудотҳо шикоят мекунад.

Кейинги кўш мисра мазкур байт мазмунига ҳамоҳанг, тўғрисида унда байтнинг маъноси берилади:

Анлагин, най не ҳикоятлар қилур,
Ким, жудолигдин шикоятлар қилур.

Аёнки, қасратдаги жамики нарсанинг ибтидо ва интиҳоси мавжуд най ҳам аввалида бир қамиш эди. У ўз аввали, ибтидосини қайтмоқ истаб нолалар қилади, унинг ғисонига жудолик сабаб. Бу нолалар ўзликка қайтмоқ умидининг афгонларидур².

Инсон ҳам аслида Ишқнинг фарзанди. Парвардигор инсонни яратар экан, унга бошқа махлуқотга берилмаган руҳий завқни инъом этди. Чунки Тангрининг оламларни яратишдан муроди аввало инсон

¹ Н. Қочқоров. Аллора: Маънавий қамолот вақти. 2003 йил, 2-сон, 9-бет.

² Муминожон Сиддиқов. “Мабдаи нур”да ишқ талқини. Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, 3-сон, 58-бет.

Одам Яратганинг ҳусну жамоли учун мисоли кўзу бўлса, инсон шу кўзгунинг мазҳари-Тағри таоло кудрати ва сир асрори, яъни каромати акс этган муъжиза хилқат. Инсон қалби эса париярдигор илми ва ишқнинг хазинаси. Тағри Одамни бини қилиб, унинг қалбига Ишқ аталмиш бойликни жамлади. Шу сабаб Одамга таринталар сажда қилдилар, шу сабаб у азизу мукаррам бўлди. Ишқгина инсонни ўзлигига элтади. Ишқ туфайлигина инсонда асарид ва тафрит (покланиш,яккаланиш) юз беради¹.

XVII-XVIII аср адабиёти Атоий, Лутфий, Навоий, Бобир ашарилари таъсирида шаклланган экан, уларда ишқ биринчи ўринга ўтқизилганлиги, кўпроқ илоҳий Ишқ тараннум этилгани маълум. Бу ишқни келиб адабиётда реализм унсурлари устувор бўлиб боргани аниқ, ammo Шарқ шеъриятида асрлар бўйи бош мавзуга айланиб кетган раҳмоний Ишқ мавзусидан чекингани йўқ. Акс ҳолда Машраб:

Ломаконни(нг) шаҳрида ошиқни шайдо қилди Ишқ,
Анбиёю авлиёларни ҳувайдо қилди Ишқ,-
демаган бўлур эди.

Машраб Ишқни набию валийларга хос, дейди. Боязид Бистомий, шайх Шиблий, Фаридуддин Аттор, Мансур Ҳаллож, Насимийлар шу ишқ сабабидан эл аро дoston бўлдилар:

Ишқ кимёдурки, мисни зар қилур,
Пашшаи логарни Искандар қилур².

Зайнуддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида ҳазрат Навоийнинг уйланмаганлиги ва аёлларга бўлган покиза муносабати ҳақида жуда кизик ва ибратли воқеа келтиради. Ушбу ҳикояни “Ашшер Навоий таъбида нафсоний шахват, рухий лаззатга маъийнинг чеклангани хусусида” деб номланган.

Алалхусус, нозик таъб шоир уйланмайди. Ижодкор ва унинг ишқини ҳақидаги энг биринчи манба эса-унинг асарларидир. Навоий ижодида шахсий турмуш борасидаги кўпдан кўп ишоралар ҳақида устоз навоийшунослар тўхталишган. Биз фақат, шоир газалиётида учрайдиган бир жиҳат-никоҳ ва талок масаласига тўхталмоқчимиз. Маълумки, инсон учун муҳим бўлган бу икки масаланинг ижодкор

¹ Комилжан Н. Ҳасавуфи. 43-бет.

² Ғабриёҳим Машраб, Меҳрибоним кайласан, 222-бет.

асарларида нечоғлик баён этилганлиги ҳам унинг бу борадаги мақсад-муддаосини очиб беради.

“Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги бир ғазалида шоир айтади:

Эй Навоий, эр эсанг дунё арусин қил талок,

Бир йўли бўлма забун бу золи маккор оллида.

Байтда ажиб бир ўхшатиш ва қаршилантириш бор. Яъни, шайх чиндан ҳам эр бўлсанг келинчакдек товланиб турган, лекин ҳавасларга бурканган бу дунёни талок қил (ўзини лав йироқлаштир)гилки, унинг орқасидан кетаверсанг, бир кун бу «гўзал» келинчак золи маккор (маккор, шумкампир) га айланиб сени забун қилади. Байтдаги “аруз” ва “зол” қаршилантириш (таҷод). “Эр”дан мурод эса тасаввуф-нафс тарбияси орқали комиллик сирининтиллаётган тариқат марди-солик маъносидадир. Яъни, англашилганидек, байтнинг мазмун моҳияти ирфоний таълим бериш. Дунёга муҳаббат ва бунинг салбий оқибати масаласини ҳаётини лўнда мисол ёрдамида шоир жуда чиройли ечиб берган¹.

Никоҳ ислом динида муқаддас ҳисобланади. Уни ҳуда-беҳушга бузиш мумкин эмас. Кўплаб сабаблар йигилиб, оила муаммоси хил қилиб бўлмайдиган тақдирдагина энг охири чора сифатида никоҳ бузилади-талок қилинади. Баъзи ҳоллар ҳам бўладики, талок шарни ҳукмларига кўра янгиланади, яъни тикланади. Мисол унун, жамми устида ёки бошқа айрим сабабларга кўра бир ёки икки талок қўйилган бўлса, аммо уч талок қилинган бўлса, бу мумкин эмас.

Навоий “Бадосъ ул-васат” девонидаги бир ғазалида:

Истасанг беш кун фарогат, гарчи кобин умр эрур,

Даҳр золин тўрт мазҳаб бирла қилғил уч талок-

дейди. Юкорида келтирилган мазмун мазкур байтда янада чуқурлашган ва конкретлашган. Шоир энди дунёни “аруз” (келинчак) эмас, балки тўғридан-тўғри зол (шумкампир) деб атамоқда. Агар, беш кунлик-қисқагина ҳаётинг давомида роҳат фарогат қилай десанг, бу дунёни тўртала мазҳабда ҳам (никоҳ тикланиши мумкин бўлмаган ҳолатда) уч талок қилғил; негаки, сен дунёни никоҳингга олсанг маҳр (қалин) сифатида умрингни берасан. Ислоҳ оламидаги тўрт-ханафий, шофеъий, моликий ва ханбалий мазҳабларида ҳам уч талокдан сўнг эр-хотин ярашиши йўқ. Бу каби маълумотлардан, ислом аҳкомларини яхши билган Навоий ўч гоёсини бадний гўзал ифодалаш йўлида унумли фойдаланибгини

¹ Отабас Жўрабоси Хуршид, 2005, 9 феврал

қилмай, байт моҳиятини оширган. Демакки, инсон қалбий фароғат ва руҳий осойиш топа олишида бу даҳри дун ҳавасларидан ўзғани фориғ қилини керак, чунки унга ажратилган шундоқ ҳам кичка умри ақламчи дунёга (ёлгончи келинчакка маҳр сифатида) бериб қўйиш оқилолик эмас¹.

Машраб ҳам Навоийдек бакога ўзни бағишлаган фаний дунё тенгисига талоқ айтган эди:

Минг талоқ этган бу дунёни қаландар мастман,
Сар басаҳро бош уруб Мажнуни бесар мастман.

Дафтар очманг Рўзи Маҳшарда мани маст олдида,
Сўрма аҳволимни ҳаргиз, эй биродар, мастман.

Ташнаман, беҳудлуғумдин ду жаҳонга сигмадим,
Чунки ким уйғотса кўрсун Рўзи Маҳшар мастман.

Муждаий Рўзи Жазода халқ шафоат изласа,
Чарх урарман оҳ уруб леши Паямбар мастман.

Мастлигим Рўзи азалдиндур ҳақиқат шаҳрида,
Ишками модарга келган, манки модар мастман.

Давлати уқбо агар билсинг манинг дастимдадур,
Сад ҳазорон урсалар бошимга ханжар мастман.

Жаннатул Фирдавсини ҳаргиз назарга илмадим,
Машраби вақтман, ки ман баҳавзи кавсар мастман².

Йиги йил Офоқхожа даргоҳида хизмат қилган шоир иршод олий, у ердан кетишга мажбур бўлган. Чунки Машраб руҳоният миниси эди. Устозлик ва шогирдлик одобини сақлаган Машраб пири кўчурига қайтиб боради. Канизак можароси эса шоирнинг дунёдан яқин аёл ва фарзандсиз утганига бадний-тўқима-бир сабаб бўлса керак. Унинг шеърларида бу можарога ишора ёки норозилик умуман кўрилмайди. Машраб кимнидир севган бўлиши табиий. Шоирнинг “Лебо санамим”, “Эй санамим парлиқо”, “Қиз” каби кўплаб газаллари

¹ Ушш маънаси, ушш жой.

² Машраб. Девон. 2006. 198-бет.

юксак инсоний туйғуларнинг гўзал ифодасидир. Бирок бу мухаббатни айнан Офокхожанинг канизагига нисбат бериш ноўрин.

Қолаверса, етти йил сулук тдълимини олган, мажзуб ва ошину барҳақ сифати билан улуғланган Машрабнинг Офокхожа канизаси билан пирнинг даргоҳидан қувиладиган даражада инсоний муносабатда бўлганлигига ишонини кийинроқ. Қиссаларда Офокхожа ҳақидаги лавҳаларнинг турли-туманлиги ҳам уларнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Масалан, Н.Н.Пантусов манокибларга суяниб, Машраб киргиз маликаси Сатиржобдан ўғил кўргани ҳақида маълумот берган. Балоғатга етгач, у ҳам баҳодир, валий йигит бўлиб еттинини Қабри Харғоснинг шаркий (чап) қирғоғида жойлашган. Ушбу лавҳанинг тарихий ҳақиқат эканлигини ҳам канизак ҳикояти катта манбалар тасдиқламайди. Ғазалларда “Йул узра келди Машрабнинг, кўл узат, эй Офок хожа”, “Ҳидоят кўргузинг, Офок хожа мунини паноҳимсиз” мисралари учрайди². Машраб:

Ҳар нафаским, менда бор бўлди мадад Офок хожа,
Бўлмаса бир қурук ёғоч, даштда кўхсор ўзум,
байтида пирига эҳтиромини ифодалаган.

Ушбу ғазалда у: “Қуддиса сирриҳу Хожам отимни Машраб дедилар”, дея Машраб таҳаллусини Офокхожадан олганини айтади.

Ҳазрат Навоий “Сенга йўқ нафсдек душман, қила олсанг, анди қил банд” деган эди. Не ажабки дунё мушкулларини ечишга қудратли етган инсон зоти нафси аммора қарписида ҳамон ожиз. Навоий билан Шох Машраб нафси амморани енгган, енгилшга куч топа олган зотлардир.

Аҳмад Ясвий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Бобур, Машраб, Сўфи Оллоҳёр сингари буюк вакиллар руҳни улуғлаб, нафсини ёмонлик ва тубанлик тимсоли сифатида ҳар томонлама кенг талқин қилганлар.

Бобораҳим Машрабнинг ахлокий қарашлари таҳлил этилаётган мазкур қисмда Фарҳоду Ширин, (Фарход ва Ширин) Лайлову Мажнун (Лайли ва Мажнун) дostonлари билан яна бир бор чуқурроқ танишиб чиқишимга тўғри келди. Машраб нима сабабдан шеъриятида айниқса Лайли ва Мажнунни такрор ва такрор тилга олгани, уларни мадҳ этганлиги:

² Дилором Ҳамидова. Машраб ҳақидаги афсона ва ҳақиқатлар. Ишлон. 2004, 7 май.

³ Уйна манба, уйна жой

Ҳар замоне Лайлидин манга китобатлар келур,
Синки Мажнун бўлмасанг, сардафтаримни кавлама,-
деб одамзод аҳлига мурожат этиши ва яна у башар, башариятга
аитиб:

Гиредарлар, ман ушбу кеча Мажнундин назар топдим,
Туи ўткунча риёзат бирлан одамдин хабар топдим,-
дея бонг урганлиги ҳайратга солди. Албатта бу мавзу доирасида
шифкат Маншраб, шарқнинг улуг алломалари Лутфий, Фузулий,
Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Амир Хусрав Дехлавий,
Низомий Ганжавий ва бошқа кўплаб мутафаккир шоирлар қалам
серишганлар, дostonлар ёзганлар. Турт элда ҳинд, форс-тожик,
эрбайжон ва туркий-ўзбек тилида ҳам "Хамса"лар яратилиб, унинг
ичинчи достони "Лайли ва Мажнун" деб аталган. Ҳеч бир халқнинг
"Хамса"сини камситмаган ҳолда, шуни ифтихор ҳисси билан
айтаманки, ҳеч қайси халқнинг-миллатнинг "Хамса"си Навоийники
сингари юқори мартабада турмаган. Алҳол, "Лайли ва Мажнун"
достони ҳам Навоийники каби мукаммал яратилмаган.

Буни Е.Э.Бертельс, И.Ю.Крачковский ва бошқа олимлар
таъкидлаган.

"Лайли ва Мажнун" жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган
ин ғамгин қиссалардан биридир. Бу қиссани "Ромео ва Жульетта"
сини қиёс қилар экан, машҳур арабшунос, академик
И.Ю.Крачковский жумладан бундай деган эди:

"Ғарб сюжети Шекспир томонидан абадийлаштирилган "Ромео
ва Жульетта" қиссасидан кура жаҳонда аламлироқ қисса йўқ, деб
таъкидлашчонлар айтган эди.

Шарқ, албатта, Ромео ва Жульеттани билмаган ва улар билан
шифкат XIX асрдагина танишган эди, аммо унинг узок асрлар
давомида яшаб келаётган ўз ғамгин қиссаси, Лайли ва Мажнун
қиссаси бор... бу қисса ўнлаб улуг шоирларни романтик дostonлар
яратишга илҳомлантирди ва ҳозирги кунга қадар Яқин Шарқнинг
турки халқлари шоирларининг ҳам, драматургларининг ҳам,
музикантларининг ҳам ижодида ўз аксини топиб келмоқда. Ғарбдаги
Ромео ва Жульеттанинг шуҳрати билан қиёс этганда, Шарқда
Мажнун ва Лайли янада машҳурроқдир..."¹.

¹ И.Ю.Крачковский. Ранняя история повести о Межнуне и Лейле в арабской литературе. Сб. "Алишер Навоий",
изд. АН СССР, М.,-Л., 1946. стр. 31.

Агар Мажнун номига нисбат берилган шеърлар ривоятларнинг вужудга келишига асос бўлган бўлса, ривоятлар адабиётда Лайли ва Мажнун ҳақида йирик обидаларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлади. Лайли ва Мажнун ҳақида биринчи маротаба 1188 йилда улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий дониш яратди. Навоий қалами билан “Лайли ва Мажнун” қиссаси тоғоний бадний юксак ва мукаммал бир бадний асар даражасига кўтарилгани ҳамсачиликнинг анъанавий достони бўлиб қолди. “Лайли ва Мажнун”нинг тадрижий тақомилида Навоий достони янги наъвога воқеа бўлди¹.

Кўриниб турибдики, рус шарқшунос олимлари Лайли ва Мажнун ҳақидаги Навоийнинг достонларига юқори ва юксак баҳо берганлар. Шунинг кайд қилмоқ керакки, Алишер Навоий шеърнависини бахраманд бўлган Бобораҳим Машраб сабога мурожаат қилиб Илоҳий ишқдан назар топганлигини, Мажнун назари билан Аллоҳнинг таниганлигини, унга Лайли ҳолидан китоботлар келаётганлигини, Мажнун мақомига етганлигини, кишида улар дарди бўлмаса “дарди саримни кавлама”, “маърифатдан беҳабарсан, дафтаримни кавлама” дея мурожаат қилиб ўз қалби фикрини қуйидаги газалида ифода этади:

Эй сабо, гамбодадурман, бистаримни кавлама,
Чун шафак олудаман, хокистаримни кавлама.

Ҳар замоне Лайлидин манга китоботлар келур,
Санки Мажнун бўлмасанг, сардафтаримни кавлама.

Хонавайронлар билур афғодаларнинг ҳолини,
Эйки, маҳрам бўлмасанг, чашми таримни кавлама.

То кишига дард тегмай, бўлмади бағри кабоб,
Дилда дардинг бўлмаса, дарди саримни кавлама.

Ҳажр тошидин сарофат бошига етган ўзум,
Киштийи мотамдадурман, лангаримни кавлама.

¹ В.Э.Бертельс «Лейли и Меджнун», сб. «Родополнительная узбекской литературе», Ташкент, 1941, стр. 30-31.

То бир уммат йўлга киргунча жигархун бўлдилар,
Уммиг'орсанг жон фидо кил, Сарваримни кавлама.

Г'ни дўзах ўртапур афтодаларнинг оҳидин,
О'ини ҳажрида куйган мижмаримни кавлама.

Номаконнинг шаҳрини бир ҳу билан сайр айладим,
Жабраил, боргил нари, болу паримни кавлама.

Бихри раҳматга кириб килдим вужудимни адам,
Милрифатдин беҳабарсан, дафтаримни кавлама.

Дурри дарёи маоний бўлди чун Машраб, вале
Дийдабийно бўлмасанг, кўз гавҳаримни кавлама¹.

Шу ўринда икки калима сўз-улуг Алишер Навоийнинг юбиларим Машраб ижодига таъсири масаласида фикр юритганда ўзбек адабиётининг навоийшунос олимлари, хусусан унинг "Химел"си колаверса, Лайли ва Мажнун сиймосини талқин этган олимлар номини келтириб утишни бурчимиз эканлигини қайд қилючимиз. Файласуф ва адабиётшунослар В.Й.Зоҳидов, А.Рустамов, А.Н.Қаюмов, Б.Валихўжаев, В.Абдуллаев, Ғ.Каримов, Ҳимид Сулаймон, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, А.Ҳайитметов, Д.Синоҳия, Нусратилла Жумахўжа, И.Ғафуров, А.Абдуғафуров, Э.Шошнев, Ё.Исҳоқов, Ҳ.Болтабоев, С.Ғаниева каби олимлар Лайли ва Мажнун Илоҳий севгиси ҳақида фикр билдирганлар.

Н.М.Маллаев, Ғ.Каримов, А.Ҳайитметов, Т.Ахмедов, Т.Жалоловлар махсус тадқиқотлар яратганлар. Алишер Навоийнинг "Лайли ва Мажнун" достонининг насрий баёнини Амин Умарий ва Хусайнзодалар (Ўз ССР Давлат бадний адабиёт нашриёти, Тошкент 1958) нашрга тайёрлаган, унга Тўхтасин Жалолов сўзбоши ёзган.

1976 йил шу насрий матни тuzатиш ва тўлдирish билан Ваҳоб Рихмонов ва Наим Норкуловлар (Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976) қайта нашр этдилар.

Аммо шуни таъкидламоқчимизки, Лайли ва Мажнун Илоҳий шикнини Н.Комилов, И.Ҳаққулов, И.Ғафуровлар тасаввуфий руҳда талқин этиб, унинг ахлоқий такомилини Навоий фалсафасидаги

¹ Машраб. Девон, 2006, 55-бет.

инсон руҳининг ишқи илоҳий билан бирлашиб кетган концепциясини (ҳа, концепция-таъкид: М.Х.) тушунтира олдилар.

Машраб шунинг учун неча Мажнунга сабоқ берганлигини, доманим- (доман-этак, ўнгир)дан Аршнинг устига Аллоҳнинг ўзи тортиб чиқариб қўйганлигини, Мансур мақомига етказганлигини, Мусо, Исо нисбатига етишганлигини, хислатим ушалар даражасига етди, фанодан ўтиб бақога етдим, “Суратим гарчи башар келди, малақдур сийратим”, “Лекин Арш устида Жибрилдир менни ҳамсухбатим” дея, юз минг биёбон пойимда турса-да, шу дамда бини паишача хизмат қилолмадим деб, Аллоҳ билан бирлигини кетганлигини изҳор этади:

Етти дарёга қўшулди оби чашми ҳимматим,
Неча Мажнунга сабақ берди дилимда ҳайратим.

Доманимдан тортти, дунёни қўринг дуни дағал,
Варна Аршнинг устида эрди камоли миннатим.

Хусни гарқ бирлаи адо, қилдим, басе Мансурман,
Охи сардим бўлди савмим, ҳам фигоним-тоатим.

Гарчи зоҳир хушк хоку бебизоатман букун,
Мусову Исони даврониға бордур нисбатим.

Эй, сафобахш, нафси фиръавнимга бир шамшир ур,
Токи ҳамроҳи Мусо бўлсин манинг бул хислатим.

Умр азал дорул бақо, дайри фаноға турғали,
Лоладек бир соати йўқдир манинг ҳеч фурсатим.

Покбозам, хорижи дунёйи уқбодин жудо,
Суратим гарчи башар келди, малақдур сийратим.

Неча Мансур ўлди иршодманд муҳаббат йўлида,
Манга ҳам дори қурулғонда стар бу қисматим.

Ҳеч билолмайман ўзимни қайси қавмийман букун,
Лекин Арш устида Жибрилдур манинг ҳамсухбатим.

Минирабо, охир санга юз минг биёбон тай уруб,
Бўлмади бир пашшайи логарча акнун хизматим¹.

“Лайли ва Мажнун” достони Шарқ халклари фольклорининг энг шайхонаси намунаси саналади. Севги аламларида куйган, ҳажр оловларида ёнган бу бахтсиз ошиқлар ҳикоясини эҳтирос ва зўр руҳий тўлкинланиш билан эшитмаган киши эҳтимол Шарқда топишмас. Халқимиз ўзининг юрак жавҳари бўлган бу ажойиб достонни минг йиллар давомида сақлаб, қора кунларнинг аламли даври сифатида бизга-бахтли болаларига совға қилди. Шарқда қолган доҳий ёзувчилар бу ажойиб афсонага эътиборсиз қараб қолмаганлар. Уларнинг ҳар бири кенг халқ орасига тарқалган “Лайли ва Мажнун” достони сюжетида ўз гоёларини рўёбга чиқариш йўлида фойдаланишга уринганлар. “Лайли ва Мажнун” афсониси сюжетида бошлаб асар ёзган, уни ёзма адабиётга киргизган киши, Озарбайжоннинг машҳур шоири Низомий бўлди. (Низомий ўз кўпчилигини форс-тожик тилида ёзган эди.) Низомийдан сўнг 750 йил давомида 19 шоир шу сюжетда достон ёздилар. Масалан, Хисрав Деҳлавий, Хотифий ва бошқалар².

“Лайли ва Мажнун” кўп асрлик мураккаб тарихга эга. Унинг кўпчиликлари, академик И.Ю. Крачковский таъкидлаганидек, VII асрнинг иккинчи ярмига бориб тақалади. Айрим араб манбаларининг маълумотида кўра Мажнун тарихий шахс бўлиб, у Бани Омир қабиласидан чиққан, асли номи Қайс ибн Муллавах (ёки Қайс ибн Муод) бўлган. Қайс ўз қабилadoши Лайли деган қизни севган, ўз севгисин ва ҳижрон аламлари ҳақида мунгли шеърлар битган. Бундай маълумот, жумладан, ибн Қутайбанинг (889 йилда вафот этган) “Китоб уш-шеър ва шуаро” асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда вафот этган араб олими Авон ибн ал-Ҳаким ал-Қалбий ҳам, III асрда вафот этган араб тарихчиси Ҳинном ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлари эса ўз яқин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ бўлган улавийлар

¹ Минирабо. Девон. 2006, 161-бет

² Ҳуссейн Жалолов. Нафосат оламида. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. 1974. 11-16-бетлар

хонадонидан чиққан йигитнинг шеърлари бўлиб, у ўз номини шайхона
этимаслик учун Мажнун тахаллусини кўллаган дейишади. Шунинг
қилиб Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб
қолади. Лекин шуниси равшанки, VII асрнинг иккинчи ярмида
араб поэзиясида Мажнун тахаллуси зикр этилган кўпгина муно
шеърлар вужудга келади, бу шеърларнинг микдори кўпайиб бироқ
тўпламларга киритилади¹.

Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиши
каби. Мажнун номига нисбат берилган шеърларнинг мушшифи
масаласи ҳам мунозаралидир. Бироқ шуниси равшанки, мана шу
шеърлар заминиде Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган
эди. Агар VIII асрнинг аввалларида Мажнуннинг шеърлари
шарҳлар сифатида айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар ҳали
қадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб ривоятлар кўпайиб
кенг тарқалиб боради ва X асрда Мажнун номи, Мажнун шеърлари
на ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Ўрта
Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг шухрат топади. Ривоятлар
турли китоблардан ўрин олади, Мажнун номи шоирларнинг
шеърларида тез-тез зикр этилади.

Бизгача сақланиб қолган Мажнун ҳақидаги ривоятлар тарқов
эпизодлардан иборат бўлиб, изчил ва мукаммал сюжет на
композицияга эга эмас. Мажнун ривояти баён этилган қадимийроқ
ёзма манбалардан бири бўлган Ибн Қутайбанинг “Китоб уш-шеър ва
шугро” асарида қуйидагилар ҳикоя қилинади: Қайс Лайли билан
бирга туя боқар экан. Қайс билан Лайли севишиб қолишибди. Бироқ
севгилисига эриша олмаган Қайс телбаланиб, кишилардан ётсириб,
сахрога чиқиб кетади, ҳайвонлар билан дўстлашади².

Навоий “Лайли ва Мажнун” достонини яратишга киришар экан,
маълум адабий анъаналардан воз кечолмасди, албатта, унинг олдида
мана шу адабий анъаналардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда
даврининг янги ва муҳим талаб ҳамда эҳтиёжларига жавоб бериш
вазифаси турар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи достонининг хотимасида
бундай дейди:

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шухрати жаҳонга тўлғай,

¹ Натан Маллаев. Ўз санъатининг гултоғи. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат университети. Тошкент.
1991. 64-бет.

² Ушш манба, 65-бет.

Турк элига доғи баҳра бўлгай...

Бу парчада Навоий икки масалага, биринчидан “афсона”, ва “мазмун”га, яъни асарнинг қобиги ва мағзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътибор қилади.

Навоий ўз достонида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва вариантлардан фойдаланади. Бироқ унинг асл мақсади «афсона» тушуни эмас, балки “мазмун” баён этишдир. “Афсона” асарнинг “мазмун либоси” бўлса, ҳаёт, Навоий яшаган муҳит масалалари асарнинг мазмуни, моҳиятидир¹.

Таажкубли жойи шундаки шарқшунос, тасаввуф ҳақида асар билан Е. Э. Бертельсдек йирик олим ҳам “Лайли ва Мажнун”даги Илоҳий ишқ тушунчасини идрок этолмай бу илоҳий муҳаббат эмас, балки инсоний севги туйғулари деган фикрни бериб Навоийнинг инсон худо билан бирлашиб кетиш концепциясини куйидагича талқин этган: бу тўғрида Н. Комилов ва Б. Эралиевлар «Ишқ концепциясининг самандари» мақоласида шундай ёзганлар: Ҳатто тасаввуф ҳақида қимматли тадқиқотлар яратган, “шарқ адабиётини тасаввуф тарғиботидан ажратиб ўрганиб булмайди”, деган фикрни баён этган ёлқин олим Е.Э.Бертельс ҳам мафкуравий тазйикларга дош беролмай, “Лайли ва Мажнун”даги илоҳий муҳаббат гоёсини инкор этган. Унинг кўрсатишича, достонда «асосан, инсонга муҳаббат, унинг ҳамдардлик ва унинг изтиробларини» тасвирлаш биринчи ўринда туради, Навоий “инсонга безътибор қараш, инсон ҳаётини оғирлига олиб келадиган урф-одатларга амал қилиш натижасида қандай оқибатларни юзага келтиришини бизга мисол қилиб келтиради...” Олим Алишер Навоийда “ўзгача муҳаббат... сўфийлик концепцияси билан боглик муҳаббат гоёсини тасвирлаш истаги” минжудлигини қайд этди-ю, лекин орқасидан дарров: “Бироқ Навоий минсур концепциядан оғли тарзда бутунлай воз кечади, чунки унга илоҳий муҳаббат эмас, балки оддий инсоний севги ҳис-туйғулари қариндеш”. (Е.Э.Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, 122 с.)².

Диққат қилсангиз, Е.Э.Бертельс фикрларида ички қарама-қаршиллик борлиги сезилади, агар Навоий мутасаввиф шоир сифатида ўрганилса, унинг инсонпарварлигига путур етади, деган ҳақикат бор. Чунки дин-афюн, тасаввуф-“реакцион мистик оқим” деб

¹ 1. Малинов. Алишер Навоий ва халқ шайхонаси. Ғулом номидати Адабиёт ва санъат нашрияти. Тошкент. 1971. 159-160-бетлар.

² Шаҳзодлузи. 1991. 11-сон. 161-бет.

катъий қора тамга босилганда! Шунинг учун олим илоҳий мухаббат билан инсоний мухаббатни зид қўйиб, Навоийни инсоний мухаббат куйичиен, “урф-одат”лар танқидчиси қилиб кўрсатишга зўр берилган. Ваҳоланки, Алишер Навоий чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий файздан баҳрамандликда кўради. Азир Куръони шарифда бир неча жойда инсон худонинг ердаги халифи и у энг мукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таъкидланган. Алишер Навоий инсоннинг ана шу шарафга муносиб бўлишини истади, нафси шайтон йўлига кирган риёкор шахслар, шарик тариқатни сохталаштирувчи кишиларни нафратли сатирларда мазаммат этади. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади. Яъни пок мухаббат, покиза инсонлар калбидан жай олиши мумкин. Мажнун ишқи бу борада олий намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила илоҳни севади, айна вақтда эса шафқат муруввати, нажиб ахлоқию беқийс истеъдоди билан энг гўна инсондир. Иккинчи тарафдан, пок инсоний мухаббат ва илоҳий ишқни бир-бирига зид қўйиш пораво, аксинча, улар ўзаро боғлиқ, бири иккинчисидан ўсиб чиқадиган фазилат деб қаралган¹.

Машраб бекорга олам аҳлига мурожаат этмаётир, чунки нур илоҳий инсонни комил эканлигини у бизга-сизга-хаммага, жаҳонга билдирмокда-чунки у ўз тажалтийсини кўришни хоҳлаб турар экан. Куръондаги “Кунти канзан махфиян”-Мен сирли, махфий-яширилган эдим, ўзимни билдирмок учун Одамни яратдим, дейди. Мансур Халлож айтган “Анал-Ҳак”лик худо даъво қилиш эмас, -унинг зарраси эканлигини билдирмок. “Анал-Ҳак” қандайдир мавҳум сину умумий бир тушунча бўлмасдан, биринчи галда ахлоқий покланиш, руҳоний ҳаётда яшашга етишиш ва илм, маърифат, фикр ҳамда иродада олий натижаларни қўлга киритмокдир. Бундай ҳолда мағрурлик ёки манманликдан ному нишон ҳам қолмайди. Шу маънода мавлоно Жалолиддин Румийнинг мана бу сўзлари алоҳида эътиборга лойиқ: “Анал-Ҳак” – “Мен Ҳакман” дейишни одамлар буюкликни даъво қилиш ҳисоблайдилар. “Мен Ҳакман” дейишнинг улуг бир камтарликдир. Бунинг ўрнига “Мен Ҳакнинг қулиман”, деган киши икки борлиқни исботлаган бўлади. Холбуки, “Мен Ҳакман” деган ўз борлигини йўқ қилгани учун “Анал-Ҳак” демоқда, яъни мен йўқман, барчаси Улдир. Аллоҳдан бошқа борлиқ йўқдир.

¹ Назмиддин Комиллов, Бобомурод Ўрилов Ишқ отанининг самандари Шарҳи мушузи, 1991, II-сон, 161-162-бетлар.

Инсони комил тушунчаси динда мавжуд бўлмаган. У илк суфийларда ҳам кўзга ташланмаган. Унинг маълум жиҳатлари баъзид Бистомий, Мансур Ҳаллоҷ қарашларида ўз ифодасини топган бўлса-да, Ибн Арабийдан кейин барқарор ва яхлит бир тушунчага айланган. Бу тушунчанинг туб моҳияти эса мана бундай: Аллоҳур бир ҳадисга кўра, Аллоҳ яширин бир хазина эди, ўзини баҳр айлаш учун дунёни яратди. Демак, энди биладиган, тушунадиган бир мавжудлик зарур эди. Ана шу мавжудлик Инсони комил эрур. Зеро, у ҳақиқатни билгувчи, ҳақиқатларни асл моҳиятини тушунувчи зотдир. Инсон бўлмоқ эса ҳақиқатларининг нақиллийгоҳи бўлмоқ маъносини акс эттиради¹.

Машраб юқоридаги фикрларни куйидаги ғазали билан тасдиқ қилимоқда:

Биродарлар, ман ушбу кеча Мажнундин назар топдим,
Тун ўтгунча риёзат билан оламдин хабар топдим.

Ушал маҳвашни ёд айлаб, гаму қайгу зиёд айлаб,
На ақлимдин нишон кўрдум, на хушумдин асар топдим.

Манингдек талхкому бенасиб дунёда утган йўқ,
Шакар оғзимга солдим, захри қотилдин батар топдим.

Бу даҳри бевафога ҳеч кўнгул берманг, аё дўстлар,
Ки, ман фоний жаҳонни мисли абри даргузар топдим.

Вужуди ушбу олам бир кеча-кундуздин ортиқ йўқ,
Чароки дунёда бир шамс кўрдум, бир камар топдим.

Надомат ашки гуфони бошимдин чун ўтиб кетти,
Балиғ қорнидаги Юнус каби баҳр ичра бар топдим.

Нигоримдин вафо, на дўстлардин дафъи ғам кўрдум,
Ки, ҳар кимдин умиди манфаат қилдим, зарар топдим.

Нестай, Машраб, бу йўлда манга ҳеч ким булмади раҳбар,
Адашдим, йўл йитурдум, на паёму на хабар топдим².

¹Фароқий Ҳаққул. Тақдир ва тафаккур. "Шарк", Тошкент, 2007, 47-бет.

²Ҳасанб Девон. 2006, 153-бет.

“Лайли ва Мажнун” Қайснинг туғилиши билан бошланади, унинг Қайс ҳам, Лайли ҳам ақлли-фаросатли, шод-қувноқ ёшлар. Табиат уларнинг бахтли ёшлик айёми узоққа бормайди. Бир-бирини сидкидил билан севган Қайс ва Лайлиларнинг бошига оғир ва мусибатли кунлар кела бошлайди. Висол ўрнини хижрон, дустар ўрнини қайғу, кулғу ўрнини оху фигон, табассум ўрнини қонли кўш эгаллаб олади. Саҳифадан-саҳифага утилар экан, шир китобхонни қаҳрамонларининг рухий кечинмалари дунёсининг ичига олиб киради. Шу зайлда психологик тасвир асосий ва сатҳчи бўлиб қолади, бадий тасвирнинг бошқа турлари ва компонентлари унинг атрофига уюшиб, жам бўлиб боради.

Баҳор айёми. Қайс билан Лайли илк бор учрашиб, сенинни қоладилар. Қайс ва Лайли ҳаётининг ҳам баҳор айёми. Севги гунчаси гуллаши ва ҳосил бермоғи керак. Бироқ табиат ўз йўли билан боради-ю, Лайли ва Қайслар бошқа йўлга тушиб қоладилар. Уларнинг севги гунчаси кулф уриб очилмайди, баҳор мансуми тугамай ҳазон йили бошланади. Севгувчиларнинг йўлига тўсиқлар ва тўғоноклар туша бошлайди. Уларни дийдор кўришдан маҳрум қиладилар. Севгувчиларнинг қалби дард-аламга тўлиб, ранг-рўйи заъфарондек сарғаяди¹.

Нажмиддин Комилов нафсоний ишк 14-16 ёшда бошланишини, Лайли ва Мажнунда норасида пайти 5-6 ёшларда пайли бўлганлигини, бу Машрабдек дарвешлар руҳига Аллоҳ ёплигиданона шу ишқни жойлаб қуйганлигини, бу шоирнинг: «Бир кўриб Мажнун каби, Лайливашим» то қиёматгача Аллоҳ унинг қалбига илохий ишқни солганлигини таҳлил этиб қуйидаги фикрларни ёзди:

Ахир “нафсоний ишк” одам балогатга етгандан кейин тахминан 14-16 ёшларда бошланади. Лайли ва Мажнун ҳали норасида, 5-6 яшар болалар... Шоир муболага санъатини қўллаб, Лайлининг чиройи-хусни гулзорни чароғон қилиб юборди ва гулзордаги бир пахл (ниҳол, севгилисининг қомати) ни ҳазон этди, дейди. Бундан узга маъно ҳам чиқиши мумкин. Чунончи, хусни мутлоқ бир кўриниш берганди, солиқлар (ҳақпарастлар) завқ-шавққа тушдилар. Хусни мутлақ кўзгуси-баҳори зиндагоний (ҳаёт, тириклик) да ўз севгилиси (солик) қоматини букиб, уни илтизор айлади, яъни солик бундай хусн-жамолга дош беролмасдан хушдан кетди. Кўриниб

¹ Натан Маддаси. Сўз санъатининг гулзоши. 82-83-бетлар

Ҷарибдики, бундан сӯфиёна маъно чиқаётир.. Тасаввуф таълимотича, Ҷариб-бу дарвешнинг бутун руҳияти, уни Ҳақ ишки эғаллаб олади ва у бестокатланиб, хушдан айрилади. Энди бу ёғини тушуниш осон келиди, чунки Қайс ошиқ (солиқ) лик йўлига кирди, Лайли билан илк Ҷарибқувдаёк унда илоҳий куч кескин намоён бўлди¹.

Мажнунда “кимёланиш” Лайлини кўргандан кейин бошланади, Ҷариб ишқ ўти унга анча илгари, у дунёга келгандаёк теккан эди. Биноқача айтганда, Қайснинг ошиқлик даврига гирифторлиги юз бало офатларга-дучор бўлиши, “мажнун”-жинни номини олиб, кимматларга қолини унга тақдири азалдир, унинг лойи ишқ олови Ҷариб қорилган. Ғам хайли, бало, дард, фирок унинг доимий ҳамроҳи, чунки ошиқлик, Ёр васлига етиш шундай уқубатларни бундан кечириш билан вобаста. Алишер Навоий буни асар бошида Ишқ водийсининг даҳшатларини хаёлан тасвирлаш орқали кўрсатади: зимзиё тун қўйида шоир хаёли Арабистон ерларини Ҷариб чиқади, ёмғир, бўрон аралаш момақалдиروق гулдираб, чакин чиқнади. Чакин ёруғида шоир саксовулдай тахланиб ётган инсон ёнқилари, ваҳший хайвонларни кўради. Булут ҳам “бало ўқларин” Ҷарибдиради. Бу тун-ҳажр туни, бу водий эса-ишқ водийси, ваҳший лифрандалар-ошиққа хуруж этган бало-офатлар, суяклар-ишқ кўрбониларидан нишона. Ўз асли, илоҳидан ажралган мусофир, ғариб нуҳ-Мажнун шу водийда якка ўзи бошини эгиб ўтирибди...². Шоир Ҷарибқувдаёк Мажнун дарду ғамидан огоҳ:

Мажнунсифат фирок даштида зор йиғладим,
Дарду ғаминг, Лайливашим, Лайлу наҳор, ўқуй,-

илоҳий ишқдан баҳраманд бўлган Машраб то кимматгача
Лайлини севишини изҳор этади:

Эй нигоро, ман санинг ёринг булай,
Бандайи ул кадди рафторинг булай.

Шамъи хуснунг айланиб парвонавор,
Ман фидойи шамъи рухсоринг булай.

¹ Ҳ. Кимматов, Б. Эралиев. Ишқ отақаллининг самандари Шарқ қолдузи. 1991, 11-сон. 163-бет.

² Ҷарибқувдаёк, 162-бет.

Бир кўруб Мажнун каби, Лайливашим,
То қиёмат ман санинг зоринг бўлай.

Туну кун ишқингда саргардон бўлуб,
Булбули сармасти гулзоринг бўлай.

Хату холинг дом бўлди жонима,
Сайд ўлуб ҳар дам гирифторинг бўлай.

Хусн бозорида, эй Юсуф сифат,
Жон билан ҳар дам харидоринг бўлай.

Ҳоли зоримни кўруб, эй нозанин,
Ҳеч демайдурсанки, ғамхоринг бўлай.

Куз ёшини окузуб Машраб кулунг,
Мунтазири маҳви дийдоринг бўлай¹.

Алишер Навоий ҳам Лайли ва Мажнун ахлокий поклигини, ошиқлиги фидокорлигини таърифлашда, Лайли Мажнун қалбини маҳв, забт этганлигини, тирик калблар фоний (ўткинчи) лиқди бирика олмаслигини, абадийликда-бақода бирга бўлишлигини айтади:

Лайли ва Мажнун образлари “Лайли ва Мажнун” достонидан ташқари Навоийнинг лирикаси, бошқа достонлари ҳамда фалсафий-таълимий асарларидан ҳам ўрин олган. Ишқ куйчиси бўлган Навоий лирикасида тез-тез Лайли ва мажнунларга мурожаат этади, уларнинг севгиси ва фожиасини эслатади. Лайлининг гўзаллик ва покликниги, Мажнунни ошиқлик ва фидокорликнинг рамзи сифатида қўллайди. Бир неча мисол келтирамиз:

Куп сўз ясоди Лайли Мажнун сўзида халқ,
Эрмас начуини хуснунгу ишқим афсонаси.

(“Бадойиул-васат”, 601 бет.)

¹ Машраб Девон 2006, 107-бет.

Чу Лайли қилди Мажнун кўнглининг сарманзилин хилват,
На суд ар қуймаса ҳай гирдида они араб харгиз.

(“Бадойиул-набат”, 217 бет.)

Зинда дил Мажнуннинг улмиш кўнгли чун Лайлига ҳай,
Бас не осиг ани ҳайдин ковламоглик, эй араб,-

(“Ғароибус-сиғар”, 65-бет.)

биринчи байтда Лайли ва Мажнун «сўз» и (дарди, фожиаси) ақида халқнинг сўзи (афсона ва ривоятлари) куплиги таъкидланса, кейинги икки байтда Мажнуннинг хўрланиши, таҳқирланиши таъкидланади¹.

Машраб Лайли ёдини Мажнун нигоҳидан, унинг дарчасидан қираб, “манга бу дарди бедаво” дейиши, у нафсоний эмас, етиб бўлмас, аммо азалий-боқий ишқ эканини англатади.

Ғамза қилиб қошима кел, сенга қилай жонни фидо,
Куйди юрак ҳажр ўтида, оҳ нетайин, бўлдум адо.

Ўлди бу Мажнуннинг хароб, Лайли, ғамингда тинмади,
Тўлди юракка хасратинг, куйдиву бўлди мубтало.

Зоҳиду баҳра олмоған иззату хурматинг тилар,
Тоати хушки зухдига мунча қилиб кибру ҳаво?

Дод этадурман, эй санам, бўлса қиёмат ул куни,
Ҳаммага марҳамат этиб, манга бу дарди бедаво.

Боди хазони бемаҳал умримма етти, найлайин,
Тавба қилиб уялмадим санга Худойи Кибриё.

Машраби бекарори ишқ топса сани сўроғлашиб,
Қўйса бошин бўсогага ҳосил ўлурму муддао²?

¹ Имом Маликов. Сўз санъатининг гултожи. 86-87-бетлар
² Машраб. Девон. 2006. 218-бет.

Гулшандаги учрашувдаёқ Лайли ва Мажнун бир-бирини туролмаслиги маълум бўлади. Аммо учрашиш ҳам азоб, чунки Қайс Лайлига рўбарў келган заҳоти тоқат қилолмайди, унинг руҳсорида бока олмай хушдан кетади. Бу рухий ҳолат адабиётшунос Иброҳим Ғафуров таъкидлашича шундай: “Хушдан кетиш фавқуллодда рухий ҳолат. У фақат қаттиқ кечинмаларга берилгандагина, одам дилда мубталоликнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, агар эътибор қилган бўлсангиз, 5 маротаба хушдан кетади. Унинг ҳар бир хушдан кетиши Лайли қаршисида соғиниб бўлади”. Хушдан кетиш кўпроқ сўфийларга хос рухий-психологик кечинма. Айниқса, улар илоҳ ёдида ўта жазавага берилганда, бутун рухий куч-қувватини ишга солганда хушдан кетиш, ўзини унутиб кўйиш даражасигача бориб етадилар. Навоий Мажнун образиде сўфийликнинг ана шу ҳолатини кўз олдимизда гавдалантириши. Бундан ташқари, айти шу ҳолда ёр жамолини кўнгул кўзгусида хис этиш хайратидан хушдан кетиш содир бўлади¹.

Машраб: “...қани Лайли деб оҳ урсам” дейди. У тажалнинг Лайли сурагида кўради:

Сузук кўзлу, сариг садбарг юзунгни, дилрабо, кўрсам,
Юзунгдин юз ўтурмасман, агар юз минг бало кўрсам.

Мани ошиқ, сани маъшук ки дерлар ушбу оламда,
Насиб ўлмуш манга давлат, фироқинг ўтида куйсам.

Чунонам кўнгли қаттиқсан, бирам холимни сўрмассан,
Жамолингга тўёлмасман бошингдин юз минг ўргулсам.

Нечук бедодлиғ иш бўлдики, ман сандин жудо бўлдум?
Жафоларники ман тортиб, на мушкулдур қараб қолсам.

Садафсиз дур, тикансиз гул, машаққатсиз хунар йўқдур,
Топарманму висолингни жаҳонни истабон юрсам?

Лабинг-лаълу хатинг-Хизру юзинг-монанди Юсуфдур,
Зулайходек куйуб-ёниб бу ишқ ичра адо бўлсам.

¹ Насриддин Комиллов, Ўлбалиқурод Эргашев. Ўнла отапонинг самандари 164-бет.

Ўшал Мажнуни шайдодек биёбонлар аро ман ҳам,
Кўюнгда дам-бадам ёниб, қани Лайли деб ох урсам.

Кел, эй Машраб, кўзунг йўлларда қолди термулуб, найлай.
Қани ул хоки пойинг, кўзларимга тўтиё қилсам¹.

Навоний бой-камбағаллар орасидаги тафовутни тасвирлаш мисолида қалам тебратгани ҳам йўқ. Зеро, Лайлининг отаси каби Мажнуннинг отаси ҳам қабила бошлиғи, унинг бойлиги Лайли отасиникидан ҳам, Ибн Саломникидан ҳам кам эмас. Зиддиятнинг сўгуни шундаки, Лайли отаси “девона” Қайсга кизини беришдан оринида, Мажнуннинг отаси эса, ўглининг “девоналиги” ни тузатиш учун жони ҳалак. Агар мана шу тўсиқлар бўлмаганда ҳам, яъни Қайс Лайлига уйланишда ҳам у, барибир, мажнунлигича қоларди, зеро унинг мақсади уйланиш эмас, балки Лайли воситасида илоҳий ишқ кимолоти касб этишдир. Шунинг учун, бемалол айтиш мумкинки, Мажнун замон ва макондан ташқари бир тимсол². Машрабнинг Лайли ва Мажнун қиссаларидан огоҳлиги, унинг наср ҳақидаги ортуси, шу даврга мубталолиги: “Куюб ҳажринг билан ўлгон манингдек мубтало борму?” дейиши унинг Ҳаққа ошиқлиги рамзи оид:

Сани дардингга, эй дилбар, жаҳонда ҳеч даво борму?
Ётибдур халкума жоним, манингдек пур жафо борму?

Сапам, ишқинг мани охир бу умрумни хазон этти,
Юрак пора, кўзи ёшлук, манингдек бенаво борму?

Агар Маҳшар куни чиқсам, санинг ишқингда дод айлаб,
Қиёмат қозиси бўлсанг, санингдек додхоҳ борму?

Ҳама ошиқларинг ичра эрурман зору саргардон
Ки, ўлгон остонингда манингдек ҳеч гадо борму?

Ўқуб ул “Лайлиау Мажнун”, эшитгил сўнгра бул қиссам,
Куюб ҳажринг билан ўлгон манингдек мубтало борму?

¹ Машраб Девон. 2006, 129-бет.

² Пажанидин Комилов, Бобомурод Эралиев. Итоқ оташининг саманлари. 165-бет.

Ўшал Фарҳод билан Мажнун куруб ишқида жон берди,
Фироқингда адо бўлгон манингдек мосиво борму?

Зулайхо бирла Юсуф ҳам чу дунёдин фигон айлаб,
Кушуб бир-бирига охир, санингдек дилрабо борму?

Тамоми ошиқи содик ҳам мақсудига етти,
Висолинга етолмай бир манингдек бенаво борму?

Дедим девоналик бирлан бу сўзларни мане Машраб:
Хатоларни кечиргучи санингдек подшо борму¹?

Давлат арбоби бўлган Алишер Навоий:

“Қўлимдин келгунча зулм тиғин ушатиб, мазлум жароҳатини
интиқом малҳамин қўйдум”,-деб элга мадад берди.

Машрабнинг лирик қаҳрамони подшо Ҳорун ар-Рашид хайи
куни халқ аҳволини кўриб юриб Мажнунга кўзи тушади.

Мутафаккирнинг ҳикоя қилишича, халифа Ҳорун ар-Ранин
сайил чоги Мажнунни ГАМ ва мотамда, телбаларча юрганини кўриб
ёнига чакирди.

Мажнун подшоҳ Ҳорун ар-Рашидга мен Лайлининг ишқида шу
аҳволга тушдим, унинг ишқи йўлида гадо бўлдим, унинг ҳусни
жамоли зангиникига ўхшаш коп-қора бўлса-да, сенинг тўрт ин
канизагингни ҳеч бирига алмашмасман, Лайли кўптир, аммо сен
унга Мажнун ошиқлиги кўзи билан қара, шунда сен ҳақиқий
ошиқ холини билурсан, деб жавоб беради:

Лайли ёди қилгудек Мажнун керак,

Кимки ошиқдур, дили пурхун керак.

Мажнун халифага ишқ савдосига мубтало бўлганлигини баён
қилди.

Ишқсизлар, ишқдан йироқ кишилар Лайли ҳажрида чекаётган
дарду ҳасратимга ошно ҳам бўлмасинлар ва ошиқлигим учун
устимдан қулмасинлар, сенинг ҳимматинг мен учун зарур эмас
деди:

Ишққа бўлсин мисли мандек мубтало,

Сўнгра они сўра мендин, подшо.

¹ Машраб. Девон. 2006. 314-бет.

Асли билсанг, дийдаси пурхуни ман,
Лайли отлиг ёрни Мажнуни ман.'

Мажнун подшоҳга мурожаат қилиб айтдики, агарки илкингдин
ёдси, мени дардимга дори топу давосини қил, Лайли васлига
қолмасам, унинг доғи то қиёматгача битмайди. Бугун ҳайит сайли,
ишқлар бир-бирин жамолин томоша қилиш учун келмоқдалар,
лайли ва наврӯз ошиқ аҳлининг бир-бирини васлига маст бўлиб
қўлиган вақти, демакки, эй Ҳорун, сен менинг аҳволимни кўриб
тифрон бўлма, деди.

Ҳоруннинг буйруғи билан Лайлини Мажнун қошига
келтирдилар. Ҳар иккиси ёқаларини чок этиб, бир-бири сари
тишиндилар. Лайли Мажнун бошини тиззасига олди.

Лайли ва Мажнун бир-бирига дил розини изҳор этдилар.

Мутафаккир Машраб Лайли ва Мажнун Илоҳий севгисини
филсафий талқин этиб, улар ахлоқини юксак шеърӣ усулда ифода
қилиб, комил инсон ўзини ишқ йўлида (Илоҳий ишқ назарда
тутилмоқда) фидо даражасида пок бўлмоғини таъкид этади.
Гўдак йиғламаса, она сут бермайди дейди мутафаккир, демак,
Ишқ ҳам она сутидек пок бўлмоғи лозим:

Жон ушал жондурки, парво қилмаса,

Дил эмас олам тамошо қилмаса.

Машрабнинг ошиқ Мажнун ва маъшуқа Лайли ҳақидаги ишқ
ишқиробларини улуғ Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони
хотимасидаги бу ишқ тарихи фонийликда висолга етмай, абадийлик-
бакони орзу этиб бир тобуд, бир гур, бир қабр, бир қафанига ўралиб,
тонгла қиёматгача ҳур, покиза бўлиб илоҳийлашганлигини Навоий
шундай баён этган:

Мажнун гоҳ тушида, гоҳ хаёлида иш қилиб ҳамиша Лайли билан
бирга бўларди. Гоҳ пок кўнгил, гоҳ хотиф уни дилдоридан воқиф
қилиб, маҳваш ажал кўлидан майни олгунча бўлган холларни айтар
эди.

У девона, яъни Мажнун симобга ўхшаб титраб-калтираб
ёганида, тўсатдан қулоғига бир овоз эшитилдики, у қуйидаги шум
хабарни эълон қилмоқда эди: “Эй, дарду бало кўшинларининг
шоҳи! Ишқ аҳли эшигинг олдида тупроқ бўлган зот!

Эй дард ўлкасининг қаҳрамони ва ишқ аҳлининг ҳукмрони! Ишқ
аҳли қуллигинг ҳавасида бўлган, тургин, эндиликда ётиш чоғи эмас!
Тола богингга ҳазон тушиб, чирогинг эса тонг шамолига учради.

Булбул бўлсанг парвоз қил! Лайли шамъига парвозини бошла!

Ёр сафар ишига киришди, бир хамроҳга маҳтал бўлиб сени кутди турмоқда. Унга йўлдош бўласанми ёки у ўзи ёлғиз сафарга кетаверсинми?”.

Мажнун аҳвол нималигини билгач, тани жуда кучейганини кетган бўлса ҳам, қоплон каби ўрнидан сакраб турди ёки қоплон кийиги тоғдан иргигандек бўлди. Дарҳол қабила томон югурди ва оғзида висол куйини тараннум этиб, жонини қўлга олиб сизни қилмоқчи, Лайли учун ўз жонини қурбон қилмоқчи бўлди. Шодани кўз ёшини ёмғирдек ёгдириб, яшиндек сакраб юрарди. Меҳринини ўти жаҳонни ёритиб, балки қуёш каби бутун дунёга нур таратиб, ўлдирилишдан кўнглида ҳеч қандай кўркинч бўлмай, душманидан ҳам ваҳимага тушмасди. Эл эса унинг ҳайбатидан ва баъзан ваҳший ҳайвонларнинг офатидан кўркувга тушардилавр. Шу онда у Лайли эшигига қадам қўйди, лекин йиртқич ҳайвонлар орқада қолди. Мажнуннинг бундай ҳайбатидан Лайли қабиласи одамлари кўркиб, жойларидан кимирлаёлмай қолдилар. Лайлининг ҳовлисига етганида у ҳеч тортинмай уй ичига кирди.

Лайли ўлум олдида, онасига қилган васиятларида, Мажнун бу даргоҳга келаркан, унга ҳеч қандай озор бермаслигини илтиж қилган эди. Бу жондан азиз ёри, балки абадий йўлдоши уй ичига кириб, бир-бирини кўргач, ҳам у, ҳам бу муродларига етдилар.

Лайли жонини қандай жон фидо қилган бўлса, Мажнун ҳам жонондек жон берди. Лайли абадий уйкуга кўз юмиб, йўлдошини естишди, Мажнун эса унинг йўлидан бош тортмай, ўз жонини фидо қилди.

Ҳисобсиз кишилар уйга кириб, Мажнун ишига назар солганларида, унинг жонсиз ғавдаси ерда узала тушиб, Лайли билан баравар етганини кўрдилар. Қурилмаган бундай воқеа қабилани ҳайратга туширган эди. Уларнинг бундай ишқ ичида ўлмоғи барча элнинг ҳам ишқини пок айлади.

Таъзия ўтини пасайтирганларидан сўнг, ўртада шундай бир ажиб сўз утди: қайси суратда кўмиш керак.

Барчалари дедиларки: “Бу ҳар икки ғамгин бутун бузуқликлардан пок эдилар. Ҳаёт чоғларида бу раҳмсиз ишқ уларни бир нафас бўлса ҳам шодлантормади. Айрилиқ бнёбонида жонларидан тўйиб, армон билан оламдан ўтдилар. Уларнинг руҳлари жаннатда абадий висолга етишади. Шунинг учун ҳам ҳар икки

...нинг кўшиб, бир кафан, бир гўр яшаш керак. Жонлари булса бир-бирига кўшилди, тупроклари ҳам тупроқларига қўшилиши мумкинлигидир”.

Лайли ҳам шу васиятни қилганини эсларига туширгач, баришлари шод бўлдилар ва керак нарсаларни ҳозирлаб, ўликни одат қилича ясантирдилар. Бир тобутга солдилар икковни, жонсиз келину ўлик куёвни. Ҳар икки гавда бир кафанга жойланди, йўк-йўк, балки накин жон бир гавдага кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир бодом пўсти ичида бўлган қўш донга, дугонага ўхшар эди. Йўк-йўк, уни қўш донга дема, у донга дугона ҳам эмас, дугона икки бадандан иборат бўлиб, ҳар икқаласининг бошқа-бошқа сафинлари бор. Булар шундай бир донга эдиларки, аслида икки жузв деб айтиш мумкин бўлса ҳам, лекин ҳар бири бир-бирига ёпишган бир узв эди. Буларга васл ваҳдатининг шиддати, иккилик мажoliniн бермаган эди. Ҳар икки бадан донга каби бир бўлганидан, донга қўйуги каби кафанлари ҳам бир бўлди.

Алқисса бу жонажон ёрлар, абадий висолни топгач, тобутлари устига чиройли рангдаги ажойиб нақшли ипак пардаларини ёпдилар. Уларни бош устига кўтариб, гўристонгача олиб бордилар. Бу икки шаирабони тобут билан гўр ичига оҳистагина олиб кирдилар. У афшарлашган жойгача олиб бориб, тупроқ ғарибхонасига қўйдилар.

Уларни тупроққа қўйгач, у қоронгу гўрдан, хайхот, тезда чиқдилар.

Қора булутлар ой билан қуёш юзини бекитгани каби гўр бир бўлгандек қабр ҳам бир бўлди. Ишқ аҳлининг умид шамълари ўчди, чунки ой билан қуёш ерга ботган эди... На ишқ аҳлининг шоҳ ва на қуёш осмонининг моҳи қолди.

Лайлининг ота-онаси, кавму-қариндошлари биргалашиб, ҳар кун икки маҳал йигилиб, қабр устида йиглашар эдилар. Замон утиши билан булар ҳаммалари бир-бир тупроққа жойланди¹.

Бу фожеага, хусусан Лайли ва Мажнун қавмигина эмас, балки инсон, инсоният қавмлари чидаши мумкин эмас эди. Машраб ўша дордни, Навоий куйлаган дардни бошидан кечирди.

Сўнгин нечаким узаттим охир,
Йиглай-йиглай тугаттим охир..-

дейди Навоий. Машраб “Ишқ мазҳабига...” чидолмаслигини баён қилган:

¹ Ашшер Навоий. Лайли ва Мажнун. Гафур Ғулом номидати Адабиёт ва санъат назоириети. Тошкент, 1976. 100-101-102-бетлар.

Ишқ мазҳабиға тақвийу тоат чидаёлмас,
Тасбеҳу сано, зуҳду ибодат чидаёлмас.

Ким кўрса ўшал дилбари раънони баякбор,
Бетокат ўлуб, айши фарогат чидаёлмас.

Фарёду фиғонлар қиладурман кеча-кундуз,
Хайратда қолиб қад ила қомат чидаёлмас.

Адҳам сифат ул кирса киши факр йўлига,
Осойиш ила хайри саховат чидаёлмас.

Арбоби муҳаббатга етиб бўйи санамдин,
Ақли кетибон сабру қаноат чидаёлмас.

Эй зоҳид, агар кўрсанг ўшал моҳликони,
Зуҳду вараъу кашфу каромат чидаёлмас.

Девона қилур ишқи санам, васли чу Мажнун,
Номусу ҳаё, айбу қабоҳат чидаёлмас.

Ким жоми муҳаббат майидан жураъйи ичса,
Шоҳона ҳашам, иззату ҳурмат чидаёлмас.

Бул ишқ элининг ҳар дам этар валваласига,
Бешубҳа билинг, дасти иродат чидаёлмас.

Машраб, келибон кўнгул ила ракси само қил,
Ишқ мазҳабиға оби таҳорат чидаёлмас¹.

Навоий ва Машраб куйлаган муҳаббат қиссаси, фожеа билан тугаши аён бўлса-да, улар илоҳни севган комил инсон гоёсини асарларида башариятга, унинг фаҳму-фаросати юксак Одам зотига тушунтира олдилар. “Ишқ кимё” эканлигини аёнлатдилар. Жисмоний ўлим топган Лайли ва Мажнун фожеасини ва улар тонгла қиёматгача бир-бири васли билан нафас олаётганлигини, васл фоний-(ўткинчи) дунёда эмас, бако-абадий дунёга

¹ Машраб. Девон, 2006, 298-бет.

сифатларининг, руҳан Илоҳ билан бирлашиб кетиш миссиясини гувоҳи бўлдилар. Бу муҳаббат нафедан ҳоли, пок, ҳар муҳаббат тимсоли бўлган.

Машраб ижтимоий-ахлоқий қарашларининг моҳияти шундаки, у яшаган XVII—XVIII асрлар мавжуд тузумига ўз муносибатини билдирди, у тузумдан норозилигини, адолатсизлик, зулм-истибдод, жамият иллатларига қарши курашини, зулмдорлардан норозилик кайфиятларини илғор маънавияти, бунг ижодкор сифатида кўра олди ва дунёқарашини ўткир ақлли билан зулм тигини пасайтиришга қаратди.

Мутафаккир ижтимоий-сиёсий қарашларининг яна бир жиғий томони, у ўз даврининг салбий иллатларини танқид қилгани шунди, у одамларни маърифатли бўлишга, билим, ҳунар эгаллашга чақирди, золим ва нодон, фирибгар ва ахлоқсиз кишиларни ҳам яқини ва адолатга, инсоф ва ҳақгўйликка даъват этди.

Машраб ижтимоий-ахлоқий қарашларининг замирида маърифатпарварлик, кишиларни билим олишга ундаш ғояси ётади. У ўз даври учун ижодий фаол иш олиб бориб, ҳикоятлар, ахлоқий-маърифий ғазаллар яратди. Уларда ишқ-муҳаббатни, ахлоқий баркамолликни тарғиб этиш билан бирга, адолатсизлик ва мунофиқликни кескин қоралади, одамларни ҳамжиҳат ва ҳамфикр бўлиб яшашга ундади.

Машраб кишилар орасида поклик ва ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ота-онани ҳурмат қилиш, тўғрилиқ ва софлик, инсонпарварлик ва шижоаткорликни тарғиб қилди, адолат ва ҳаққоният, инсоф ва диёнат, юксак эътиқод ва ҳақиқат учун курашди. Унинг миллий ва умуминсоний руҳ билан сугорилган ахлоқий қарашлари ҳозир ҳам ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ўзбек халқи ижтимоий-ахлоқий тафаккури тарихида Машрабнинг хизмати бениҳоя каттадир. Унинг гўзал ва бетакрор иншооти ўзбек халқининг утмишдаги маънавий ҳаётининг ривожланишида яна бир саҳифа очди. Машраб қолдирган маънавият ўзининг ички тугғени, гўзаллиги, нафислиги, философиялиги билан ардоқлидир. Пок зийнат мутафаккир дунёқараши, руҳи бизнинг асримизгача етиб келиб, бизлар билан ҳамдам ва ҳамкадамдир.

ХУЛОСА

Бобораҳим Машрабнинг фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий, диний-тасаввуфий қарашлари XVII–XVIII асрлар Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий фикри тарихида муҳим ўрин тутди. У Навоидан кейин сермахсул ижод этган мутафаккир шоир. Унинг ўлмас газалиёти, «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари ўзбек адабиётида алоҳида бир саҳифани ташкил этади.

Машраб яшаб, ижод этган XVII–XVIII асрларда Ўрта Осиёда ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт қай ҳолатда эди? Машраб дунёқараши ва ижодини бевосита у яшаган даврнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳволи ва маданий-адабий муҳити билан боғлиқ тарзда ўрганиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

Мутафаккир яшаган давр Ўрта Осиёда аштархонийлар давлати ҳукмронлик қилган вақтга тўғри келади. Машраб яшаб, ижод этган даврда Ўрта Осиёда иккита ўзбек хонлиги – Бухоро ва Хива хонликлари қарор топган бўлиб, аштархонийлар сулоласи XVIII асрнинг ўрталаригача давом этди.

Машраб таваллуд топган даврда Мовароуннаҳрда аштархонийлардан Назрмуҳаммад ҳокимлик қилади. Мовароуннаҳрга 1655 йилда Хива хони Абулғозихон, кейинчалик Ануша ҳужум уюштиради. Бухоро хони Субҳонқулихон Хива хони ҳужумини даф этди. Бухоро тахтига Ubайдулла II (1702–1711) келади. Бу вақтда Балх ҳам Бухоро хонлиги тасарруфида эди, кейинчалик Балх ҳокимлиги суверен ҳуқуқ олади. Машрабнинг қатл этилиши (1711 йил) худди шу пайтга Балх ва Қундуз ҳокими Маҳмуд қатагонбий ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади.

Аштархонийлар давлатининг таназзули XVIII аср бошларида чўққисига етади.

Фарғона XVIII аср бошида алоҳида ҳокимият бўлиб олган эди. Чустга яқин Чодак қишлоғида дарвишлар жамоаси ҳокимиятни қўлга оладилар. Ўзини Чингизхон авлодидан деб ҳисоблаган Шохруҳбий дарвиш-шайхлар ҳокимиятини ағдариб ташлайди. XVIII аср бошларида Шохруҳбий даврида Ҳўқанд (ҳозирги Қўқон) шаҳри янги тузилган давлат пойтахти бўлади.

XVIII аср бошида Қўқон, Балх ва Қундуз туманлари ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб, гоҳ аштархонийлар, гоҳ ўзбек шаҳзодаларидан чиққан кишилар қўли остида қолди. Машраб яшаган даврдаги сиёсий муҳит ана шулардан иборат эди. Бу пайтда

социал, ижтимоий-иқтисодий муҳитда гарчи номига марказлашган ҳокимият ўрнатилган бўлса-да, аслида мамлакатни катта ер қилари бошқарарди.

Мутафаккир яшаган XVII—XVIII асрларда Мовароуннаҳр ўлкасида санъат, маърифат ва маданият муайян даражада тараққий қилди. Ўрта асрлар ўзбек адабиётида сарой ахллари томонидан наср ва назм билан тузилган тарихий ва фалсафий асарлар ҳокимлар, ҳон ва аъёнларнинг қараш ва мафкурасини акс эттирди. Халқ орасидан Саидо Насафий, Турди Фароғий, Равнақ, Гулханий, Роқим, Нишотий, Андалиб, Ҳувайдо, Суфи Оллоҳёр, Абулғози Баҳодирхон, Машраб каби ҳурфикрли шоир ва мутафаккирлар етишиб чиқди, омма халқ билан бирга бўлиб, уларнинг орзу-ўмидлари ва қарашларини ўз ижодларида дадиллик билан акс эттирдилар.

XVII—XVIII аср Ўрта Осиё адабий-фалсафий жараёнида Ўлбораҳим Машраб ижоди алоҳида ўрин тутади. Унинг ижоди, тарбияси ва тугёнли тарғиботлари ўлкамизга чегарадош ва бошқа кўнлаб Шарқ мамлакатлари шеърлятига ҳам салмоқли равишда таъсир этди. Машраб шеърларида ҳукмрон табақа намояндаларининг рийкорлиги, мунофиқлиги, ўзбошимчалик-ларини айтиш мумкинки, мавжуд тузум зулми кирдикорларини аёвсиз ёши эта олди. Муҳаббат даштида овора бўлган халқни кўрдим, — деган мутафаккир замонасининг адолатсиз тузумини, халқ руҳи, руҳиятини қуйлашни ўзи учун мукаддас деб билди. Бу даврда диндоримизда файласуфларнинг йирик намояндалари етишиб чиқди, улар илғор ғояларни илғари сурдилар. Инсониятнинг ҳур, маънавий фикр ва дунёқарашини бойитувчи ғазаллар, рубоийлар, ҳикоялар, тарихий асарлар, ахлоқий-дидактик, ижтимоий-фалсафий фикрларни Машраб, Саидо, Махмур, Гулханий, Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат сингари демократик тенденциядаги ғояларни тарғиб қилувчиларни етказиб берди, булар ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига ўз ҳиссасини қўшдилар.

а) Машраб асарлари, унинг ахлоқий-дидактик ҳикоялари, айниқса шоир ғазалиёти ўзбек фалсафий таълимотининг шаклланишига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Машрабнинг фалсафий шеърлари урта аср Шарқ адабиётида кенг тарқалган эди.

Машраб Шарқда машҳур бўлган Афлотун ва Аристотел таълимотини, инсоннинг вазифаси борлиқда, мавжудликда ўйлаш

ва гидрок этиш орқали худони билиш ва тан олишни, инсон ўз ҳақиқатидан гидроки ва тафаккури орқали худо номини дилига жо қилиш ва инсон каби гоёларни тушунган ҳолда ижод этди.

Узоқ даврли маданий ривожланиш жараёнида Ўрта Осиё халқлари орасидан етишиб чикқан Фаргоний, Фирдавсий, Рудакий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Умар Хайём, Улутбек, Навоий каби файласуф олим ва шоирлар дунёқарашини Машраб янада ривожлантирди ва улар маънавий меросини чуқур ўзлаштириб, бойитди.

б) Машраб динни, диний аҳкомларни инкор этган эмас, аксинча, дин ва шариат қонун-қоидалари, муқаддас Қуръонни карим қоидаларига амал қилишни таъкидлаган. Биз фақат шариъат ва ёқлама таҳлил натижаси боис аслида художўй ва комил мусулмон шоирни шаккок, даҳрий дсб юзаки талкин этилиши туфайли ижоди ва шахси бузиб кўрсатилганлигини гувоҳи бўлдик.

Зеро, Машраб шайх Шиблий ва Ғаззолий дунёқарашини, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд диний фалсафасини ва Хожа Исмоил ал-Бухорий, ҳазрати Хожа Убайдулло Аҳрор диний тафаккурини, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеъриятидаги руҳни, Абдулхолик Ғиждувоний ва пири комили Хидоятullo Офоқхожа тасаввуфий каломини ва Юсуф Ҳамадоний, Махдуми Аъзам диний-ислом тариқатини мукамил эгаллаган, уларнинг диний-фалсафий қарашларини ўзлаштирган мутафаккир эди.

в) Машраб яшаган даврда тасаввуф энг юқори босқичга кўтарилган эди. IX асрдан бошлаб Яқин Шарк мамлакатларида, сўнгра Мовароуннаҳр, Хуросон ва Кавказда тасаввуф таълимоти вужудга келди ва тез ривожлана бошланди.

Бобораҳим Машраб тасаввуфнинг Мансур Ҳаллож, Аттор, Румий фалсафий дунёқарашини ва гуманистик гоёлари тарғиб этилган оқимига ва унинг тариқат шохобчаси — шайх ёки дарвишга шогирд тушиб, дунё лаззатларидан воз кечиб, маънавий муҳаббатни куйлаб, худони эсга олиб фикр юритувчи фалсафий-диний оқим қаландарияга мансуб мутафаккир шоир эди.

XVII–XVIII асрларда тасаввуфнинг қаландарлик тариқати Туркистонда кенг тарқалган. Қаландария ўз дастурини тасаввуфнинг яссавия ва нақшбандия таълимотидан олган эди.

динуф ёки сўфийлик ислом дунёсида фалсафа, сиёсат, диний ҳук, сиёсат, хусусан шарқ мумтоз шеъриятига кучли таъсир қилган таълимот эди.

Сўфий Ғаззолий дунёвий фалсафа ва дунёвий илм билан мулоқат қилиб муваққатий, руҳ, жон абадий эканлигини айтса, Имомиддин Румий ҳақиқатга эришиш йўлида «Мен»лигини йўқотмади.

Тасаввуф йўлидан борган Мансур Ҳаллож, Иброҳим Адхам, Абдид Бистомий, Имомиддин Насимий ва Бобораҳим Машраб шу йўлда ўзлигини йўқотмаганликлари учун қурбон бўлган эдилар. Чунки бу йўл Ҳаққа етишиш ва Ҳақиқат йўли эди.

Ҳ) Машраб Хожа Ҳофиз, Лутфий, Насимий, Жомий, Навоий ва Яқин Шарқ мутафаккирлари фалсафий-ахлоқий таълимини чуқур ўрганган эди. Мутафаккир салафлари сингари шеърятда юксак ахлоқий покликни тарғиб этди.

Мутафаккирнинг «Мабдан-нур» ва «Кимё» асарлари ахлоқий, ғамий, тасаввуфий-фалсафий аҳамиятга эга бўлиб, улар Машраб дунёқараши маҳсули эди. Машраб бу асарларида утмишдошлари ва матнавий устозлари Ҳофиз ва Навоий, Лутфий ва Бобур ғамий-сиёсий тасаввуфидаги Насимийга хос ахлоқий, эстетик қарашларни ҳам асарларида тарғиб этди.

Айтиш мумкинки, Машраб тасаввуф ахлоқининг жами қўрғинларини ўзида мужассам этган, борлигини Ҳақ йўлига айлантирган мутасаввиф мутафаккир эди. Тасаввуф бу — софлик тирлигидир. Машраб шу тариқатнинг XVII–XVIII аср Ўрта Осиё ва Яқин Шарқдаги йирик вакили эди. У умидсизликни куфр санаган файласуф эди.

Машраб ҳаётлик вақтидаёқ кенг тарқала бошлаган асарлари кейинги даврларда янада шухрат қозонди, катор адиблар ижодига у таъсирини кўрсатди. Нодира ва Қорийлар, Равнақ ва Дашнодлар, Фурқат ва Андалиблар мутафаккир газалларига муҳаммас ва татаббулар яратдилар. Машраб номини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олдилар.

Бобораҳим Машраб бой ва кўп асрлик адабиётимиз тарихига жўшқин, жарангдор ва таъсирчан фалсафий газаллар муаллифи сифатида мавжуд тузум шароитининг катор иллатларини баъзи, риёкор арбобларнинг ярамас фаолиятларини фожя этувчи шахс сифатида кирди ва сезиларли из қолдирди.

Мутафаккир ижтимоий-фалсафий, диний-тасаввуфий ва ахлокий қарашларини таҳлили шуни кўрсатадики, у ахлоқ ва ижтимоий муаммоларни талқин этишда илғор позицияда бўлган.

Машраб даврининг ижтимоий масалаларини сўраб умуминсоний ва инсонпарварлик нуқтаи назаридан ҳал қилишга интилди.

Мутафаккирнинг умуминсоний илғор ҒОЯ ва қарашлари ўз даврида эмас, балки кейинги даврларда яшаган файласуфлар дунёқарашининг шаклланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Машраб қолдирган мерос тожик, форс, рус, немис, француз тилларига таржима қилинди.

Машраб ўз замонасининг ишқмас, ғаразгўй, ахлоқий қишлоқларини ҳажв тигига олди, маълум халқнинг қашшоқ ҳаётига бефарқ қаролмади ва золимларга нафрат ўқиди.

Мутафаккир ўз асарлари воситаси билангина ҳокимларнинг ақлига таъсир этмоқчи бўлди, халқ яхши яшаши учун подшоҳлар адолатли ва мурувватли бўлишини, фаннинг ривожланиши ҳақи турмушини яхшилашини ва даялатни мустаҳкамлашини орзу этди.

Машрабнинг ижтимоий қарашлари маълум маънода илмий ва тарихий аҳамиятга эгадир. Мутафаккир дунёвий билимларни ва маърифатпарварликни оташин овоз билан қуйлади.

XVII—XVIII аср Ўрта Осиёдаги тараққийпарвар, ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожини Машрабсиз, унинг ижодисини тасаввур қилиш қи-йин.

Машрабга тааллуқли барча манбаларда унинг номи Раҳимбобо деб қайд этилган. Садриддин Айний ва Фитрат тадқиқотларида ҳам Раҳимбобо деб аталган, кейинчалик номи ўзгартирилиб, Бобораҳим деб атала бошланди. Аслида Машрабнинг ўзи ҳам ўз номини:

Чину Намангон ичида юрди Раҳимбобо сўраб,
Топмади бир ходийини, толиби роҳ-барор ўзум,-

тарзида Раҳимбобо деб атайди. Шундай экан, биз шоирнинг номини ўзи айтганидек, Раҳимбобо ёки Валибобо ўгли Раҳимбобо ёхуд Раҳимбобо Валибобо ўғли Машраб тарзида ишлатсак дуруст бўлади.

Раҳимбобо ўзига Офокхожа томонидан Машраб тахаллуси қўйилганлигини бир неча шеърларида такрорлайди:

Қуддиса сирриҳу хоҷам отимни Машраб дедилар,
Қошғару Ёрканд ичида Машраби мўътабар ўзум.
Ёки:

Рози бўлдум казога: Отинг — Машраб, дедилар,
Нафсим куйди бу ўтга, Хўблар: Шароб, дедилар,
Йўлда қолғон гумроҳни пирим: хушлаб, дедилар,
Осий жофий қул эрдим, хоҷам: ташлаб дедилар,
Кечтим мовуманидин, манда иллат қолмади¹.

Шоир халқ орасида «Девонаи Машраб» лақаби ила машҳурдир. Жанобнинг ўзлари ҳам кўп шеърларда бу лақабни қўллайди. «Девона», айнан олганда, ақл-ҳушини йўқотган жинни, яъни жин урган маъносини беради. Бироқ халқ «девона» сўзини Машрабга нисбатан эркалаш, ҳурмат мазмунида қўллаган. Зеро, бу сўз ҳозир ҳам айрим нафу зиёнини биямаган, ҳеч кимга озор бермайдиган, бошқалар учун куйиб-пишиб юрадиган содда табнатли одамлар учун айрича бир муҳаббат билан айтилади. «Қисс»лардаги ривоятларда ҳам Машрабга мурожаат қилган шахслар тилида у «Эй девона», «девонағинам» ва ҳоказо тахлитда талқин қилинган. Баъзи ўринларда шоирнинг дунёқарашига зид тушунчага эриш бўлган гумроҳлик, мутаассиблик, молу дунё, шуҳрат, мансаб, инсаб ортидан мағрурланиш каби иллатларга мубтало бўлган шахслар тилида у тўғридан-тўғри ҳақорат, менсимаслик маъноларида «эй, жин урган девона, банги, қаландар» каби поинсандлик йуригида истифода этилган. Хуллас, «Машраби девона»ни қуйидагича шархлаш мумкин:

Машраб-яхши феъл-атвор;

Машраб-ғўзал табнатли;

Машраб-ғўдакдек покиза, маъсум, беайб-беғуноҳ;

Машраб-яхши хислатли; Машраб — эзгу ўй-фикрли;

Машраб-эзгуликка чорловчи, илоҳий муҳаббатни тараннум қиловчи;

Машраб-барча мўъминларга маънавий баҳра берувчи;

Машраб-миллат ва дин равнақи, эҳтиёжи учун насиба этиб Оллоҳ томонидан фазилатлар ва кароматлар соҳиби, модоризод илмий қилиб яратилган, элни ислом ахлоқи асосида яхши табнатли, кушхулқ қилиб тарбиялашга, чанқок қалбларга ўзининг феъл-атвори, хусусияти, яратган асарлари билан наф етказувчи ва

¹ «Ўзбекистон газетаси», 1998 йил, 5 август.

нихоят Оллоҳ ишқи кўйида хонумонидан, дунёвий орзу хавасларидан, ўзлигидан, бу фоний дунёда Оллоҳдан бошқа ҳамма нарсадан мосуво мард ва фидойи ошиқу девона.

Профессор Исматуллоҳ Абдуллохнинг эътирофи «Кимё», Машрабнинг «Мабдаи-нур»дан кейинги тасаввуфнинг ахлоқий-тарбиявий, маснавий усулида ёзилган шеърний асар «Кимё» асли юнунча сўз бўлиб, мис, қалайи каби қиймати наст маъдан жисмларни олтинга айлантириш тушунчасига асос. Фалсафий маънода кимматбаҳо тош, иксир. Барча на салликларни дафъ қилиш хосиятига эга деб фараз қилинган. Кимё илми ажойиб, ноёб, нодир нарсас. Тасаввуф тушунчасига гилу гашдан ариган, сўфийликнинг ҳамма машаққатини йўлларида ўтиб тобланган, покланган инсон. Камолга эринган улуг зот пирнинг назари, таъсири ҳам кимё. Фавақулдда титир кучига эга бўлган нарсалар ишқ, ошиқлик, унинг азобларини бардош бериш ҳам кимё.

«Кимёи вужуд» — инсон вужудини ҳамма иллатлардан, гуноҳлардан покловчи, тозаловчи кимё. Алишер Навоий шундай деган:

Чу химмат эрур кимёи вужуд
Ки андин топар эътибор аҳли жуд.

Мумтоз шоирларимиз, айниқса тасаввуф йўлидан борган Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Машраб, Сўфи Оллоёр кабилар шеърида кимё сўзи Оллоҳга яқинлашиш, унинг дийдорига мушарраф бўлиш учун тасаввуфнинг ҳамма машаққатли, оғир сулукларидан чидам-бардош билан ўтиб нафсини тамоман ўлдириб, дунё хирсу хавосидан воз кечиб қалбан ва руҳан покланиш, камолга етиш маъносида кенг қўлланилган.

Ислом тарихидан маълумки, ҳар бир тариқатнинг асосчиси ўз муридларида бўлган хирсу ҳаво, манманлик, нафс каби иллатларни йўқотишни тариқат йўлининг асоси қилиб олганлар. Мурид нечоғлик олиму билимдон бўлмасин, дафъатан ундаги нафс балосини йўқотмагунча комиллик пайдо бўлмаслигини, ўзликдан тўлиқ воз кечмагунча мақсадга етиш амри маҳоллигини сўз билан ифода қилиб бўлмас даражада англаганлар. Инсондаги икки нафс ҳамма иллатларнинг манбаи ҳисобланади. Шу нафс балоси одамларни бошқалардан кўра ўткинчи замонда яхши яшашга ҳар

лоним ундаб туради. Бунинг оқибатида очкўзлик, ўғрилиқ, қиллоблиқ, котиллик, мағрурлик ва ҳоказо минг-минглаб чиркинлар-худо беҳабарликлар юзага келади...

Офокхожа Машрабнинг ҳирс томирини куйдирмаганида, уни фақат Оллоҳ дарди билан яшашга йўлламаганида бизга бундай буюк маънавий неъмат-унинг бетакрор шеърий мероси балки қолмасмиди.

Раҳимбобо Машраб ҳам, Офокхожа ҳам бу гуноҳнинг ғойибона ширларидан воқиф эдилар. Машраб бу гуноҳни «Мақбули Хидоят бўлайин деб» қилган бўлса, Офокхожа Машрабни миллионлаб мўъмин мусулмонларни хидоят йўлига чорловчи, уларнинг кўнглидаги чиркинатни, ғуборни тозаловчи, аритувчи, ва ниҳоят, унинг ўзини ҳам Оллоҳга яқинлашувини истагани ҳолда жазолаган, деб тахмин қилишимизга тўғри келади. Бунга рад этиб бўлмайдиган гувоҳ пири вафотидан кейин ҳам шоирнинг уни қўмсаб ўнлаб бетакрор шеърлар ёзиб қолдирганидир. Бундай садокат ҳозирги ва бундан кейинги даврларда бўлажак илм толиблари, шогирдлар учун ҳам ибрат бўлиб ҚОЛМОҒИ лозим.

Машраб ўзининг бетакрор, таъсирчан шеърлари билан халқ, орасида яшади. Обрўси, шеъриятининг улуғлиги бутун-бутун мамлакатларга ёйилди. Аҳолининг турли қатламлари даҳо шоирнинг ҳар бир каломини мўътабар, табаррук ҳисоблайдилар. Шеро, дард курган юракдан чиққан сўз дардли юракларга малҳам бўлади.

Машраби девона инсон сурати таҳоратига эмас, қалб кўнгил таҳоратига эътибор беради. Чунки одамнинг ташқи кўриниши топ-тоза, силлиқ бўлиши, аммо сийрати илон, чаёнлар билан тўлиб тошиб ётиши мумкин. Покиза хонадонга муттасил меҳмон келаверганидек, соф кўнгил уйига ҳам севги, садокат, меҳр-муҳаббат, илҳом, раҳм-шафқат, адолат, тўғрилиқ, саховат, риъолик, мардлик, илм, шукр, тавба, камтарлик, сабр, нур отлик шайхий меҳмонлар турғун бўлиб келадилар.

Ҳофизу Шерозий, Жомий, Навоий, Фузулий, Бедил, Мунис, Огаҳий, Амирий каби шоирларнинг девонлари бизгача етиб келган. Афсуслар бўлсинки, Машрабнинг девони йўқ. У жанноб девон тартиб берган, тузган бўлишлари мумкин. Аммо ҳеч кимдан топилмади. Қўлимиздаги «Девон», «Қиссаи Машраб» ёхуд «Девони Машраб» ҳамда баёзлари асосида юзага келди. «Девонаи Машраб» қиссалари «Девони Машраб» деб ҳам

юритилган. Уларда девонлик хусусияти йўқ. Булар ҳам наслар
ҳам шеърӣй йўлда яра-тилган дostonга ўхшайди. Шунинг учун
«Қиссаи Машраб» деб ҳам аталган. Турли давр ва турли
жойларда ҳар хил савиядаги котиблар томонидан
кучирилган. Шу сабабдан бирида бор бўлган бир шеър
бошқа бирида умуман йўқ. Баъзиларида беш байтлик бўлса
бошқа бирида ўн байтни ташкил қилади. Матнларидан
чалкашлик ва хатоликлар ҳисобсиз.

Бобораҳим Машраб доимо халқ билан бирга яшави
унинг ғами билан ғам чекди, унинг руҳи билан ҳамнафас
иждо қилди. Шоирнинг дили, дарди халқ кайфияти ва даража
билан бирга эди, юраги халқ дарди билан ёнади. Юртми-юрт
дунё кезиб юрар экан у ҳамма жойда «Кузи вақти сазар
сайёра бўлган», «Тану дарду аламдин ёра бўлган», «Дини
тиғи ситамдин пора бўлган» халқни кўради. Уларга юрак
юракдан ачинади, уларнинг дарди-дилини куйлайди.

«Ўзумдек хонавайронларни кўрсам, зор йигларман», «На ери
аҳли дard топдим, кўзум ёшин сепиб ўтгум», «Бахти қаро яхши
билур бахти қаронинг дардини», «Тошларни ёрди кўксимни охи
деб ёзади шоир улусга чуқур ҳамдардлик билан. Халққа меҳр
оқибатни, элга яхшилик қилиш ва эзгулик уругини сепишини
олийжаноб фазилат ва юксак инсоний бурч деб ҳисоблайди. Шоир
ўқтирадики:

Мақоми қурбат ўтига кирсанг, ҳузур топсанг,
Ўзинг захроба юттил, халқнинг қомига шаккар тут,

Шоирнинг халқ учун фидоийлиги шу даражадаки, у ҳатто эл
содир қилган барча гуноҳларни, бу гуноҳлар эвазига муқаррар
бўлган жазо ва жафоларни ўз зиммасига олишга тайёр:

Элни сазойи қилмагил, ёлғуз ўзимни айлагил,
Юрдиму кўрдим ҳаманн дунёда пур гуноҳ ўзум.

Халқпарварлик руҳи Машраб шеърларининг мағзи-мағзига
сингиб кетган. Булар чуқур ижтимоий мазмунга эга бўлиб бутун
ситам дийдалар, дили поралар, бахти қаролар норозилиги ва боли
зорини мужассамлантиради.

Наманганлик олим Алихон Халилбековнинг таъкидлашича, Машраб шеърятининг чин ва асосий мазмунини ҳақпарастлик, ҳақдоҳ жамолига шайдолик ташкил қилади. Шу билан бирга унинг шеърларида муҳаббат ҳам ишкнинг бир талқини сифатида намоён этилган. Шоир инсоний гўзаллик ва унга мафтунлиқнинг ута ғарийли манзараларини чизади:

Оразинг — анвар, хатинг — анвар, лабинг — шаҳду шаккар,

Истаи хандондур оғзинг, кузларинг — бодоми тар,

Оразинг саҳни аро холи хатингдур жилвагар.

Бу назокат бирла, ҳай-ҳай, хуш келибсан дарназар

Гулмисан, булбулмисан, сунбулмусан, райхонмисан?

Ширин сухану моҳибашар, хури ликое,

Хусн аҳлига сардор,

Жонимнинг ҳалок этмак учун турфа балое,

Ул золими хунхор.

Бекиёс ҳусни гўзаллик, латофат, зўр маҳорат, зўр санъаткорлик билан тасвир этилган.

Машраб шеърлари мавзу ва поэтик жиҳатдан ранг-баранг. Унинг ижоди ўзбек адабиёти тарихида пурли, ёркин саҳифадир. Шоир «Ўтдек туташиб» ёниб яшади ва оловқалб, оловсуз билан ижод қилди. Халқнинг дарди-дилини билиб куйлаши, «халқнинг қомига» муносиб ва ўта завқли асарлар яратиш маҳорати, лирик сазининг ўзига хос кучли услуби, ундаги нозик, жўшқин ва равон оҳанглар, «Минг маънини бир нукта билан мухтасар» эта олишдек бекиёс истеъдоди туфайли халқ муҳаббатини қозонди, эл юрагидан чуқур жой олди¹.

Мустақиллигимиз шарофати билан чинакам халқ шоири, оташнафас санъаткор Бобораҳим Машрабга, унинг бой адабий меросига муносабатда муҳим ижобий ўзгаришлар юзага келди.

Хатирчилик Машраб асарлари бўйича тадқиқотчи олим Жалолиддин Юсуповнинг «Меҳрибоним қайдасан» сўнг сўзида таътироф этишича, Машраб замонасининг етук донишманди, диний ва дунёвий илмларини чуқур эгаллаган, тўғрисуз, гоятда покиза, ҳалол ва комил инсон эди. Шунингдек, у ҳеч қачон мутаассиб рухонийлар ва ҳукмдор шахслар билан чиқиша олмаган. Халқни жаҳолатда ва қурқувда сақлашдан

¹ «Наманган ҳақиқати» 1998 йил, 20 май

манфаатдор бўлган бу шахсларнинг рийёкорликлари, адолатсизликлари ва қонхўрликлари Машраб қалбини уларга нисбатан чексиз нафратга тўлдирган. Машраб адолатсизликлардан юзага келган ғазаб ва нафратини, дард ва аламини ичига ютиб, бир чеккада оҳу пола қиладиган ожиз шахс эмас эди. У жуда доно ва ҳажвиячилик қобилиятини ўзида мужассамлаган оловқандовiorак киши эди. Машраб ноҳақликни, адолатсизликни кўриб билиб, индамай бир четга чиқиб, шу ноҳақлик, адолатсизлик ҳақида кўз ёши тўкиб, тушкун шеърлар ёзадиган шоирлар тоифасидан эмас эди. Ў халққа жабр-ситам ўтказаетган, уни алдаётган, қўрқитаётган, азоб-уқубатларга маҳкум этаётган золим ҳукмдорларни шу халқ кўзи ўнгида ҳеч аямай шарманда қиларди. Машраб бу шахсларнинг халқдан яширин тутган иллатларини, разилликларини инкор этиб бўлмайдиган далиллар билан ҳажв ТИҒИ остига олар эди. У рақиблар устидан ҳаминча мўънаб ғалаба қозонган.

Машрабшунос Ж. Юсупов шундай дейди: «Машрабнинг маънавий қобилиятнинг-салоҳиятнинг қудратлилиги ва унинг адолатсизликка қарши қаратилганлиги ҳукмрон табиқ вакилларини даҳшатга солар эди. Шунинг учун улар Машрабни ўлдирдилар. Машрабни жисмонан улдиришни уйдалаганлар уни маънаан йуқ қила олишдан, унинг халқ қалбида ўрнашган муҳаббатини сўндиришдан ожиз қолдилар».

Машраб халқнинг рухий раҳбари эди. «Доноларнинг ижоди, — дейди рус танқидчиси В. Г. Белинский, — табиат каби мангудир, чунки бу ижод у ёки бу даврнинг санъат ҳақидаги ўткинчи шартли тушунчаларни эмас, балки негизи ижоди қалбида яширинган табиат қонунияти каби абадий ва мустаҳкам ижодиёт қонуниятларига асослангандир: чунки унда сарой ёки жамиятнинг у ёки бу давридаги, у ёки бу халқдаги ғоялар эмас, балки инсон инсониятнинг улуг ғоялари намоён бўлади. Даҳо ўз моҳиятини англаган табиатнинг тантаналироқ ва қудратлироқ намоён бўлишидир: кам асрларгина бу қуёшлар билан равшан бўлди, озларининггина осмонда бундай қуёш-лардан бир нечаси зий таратди».

Машраб фалсафасидаги шижоат руҳининг кучлилиги, унинг ўз мустақил овозини ана шу тарихий ижтимоий-сиёсий муҳитга боғламок лозим.

Тафаккур дурдоналари қолдирган, халқни ноҳақлик ва адолатсизликка даъват этган изчил курашчи Машраб шеърляти ўз аҳамиятини йўқотмай халқ юрагига янада чуқур кириб бормокда. «Халқимиз республика ҳукуматининг Навоий, Улугбек, Бобур, Машраб, Фуркат, Қодирий ва халқимизнинг бошқа буюк шайхонлари юбилейларини ўтказиш тўғрисидаги қарорини руҳланиб кутиб олганлиги бежиз эмас, деб ўйлаймиз. Уларнинг мероси Ўзбекистон халқлари умуминсоний қадриятларининг риннаки ва бойлишига хизмат қилиб келган эди ва бундан буён ҳам хизмат қилади. Биз уларнинг бебаҳо меросини халққа, аввало шиларга ўтказиш учун барча ишларни қиламиз».

Президент И. А. Каримов таъкидлаб ўтган мутафаккирлар юбилейлари ўтказилмокда. Жумладан, Бобораҳим Машрабнинг 150 йиллик юбилейи унинг номига бунёд этилган Намангандаги ботда ва мустақил Республикамизда 1991 йил май ойида нишонланди. Ҳар йили май ойида Республикамизнинг турли шаҳар ни қишлоқларида, айниқса Машраб таваллуд топган Наманган шаҳрида машрабхонлик кечалари бўлиб ўтмокда.

Машраб идрок қуввати билан ўз даври улуг ҳақиқатини шайласуф мутафаккир сифатида тушуниб етди, халқ дардига шерик бўлди ва уларга маънавий раҳнамолик қилди.

Машрабнинг буюклиги шундаки, у халқ дилини яқиндан билар эди. Ватан ва халқ манфаатларици ҳимоя қилиб фақат шунинг учун ижод қилди ва яшади.

Машраб чин ҳаёт одами бўлиб, чин заминда туриб, ўз нуқтаи назари билан ўша жамият руҳиятини ифода этди. Мутафаккирнинг бой фалсафий-ахлоқий мероси, унинг панд-насихат тарзидаги қиранглари бугунги кунгача ўз тарбиявий аҳамиятини йўқотмай келаётганлиги сабаби ҳам шунда.

РАҲБАРИЙ АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, маффури. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993 йил.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: 3-яшар, Ўзбекистон, 1996 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизлик таҳдиди барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Тошкент: Асарлар, 6-том, 1998 йил.
4. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999 йил.
5. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродаси ва ишонаман. – Тошкент: Фидокор, 2000 йил, 8 июн.
6. Каримов И. А. Юксак маънавият-енгилмас қуч. – Тошкент: "Маънавият", 2008.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Адабиёт ва санъат. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 йил. – (280).
2. Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 2007 йил, № 4, № 5. – (202).
3. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: Адоли, 2001 йил, (190).
4. Абдугафуров А. Буёқ бешлик сабоқлари. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995 йил, - (180).
5. Абдугафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1998 йил, – (216).
6. Абдугафуров А. Эрк ва эзгулик қуйчилари. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 йил, - (160).
7. Абдуқодир Ҳайитметов. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1997 йил, – (240).
8. Абдуқодир Ҳайитметов. Табаррук излар изидан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 йил, – (152).
9. Абдуқодир Ҳайитметов. Шарқ шеърятининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970 йил, – (330).
10. Абдуқодир Зоҳидий. Туркистонда ўрта аср араб-мусулмон маданияти. – Тошкент: 1993 йил, — (132).
11. Абулғозий. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992 йил, – (190).
12. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992 йил, - (160).
13. Абдулла Жаббор. Кўрголи келдим. – Наманган: 2000 йил, - (120).
14. Абдулла Жаббор. Исмнингиз нима, Шох Машраб? – Наманган: 2007 йил, – (52).
15. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. – Тошкент: 2000 йил, - (172).

16. Абдуллаев В. А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб.-Тошкент: Уқитувчи, 1980 йил,-(348).
17. Абдуллаев В. Сайланма.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.-1982 йил,-(440).
18. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2000 йил, – (208).
19. Абдурахмон Жомий. Сайланма.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил,-(481).
20. Абдусамедов А. таҳрири остида. Диншунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995 йил, - (250).
21. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Тошкент: Мерос, 1993 йил, – (224).
22. Абу Тохирхожа. Самария. – Тошкент: Камалак, 1991 йил, –(336).
23. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000 йил, - (366).
24. Алиқулов Ҳайдар. Жамолиддин Давоний. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992 йил, - (72).
25. Алиқулов Ҳ. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана.-Тошкент: Фан, 1992 йил,-(100).
26. Алиқулов Ҳ. ва бошқ. Маънавий ахлокий қадриятлар мутафаккирлар талқинида.-Андижон: 2003 йил, – (110).
27. Алиқулов Ҳ. изоҳлари билан. Мутафаккирлар ахлоқ ва адолат ҳақида. – Тошкент: Адолат, 1995 йил, - (46).
28. Алимасов Виктор. Фалсафа ёҳуд фикрлаш лаззати. – Тошкент: Маънавият, 2001 йил, - (112).
29. Алихон Халилбеков. Наманган адабий гулшани.-Наманган. 2007 йил.- (468).
30. Алишер Навоий. Вақфийя.-Тошкент: Фан, 1991 йил, -(107).
31. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. - Тошкент: Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриёти. 1958 йил, - (464).
32. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. -Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976 йил,-(112).
33. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. — Самарканд: Зарафшон нашриёти. 1990 йил,-(254).
34. Алишер Навоий. Сирожу-л-муслимийн.-Тошкент: Мерос, 1993 йил, (112).
35. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. – Тошкент: Фан, 2001 йил, - (518).
36. Анатолий Сагдуллаев, Бобур Аминов, Ўктам Мавлонов, Наим Норкулов. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Тошкент: Академия, 2000 йил, - (272).
37. Аристотель. Поэтика, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил,-(118).
38. Аскарлов А. таҳрири остида Ўзбекистон ҳақлари тарихи. I жилд. – Тошкент: Фан, 1992 йил, - (188).

39. Аскарлов А. тахрири остида Ўзбекистон халқлари тарихи. II жилд. Тошкент: Фан, 1994 йил, - (256).
40. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992 йил, -(208).
41. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар.-Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1991 йил, - (256).
42. Аҳмадбосева М., Иброҳимова С. Ўзбек адабиёти:-Тошкент: Ўқитувчи, 1985 йил, -(321).
43. Аҳмаджон Бобомурод. Ислоҳ одобини ва ахлоқи. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2002 йил, - (160).
44. Аҳмаджон Бобомурод. Қомил инсонлар йулидан. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003 йил, - (152).
45. Аҳмедов Бўрибой. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001 йил, - (352).
46. Баратов М. Ўзбекистонда маърифатчилик:-Тошкент: 1961 йил, — (95).
47. Баратов М. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ахбороти:-Тошкент: 1960 йил, - (34).
48. Бекмуродов М. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. – Тошкент: 1999 йил, - (244).
49. Бертальс В.Э. Суфизм ва тасаввуф адабиёти. – Тошкент: 2006 йил, - (104).
50. Беруний ва ижтимоий фанлар.-Тошкент: Фан, 1973 йил, -(145).
51. Билиш назарияси масалалари. -Тошкент: Фан, 1975 йил, -(208).
52. Бобобеков Х., Каримов Ш., Содиқов М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шамсуддинов Р. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000 йил, - (400).
53. Бобораҳим Машраб. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991 йил, - (96).
54. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил, - (416).
55. Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. – Тошкент: Фан, 1994 йил, - (316).
56. Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. – Тошкент: Фан, 1994 йил, - (48).
57. Бокиргоний Сулаймон. Бокиргон китоби. Тошкент: Ёзувчи, 1991 йил, - (179).
58. Болтабоев Ҳамидулла. Мумтоз суз кадри. – Тошкент: Адолат, 2004 йил, - (192).
59. Болтабоев Ҳамидулла. Ислоҳ тасаввуфи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005 йил, - (400).
60. Буюк сиймолар, алломалар. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1997 йил, - (141).
61. Валиев М. Ахлоқий поклик ва маънавий гўзаллик.-Тошкент: Ўзбекистон, 1974 йил, -(72).
62. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослик тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993 йил, - (192).
63. Валихўжаев Б., Тохиров Қ. Ўзбек адабиёти тарихи. (XVI аср). – Самарқанд: 2002 йил, - (162).
64. Васлий Самарқандий. Ал-қалому-л-афхам фий манокибин-л-имомин-л-аъзам.-Тошкент: 1991 йил, -(64).

65. Жабборов И. Рухий олам: Жаҳолат ва камолот.-Тошкент: Ўзбекистон, 1988 йил,-(392).
66. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. – Тошкент: Шарк, 1999 йил, - (368).
67. Жалолов Омонбек. Офокхожа манокиби.-Андижон, Ҳаёт, 2001 йил, – (66).
68. Жалолов Т. Нафосат оламида. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, - (274).
69. Жалолов А. масъул муҳаррир.Фалсафа қисқача изоҳли лугат.-Тошкент: Шарк, 2004.- (384).
70. Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. – Тошкент: Ёзувчи, 1997 йил, - (192).
71. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлокий фикрлар тараққиёти тарихидан. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997 йил, - (182).
72. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари, Тошкент: Ўзбекистон, 1980 йил,-(248).
73. Жураев Зафаржон. (тузувчи муаллиф) Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар – Тошкент: Ўқитувчи, 1994 йил, - (334).
74. Жўраев О. Ўзбекистон классик адабиётида фалсафий-дидактик дostonчилик.-Тошкент: Фан, 1985 йил,-(80).
75. Жураев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи – Тошкент: Шарк, 1998 йил, - (174).
76. Зиёмуҳаммадов Бури. Қомилликка элтувчи китоб. – Тошкент: Турон-Иқбол, 2006 йил, - (352).
77. Зоҳидов В. Танланган асарлар. 1-жилд.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Ёш гвардия, 1976 йил,-(410).
78. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби.-Тошкент: Ўзбекистон, 1970 йил,- (494).
79. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан – Тошкент: Давлат бadiий Адабиёт нашриёти, 1961 йил, - (268).
80. Зоҳидов В. Ҳаётбахш бadiият тароналари – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975 йил, - (464).
81. Зуннунова А., Ҳотамов Н. Адабиёт назариясидан қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978 йил, - (160).
82. Иброҳим Адҳам қиссаси. – Тошкент: Ёзувчи, 1991 йил, - (208)
83. Идилов У., Ғозиев С. Аждодларимиз ижтимоий-сиёсий ва маънавий-ахлокий қарашлари. – Тошкент: 2003 йил, - (60).
84. Иззат Султонов. Пьесалар, мақолалар. – Тошкент: Давлат бadiий адабиёт нашриёти, 1959 йил, - (372).
85. Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Қосоний. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996 йил, - (152).
86. Ислom. Справочник.-Тошкент: 1989 йил,-(208).
87. Ислom динининг асослари.-Тошкент: Мерос нашриёти, 1991 йил, (121).
88. Исомиддин Салохий. Эзгу суз қудрати.-Самарқанд: 2004 йил, – (176).
89. История Узбекистана.-Тошкент: Фан, 1993 йил,-(220).

90. Исҳоқов Ё. Накшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002 йил, - (121).
91. И. Сувонқулов. Қалб гавҳари. Сайланма.-Тошкент: «Янги аср авлоди» (274).
92. Икболой Адизова. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи.-Тошкент: "Фан", 2000 йил,-(240).
93. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996 йил, (272).
94. Комилов Н. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999 йил, - (206).
95. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти.-Тошкент: Фан, 1993 йил,-(411).
96. Каримов Р. Халқ тарих, адабиёт.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил,-(312).
97. Каттасев К. Маҳдуми Аъзам ва Дахбед.-Самарканд. Сугдиёна, 1994 йил, (94).
98. Ликошин М. Дивана-и Машраб, Средняя Азия.-Тошкент: 1910 йил, (240).
99. Малласев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. – Тошкент: Фан, 1968 йил, - (54).
100. Малласев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. -Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.-(384).
101. Малласев Н. Сўз санъатининг гултожи. -Тошкент:Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-(148).
102. Машраб шеърятидан. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979 йил, - (126).
103. Машраб. Девон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, - (352).
104. Машраб. Девон. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2006 йил, - (608).
105. Машраб. Избранное. – Тошкент: Ўзбекистон, 1980 год, - (158).
106. Машраб. Танланган асарлар. – Тошкент: 1963 йил, - (127).
107. Машраб. Танланган асарлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 йил, - (192).
108. Махмуд Аъсад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. – Тошкент: Чулпон, 2000 йил, - (94).
109. Маҳдуми Аъзам Дахбедий. Зубдат ус-салотин. Сугдиёна, 1994 йил, (76).
110. Маҳкамов Улфат. Ахлоқ-одоб сабоқлари. – Тошкент: Фан, 1994 йил, - (136).
111. Махмуд Аъсад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. – Тошкент: Фан, 2001 йил, - (128).
112. Махмудов М. Хайрат ва тафаккур.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил,-(192).
113. Мирзаахмедова М. Хожа.-Тошкент: Фан, 1975 йил,-(136).
114. Мирзо Абдулқодир Бедил. Рубоийлар.-Тошкент: 1986 йил,-(110).
115. Мирзо Бедил. Рубоийлар.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил,-(108).

116. Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси.-Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил,-(207).
117. Муртозаева Т. Ҳ., Эшов Б. Ж., Жолдасов Б., Тожиева М.У, Ҳайдаров М.М., Подвонов Н., Ражабов Қ., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: 2000 йил, - (164).
118. Мусурмонов Эркин Раббимович. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати.-Самарқанд: 1995 йил, – (24).
119. Мусурмонови О. Адабиёт ва ахлоқий тарбия.-Тошкент: Ўқитувчи. 1989 йил,-(94).
120. Муҳаммад Юсуф мунши. Мукумханская история.-Ташкент: Фан. 1956 год,-(222).
121. Муҳиддинов М. «Хамса»ларнинг биринчи дostonларнда комия инсон тасвири.-Самарқанд: 2001 йил, – (840).
122. Муҳиддинов М.Қ. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент: 1995 йил, - (60).
123. Муҳсин Зокирий. Машраб. Адабий-танқидий очерк. . – Тошкент: 1966 йил, - (178).
124. Муҳсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 йил, - (130).
125. Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган урни ва роли.-Тошкент: Фан, 1993 йил,-(56).
126. Муминов И. Танланган асарлар. 1-жилд.-Тошкент: Фан, 1969 йил (496).
127. Муминов М. бош муҳаррирлиги остида. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: 1970 йил, - (768).
128. Муминов М. Мирзо Бедил. – Тошкент: Ўзбекистон,1974 йил, - (20).
129. Навоий ва адабий таъсир масалалари.-Тошкент: Фан, 1968 йил,-(357).
130. Назаров Қ. (тузувчи) Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Файласуфлар миллий жамғармаси нашриёти, 2004 йил, - (472).
131. Насимий. Асарлар.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977 йил,- (232).
132. Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979 йил, - (184).
133. Нуриддинов М. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. – Тошкент: Фан. 1991 йил, - (124).
134. Олимов С. Ишқ, ошиқ ва маъшук.-Тошкент: Фан, 1991 йил,-(80).
135. Олимов С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996 йил, - (216).
136. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммаг. – Тошкент: Фан, 1976 йил, - (120).
137. Ориф Усмои. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. – Тошкент: Университет, 1993 йил, - (34).
138. Останакулов Исомиддин нашрга тайёрлаган. Авлиёлар султони. – Тошкент: Янги аср аялоди, 2004 йил, - (256).

139. Очилов Эргаш таржимаси. Мухаббат тароналари. -Тошкент: "Шарк" 2005.- (432).
140. Петрушевский И. Н. Ислам в Иране в XII-XV вв.-Москва: 1941 йил (204).
141. Пулатжон Домулла Канюмов. Тазкират уш-шуаро.-Тошкент: 2006 йил (184).
142. Рафидлинов С., Рахимова Э. Мухаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалари – Тошкент: Мовароуннахр. 1993 йил, - (88).
143. Раҳматилла Иноғомов. Мухаммад найғамбарнинг туркий авлодлари. -Тошкент: Камалак, 1995.- (66).
144. Роузентал Ф. Торжество знания,-Москва: 1978 год.- (183).
145. Сагдуллаев А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараккиёти. – Тошкент: Академия. 2000 йил, - (272).
146. Сагдуллаев А.С., Эшов Б. Ж. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Университет, 1999 йил, - (338).
147. Садриддин Салим Бухорий. Дилда ёр.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 йил,- (80).
148. Самарканд тарихи. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1971 йил, - (484).
149. Сўфи Оллоёҳр. Сабот ул-оҷизин.-Тошкент: Меҳнат, 1991 йил,- (203).
150. Темур тузуклари. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёт-матба бирлашмаси, 1991 йил, - (112)..
151. Тилаб Махмуд. Комиллик асрорлари. – Тошкент: Адолат, 2006 йил, - (96).
152. Турсунов Х., Бекназаров Х. Ўзбекистон тарихи.-Тошкент: Ўқитувчи, 1982 йил,- (264).
153. Туланов Ж., Ғофуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997 йил, - (380).
154. Тўланов Жондор. Қадриятлар фалсафаси. Ўзбекистон, 1998 йил, – (336).
155. Умар Хайём. Рубоийлар.-Тошкент: 1981 йил,- (302).
156. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. -Тошкент: "Истиклол", 1999 йил,- (180).
157. Умар Форук Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. -Тошкент: «Мовароуннахр», 2004.- (152).
158. Усмонов Қ., Содиқов М., Олламуродов Н. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002 йил, - (280).
159. Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул аялийё. "Ўзбекистон Миллий кутубхонаси".-Тошкент: 1997 йил,- (176).
160. Фалсафа комусий лугати. – Тошкент: Шарк, 2004 йил,- (496).
161. Философия лугати.-Тошкент: Ўзбекистон, 1976 йил.- (640).
162. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев У. Ватан тарихи. – Тошкент: Шарк, 2003 йил, - (352).
163. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт.-Тошкент: "Мовароуннахр", 2004 йил,- (264).
164. Шукуров Шавкат. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. -Тошкент: «Фан», 1979 йил,- (128).

165. Шухрат Машраб. -Тошкент: «Шарк», 1998 йил, -(304).
166. Шодиев Эргашали. Алишер Навоий ва унинг салафлари. -Ленинобод: 1967 йил, - (53).
167. Шоҳ Машраб қиссаси. - Тошкент: Шарк, 1991 йил, - (56)
168. Шоҳ Ҳаким Хелис. Меърожнома.-Тошкент: Меҳнат, 1992 йил, -(32).
169. Юсупов Э. Ю. умумий таҳрири остида. Фалсафа. - Тошкент: Шарк, 1999 йил, - (295)
170. Ўзбек адабиёти тарихи. I-жилд.-Тошкент: Фан, 1978 йил-(464).
171. Ўзбек адабиёти тарихи. Ш-жилд.-Тошкент: Фан, 1978 йил, -(381).
172. Ўзбек Совет энциклопедияси. 14-жилд.-Тошкент: 1990 йил, -(69).
173. Ўзбекистон тарихи. I-жилд.-Тошкент: Фан, 1970 йил, -(764).
174. Ўзбекистон халклари тарихи. I-жилд.-Тошкент: Фан, 1992 йил. (181).
175. Қиссаи Машраб. - Тошкент: Ёзувчи, 1992 йил, - (174).
176. Куръони карим. - Тошкент: Тошкент: ислом Университети нашриёти. 2001 йил, - (619).
177. Ғ. Ғулом. XI-жилд. Адабий-танқидий мақолалар.-Тошкент: Фан, 1989 йил, -(196).
178. Ғафуров Ғуломхон. Шарк жаҳоирлари. - Тошкент: Маънавият, 2000 йил, - (184).
179. Ғафуров Иброҳим. Ҳаё-ҳалоскор. - Тошкент: Шарк, 2006 йил, - (348).
180. Ғозиев С., Жавлонов Т., Холбутаев Э. Маънавий қимматлик сирлари. - Тошкент: Истиқлол, 2005 йил, - (72.)
181. Ғозиев Сирож. Подшоҳона қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999 йил, - (116).
182. Ҳадис. IV-жилд.-Тошкент: 1992 йил, -(560).
183. Ҳазрати Хожа Убайдулло Аҳрор. Рисолаи солиҳия.-Тошкент: Ёзувчи, 1991 йил, -(16).
184. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 йил, -(152).
185. Ҳайитметов А. Шарк адабиётининг ижодий методи тарихидан.- Тошкент: Фан, 1970 йил, -(332).
186. Ҳайриддин Бегматов. Девои Машраб. Шарк.-Тошкент: 2005 йил, -(270).
187. Ҳайруллаев М. М. Абу Наср Форобий.-Тошкент: Фан, 1961 йил, - (90).
188. Ҳайруллаев М. М. Уйғониш даври ва Шарк мутафаккири.-Тошкент: Ўзбекистон, 1971 йил, -(312).
189. Ҳайруллаев М. М. Форобий.-Тошкент: Ўзбекистон, 1991 йил, -(79).
190. Ҳайруллаев М. масъул таҳрири остида. Ўрта осий халклари ҳуруфқилиғи тарихидан. - Тошкент: Фан, 1990 йил, - (188).
191. Ҳайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. - Тошкент: Фан, 1994 йил, - (78).
192. Ҳайруллаев М.М. Буюк сиймолар, алломалар. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1997 йил, - (144).
193. Ҳайруллаев М.М. таҳрири остида. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. - Тошкент: Ўзбекистон, 1995 йил, - (240).

194. Хайруллаев М. М. Ислом, тарих ва маънавият. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти.-Тошкент: 2000 йил,-(112).
195. Ҳамиджон Ҳомидий. Қўхна шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 1999 йил, - (350).
196. Ҳамиджон Ҳомидий, Маҳмуджон Маъмуров. Наманган индибери “Фан”, -Тошкент: 2007 йил,-(280).
197. Ҳамиджон Ҳомидий нашрга тайёрловчи. Олими нуқтадон ўзум. Тошкент: 2006 йил,-(160).
198. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: Шарқ, 2004 йил, - (206).
199. Ҳамроева Д. Ю. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент: 2004 йил, - (23).
200. Ҳаккулов И. Тасаввуф ва шеърят.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 йил,-(251).
201. Ҳаккулов Иброҳим. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998 йил, - (160)
202. Ҳаккулов Иброҳим. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент: Шарқ, 2007 йил, - (336)
203. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи.-Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990 йил,-(96).
204. Ҳофиз Хоразмий. Девон, 1-китоб.-Тошкент: 1981 йил,-(304).
205. Ҳошимхонов М., Туракулов Х., Ибрагимова Г., Усмонов Н., Ғозиев С. Нур Шарқдандир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003 йил, – (252).
206. Ҳошимхонов Мумин. Машраб ва Ўрта Осиёда ижтимоий фикр тараккиёти. – Тошкент: 1994 йил, - (210).
207. Ҳошимхонов Мумин. Машраби муътабар ўзум. Монография. – Тошкент: Шарқ, 2001 йил, – (144).
208. Ҳошимхонов Мумин. Машраби муътабар ўзум. Монография. Иккинчи жилд. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007 йил, - (204).
209. Ҳошимхонов Мумин. Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодий фаолияти. Монография. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007 йил, - (112).
210. Машраби муътабар ўзум”. (Бобораҳим Машраб ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий, ахлокий мероси ва унинг илмий-бадиий адабиётдаги талқини. XVII-XVIII асрлар). Монография. III- жилд, -Тошкент:Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008).

МУНДАРИЖА

Бу олам аҳли ичра, дил паришон улмасун ҳеч ким!	3
Кириш	6
XVII-XVIII асрларда Мовароуннаҳрда ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт Ижтимоий-иқтисодий аҳвол	12
Маданий-маънавий ҳаёт	38
Нобораҳим Машраб ҳаёти, фаолияти ҳақида манбалар ва унинг ижодий мероси	69
Машраб ижтимоий-фалсафий қарашларининг асосий хусусиятлари ва индизлари	88
Машрабнинг исломга бўлган муносабати	121
Машрабнинг тасаввуфга бўлган муносабати	155
Машрабнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари	244
Хулоса	334
Адабиётлар рўйхати	246

МУМИН ҲОШИМХОНОВ

МАШРАБИ МУЎТАБАР ЎЗУМ

БИРИНЧИ КИТОБ

Мухаррир: Ҳ. Аликулов.

Техник муҳаррир: А. Ҳошимхонов.

Компьютерда саҳифаловчи: Д. Ҳошимов.

Босишга рухсат этилди 24.03.2014 й. Бичими 60x84/16.

Офсет коғози. Ризограф босма усулда босилди. Times гарнитураси.

Шартли босма табағи 22,5. Нагур ҳисоб табағи 16,8.

Адади 200 нусха. Буюртма № 10

“IXTIYOR RISO PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.

Тошкент, Чилонтор, 22-майзе. 18